

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri fənni üzrə mühazirə mətnləri

Mövzu 1

Dünya təsərrüfatı və XIƏ-in onun əsas cəhətləri və əlamətləri

PLAN

1. Dünya təsərrüfatının inkişaf xüsusiyyətləri və mərhələləri.
2. XIƏ-in iqtisadi mahiyyəti.
3. XIƏ-in obyektləri və subyektləri.
4. Açıq iqtisadiyyatın mahiyyəti.
5. Müasir şəraitdə XIƏ-in rolunun artması və ona təsir edən amillər.
6. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində XIƏ-in mahiyyəti.

Xarici iqtisadi münasibətlər vahid dünya təsərrüfatı sisteminin tərkib hissəsi olduğuna görə, onun öyrənilməsi də qanunauyğun olaraq dünya təsərrüfatının formalaşması problemlərinin şərhilə başlanır.

Lakin dünya təsərrüfatının yaranması barədə həmin müəlliflərin nəşr etdirdiyi «Dünya iqtisadiyyatı» dərsliyində geniş material olduğuna görə həmin məsələyə burada az yer verilir.

Dünya təsərrüfatı uzun bir tarixi prosesin inkişafı nəticəsində bərqərar olmuş və formalaşmışdır. Bu proses tarixi qanunauyğunluqların nəticəsi kimi bütövlük təşkil etməklə yanaşı, həm də ayrı-ayrı mərhələlərdə yaranan iqtisadi münasibətləri də əhatə edir. Aydın ki, ayrı-ayrı mərhələlər daha yadda qalan, böyük əhəmiyyət kəsb edən, keyfiyyət cəhətləri ilə fərqlənən hadisə və prosesləri özündə əks etdirir.

Hər halda bu mərhələlər bütöv, vahid bir varlığın, prosesin müəyyən hissələridir. Bu mərhələləri daha uzun və yaxud qısa dövr üçün fərqləndirmək o qədər də nəzəri əhəmiyyət kəsb etmir.

1. Qeyd etməliyik ki, bir çox tədqiqatçılar dünya təsərrüfatının yaranmasının ilk mərhələsini Roma imperiyası (bizim eradan əvvəl VHI-VI əsrlər) dövrünə aid edirlər. O vaxt Roma imperiyası bütün Apenin yarımadasını (İtaliyanın yarısı qədərdir), İtaliyanı, Avropanın bir çox hissəsini, Şimali Afrika sahillərini, Misiri, Kiçik Asiyanı, Suriya və s. əraziləri əhatə edirdi. Həmin mərhələdə ölkələr arasında ticarət əlaqələri yaranırdı.

2. İkinci mərhələ XV-XVI əsrlərdəki coğrafi kəşflər əlaqələndirilir. Bu kəşflər nəticəsində beynəlxalq ticarətin inkişafına zəmin yaranırdı. Natural təsərrüfatı əvəz edən beynəlxalq ticarət daha böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Lakin həmin dövrün dünya iqtisadiyyatı yenidən yaranırdı, məhdud idi, ancaq tacir kapitalının hərəkəti dairəsində idi.

3. Üçüncü mərhələ XIX əsrin sonu ilə XX əsrin əvvəllərini əhatə edir.

Bu mərhələdə sənaye çevrilişindən sonra kapitalizmdən inhisarçı kapitalizmə keçilməsi baş vermişdir.

XX əsrin əvvəlbrində kütləvi istehsalın inkişafı **dünya bazarından dünya təsərrüfatına** keçilməsinə zəmin yaratmışdır. Bu mərhələdə işçi qüvvəsinin hərəkəti və əmtəə mübadiləsi ilə yanaşı, kapitalın hərəkəti də artırdı. Bu isə beynəlxalq istehsal əlaqələrini genişləndirirdi.

4. Dördüncü mərhələ XX əsrin başlanğıcı ilə XXI əsrin başlanğıcı arasındakı dövrü əhatə edir.

Dünya təsərrüfatının inkişafındakı bu mərhələ müasir dövr kimi səciyyələnir.

Bütövlükdə bu mərhələ beynəlmilləşmə prosesinin inkişafı ilə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində yenidənqurma mərhələsi olması ilə fərqlənir.

Bu mərhələdə dünya təsərrüfatının inkişafı beş əsas amilin təsiri altında dəyişir: dinamik iqtisadi artım; iqtisadi fəaliyyət dairəsində və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində dövlətlərin birləşməsi qütbləşməsi meylinin artması, xarici ticarət siyasətinin liberallaşdırılması, intensiv elmi-texniki tərəqqi, imperializmin müstəmləkə sisteminin dağılması.

Bu mərhələdə dünya təsərrüfatında inkişaf etməkdə olan ölkələrin rolu meydana çıxır. Dünya sosializm və kapitalizm sistemində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər daha da güclənir. Bu sistemlər arasındakı əlaqələr genişlənir. Milli iqtisadiyyatların dünya birliyinə cəlb edilməsi prosesi artır, beynəlxalq təşkilatlar sistemi yaranır, dünya təsərrüfat əlaqələrinin tənzimlənməsi zərurət təşkil edir, beynəlxalq şirkətlərin fəaliyyəti genişlənir.

Müasir dünya təsərrüfatı sistemi daha çox sənaye çevrilişləri ilə xarakterizə edilir. Bir çox iqtisadçılar dünya təsərrüfatının inkişafında XX əsrin özünü də müəyyən dövrlərə ayırırlar. Bunlar aşağıdakılardır:

1. 1920-1930-cu illər. Həmin dövrdə dünya təsərrüfatında böhranlar müşahidə olunmuşdur. Ayrı-ayrı ölkələr, regionlar arasında iqtisadi əlaqələri qeyri-sabit olmuş, inteqrasiya əlaqələri zəifləmişdir. Bu dövr öz

başlanğıcını birinci dünya müharibəsi və Rusiyada sosialist inqilabının dalğalarından götürmüşdür. Milli iqtisadiyyatlar əsasən hərbiləşdirməyə yönəldilirdi, işğal olunmuş torpaqlar talan edilirdi.

1913-1929-cu illərdə dünya üzrə ÜDM-in həcmi 1,1 dəfə artmışdır. Rusiyada 1922-ci ildə sənaye məhsulunun həcmi 1913-cü ildəkinin 13%-nə, kənd təsərrüfatı məhsulu isə 55%-nə bərabər olmuşdur.

1920-1930-cu illərdəki iqtisadi böhranlar nəticəsində inkişaf etmiş sənaye ölkələrində istehsalın həcmi 18% azalmışdır. 1929-1932-ci illərdə ABŞ-da ümumi məhsul 28%, sənaye məhsulu 44,7%, Fransada 25,6%, Almaniyada 40,8%, Britaniyada 11,4% azalmışdır. Aydın ki, belə şəraitdə ixracın həcmi də azalmışdır.

2. İkinci dünya müharibəsindən sonra «dünya sosialist təsərrüfat sistemi» yaranmışdı. Dünya təsərrüfatının sosial strukturunda dəyişiklik baş verirdi. Bu sistemin ölkələri tamam başqa sosial-iqtisadi əsasda inkişaf edir, istehsalın kollektivləşdirilməsi, mərkəzdən idarəçilik, sənayenin dövlətləşdirilməsi və s. hökmran olurdu. Xarici iqtisadi münasibətlərin əlaqələndirilməsinə sinfi baxımdan yanaşma vahid dünya təsərrüfatı dairəsini daraldırdı. Müxtəlif ictimai sistemə malik olan dövlətlər arasındakı təsərrüfat əlaqələrində qarşıdurmalar, yarışlar özünü göstərirdi. Belə bir şəraitdə qeyri-sosialist sistemi ölkələrinin qarşılıqlı əlaqələri güclənirdi.

İkinci dünya müharibəsi illərində ABŞ Qərbi Avropanın dirçəlməsinə kömək edirdi. «**Marşal planı**» deyilən plan hazırlanırdı (1944-cü ildə ordu generalı, 1947-1949-cu illərdə ABŞ-ın dövlət katibi C.K.Marşal (1880-1959) İkinci dünya müharibəsindən sonra Avropanın dirçəlməsi və inkişafı üçün Amerikanın iqtisadi köməkliyi barədə təşəbbüs irəli sürülmüşdür). Bu planın həyata keçirilməsində 17 dövlət (o cümlədən Qərbi Almaniya) iştirak etmişdir. Onlar həmçinin Qərbi Avropada ABŞ-ın hökmranlığının möhkəmləndirilməsi məsələsini də qoyurdular. 1951-ci ildə bu planı dəyişərək «təhlükəsizliyin qarşılıqlı təmin edilməsi» adlandırmışlar. Burada artıq iqtisadi və hərbi köməklik edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Bütün bunlara baxmayaraq sosializm sisteminin təsiri altında müstəmləkə sistemi dağılmağa başlayırdı. 1960-cı illərin ortalarına müstəmləkə sisteminin ləğv olması ilə böyük bir qrupdan ibarət inkişaf etməkdə olan ölkələr beynəlxalq həyata müstəmləkə kimi deyil, müstəqil dövlətlər kimi daxil oldular. Bu şərait dövlətlərarası əlaqələrin xarakterini dəyişirdi. Hər halda həmin inkişaf etməkdə olan dövlətlərin daxili problemləri, iqtisadi gerilikləri onları öz «köhnə ağalarından» asılı vəziyyətdə saxlamaqdadır. Həmin ölkələrə çoxlu kapital ixracı həyata keçirilir və çoxtərəfli köməkliklər göstərilir.

3. 1950-1980-ci illərdə ABŞ və digər sənaye ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsində yaxımlaşma müşahidə olunmağa başlamışdır. 1955-ci ildə sənayecə inkişaf etmiş altı ölkənin ümumi daxili məhsulu ABŞ-ın ÜDM-in 74%-nə, 1970-ci ildə isə 114%-nə bərabər olmuşdur.

4. XX əsrin son onilliklərini dünya təsərrüfatının inkişafında yeni dövr hesab etmək olar. Həmin dövrdə Şərqi Avropa ölkələri və keçmiş Sovet İttifaqının sosial quruluşunda köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Qərbi dövlətlərinin iqtisadi və siyasi quruluşuna yaxın sistemin yaranması formalaşır. Dünya təsərrüfatı yeni inkişaf mərhələsinə daxil olur, daha vahid, bütöv bir xüsusiyyət kəsb edir. Burada sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin, inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli iqtisadiyyatları və hazırda keçid xarakterinə malik iqtisadi sistem ölkələri əks olunur və global dünya təsərrüfatı forma 1 aşır.

Hazırkı müasir dünya təsərrüfatı əsasən özünün global miqyasına görə; bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə əsaslanmasına görə; obyektiv iqtisadi beynəlxalq əmək bölgüsünə və istehsalın daha çox beynəlmillət xarakterinə görə fərqlənir. Bütün iqtisadi proseslərin beynəlmilləşməsi nəticəsində dünya təsərrüfatının aşağıdakı strukturları formalaşmışdır:

1. Əmtəə və xidmətlərin dünya bazarı;
2. Dünya kapital bazarı;
3. Dünya iş qüvvəsi bazarı;
4. Beynəlxalq valyuta sistemi;
5. Beynəlxalq kredit-maliyyə sistemi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bundan əlavə beynəlmilləşmə informasiya sahəsində, mədəniyyət, elmi-tədqiqat konstruktor işləri sahəsində də inkişaf etdirilir. Vahid elmi-informasiya təkan formalaşır.

Beləliklə, dünya təsərrüfatının yaranması heç də sakit, ictimai tərəqqinin nəticəsi kimi meydana gəlməmişdir. Burada XVI əsrdəki coğrafi kəşflər, sui-ticarəti, zorakılıq, milyonlarla adamların fiziki məhv edilməsi, lokal və dünya müharibələri və bu kimi proseslər də xarakterik olmuşdur.

Onu da qeyd etməliyik ki, dünya təsərrüfatının müasir şəraitində bir çox global problemlərin həllində dünya dövlətlərinin ümumi gücünün səfərbər edilməsi, beynəlxalq həyatın global prinsiplərlə tənzim edilməsi daha geniş xarakter alır.

Dünya təsərrüfatındakı bu bütövlük və vahidliklə yanaşı müəyyən daxili ziddiyyətlər də mövcuddur. Bunlardan:

1. İqtisadi inkişafdakı üç mərkəz və dünyanın üç regionu arasında olan ziddiyyət. Burada Qərbi Avropa, ABŞ və Yaponiya və eləcə də NAFTA (Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası), Aİ və Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq (1989-cu ildə yaradılıb, 19 ölkəni özündə birləşdirir) ölkələrinin dünya bazan uğrunda gedən rəqabət mübarizəsi nəzərdə tutulur.

2. İkinci qrup ziddiyyət «şimal» və «cənub» ölkələri arasında olan ziddiyyətdir. «şimal» dedikdə inkişaf etmiş sənaye ölkələri, «cənub» adı altında isə inkişaf etməkdə olan ölkələr nəzərdə tutulur. Burada olan ziddiyyətlərin əsas məzmunu öndən ibarətdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin bəziləri (ilk növbədə yeni sənaye ölkələri) bir çox iqtisadi göstəricilərə görə inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatırırlar və bununla da dünya təsərrüfatında müəyyən mövqe tutmağa çalışırlar.

3. Üçüncü qrup ziddiyyətlər «qərb» və «şərq» ölkələri arasında olan ziddiyyətlərdir.

«qərb» ölkələri dedikdə yenə də inkişaf etmiş sənaye ölkələri, «şərq» dedikdə isə keçmiş sosializm sistemi ölkələri nəzərdə tutulur.

Bu ziddiyyətin əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, dünya sosialist sisteminin dağılmasınadək həmin ölkələr nisbətən qapah həyat tərzini keçirdikləri halda, hazırda fəal surətdə dünya bazarına çıxmağa çalışırlar, ailəyə daxil olurlar. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr isə bu kimi ölkələrin rəqabətə qoşulmasına maneəçilik göstərirlər.

4. dördüncü qrup ziddiyyətlər yeni sənaye ölkələri ilə inkişaf etmiş ölkələr arasında olan münasibətlərə aiddir. Bəzi yeni sənaye ölkələri dünya bazarında öz nüfuz dairələrini artırmağa çalışırlar. Həmin ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında da müəyyən ziddiyyətlər mövcuddur.

Onu da qeyd etməliyik ki, bütün bu kimi ziddiyyətlər heç də dünya təsərrüfatının bütövlüyünü pozmur, əksinə daha yeni nailiyyətlərə gətirib çıxarır:

- daha böyük - ümumdünya əhəmiyyətli korporasiyaların yaranması baş verir. TMK və TMB-lar **ümumdünya** təsərrüfatının əsas quruluş elementlərinə çevrilir;

- rəqabətlərin kəskinləşməsi ümumdünya əməkdaşlığına çevrilir;

- ümumdünya təsərrüfatı keyfiyyətcə yeni beynəlmilləşmə səviyyəsinə qalxa bilər. Bu da əsasən iki **istiqlamətdə** baş verir:

a) vahid global bazarm yaranması;

b) regional iqtisadi inteqrasiya blokunun yaranması.

Ümumiyyətlə, münasibət dedikdə tərəflər arasında yaranan hər hansı bir əlaqənin, ünsiyyətin daha yetgin formada ifadəsi nəzərdə tutulur (C.K.). Deməli fərdi şəxslər, müəssisələr, təşkilatlar, dövlətlər arasında müəyyən əlaqələr təsadüfi deyil, sabit və təkrar olunandırsa və qanunauyğun ictimai-iqtisadi, siyasi, mənəvi əsasa söykənirsə, bu, münasibətə çevrilə bilər.

Məsələn, adicə yoldaşlıq münasibətləri, qonşuluq münasibətləri, tələbəlik münasibətləri, ailə münasibətləri heç də təsadüfi bir görüşün, ötəri əlaqənin nəticəsi kimi formalaşmır. Sabit və təkrarlanan əlaqə və ünsiyyətlərin, danışıqların, daxili inamın məhsulu kimi yaranır. Aydındır ki, bu münasibətlərin arxasında

qonşuluq, qohumluq, eyni bir tədris sahəsində oxumaq, eyni məqliyyatla getmək, bir yerdə dərsə hazırlaşmaq və s. kimi xalis mənəvi, psixoloji, insani (bəlkə də məişət xarakterli) dəyərlər dayanır.

İqtisadiyyat sahəsində yaranan münasibətlər isə mütbq maddi-iqtisadi dəyərlərlə izah edilir. Məsələn, mülkiyyət münasibətləri ilk növbədə istehsal vasitələrinin kimə mansub olması ilə xarakterizə edilir. İstehsal vasitələrinin sahibi olan hər bir kəs ondan istifadə etmək, sərəncam vermək hüququna malikdir. Həmin sahibkarlıq (torpaq sahibi də) ona imkan verir ki, o müəyyən adamları işə cəlb etsin, istehsal prosesinə başlasın. İstehsal vasitələrinin sahibi olduğu üçün istehsal edilmiş məhsullar da ona çatır. İşçilər isə ondan əmək haqqı alırlar. Beləliklə, sahibkarlar ilə işçilər arasında iqtisadi (istehsal) münasibətlər yaranır.

Bu kimi münasibətlər milli çərçivədə yarandığı kimi beynəlxalq miqyasda da yaranır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər iqtisadi münasibətlərin milli çərçivədən beynəlxalq miqyasa yüksəlməsini əks etdirir. Deməli, beynəlxalq iqtisadi münasibət (BİM) dedikdə, maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı baxımından milli dövlətbrin təsərrüfat subyektləri arasmdakı qarşılıqlı fəaliyyət nəzərdə tutulur.

Ümumiyyətlə, iqtisadi münasibət olmaqla beynəlxalq iqtisadi münasibət də insan fəaliyyəti dairəsinə daxil olub, ictimai-iqtisadi inkişafm ümumi qanunauyğunluqları ilə müəyyən edilir.

Burada ayrı-ayrı ölkəbr arasında yaranan böyük integrasiya birliklkəri, ticarət əlaqələri, maliyyə münasibətləri, istehsal amillərinin hərəkəti, təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti və s. prosesbr milli çərçivədən beynəlxalq miqyasa yüksəlir və beynəlxalq iqtisadi münasibətləri əks etdirir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər - dünya iqtisadiyyatının əsas ilkin şərti, onun tərkib hissəsi və nəticəsidir.

Deməli, bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının və onun ayn-ayrı ünsürlərinin fəaliyyəti prosesində baş verən qarşılıqlı əlaqə və asılılıqları öyrənir.

Daha doğrusu, ayrı-ayrı milli dövlətlər arasındakı elmi-texniki əlaqələr, istehsalın idarə edilməsi, kommersiya, valyuta-maliyyə və pul-kredit əlaqələri və eləcə də beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti BİM-in predmetini təşkil edir.

1. İqtisadi daha geniş ərazini əhatə edir.

İstehsal amillərinin və ehtiyatların beynəlxalq hərəkəti baş verir. Bu isə əmtəələr, xidmətlər, kapital, işçi qüvvəsi və texnologiyadan ibarət dünya bazarlarının yaranmasına və işləməsinə zəmin yaradır.

Tələb və təklif qanunu və sərbəst qiymətlərin yaranması qanunu fəaliyyət göstərir.

Əmtəə və xidmətlər, alıcılar və satıcılar arasında daha geniş miqyasda rəqabət mövcuddur.

5. Daha doğrusu, beynəlxalq standartlaşdırma, beynəlxalq daşımaların, rabitənin, informasiyanın, dünya valyuta bazarı və sairənin inkişafı özünü göstərir.

6. Beynəlxalq tənzimlənməsi müxtəlif formalarda həyata keçirilir (dövlətin xarici ticarət siyasəti formasında milli səviyyədə) ikitərəfli müqavilələr səviyyəsində inteqrasiya birlikləri çərçivəsində regional səviyyədə, beynəlxalq təşkilatların vasitə ilə beynəlxalq səviyyədə və s.

7. Xarici iqtisadi əlaqələr mexanizmi dedikdə, XIƏ-in müxtəlif formaları arasında daha geniş qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq

Burada hər bir sahəyə uyğun olaraq beynəlxalq razılaşmalar, müqavilələr, konvensiyalar, yazılı sənədlər, qanunlar külliyyəti və s. kimi rəsmi sənədlər əsas götürülür. Bu sənədlər milli səviyyələrdə və dövlətlərarası səviyyələrdə işlənib hazırlanırlar. Bu sahədə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların və ərazi üzrə olan təşkilatların fəaliyyəti də böyük rola malikdir.

Makroiqtisadi səviyyə dedikdə, milli ölkələr arasındakı əlaqələr nəzərdə tutulur (məs: xarici ticarət, istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti və s.)-milli səviyyədən üstün olurdu.

Beləki, XIƏ-in obyektləri onun ayrı-ayrı formalarının əsası təşkil edən əmtəələr və xidmət növləri, kapital, texnologiya və bu kimi yüzlərlə iqtisadi məzmunu malik anlayışlardan ibarətdir. Daha doğrusu:

- hər cür əmtəələr;
- xidmət növləri (beynəlxalq injiniring, konsaltinq, audit, lizinq, turizm, yük və sərnişin daşımalar, hesablaşmalar və s.)-
texnologiya (patentli və patentsiz lisenziyalar, əmtəə nişanları və s.);
kapital (birbaşa və portfel formada xarici investisiyalar, beynəlxalq kredit);
- işçi qüvvəsi və s.
beynəlxalq şirkətlərdən;
sahibkarlar ittifaqlarından;
- xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan dövlət orqanları və təşkilatlardan (nazirliklərdən);
- investisiya işləri ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlardan ibarətdir.

Bütün bunları XIƏ-in daha klassik formalarının misalında da göstərmək olar. BİM-in aşağıdakı formaları fərqləndirilir:

- əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq ticarəti;
- beynəlxalq istehsal və elmi-texniki əməkdaşlığı, eləcə də texnologiya mübadiləsi;
- beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətləri;
- işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti və s.

Aydın ki, BİM-in bu yayılmış formaları da özlüyündə bir çox digər sahələrlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Müasir dövrdə dünya təsərrüfatının və XIƏ in inkişafının xüsusiyyətlərindən biri də qapalı milli təsərrüfatdan açıq milli iqtisadiyyata keçilməsidir.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı iqtisadi bərpa illərində qərb ölkələrinin hökumətləri keçmişdən miras qalmış avtarkiya siyasətindən azad olmuşlar.

Məhz elə həmin vaxtlar ABŞ ticarət azadlığı, tezisi ilə çıxış edirdi. Burada Amerika öz davranış normalarını beynəlxalq bazara uyğunlaşdırmağı nəzərdə tuturdu.

Avtarkiya - yunan sözü. Dünya bazarından asılı olmamaq üçün yeridilən siyasət - özü-özünü təmin etmək.

Dünya ticarətində böyük dövlət olmaqla. İkinci Dünya Müharibəsindən qələbə ilə çıxmış Amerika yeni iqtisadi nizam yaradılması üsulunu təklif edirdi.

Əlbəttə Amerika ilk növbədə öz nüfuzunu artırmağı nəzərdə tuturdu.

Sonralar ayrı-ayn ölkələr qapalı vəziyyətdən çıxdıqca başqa ölkələrlə iqtisadi əlaqəbr, o cümbdən ticarət əlaqələri genişlənməmişdir. Açıq iqtisadiyyat dedikdə, ticarət azadlığı barədə müəyyən məqsədli, bir tərəfli cəhət deyil, daha geniş dünya iqtisadi əlaqələrinin beynəlmilləşməsi nəzərdə tutulur. Açıq iqtisadiyyatın formalaşmasına aşağıdakı amillər təsir edir:

1. Əlbəttə açıq iqtisadiyyatın formalaşmasında dövlətin böyük rolu vardır. O, ilk növbədə xarici istehsala - əmtəə və xidmətbrin ixracına stimulyar yaradır, xarici müəssisəbrlə şərikli şirkətlər yaranmasma köməklik edir. Xaricdən kapital, texnologiya, işçi qüvvəsi, informasiya axını üçün möhkəm hüquqi əsas yaranır.

2. Açıq iqtisadiyyatın sürətlənməsinə transmilli şirkətlərin fəaliyyəti çox təsir edir. Transmilli şirkətlər yeni bazarlar ələ keçirməyə səy göstərməklə başqa ölkələrdə çoxlu filiallar yaradır, bu ölkələrdəki himayəçilik sərhədlərini keçir. Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi mübadiləni beynəlmilləşdirirlər.

3. Milli iqtisadiyyatın açıqlıqmda və əhalinin səfərbərliyinin artmasında XX əsrin ikinci yarısmda nəqliyyat və informasiya vasitələri əlaqələrindəki tərəqqi də böyük rol oynamışdır. Ardıcıl olaraq ticarət-iqtisadi. valyuta-maliyyə maneəçilikləri aradan qaldınır.

Beynəlxalq mübadilənin sərbəstləşdirilməsi, milli iqtisadiyyatın xarici aləmə - şəraitə uyğunlaşmasını asanlaşdırır və onun beynəlxalq əmək bölgüsünə qoşulmasına şərait yaradır.

1960-cı illərdən açıq iqtisadiyyat yaradılması prosesi bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yayılmağa başlamışdır. 1980-ci illərin əvvəllərindən Çin dövləti bu siyasətə tərəfdar olduğunu bəyan etmişdir.

Beblikb, bu «**açıq iqtisadiyyat**» anlayışı bir çox ölkələrin lüğətinə daxil olmuşdur.

Açıq iqtisadiyyat anlayışı «ticarət azadlığı» anlayışından daha genişdir.

«Ticarət azadlığı» anlayışı iqtisadi nəzəriyyəyə vaxtı ilə A.Smit tərəfindən gətirilmişdir.

A.Smit 1776-cı ildə yazdığı «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat» əsərində bir çox problemlə yanaşı ticarət azadlığı məsələsinə də çox yer vermişdir. O, İngiltərənin bütün xarici ticarət siyasətini tənqid etmiş və xarici ticarət azadlığı üçün proqram işləyib hazırlamışdır.

XIX əsrdə ingilis sənaye burjuaziyasının bayrağına çevrilmiş olan «**fritrederçilik**» belə yaranmışdır.

«Açıq iqtisadiyyat» isə əmtəə ticarəti ilə yanaşı, istehsal amillərinin hərəkətini, informasiya, milli valyutaların dəyişdirilməsi və s. özündə əks etdirir.

Açıq iqtisadiyyat avtarkiya siyasətinin yəni dünya bazarından asılı olmamaq, iqtisadiyyatın özü-özünü təmin etmək və öz gücünə arxalanmağın əksinədir.

Açıq iqtisadiyyatın bərqərar olması dünya təsərrüfatının obyektiv meyli hesab olunur. Açıq iqtisadiyyat birgə müəssisələrin, azad sahibkarlıq fəaliyyəti zonasının yaradılmasını, bir çox baxımdan xarici ticarət üzərində dövlət inhisarçılığının bəğv edilməsini və s. nəzərdə tutur. Bütün üçün ilk növ-bədə ölkədə əlverişli investisiya şəraiti olmalıdır. Xaricdən kapital, informasiya, texnologiya və s. gəlməsinə imkan yaranmalıdır.

Əlbəttə burada şüurlu qanunauyğunluq nəzərdə tutulur. Açıq iqtisadiyyatın aşağıdakı üstünlükləri vardır:

1. İxtisaslaşmanın genişlənməsi və istehsalın birgə əməkdaşlığının artması;
 2. Ehtiyatlann səmərəli bölgüsü;
 3. Beynəlxalq əmək bölgüsü sistemi ilə dünya təcrübəsinin yayılması;
 4. Dünya bazarındaki rəqabət;
 5. Yerli istehsalçılar arasında rəqabətin artması və s.
- Kəmiyyət baxımından açıq iqtisadiyyatın həcmi ölçmək, hesablamaq üçün ilk növbədə ümumi daxili məhsulda idxal ilə ixracın xüsusi çəkisindən istifadə olunur. Məhz onların əlaqələndirilməsi ayn-ayn milli iqtisadiyyatın dünya bazarı ilə əlaqəsinin miqyasını əks etdirir.

Onu da qeyd etməliyik ki, ABŞ-ın 15,5%-ə bərabər olan xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi mütləq mənada İngiltərə, Fransa və İtaliyanın birlikdə xarici ticarət dövriyyəsindən artıqdır.

Deməli, bu göstəricilər mütləq-hakim deyildir və həqiqi reallığı o qədər də dəqiq göstərmirlər. Açıq iqtisadiyyat səviyyəsinə və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin səviyyəsinə ölkənin daxili bazarının həcmi, onun iqtisadi inkişaf səviyyəsi və eləcə də bu ölkənin beynəlxalq istehsaldakı rolu təsir edir.

Amerika iqtisadçısı C.Saks və E.Uornerə görə xarici ticarətdə kömrük dərəcələri, milli valyutanın dövrəliyi və s.-də açıq iqtisadiyyat səviyyəsinə təsir edir.

XİƏ-in dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olduğu üçün, dünya iqtisadiyyatının inkişafına və formalaşmasına təsir edən bütün amillər eyni zərəranda XİƏ-in genişlənməsinə də zəmin yaradır.

Belə ki:

1. Əvvəllər beynəlxalq əmək bölgüsündə çox zəif iştirak edən yüzərə ölkə və təzazür hazırda dünya iqtisadiyyatına cəlb edilmişlər. Keçmiş müstəmləkə və asılı ölkələr dünya ticarətində və BİM-in digər formalarda fəal iştirak edirlər.

Məsəbn, ikinci dünya müharibəsinədək *Yaponiyanın* müstəmləkəsi olan *Cənubi Koreya və Tayvanda* geridə qalmış iqtisadiyyat mövcud olduğu halda hazuda hər iki ölkə böyük istehsal və ticarət mərkəzinə çevrilmişlər. Yeni sənaye ölkələri sırasından inkişaf etmiş sənaye ölkələri statusu almağadək yüksəlmişlər.

2. Sosializm sisteminin və Sovet İttifaqının dağılmasından sonra həmin sistemin daxilində olan ticarət əlaqələri də xarici ticarətə çevrilibdir.

3. Müasir elmi-texniki tərəqqi təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi imkanlarını genişləndirir. Bu isə daha yeni istehsal sahələrinin və məhsul növlərinin artmasına və dünya ticarətinə cəlb edilməsinə zəmin yaradır.

4. Dünyada və xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə insanlann həyat tərzı dəyişir. Xarici turizm, xaricdə işləmək, təhsil almaq, səhiyyə xidmələrindən istifadə etmək, daha mürəkkəb nəqliyyat vasitələrindən, telekommunikasiyadan, maliyyə hesablaşmalannndan istifadə edilməsi adi həyat normasına çevrilmişdir.

Beləliklə, insanlar bütün dünya üzrə olan məhsul və xidmət növlərindən istifadə etməyə alışırılar.

Səhmdar cəmiyyətəri formasında olan müəssisələrin rolunun artması, ümumdünya maliyyə infrastrukturunnun(banklar, qiymətli kağızlar, valyuta bazarı və digər maliyyə təşkilatları) formalaşdırılması kapitahn beynəlxalq hərəkətinə təkan verir.

Xarici investisiyalar özü ilə birlikdə yeni istehsal üsulu və idarəçiliyi, yeni texnologiya gətirmiş olurlar.

Mövzu 2.

BƏB və müqayisəli xərclər nəzəriyyəsi

PLAN

- 1. Beynəlxalq əmək bölgüsünün mahiyyəti və zəruriliyi**
- 2. Müqayisəli istehsal xərcləri nəzəriyyəsi**
- 3. Müasir şəraitdə BƏB-in inkişaf xüsusiyyətləri. İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşdırılması və kooperasiyası.**
- 4. BƏB-in modernləşdirilməsi üzrə müasir qərb nəzəriyyəsi.**

BƏB-in mahiyyətini dərk etmək üçün cəmiyyətin inkişafının ilk pillələrində yaranmış əmək bölgüsünün məzmununu şərh etmək tələb olunur.

Ümumiyyətlə, əmək bölgüsü dedikdə, fərdin və yaxud bir qrup adamın müəyyən əmək fəaliyyətinə görə bir-birindən ayrılması nəzərdə tutulur. Əmək bölgüsündə tarixən müəyyən ictimai əmək sistemi əks olunur. İqtisadi ədəbiyyatlarda əmək bölgüsü anlayışının şərhinə bir neçə səpkidə yanaşırlar.

Belə ki, qadınlar, kişilər, uşaqlar arasında olan əmək bölgüsü təbii əmək bölgüsü adlanır.

Sadə əmək kooperasiyasında və manufaktura dövründə əmək bölgüsü, hissə üzrə olan əmək bölgüsü, hər hansı məhsul istehsalı, xidmət və sairənin tam başa çatmasını həyata keçirən əmək bölgüsü - ictimai əmək bölgüsü adlanır.

Cəmiyyət daxilində ümumi, xüsusi və fərdi əmək bölgüsü anlayışları da mövcuddur. İctimai istehsalın ən böyük sahələri olan sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti və s. bölünməsi ümumi əmək bölgüsünə aiddir. Həmin böyük sahələrin daxilində olan sahə və yarım sahələr üzrə olan əmək bölgüsü xüsusi əmək bölgüsüdür. Müəssisə, firma, emalatxana və s. üzrə olan əmək bölgüsü isə fərdi əmək bölgüsüdür. İctimai əmək bölgüsünə həmçinin ərazi əmək bölgüsü, texniki əmək bölgüsü, beynəlxalq əmək bölgüsü də aiddir. Beynəlxalq əmək bölgüsü də ictimai əmək bölgüsünün bir forması olmaqla milli çərçivədən kənara çıxan, müxtəlif ölkələr arasında baş verən əmək bölgüsüdür. Öz mahiyyəti etibarı ilə BƏB bütünlükdə ümumdünya bazarının və ümumdünya təsərrüfatının formalaşması və inkişafı amili hesab olunur. BƏB müəyyən mənada ictimai əmək bölgüsü ilə eynilik təşkil edir. Lakin BƏB-in inkişaf səviyyəsi milli çərçivə daxilində olan əmək bölgüsündən məhduddur. Bu da aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

1. Milli çərçivədə xalq təsərrüfatı kompleksində olan əmək bölgüsü məntiqi və tarixi baxımdan ölkələrarası əmək bölgüsündən əvvəldir. Ölkənin BƏB-də iştirakı üçün onun daxili ixtisaslaşması daha yetkin olmalıdır.

BƏB-in, onun formalarının və sosial iqtisadi təbiətinin xüsusiyyəti, ayrı-ayrı milli təsərrüfatlar daxilində qərarlaşan ictimai münasibətlərlə müəyyən edilir.

BƏB-in əsas xüsusiyyətbrindən biri də ondan ibarətdir ki, beynəlxalq iqtisadi proseslərə dövlətin qarışması məhduddur.

Beynəlxalq əmək bölgüsü bir tərəfdən müəyyən qrup işçilərin ayrılmasını, digər tərəfdən isə onların əlahiddə, ayrılıqda birləşməsini nəzərdə tutur. Ona görə də bu ayrılma və birləşmə müəyyən mənada vəhdəd təşkil edir. Deməli istehsal prosesi müxtəlif növ əmək fəaliyyətlərinin xüsusişməsini, ixtisaslaşmasını və onların kooperasiyalaşmasını, qarşılıqlı fəaliyyətini nəzərdə tutur. Ona görə də əmək bölgüsü ayrılma prosesi **deyil, əməyin birləşməsi üsuludur. Bu proses dünya miqyasında da belədir.**

Beynəlxalq əmək **bölgüsü dövlətlər arasında** ərazi **əmək** bölgüsünün bir mərhələsi hesab olur. Məhz **bu** da ayrı-ayrı **ölkələrdə** istehsalın ixtisaslaşmasına əsaslanır.

Beynəlxalq əmək bölgüsü dünya miqyasında geniş təkrar istehsalın formalaşmasında böyük rola malikdir. Belə ki, o: 1. bu proseslərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir; 2. müvafiq beynəlxalq sahəvi və region üzrə sahəvi nisbətləri formalaşdırır.

Daha ümumiləşdirilmiş şəkildə BƏB öz inkişafında üç mərhələdən keçmişdir:

Birinci mərhələ XVI əsrlə XVIII əsrin əvvəllərini əhatə edir. BƏB-in bu mərhələsi nisbətən kortəbii xarakter daşıyırdı. Burada təbiət amilləri əsas götürülürdü. Daxildə istehlak edilməyən məhsullar ixrac edilirdi. Eləcə də məsələn, hər hansı bir geridə qalmış ölkəyə, müstəmləkəyə kapital ixracında müəyyən bir sahənin qarşılıqlı inkişafı deyil, mənfəət əldə edilməsi nəzərdə tutulurdu.

İkinci mərhələ XVIII əsrin ikinci yarısı ilə XIX əsri əhatə edir. Bu mərhələdə beynəlxalq əmək bölgüsünün əsasını sənaye inqilabının nailiyyətlərini təşkil etmişdir. Bu mərhələdə maşın sənayesinə əsaslanan ölkələr xaricə texniki cəhətdən mürəkkəb məhsullar və kütləvi istehlak üçün ucuz məhsullar ixrac etməyə üstünlük verirdilər.

Uçuncü mərhələ XX əsri əhatə etmişdir. Bu mərhələdə siyasi cəhətdən iki sistem - sosialist və kapitalist sistemləri mövcud olmuşdur. Ona görə də BƏB hər bir sistemdə ayrılıqda həyata keçirilmişdir.

Hazırkı dövrdə BƏB-in formalaşdırılmasının yeni modeli bütün dövblərin iştirakını nəzərdə tutur.

Nəzəri və əməli cəhətdən hər bir ölkənin BƏB-də iştirakı, onun yeri və rolu bir çox amillərlə səciyyələnir. Bunlardan:

1. Ölkənin daxili bazarının həcmi. Böyük ölkələrdə yerli istehsalı genişləndirmək üçün hər cür istehsal amilləri mövcuddur. BƏB-də iştirak etməyə o qədər də zərurət yoxdur. Bununla yanaşı inkişaf etmiş bazar tələbatı xarici məhsulların alınmasını genişləndirir.

2. Milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafı. ETT-nin təsiri altında XX əsrin ikinci yarısından istehsalın artım sürəti yüksəlmişdir. Belə halda daxili bazar nə qədər geniş olsa da kifayət etmir. Odur ki, yerli məhsulun bir qismini ixrac-etmək, idxalı artırmaq zərurəti yaranır.

3.Ölkənin iqtisadiyyatının daha mütərəqqi quruluşa malik olması və onun elmi-texniki inkişaf səviyyəsi (Məsələn, ABŞ, Fransa, Almaniya və Rusiya daha mürəkkəb hərbi texnika istehsal edirlər - təyyarə, tank, raket, kosmik avadanlıq və s.). Məhz bu ölkələr həmin sahələr üzrə beynəlxalq ixtisaslaşdırmanın istiqamətini müəyyən edirlər.

4. Təbii ehtiyatların mövcudluğu səviyyəsi. Bu amilə iki cəhətdən yanaşmaq olar. Məsələn, İranda, İraqda, OPEK ölkələrində neft ehtiyatları çox olduğu üçün bu sahədə beynəlxalq ixtisaslaşması müəyyən edirlər. **Cənubi Afrika Respublikasında qızıl və almaz ehtiyatının nisbətən çox**

olması, Rusiyada **qaz** ehtiyatı, Çilidə **mis** ehtiyatı həmin ölkələrin müvafiq sahələr üzrə BƏB-də iştirakını (üstünlüyünü) müəyyən edir.

5. Hər bir ölkənin iqtisadiyyatının quruluşunda, baza sahələri adlanan (energetika, hasilat sənayesi, metallurgiya və s.) sahələrin xüsusi çəkisi. Bu sahələrin xüsusi çəkisi artıq olduqda, həmin ölkə BİM sisteminə az qoşulur və əksinə.

6. *Milli iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi, ONUN xarici əməkdaşlığa qoşulmağa hazır ola bilməsi.*

7. *Beynəlxalq təsərrüfat həyatına uyğunlaşa bilmək qabiliyyəti və s.*

Beynəlxalq əmək bölgüsü nəzəriyyəsi daha əsaslandırılmış formada öz inkişafını klassik burjuaziya siyasi iqtisadçılardan A.Smitin və D.Rikardonun əsərlərində tapmışdır. A.Smit 1776-cı ildə "Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" əsərini yazmışdır. Smit öz kitabına əmək bölgüsünün şərhindən başlamışdır. O, əmək bölgüsünü əmək məhsuldarlığının artmasın başlıca amili hesab etmişdir. Alətlərin və maşınların ixtisarı və təkmilləşdirilməsinin özünü də Smit əmək bölgüsü ilə bağlayır. Ona görə də o göstərirdi ki, məhsulların istehsalı və istehlakının həcmi iki amildən: 1) əhəlinin məhsuldar əməklə məşğul olan hissəsindən və 2) əmək məhsuldarlığından asılıdır.

"Xalqların sərvətinin" son rus dilində olan nəşrinə müqəddimənin müəllifi A.C.Afanesyevin qeyd etdiyi kimi bütün kitabda digər iqtisadi proseslərdə bu "prizma" vasitəsi ilə nəzərdən keçirilir. Smitdə olan iqtisadi insan və təsərrüfat fəaliyyətinin motivləri haqqındakı təsəvvür də əmək bölgüsü ilə bağlıdır. Ona görə də A.Smit ticarət azadlığının və xüsusi sahibkarlığın inkişafını çox zəruri hesab edirdi. O, qeyd edirdi ki, məhz ticarət azadlığında olan müəyyən məhdudiyyətlər ayrı-ayrı regionlar və bütünlükdə ölkələr arasında əmək bölgüsünün dərinləşməsinə maneçilik göstərir. Bu kimi səddlərin ləğv edilməsi və beynəlxalq mübadilənin genişlənməsi milli iqtisadiyyatların ixtisaslaşmasına zəmin yaradır.

Bununla da dünya təsərrüfatının təşəkkülündə ONLARIN biri-birindən qarşılıqlı asılılığı artmış olur".

A.Smit azad ticarət şüarını irəlilə sürürdü, onun ideyaları sonralar ingilis iqtisadçıları D.Rikardo, R.Torrens və C.Millin əsərlərində inkişaf etdirilmişdir.

Beynəlxalq əmək bölgüsü üzrə elmi nəzəriyyədə klassiklərin ən böyük nailiyyətlərindən biri "**müqayisəli istehsal xərcləri**" nəzəriyyəsinin yaranmasıdır. Bu nəzəriyyə beynəlxalq ticarət barədə iqtisadi təlimin "**Klassik**" əsası kimi qiymətləndirilir.

Müqayisəli xərclər nəzəriyyəsinin əsasında isə ayrı-ayrı ölkələrdə istehsal şəraitində mövcud olan müxtəliflik - fərq dayanır.

Aydın ki, ayrı-ayrı ölkələr bir-birindən təbii-coğrafi, elmi-texniki, əmək ehtiyatları, istehsalın tarixi inkişaf ənənələri və s. baxımdan fərqlənirlər.

Ona görə də hər hansı bir məhsul bir ölkədə nisbətən daha ucuz başa gəldiyi halda, yaxud daha yüksək texnologiyaya əsaslandığı halda, digər ölkədə belə bir məhsul istehsalı ancaq təsəvvür edilə bilər.

Odur ki, qarşılıqlı münasibət zəminində bir ölkənin müəyyən tələbatının başqa ölkələrdə hazırlanmış ne'mətlərlə tə'min olunması zərurəti yaranır. Məhz beynəlxalq əmək bölgüsü istehsalın beynəlmilləşdirilməsi prosesində həlledici rola malikdir.

Dünya ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığı beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında inkişaf edib möhkəmlənir.

BƏB ölkələr arasında ticarət və kapital ixracının, kreditlər verilməsinin, elmi-texniki əməkdaşlığın genişlənməsinə əsaslanır. Məhz BƏB dünya bazarı inkişafının obyektiv əsası təşkil edir. İstehsal daha həlledici olduğuna görə **çox** yerdə bu anlayışın işlədilməsi bütün digər fəaliyyət növlərinin varlığını inkar etmir.

Beynəlxalq ixtisaslaşmanın əsasında nə dayanır?

Necə olur ki, dünya təsərrüfatçılıq əlaqələrinin iştirakçılarının hər biri faydalanır və həm də dünya miqyasında məhsuldar qüvvələrdən səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaranır?

Bütün bunlara təqribən 200 il bundan əvvəl tanınmış ingilis iqtisadçısı David Rikardo (1772-1823) cavab vermişdir. O, beynəlxalq ticarət axınlarını müəyyən edən amillər barədə çox düşünürdü.

İstehsalın inkişafı və iqtisadi tərəqqi üçün xarici ticarətin nə dərəcədə faydalı olduğunu çox araşdırmışdır. Bunun üçün real həyatdan çoxlu misallar gətirilmişdir.

O. göstərmişdir ki, tutaq ki, Şotlandiyada üzüm şərabı istehsal etmək məsləhətdir. Lakin çox istehsal xərcləri tələb olunur. Yulaf istehsalı isə az xərc tələb edir. Portuqaliyada isə şərab istehsalı az xərc tələb edir, yulaf istehsalı isə çox xərc tələb edir. Belə şəraitdə Şotlandiya üçün ancaq yulaf, Portuqaliya üçün isə ancaq şərab istehsal etmək məsləhətdir. Şotlandiya yulaf mübadilə etməklə Portuqaliyadan şərab gətirə bilər.

Beləliklə iki ölkənin hər iki məhsula olan tələbi ödənilir. Yenə eyni məzmunlu belə bir misal İngiltərə ilə Fransa arasındakı mübadiliyə dair gətirir. Təsəvvür edə bilərsiniz ki, İngiltərədə və Fransada yalnız iki əmtəə - mähud və taxıl istehsal olunur.

İngiltərədə bir metr mähudun istehsalı orta hesabla 10 saatlıq əmək, 1 ton taxılın istehsalı 20 saatlıq əmək tələb edir. Fransada isə 1 m. mähud üçün 20 saat, 1 ton taxıl üçün 30 saat əmək tələb olunur.

Dəyər qanununa uyğun olaraq İngiltərədə 1 ton taxıl 2 metr mähuda mübadilə olunur.

Fransada isə 1 ton taxıl, 5 metr mähuda mübadilə olunacaqdır. Bu misalda İngiltərə hər iki əmtəənin istehsalında mütləq üstünlüyə, lakin yalnız mähud üzrə müqayisəli üstünlüyə malikdir. Taxıl üzrə Fransa müqayisəli üstünlüyə malikdir.

Deməli Fransada mahudun istehsalı İngiltərədə olduğuna nisbətən 2 dəfə baha başa gəlir. Taxıl istehsalı isə yalnız 1,5 dəfə baha başa gəlir. Bu, yalnız müqayisəli üstünlükdür. Deməli İngiltərənin mahud istehsalı üzrə, Fransanın isə taxıl istehsalı üzrə ixtisaslaşması təklif olunur.

Burada hər iki ölkədə göstərilən məhsullar üzrə çəkilən xərclər müqayisə edilir və "Müqayisəli xərclər" nəzəriyyəsi kimi iqtisadi ədəbiyyatlarda özünə yer tapır. Amerikanın məşhur iqtisadçısı P.Samuelson D.Rikardonun bu nəzəriyyəsini çox qiymətləndirərək onu gözəllik müsabiqəsində qalib gəlmiş qıza bənzədir.

Müqayisəli xərclər nəzəriyyəsi sonralar bir neçə müasir yeni şəkillər almışdır. Bunlardan biri "Istehsal amillərinin nisbəti" nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin məzmunu ondan ibarətdir ki, hansı ölkədə hansı istehsal amili çoxdursa, ixracda həmin sahə əsas götürülür, hansı amil azdırsa, idxal həmin sahəyə əsaslanır.

Burada əsas cəhət ondan ibarətdir ki, əmtənin dəyəri (təklif baxımından) istehsal amillərinin qiyməti ilə müəyyən edilir. Bu da milli bazarda tələb və təklifdən asılıdır. Aydındır ki, hər bir amilin sahibi bu amillərin nisbətində görə gəlirdən pay götürürlər. Bu pay da onların qiyməti ilə müəyyən edilir. Deməli, əgər torpağın qiyməti çoxdursa, kapitalın qiyməti ucuzdursa, milli bazarda əmtələri satdıqda torpağın mülkiyyətçisi daha çox pay götürəcəkdir.

Burada Xekşer-Olin düsturu deyilən model də diqqəti cəlb edir. Bu konsepsiyanın əsas başlanğıcı İsveç iqtisadçısı E.H Xekşer tərəfindən 1919-cu ildə formula edilmişdir. Sonra onun şagirdi Bertil Olin tərəfindən 1935-ci ildə inkişaf etdirilmiş və ümumiləşdirilmə aparılmışdır (nəticədə o, Nobel mükafatına layiq görülmüşdür).

Eli Xekşer və Bertil Olin müasir şəraitdə beynəlxalq əmtəə ticarətinin əsası barədə elmi təsəvvür yaratmışlar.

Amerikanın müasir iqtisadçısı P.Samuelson cəbri hesablamalarla onların bu nəzəri müddəalarının praktiki əhəmiyyətini qiymətləndirmişdir.

Adları çəkilən iqtisadçıların xidmətinə diqqət rəmzi olaraq Qərbdə onların modeli Xekşer-OHn-Samuelsorı modeli adlanır.

Müqayisəli xərclər nəzəriyyəsi müasir şəraitdə istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi kimi yeni şəkil almışdır. Ayrı-ayrı ölkələr müxtəlif səviyyədə istehsal amilləri olan əmək, torpaq və kapitalla malikdir.

Hər hansı bir ölkə artıqlığı ilə kapitalla, digəri çoxlu işçi qüvvəsinə və ya torpaq fonduna malikdirsə, orada məhsulun istehsalına çəkilən xərclər də bu baxımdan fərqlənəcəkdir.

Məsələn, hər hansı bir məhsul o vaxt çox **əməktutumlu** olur ki, orada ucuz **işçi mövcuddur** və yaxud kapital artıq olan ölkələrdə əmtəələrdə kapital tutumu artıq olur. Deməli kapital tutumu baxımından ucuz olur.

Beləliklə, onların baxışlarına görə ABŞ-da kapital artıqlığı olduğuna görə Amerikanın ixrac etdiyi məhsullar kapital tutumludur - yəni kapital sərfi cəhətdən ucuz başa gəlir. Digər ölkədə isə tutaq ki, işçi qüvvəsi çoxdur, ucuzdur - əmək haqqı azdır. Odur ki, burada məhsul əmək sərfi baxımından ucuzdur.

Buradan da belə qənaətə gəlirdilər ki, Amerika daha çox kapital tutumlu əmtəə ixrac edib, daha çox əməktutumlu əmtəə idxal edir. Əlbəttə bu sahədə iqtisadçıların müxtəlif yanaşmaları mövcud olmuşdur. Belə ki, Nobel mükafatı laureatı Amerika iqtisadçısı **Vasiliy Leontyev 1954-cü ildə** məqalə dərc etdirmişdir. O, ABŞ-ın idxal və ixrac məhsullarına çəkilən əmək və kapital xərclərini təhlil edib hesablamalar aparıb (1947-ci ilin materialları təhlil edilib).

O, **Xekşer-Olinin** nəzəriyyələrini təkzib etmir. Lakin o sübut edirdi ki, **ABŞ-da istehsal amili kimi, kapital bütün amillərdən o qədər də çox deyildir. İxrac olunan əmtəələrdə becərilən torpaq və ixtisaslı əmək amilləri daha artıqdır.**

Eləcə də o belə nəticəyə gəlmişdir ki, ixracda elmi tədqiqat sahələrinin əlaqələndirilməsi üzrə yüksək təmər küzləşmiş **sahələrdə istehsal olunan**

məhsullarm xüsusi çəkisi daha çoxdur. Buradan da "elmtutumlu sahələr" anlayışı yaranmışdır.

Ona görə də elmtutumlu əmtəə dedikdə elə əməktutumu başa düşülür. Vasiliy Leontyev əsaslandırmışdır ki, ABŞ daha çox kapital tutumlu deyil, əməktutumlu məhsul ixrac edir. **O, göstərirdi ki, müəyyən miqdar kapital ilə amerikanın bir adam-ili başqa ölkələrin 3 adam-ilinə bərabərdir.** Amerikada daha yüksək əmək məhsuldarlığı yüksək ixtisaslı Amerika fəhlələri ilə bağlıdır.

Bütün bunlar Leontyevin "möcüzəsi" adlanır. Həmin vaxtlar "işçi qüvvəsinin ixtisaslaşdırılması" modeli yaranmışdır.

Bu modelə əsasən istehsalda üç amil deyil, dörd amil iştirak edir: ixtisaslaşdırılmış əmək, ixtisasız əmək, kapital və torpaq.

Leontyev məruzəsinin şərhinə cəhd etməklə "kapital" kateqoriyasına daha geniş mənada yanaşmaq lazım gəlir və odur ki, insandan ibarət kapital, fiziki kapital, elmdən ibarət kapital anlayışları işlədilir. **Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlarla yanaşı bir çox digər modellər də mövcuddur.**

Müasir dünya təsərrüfatma sosial, siyasi və iqtisadi amillər daha çox təsir edir. Son dövrlərdə isə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə "hümanizm" meylinin artması da öz təsirini göstərir. Əslində ümumdünya bazarının və ümumdünya təsərrüfatının formalaşması və inkişafmda BƏB həlledici amil hesab olur.

Hər hansı bir ölkənin - ictimai istehsalın beynəlxalq əmək bölgüsündəki iştirakı səviyyəsini xarakterizə edən cəhətlərdən biri də ixracatın həcmidir - xüsusi çəkisidir.

Burada xarici ixtisaslaşma əmsal (X.İ.Ə) və İxrac Normasından (İN) istifadə edilir və bu aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$X.I.E = \frac{E_0}{E_m}$$

E^0 - ixrac olunan məhsulun cəmi məhsuldakı xüstitisi çəkisidir.

E^M - ixrac olunan əmtəənn (eyni əmtəələrdə) dünya ixracatındakı xüsusi çəkisidir. Bu göstəricilər vasitəsi ilə hər hansı bir əmtəənin (həmin ölkədə) beynəlxalq ixtisaslaşması səviyyəsini müəyyən etmək olar.

İxrac norması isə milli sənayenin xarici bazar üçün açıqlığı əks etdirir və belə hesablanır:

$$\text{ixracat norması} = \frac{\text{ixracatın dəyəri}}{\text{üm.dax.m-un dəyəri}} \times 100$$

İxrac normasının artması ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının artmasını göstərir.

Hazırda dünya ölkələri arasında olan beynəlxalq əmək bölgüsü özünəməxsus bir xüsusiyyətə malikdir.

Dünyanın sənayecə inkişaf etmiş ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı beynəlxalq əmək bölgüsü bi-ri-birindən fərqlənir. Belə ki, birinci qrup ölkələr dünya əhalisinin 25 faizini, ümumi milli

məhsulun isə 80 faizini təşkil etdiyi halda, ikinci qrup ölkələr dünya əhəlisinin 75 faizini, ümumi milli məhsulun isə 20 faizini təşkil edir.

Ona görə də beynəlxalq əmək bölgüsündə həmin ölkələrin mövqeyində böyük fərq vardır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr hazırda yenə də sənayecə inkişaf etmiş ölkələr üçün xammal mənbəyi və həmin ölkələrdən hazır məhsulların idxalçısı kimi çıxış edirlər.

İnkişaf etmiş ölkələr həmin ölkələrə investisiyalar yeritməklə e'maledici və ən yeni istehsal sahələrinin yaradılmasında iştirak etməyə çalışırlar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə öz milli iqtisadiyyatlarını yaratmağa, təsərrüfatın daha müxtəlif strukturlarını inkişaf etdirməyə, onu sənayeləşdirməyə çalışırlar.

Beləliklə, bu ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündəki rolu **dəyişir**; Elmi-texniki inqilab şəraitində qanunauyğun olaraq xammal və ərzağa dünya bazarında tələbat nisbətən azalır.

Analitiklərin hesablamalarına görə ehtimal edilir ki, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin istehsalı əsasən xarici istehlakçıların tələbini nəzərdə tutacaqdır. Daxili tələb isə xaricdən idxal hesabına ödəniləcəkdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə daxili bazanın ekstensiv inkişafına üstünlük verilir.

Son onilliklərdə dünyada çox nəhəng iqtisadi, siyasi, sosial proseslər axını baş verir. Bütün bunlar əlbəttə beynəlxalq əmək bölgüsünün gedişinə tə'sir etməyə bilməz.

Son vaxtlar beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafında beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyalaşma istiqaməti daha üstünlük təşkil edir.

Beynəlxalq kooperasiya və beynəlxalq ixtisaslaşma beynəlxalq əmək bölgüsünün bir formasıdır və onun daxili məzmununu əks etdirir. Beynəlxalq ixtisaslaşmada miəyyən növ məhsul istehsalı bir sahə və ya bir müəssisədə (firmada) cəmləşdirilir.

Məsələn, dünya ölkələri içərisində ABŞ sənaye və taxıl istehsalı üzrə, Meksika, Norveç, Küveyt isə neft istehsal üzrə ixtisaslaşmışdır. İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması bir neçə formada həyata keçirilir. Məsələn, əşya üzrə ixtisaslaşma (yəni hazır məhsul istehsalı); detal-hissə üzrə ixtisaslaşma (məhsulun ayn-ayrı hissələri, detallar, qovşaqlar).

Elmi-texniki inqilab istehsalın texnoloji quruluşunu mürəkkəbləşdirmişdir. Ona görə bir çox məhsul istehsalında hissələrin sayı çoxalmışdır.

Məsələn minik maşınlarında 20 min, prokat dəzgahlarda 100 minə qədər, elektrovozlarda 250 minə qədər hissə və qovşaq vardır. Mərhələ üzrə, yaxud texnoloji ixtisaslaşma (istehsal prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərinin ayrılması, texnoloji proseslər, yığmaq, rəngləmək, qaynaqlamaq, qablaşdırmaq və s.).

Müasir şəraitdə ixtisaslaşma ilk növbədə elektron hesablama maşınları, avtomatlaşdırma və mexanikləşdirmə vasitələri, tənzimləmə və idarəetmə qurğularının hazırlanmasını daha çox əhatə edir.

Bütün bu beynəlxalq ixtisaslaşmalar istehsal sahələri və ərazi istiqamətində aparılır. İstehsal sahəsi üzrə ixtisaslaşma, özü də sahələrarası; sahələrdaxili; ayrı-ayrı müəssisələrin ixtisaslaşması formasında olur. Ərazi üzrə beynəlxalq ixtisaslaşmada dünya bazan üçün məhsul və yaxud hissələr ayn-ayrı ölkələr, qrup ölkələr və eləcə də region tərəfindən istehsal edilir.

İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması beynəlxalq əmək bölgüsünün çox dinamik bir formasıdır. Belə ki, 50-60-cı illərdə istehsalın ixtisaslaşmasında avtomaşın, aviasiya sənayesi, plastik kütlə, podşipnik, radio aparatı və sairə kimi sahələr aparıcı yer tuturdu.

70-80-ci illərdə istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşmasında SAHƏDAXILI İXTISASLAŞMA ÜSTÜNLÜK TƏŞKİL EDİRDİ. Bu kimi ixtisaslaşma başqa sahələrdə olduğu kimi maşınqayırma sahəsində daha çox fayda verir. Hələ 1980-ci illərdə dünyada maşınqayırma sənayesi illə 700-800 min adda maşın və

avadanlıq istehsal etmişdir. Bu cür texnoloji prosesləri aparmaq üçün ölkələrin milli gücü kifayət etməzdi, nəticədə beynəlxalq ixtisaslaşmanın, integrasiyanın yaranması obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

BEYNƏLXALQ ƏMƏK BÖLGÜSÜNÜN DIGƏR FORMASI İSTEHSAHN BEYNƏLXALQ KOOPERASIYALAŞMASIDIR. Kooperasiyalaşma dedikdə, *ayrıca* məhsul istehsalında bir-birini tamamlayan ixtisaslaşdırılmış istehsalın qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdə tutulur.

İxtisaslaşma kimi kooperasiyalaşma da məhsuldar qüvvələrin artan inkişaf səviyyəsindən və xüsusiləşmiş müəssisələrin sabit istehsal əlaqələrinin artması zərurətindən irəli gəlir.

Dünya ölkələri *ARASMDA İSTEHSAL, ELMI-TEXNIKI, MƏNZİL, KREDIT, SATIŞ, KƏND TƏSƏRRÜFATI, FIRMADAXIII, FIRMALARARASI, ÜFIQI, ŞAQULI, QARIŞIQ, ÖLKƏLƏRARASI, REGIONLARARASI VƏ BU KİMİ SAHƏLƏRDƏ BAŞ VERƏN İQTISADI ƏLAQƏLƏR KOOPERASIYA VASITƏSİ İLƏ HƏYATA KEÇİRİLİR.*

Dünyanın müxtəlif ölkələri birgə müəssisələr yaratmaqla geniş əməkdaşlıq edirlər. Müəyyən növ məhsul istehsalı və xidmətlər üzrə xüsusiləşmiş müəssisələr yaradılır. Bu da kooperasiya proseslərinin sürətlənməsinə səbəb olur.

Müasir Elmi Texniki İnkilab İstehsal Kooperasiyasının ən zəruri elementi olan *ELMIN* də birgə fəaliyyətinə geniş yol açmışdır.

İstehsalın Beynəlxalq Kooperasiyası əməkdaşlığın müxtəlif formalarını əhatə edir;

1. İSTEHSAL - TEXNOLOJI ƏMƏKDAŞLIQ. Burada: lisenziyalar verilməsi və mülkiyyətçilik hüququndan istifadə edilməsi; layihə-konstruktor, texnoloji proseslər, məhsulun texnoloji səviyyəsi və keyfiyyəti, inşaat və quraşdırma işləri, kooperasiyaya daxil olan müəssisələrin modernləşməsi və s. barədə sənədlərin hazırlanması nəzərdə tutulur.

İstehsalda, standartlaşmada, vahid şəkildə salmaqda, şəhadətnamə verilməsi, istehsal proqramlarının bölüşdürülməsi və s. üzrə idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi;

2. Kooperasiya əsasında istehsal olunan məhsulların satışı ilə bağlı iqtisadi proseslər üzrə əməkdaşlıq.

3. Satışdan sonra texnikaya xidmət edilməsi.

Kooperasiya əlaqələrini tənzim etmək üçün üç metoddan istifadə edilir:

1. Birgə proqram həyata keçirilməsi.

2. Müqavilə əsasında ixtisaslaşdırma.

3. Müştərək birgə müəssisələr yaradılması.

1990-cı illərdən keçmiş sosialist ölkələri və respublikaları da BƏB-in bu kimi strukturlarına fəal qoşulurlar.

BƏB-in modernləşməsi sahəsində qərb tədqiqatçıların baxışlarını iki əsas qrupa bölmək olar:

1. Qarşılıqlı əlaqə və asılılığın müxtəlif variantları.

2. **Mövcud BƏB modelinin yenidən qurulması üzrə konkret təkliflər və planlar hazırlanması.**

"Qarşılıqlı asılılıq" ideyası 1970-ci illərin ortalarında ən geniş yayılmış ideyalardan biridir. Bu fikir "yeni beynəlxalq əmək bölgüsü" nəzəriyyəsi üçün əsas olmuşdur. Bu ideyalar sənayecə inkişaf etmiş bəzi ölkələrin və beynəlxalq təşkilatları rəsmi sənədlərində elan edilmişdir.

Hazırda real gerçəklik ondan ibarətdir ki, bir çox ölkələr elə belə də etmişlər. "Açıq qapı", "açıq iqtisadiyyat" siyasəti yeritməklə yüzlərlə müştərək müəssisələr yaratmışlar, azad sahibkarlıq zonaları təşkil etmişlər. Bu sahədə "yerli sənaye ölkələri" adlanan ölkələr daha çox nailiyyətlər əldə etmişlər. Bunlardan Latın Amerikasına ölkələri olan Braziliya, Argentina, Meksika və cənub şərqə Asiyaya ölkələrindən "balaca əjdaha" adlanan Cənubi Koreya, Tayvan, Honkonq, Sinqapur və s. ölkələri göstərmək olar.

İqtisadçıların və siyasətçilərin inkişaf etməkdə olan ölkələrin himayəçilik (himayəçilik-*xaricdən* gətirilən mallara çoxlu gömrük haqqı qoymaqla yerli məhsullara *arxalan*-maq) siyasətinin zəiflədilməsi *çağırışına cavab* olaraq *onlar* da öz növbəsində *inkişaf etmiş ölkələrdən müəyyən imtiyazlar tələb edirlər. Bütün bu modernləşmədə əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr yeni sahələrin inkişafına istiqamət götürsünlər. Onları daha əmək tutumlu, material tutumlu, beynəlxalq standartlara uyğun məhsullar, məmulatlar istehsal etməyə səsləyirlər. İnkişaf etmiş ölkələr isə yüksək ixtisaslı əməyə əsaslanan, elmi-texniki tərəqqidən irəli gələn sahələrə diqqəti artırmalıdırlar.*

Bu kimi nəzəri fikirlər təcrübədə öz əksini tapır. Yeni sənaye ölkələri əsasən yüksək ixtisaslı əməyə və müasir texnikaya əsaslanan məhsullar buraxırlar.

Nisbətən az inkişaf etmiş ölkələr əmək-tutumlu mə'mulatlara istehsalına üstünlük verir, dünya bazarına xammal göndərir. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr isə daha kapital tutumlu, yüksək texnoloji məhsullar istehsalına üstünlük verirlər.

Beynəlxalq ticarət ölkənin müəyyən növ məhsullar və ya qrup məhsullar üzrə ixtisaslaşması və onların xaricdə satılması hesabına inkişaf edir, beynəlxalq ticarətin əsasını beynəlxalq əmək bölgüsü təşkil edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsü təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsini əks etdirməklə, ayrı-ayrı ölkələr daxilində ictimai əmək bölgüsünün təbii davamıdır. Məntiqi və tarixi olaraq ictimai əmək bölgüsünün üç əsas növünü fərqləndirirlər: ümumi, xüsusi, tək.

Ümumi əmək bölgüsü dedikdə, əmək bölgüsünün istehsal sferalanna görə (hasilat və emal sənayesi, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s.) xüsusi əmək bölgüsü dedikdə, iri sahələraltı sferalar daxili əmək bölgüsü, tək əmək bölgüsü dedikdə, sahələr daxilində fəaliyyət növünə görə əmək bölgüsü nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq əmək bölgüsü iki prosesin - ixtisaslaşma və kooperasiyanın vəhdəti halında meydana gəlir. İxtisaslaşma iki istiqamətdə (istehsal və ərazi) inkişaf edir. İstehsalın ixtisaslaşmasından asılı olaraq, onu sahələrarası, sahədaxili və ayrı-ayrı komponentlərin ixtisaslaşmasına bölürlər. Ərazi ixtisaslaşması ayrı-ayrı ölkələr, qrup ölkələr və regionlar üzrə həyata keçirilir.

İxtisaslaşmanın əsas növləri aşağıdakılardır: predmet üzrə, yəni ayn-ayrı məhsul istehsal üzrə ixtisaslaşma; texnoloji və ya mərhələlər üzrə ixtisaslaşma, yəni ayn-ayrı əməliyyatların həyata keçirilməsi və ya ayrılıqda texnoloji proseslərin yerinə yetirilməsi.

Kooperasiya - bu müəssisələrin fəaliyyətini birləşdirən mürəkkəb prosesdir. O, aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərinə görə təsnifləşir: / - növlərinə görə (iqtisadi kooperasiya, sənaye üzrə); 1~ mərhələlərinə görə (istehsal qabağı, istehsal, kommer-siya);

§ - obyekt və subyektlərin sayına görə.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, beynəlxalq ərftək bölgüsü - ərazi əmək bölgüsünün yüksək mərhələsidir və bunun əsasında müəyyən növ məhsullar istehsalı üzrə ayrı-ayrı ölkələr üzrə ixtisaslaşma, ölkələrarası mal mübadiləsi baş verir.

Tarixi inkişafın bu və ya digər mərhələsində, beynəlxalq əmək bölgüsü sistemi istehsalın vəziyyətini əks etdirməklə, əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Natural təsərrüfat dövründə, əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etmədiyindən, beynəlxalq əmək bölgüsünün yalnız elementləri mövcud idi, bu da ayrı-ayrı ölkələrin təbii şəraitlərinin müxtəlif olması ilə müəyyən olunurdu, ölkələrarası mübadilə, bu ölkədə istehsal olunmayan və uzun daşınma müddətində öz istehlak qabiliyyətini saxlayan bəzi məhsul növləri üzrə məhdudlaşır.

Beynəlxalq əmək bölgüsü prosesi, inkişaf etmiş ölkələrin maşın istehsalına keçdiyi dövrdən, yəni təxminən XIX əsrin ortalarından daha intensiv inkişaf etməyə başladı. Nəticədə dünya bazarı formalaşdı və onun milli bazarlara nisbətən bəzi xüsusiyyətləri meydana gəldi:

1. dünya bazarının inkişafına, xarici ticarət və beynəlxalq ticarət siyasəti böyük təsir göstərir;
2. milli təsərrüfatlar üzrə əmtəələrin hərəkəti məhduddur.

Ayrı-ayrı ölkələrdə istehsal olunan məhsulların hamısı dünya bazarına daxil olmur, dünya bazarında qiymətin xüsusi sistemi - dünya qiymətləri fəaliyyət göstərir.

Dünya bazarının inkişafı müasir dünya təsərrüfatının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Əgər bu kateqoriyaya texniki-iqtisadi amil kimi baxsaq, aydın olar ki, dünya təsərrüfatının inkişafı istər bütövlükdə, istərsə də onun ayn-ayn hissələri baxımından müəyyən qanunauyğunluğa müvafiq olaraq inkişaf edir, belə ki, müasir istehsalın maddi əsasını bu və ya digər milli təsərrüfatların inkişaf səviyyəsində asılı olmayaraq maşın texnikası təşkil edir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, istehsal prosesində hər yerdə və həmişə maşın texnikasından istifadə edilir, əgər belə texnika tətbiq edilmirsə bunu sadəcə olaraq iqtisadi gerilik şərtləndirir.

Müasir istehsal vasitələri bir-birinə əks olan müxtəlif sosial sistemlərdə tətbiq olunur və onun nəticələri müxtəlif ola bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən dünya təsərrüfatı bir sistem kimi qarşılıqlı əlaqədə olan daxili ziddiyyətli müstəqil sistemlərin məcmusudur.

Dünya təsərrüfatı kateqoriyası milli təsərrüfatlarının sadəcə məcmusu deyil, beynəlxalq əmək bölgüsü ilə əlaqədar olan və bir-birilə müəyyən iqtisadi münasibətlərdə olan tam bir sistemdir. Bununla əlaqədar onun yeni keyfiyyət dəyişiklikləri əmələ gəlir: yəni bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan milli iqtisadiyyatların səmərəliliyi, izolə edilmiş milli iqtisadiyyatların səmərəliliyindən yüksək olur.

Beləliklə, dünya təsərrüfatı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər vasitəsilə ayrı-ayrı ölkələrin və ya qrup ölkələrin milli təsərrüfatlarını birləşdirir, öz növbəsində isə onun səmərəli fəaliyyət göstərməsini və onları təşkil edən hissələrin artımını təmin edir.

XX əsrdə beynəlxalq əmək bölgüsünün və dünya təsərrüfatının inkişafı təsərrüfat həyatının hərtərəfli beynəlmilləlləşməsi ilə xarakterizə olunur. Bu prosesə müxtəlif amillər təsir göstərir:

1. Goğrafi amillər. Yer kürəsində təbii resursların eyni zamanda bitki və heyvanlar aləminin qeyri-bərabər yerləşməsi, müxtəlif torpaq-iqlim şəraiti, məhsul istehsalının artması, yeni istehsal sahələrinin meydana gəlməsi, xammallara olan zəruri tələbat və s.-dir ki, onların ehtiyatı da məhduddur. Bu, xammalla zəngin olan ölkələrdə məhsul istehsalını stimullaşdırır. Bundan başqa ərzaq məhsullarına (o cümlədən kənd təsərrüfatı mallarına da) tələbat artır ki, bunların da istehsalı müəyyən torpaq-iqlim şəraitindən asılıdır.

2. Məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi. Aydındır ki, onun vasitəsilə istehsalda yalnız dərin ixtisaslaşma və hazır məhsulların geniş bazarı olduqda səmərəli olur.

3. Elmi-texniki tərəqqi.

İstehsal olunan məhsullar və istehsal texnologiyası tez-tez dəyişdikdə bir ölkə daxilində bütün məhsul növlərinin optimal inkişafı mümkün deyildir. Ona görə də, məhsulların, xidmətlərin və istehsal amillərinin aktiv mübadiləsi lazımdır. Bu şəraitdə əksər ölkələrdə milli təsərrüfatların inkişafında obyektiv meyl müşahidə olunur. Bunun da nəticəsində xarici ticarət inkişaf edir, bunu 80-cı illərin ikinci yarısında dünyada gedən əsaslı dəyişikliklər sübut etdi. Milli təsərrüfatların daha çox açıqlığa meyli, muasir beynəlxalq əmək bölgüsü inkişafının xarakterik əlamətidir. Beynəlxalq əmək bölgüsünə cəlb olunma səviyyələrinə görə milli təsərrüfatları bir-birinə zidd iki qrupa bölmək olar:

- tam bağlı;
- tam açıq.

Tam bağlı dedikdə, daxili ehtiyat mənbələrinə əsaslanan və dünya iqtisadiyyatında gedən meyllərdən asılı olmayan iqtisadiyyat başa düşülür. Belə olan halda ölkələrin iqtisadi əlaqələri digər milli təsərrüfatlarla minimum səviyyədə olur.

Tam açıq iqtisadiyyat dedikdə isə, elə iqtisadiyyat başa düşülür ki, onun inkişafı dünya təsərrüfatında fəaliyyət göstərən meyllərlə müəyyən edilir. Ölkələrin xarici əlaqələri güclənir, həm də daha yüksək inkişaf səviyyəsinə keçdikcə, onlar genişlənilir.

Bir ölkənin digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələri o demək deyildir ki, o açıq iqtisadiyyata malikdir. Hal-hazırda ayrıca bir ölkənin iqtisadiyyatı dünya təsərrüfatından təcrid olunmuş şə-kildə, digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələr olmadan inkişaf edə bilməz. Lakin ölkələrin bəzilərinin iqtisadiyyatı daha açıq, digərləri isə nisbətən açıq ola bilər, iri ölkələrin iqtisadiyyatları az dərəcədə açıq olurlar. Açıqlıq dərəcəsi həmçinin ölkənin təbii resurslarla təmin olunma dərəcəsindən, əhalinin sayından, daha dəqiq desək, onun alıcılıq qabiliyyətindən asılıdır və burular məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Əgər məhsuldar qüvvələr bərabər səviyyədə

inkişaf etmişdirsə, onda az iqtisadi potensialla iqtisadiyyat daha açıqdır. Bundan başqa, iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi həmçinin milli istehsalın sahə quruluşundan asılıdır. Bazə sahələrin (metallur-giya, energetika) xüsusi çəkisi nə qədər yüksək olarsa, beynəlxalq əmək bölgüsünə cəlb olunma və ya açıqlıq dərəcəsi də bir o qədər az olur. Əksinə bəzi sənaye sahələri xüsusən maşınqayırma, elektronika, kimya və s. daha dərindən ixtisaslaşmanı tələb edir ki, bununla da ölkələrin qarşılıqlı əlaqəsi və buna müvafiq olaraq iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi artır.

Ölkə iqtisadiyyatında açıqlığın artması bir çox mürəkkəb problemlər yaratmışdır ki, onlardan biri də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyidir, yəni ölkənin dünya iqtisadiyyatı ilə optimal əlaqələrinin müəyyən edilməsidir.

Öz enerji və xammal ehtiyatları olmayan ancaq, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin inkişafına təsir edən mühüm amillərdən biri iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsidir. Bütün dünya ölkələri beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak edirlər, deməli, bir-birilə iqtisadi əlaqələrə malikdirlər, bu da beynəlxalq əmək bölgüsünün subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin asılılığını gücləndirir, ixtisaslaşma və kooperasiyadan gələn gəlirin əlaqələndirilməsi xarici neqativ təsirlərdən qorunmağa gətirib çıxarır. Nəticədə milli iqtisadiyyatın qeyri-sabit inkişaf riski yaranır ki, bu da ölkələrin açıqlığı üçün kommersiya münasibətləri yaradır. Ona görə də, ayrı-ayrı ölkələrdə xarici ticarətin inkişafı qarşılıqlı asılılığı müəyyən edən nisbi iqtisadi açıqlıq ola bilər.

Qarşılıqlı asılılıq iqtisadi asılılığa gətirib çıxara bilər, çünki xarici amillər bu və ya digər situasiyalara əhəmiyyətli təsir göstərirlər. Asılılıq o vaxt yaranır ki, hər hansı problemi həll edərkən uyğunlaşmaya müvafiq dəyişikliklər edilməsi tələb olunur.

Uyğunlaşma dedikdə, dövlətin xarici amillə əlaqədar baş vermiş neqativ situasiyalara təsir etmək qabiliyyəti başa düşülür.

Beləliklə, xarici iqtisadi əlaqələri təkmilləşdirmək üçün xarici səbəbləri və ya onun nəticələrini aradan qaldırmalı, ya da uyğunlaşma xərclərini digər ölkələrin üzərinə qoymalı. Uyğunlaşma imkanlarının məhdud hədləri vardır.

Uyğunlaşma tədbirləri içərisində aşağıdakılan göstərmək olar:

- ticarət əlaqələrinin diversifikasiyası (diversifikasiya - fəaliyyət sahəsinin müxtəlif növ məhsulları və ya müxtəlif bazarları əhatə etməsidir); hərtərəfli əməkdaşlığın möhkəmlənməsi və intensivləşməsi; ehtiyatlara qənaət və onların yaradılması ixrac istehsalının yaranması və formalaşması. İqtisadi təhlükəsizliyin pozulmasının əsas şərti təhlükədir. **Təhlükə** dedikdə, maddi, əmək, elmi-texniki resurslara və marketinq sistemə daxil olmanın məhdudlaşdırılması başa düşülür. Təhlükənin iki tipi vardır:

1. güc tətbiq etməklə yaranan təhlükə;

2. iqtisadi əhvali - ruhiyyədən doğan təhlükə.

Təhlükənin hər iki tipi dövlətin qabaqcadan düşünülmüş hərəkətindən və ya dünya iqtisadiyyatının inkişaf meyindən yaranır. Təhlükənin əsas alətləri iqtisadi blokada, embarqo (embarqo - hər hansı bir ölkə ilə ticarətin tam və ya qismən qadağan olunmasıdır), əlaqələndirmə sistemi, diskriminasiyanın

(ingiliscə diskriminaton - malın mənşə ölkəsindən asılı olaraq, idxal mallanna tətbiq olunan tədbirlərdir) müxtəlif metodlarıdır.

Beləliklə, milli iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə, ölkənin əmtəə və xidmətlərlə təmin olunması, milli iqtisadiyyatın səmərəli inkişaf etməsi üçün təhlükə yaradan xarici amillərin təsirindən qorunması başa düşülür. Əgər ümumi daxili məhsulun (ÜD.M) səviyyəsi nəzərdə tutulan yə ya təsadüfi xarici hadisələrdən asılıdırsa, onda milli iqtisadiyyat təhlükədədir.

Əgər ÜDM səviyyəsi xaricə amillərə reaksiya verərsə və onların nəticələrini neytrallaşdırmaq mümkün deyilsə, onda iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsi aşağı düşür. Milli iqtisadi təhlükəsizlik məfhumu ilə yanaşı beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik məfhumu da işlənir. Bunun mənası

möhkəm sülhün yaranması üçün iqtisadi və institusional şərait yaradan qarşılıqlı etibar və bərabərliyə əsaslanan sistemdir.

Xüsusi iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə, hər hansı ölkənin birtərəfli, nə iqtisadi, nə də siyasi üstünlük əldə edə bilməməsi başa düşülür.

Ölkənin rəqabət qabiliyyəti bir çox amillər əsasında 381 göstəricini 8 ümumi amildə birləşdirməklə müəyyən edilir:

- 1.daxili iqtisadi potensial;
- 2.xarici iqtisadi əlaqələr;
- 3.dövlət tənzimlənməsi;
- 4.maliyyə-kredit sistemi;
- 5.infrastruktura;
- 6.idarəetmə sistemi;
- 7.elmi-texniki potensial;
- 8.əmək ehtiyatları.

Bu göstəricilərə hər bir ölkədə analitiklərin, ekspertlərin və iri şirkət rəhbərlərinin sorğuları da əlavə olunur. Bu qiymətləndirmə bütün ölkələrə deyil, yalnız sənaye cəhətdən inkişaf etmiş, bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrə (hər şeydən əvvəl yeni sənaye ölkələri), həmçinin keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə aiddir. Bu göstəricilər ölkələr üzrə xüsusi metodika ilə balların miqdarına görə qruplaşdırılır. Balların dərəcəsi yalnız məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini deyil, eyni zamanda dünya iqtisadiyyatında gedəri dəyişikliklərə ölkələrin uyğunlaşma xüsusiyyətlərini sübut edir.

Qabaqcıl ölkələrin dünya bazarında rəqabət qabiliyyəti aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 1

Dünya bazarında ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin reytingi

1. ABŞ	11. Yeni Zelandiya
---------------	---------------------------

2. Sinqapur	12. Kanada
3. Honkonq	13. Çili
4. Yaponiya	14. İsveç
5. Danimarka	15. Finlandiya
6. Norveç	16. Avstriya
7. Niderland	17. Belçika
8. Lüksemburq	18. Tayvan
9. İsveçrə	19. Böyük Britaniya
10. Almaniya	20. Fransa

1987-ci ildən 1993-cü ilə qədər bu siyahıya Yaponiya başçılıq edirdi. Lakin artıq 1994-cü ildə bəzi şəhərlərdə böhran vəziyyətinin yaranması - ienin ABŞ dollarma nisbətən məzən-nəsinin artması ilə 1995-ci ildən Yaponiya 4-cü yerə düşmüşdür.

Müasir dünyada iqtisadi və elmi-texniki əlaqələrin inkişafı, beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak - daxili xalq təsərrüfatı məsələlərini həll etmək, eyni zamanda ölkələr arasında sülh, əmin-amanlıq və mehribanlıq münasibətlərinin güclənməsi üçün bir vasitədir.

Azərbaycanın bir çox müəssisələri və birlikləri, korporasiya və şirkətləri, firmaları, xarici partnyorlarla xarici iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirirlər. Onlar təbii ehtiyatların istismarı layihəsindən tutmuş onun istehsalı və nəql olunmasında, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması və onun qorunmasında birlikdə iştirak edirlər və bunların sayəsində beynəlxalq əməkdaşlıq inkişaf edir və dərinləşir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin bu formaları eyni zamanda milli iqtisadiyyatın inkişafına təsir edir. Bu təsirin nəticələrinin təhlili və istehsalın perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi beynəlxalq əmək bölgüsü kateqoriyalarının məzmununu daha dəqiq müəyyən edir. Bu kateqoriyanın dəqiq müəyyən edilməsinin vacibliyi eyni zamanda beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq nəzəriyyəsinin inkişafı, həmçinin dünya təsərrüfat sistemi

haqqında təlimin inkişafı ilə əlaqədardır. Göstərilən məsələlərin həlli beynəlxalq əmək bölgüsü kateqoriyasını olduqca aktual edir.

Lakin hər şeydən əvvəl aydınlaşdırmaq lazımdır ki, ölkə daxilində əmək bölgüsü nə deməkdir Dünyanın hər hansı ölkəsində ayrıca götürülmüş hər hansı bir müəssisə cəmiyyət üçün

lazım olan bütün məhsulları istehsal edə bilməz. Müəssisələrdən hər biri müəyyən bir məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşır və bu müəssisələrin ixtisaslaşması kimi xarakterizə olunur.

Onlar bir neçə formada: peşəkar və ərazi nöqtəyi-nəzərindən çıxış edirlər. Predmet - müəssisələrin müəyyən növ məmulatları istehsalını, peşəkar (professional) iş - müəssisədə işçilərin peşəyönümü - əsas sənət (toxucular, metallurqlar, neftçilər və s. üzrə məşğuliyyəti, ərazi iş - müəssisənin konkret yerləşdiyi məkanı göstərir.

Təsərrüfat subyektlərinin ixtisaslaşması onların istehsal etdikləri məhsulların bilavasitə mübadiləsi ilə başa çatır. Bunun nəticəsi olaraq zavodlararası (fabriklararası) əmək bölgüsü yaranır. Onlar əmək bölgüsünün universal formalarıdır. Əgər müəssisələrin qruplaşdırılması olmasaydı, bu əmək bölgüsünün yeganə forması olardı. Lakin zavodlar, fabriklər, şirkətlər və digər təsərrüfat subyektləri qarşılıqlı əlaqədə olan cəhdlə bir qrupda birləşirlər. Eyni cinsli məhsullar istehsalı sahələrində, yarım sahələrdə (sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət), bəzən iş iqtisadi ədəbiyyatlarda bunu xalq təsərrüfatı sahələri də adlandırırlar.

Müəssisələr arasında mübadilədən asılı olaraq əmək bölgüsünün müxtəlif formaları əmələ gəlir. Əgər müxtəlif istehsal sahələrinin ixtisaslaşdırılmış müəssisələri arasında mübadilə olarsa, əmək bölgüsünün zavodlararası forması spesifik əlamətlər kəsb edir və sahədaxili forma alır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticə çıxır ki, əmək bölgüsünü öyrənən zaman müəssisələrin ixtisaslaşması ilə əmək bölgüsü formalarını fərqləndirmək lazımdır. Təsərrüfat subyektlərinin ixtisaslaşması üç formada - predmet, professional və ərazi kimi özünü büruzə verir. Əksinə, əmək

bölgüsü isə - sahədaxili, sahələrarası və regionlararası aspektdən əmələ gəlir. Onlardan hər ikisi isə özlərində əmək bölgüsünün hər iki xarakterik əlamətlərini - mübadilə və ixtisaslaşmanın üç formasını (predmet, professional və ərazi) birləşdirir.

Beləliklə, ölkə daxilində əmək bölgüsü - bu əmək təşkilinin elə sistemi və ya üsuludur ki, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri öz güclərini müəyyən predmet istehsalı üzrə cəmləşdirirlər və sonra istehsal olunan məhsulları mübadilə edirlər. Deməli, əmək bölgüsü iki əlamətə görə ixtisaslaşma və mübadilə ilə xarakterizə olunur.

Mövzu 3

Xarici iqtisadi əlaqələr sistemində xarici ticarətin yeri və rolu

PLAN

1. Xarici ticarət xarici iqtisadi əlaqələr sistemində.
2. Beynəlxalq ticarətdə ziddiyyətlərin əmələ gəlməsinin səbəbləri və xüsusiyyətləri.
3. Xarici ticarət xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsinin mühüm formasıdır.

Xarici ticarət xarici iqtisadi əlaqələrin ənənəvi və ən çox inkişaf etmiş formasıdır. Təxmini hesablamalara görə, xarici iqtisadi əlaqələrin 80%-i xarici ticarətin payına düşür. Beynəlxalq ticarət beynəlxalq əməkdaşlığın əksər növünü əlaqələndirir.

Hər bir ölkə üçün xarici ticarətin rolu əvəzəlməzdir. C.Saksın fikrincə, «dünyanın istənilən ölkəsinin iqtisadi müvəffəqiyyəti xarici ticarətdən asılıdır. Heç bir ölkə dünya iqtisadi sistemindən təcrid olunmuş şəkildə sağlam iqtisadiyyat yarada bilməz».

Beynəlxalq ticarət müxtəlif ölkələrin əmtəə istehsalçıları arasında beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında yaranan əlaqə formasıdır. Müasir beynəlxalq münasibətlər dünya ticarətinin fəal inkişaf tempi ilə xarakterizə olunur, milli iqtisadiyyatın inkişafında isə yeni, spesifik əlamətlər baş verir.

Elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatında struktur dəyişiklikləri baş verir, istehsalın ixtisaslaşması və kooperasiyası milli iqtisadiyyatın qarşılıqlı asılılığını gücləndirir. Bununla da beynəlxalq ticarət əlaqələri fəallaşır. Hər il dünyada istehsal olunan məhsulların 25%-i beynəlxalq ticarət sistemində daxil olur. Beynəlxalq ticarət istehsal nisbətini daha sürətlə artır. Ümumdünya ticarət təşkilatının tədqiqatına görə, dünyada hər il istehsalın 10% artımına qarşı, dünya ticarəti 16% artır. Ona görə də, onun inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaranır. Xarici ticarət iqtisadi artım üçün güclü amilə çevrilir. Eyni zamanda ölkələrin beynəlxalq əmtəə mübadiləsindən asılılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

«**Xarici ticarət**» dedikdə, ölkənin hər hansı digər ölkə ilə ödənilən idxal və ixrac əməliyyatlarından ibarət ticarəti başa düşülür. Çoxtərəfli xarici ticarət fəaliyyəti əmtəə ixtisaslaşmasına görə, hazır məhsul, maşın və avadanlıqlar, xammal, xidmət və texnologiya ticarətinə bölünür. Son onilliklərdə maliyyə resursları ilə ticarət (istiqraz və səhmlər) sürətlə artır.

Beynəlxalq ticarət bütün dünya ölkələri ticarətinin məcmusunu əhatə edir. Lakin «beynəlxalq ticarət» anlayışı daha dar mənada da başa düşülə bilər. Belə ki,

o, inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan ölkələrin, hər hansı qitənin, bölgənin (məs. Şərqi Avropa, Şimali Amerika və s.) xarici ticarətinin məcmusunu da əhatə edir.

Beynəlxalq ticarət üç əsas göstərici ilə xarakterizə olunur: əmtəə dövriyyəsi, əmtəə strukturu və coğrafi struktur.

Xarici ticarət dövriyyəsi - beynəlxalq əmtəə mübadiləsində iştirak edən ölkələrin idxal və ixracının dəyərinin məbləğini birləşdirir. Xarici ticarətin dəyər və fiziki həcmi fərqləndirirlər. Dəyər həcmi müəyyən zaman kəsiyində cari (dəyişən) qiymətlərlə istifadə edildikən vəsaitə məzənnələri ilə hesablanır. Xarici ticarətin fiziki həcmi daimi qiymətlərlə hesablanır. Onun əsasında müqayisəli qiymətlərlə xarici ticarətin real dinamikası müəyyən olunur.

Orta əsrlərdən başlayaraq əksər ölkələrin iqtisadçıları xarici ticarətin əmələ gəlməsini, onların rolunu aydınlaşdırmağa çalışmış, hətta o dövrdə feodalizmin dağılması və kapitalizmin yaranması zamanı (XV - XVIII əsrlər) ticarət burjuaziyasının maraqlarını müdafiə edən merkantalistlər, millətin varlanması üçün xarici ticarətin rolunu yüksək qiymətləndirirdilər.

Lakin pul yeganə sərvət, əmtəələrin pula dəyişdirilməsi isə sərvətlərin artması üçün yeganə üsuldur. Bu baxımdan merkantalistlərin fikrincə əmtəələrin idxalı sərvətlərin azaldılmasına bərabərdir. Merkantalistlər təklif edirdilər ki, ixracı stimullaşdırmaq və dövlətin işə qarışması ilə idxalı məhdudlaşdırmaq lazımdır.

Merkantalistlərin ən məşhur nümayəndələri ingilis iqtisadçısı U.Staffor (1564-1612), T.Man (1571-1641), fransız iqtisadçısı A. De Mokretyen (1575-1621) ilk dəfə olaraq «siyasi iqtisad» terminini işlətmişlər.

Rus iqtisadçısı N.T.Posoşkov (1652-1726) da merkantalizm tərəfdarı idi.

İdxala məhdudiyyətlər qoyulması beynəlxalq ticarəti çətinləşdirdi, kapitalist istehsalının inkişafı məntiqi ilə ziddiyyət təşkil etdi. Merkantalizmin proteksionist doktrinası əvəzinə azad ticarət (fritederçilik) ideyası meydana gəldi. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları xarici ticarətin rolunu beynəlxalq iqtisadi münasibətlər nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirdilər.

Azad ticarət siyasətinin seçilməsi və ya proteksionizm XIX əsr üçün xarakterik idi. Hal-hazırda bu iki yanaşma qarşılıqlı surətdə bir-birilə əlaqədərdir.

Lakin bu əlaqələr çərçivəsində ziddiyyətli birlikdə azad ticarət prinsipi qabaqcıl rol oyna-maqla dominantlıq təşkil edir.

Fritrederçilik siyasəti ilk dəfə A.Smit tərəfindən beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsini əsaslandırarkən müəyyən olunmuşdur. Bu nəzəriyyə gömrük məhdudiyyətlərini zəiflətmək yolu ilə xarici malların idxal şərtlərinin liberallaşdırılmasının vacibliyini sübut etdi. A.Smit xarici ticarətin vacibliyini və əhəmiyyətini sübut etdi və göstərdi ki, «mübadilə hər bir ölkə üçün vacibdir, hər bir ölkə bu əməliyyatda mütləq üstünlük qazanır». A.Smitin təhiili azad ticarətin bütün növləri üçün klassik nəzəriyyələrin tərəfdaşdır.

Bundan sonra D.Rikardo A.Smitin ideyalarını zənginləşdirdi və inkişaf etdirdi. O, millətlərin nə üçün ticarət etmələrini, iki ölkə arasında mübadilənin hansı şərtlər daxilində aparılmasının daha da səmərəliliyini göstərərək, beynəlxalq ixtisaslaşma meyarını müəyyən etdi. D.Rikardo beş hesab edirdi ki, ölkənin mənafeyi naminə, hər bir ölkə onun üçün üstünlüyü olan məhsul istehsalında ixtisaslaşmalıdır.

Rikardonun müddəaları öz əksini nisbi üstünlük nəzəriyyəsində tapdı. D.Rikardo sübut etdi ki, beynəlxalq mübadilə bütün ölkələrin mənafeyi naminə mümkündür və arzuolunandır. O, hər bir dövlət üçün əlverişli mübadiləyə lazım olan qiymət zonasını müəyyən etdi.

C.S.Mill özünün «Siyasi iqtisadın prinsipləri» (1848) əsərində «beynəlxalq əmtəə mübadiləsi hansı qiymətlərlə həyata keçirilir?» sualına cavab verdi. Millə görə, tələb və təklif qanununa əsasən mübadilənin qiyməti elə səviyyədə müəyyən edilir ki, hər bir ölkənin bütöv ixracı bütöv idxalı qabaqlayır. Beynəlxalq dəyərin formalaşması qanunu və ya «beynəlxalq dəyər nəzəriyyəsi» C.S.Millin xidmətidir. Beynəlxalq dəyər nəzəriyyəsi göstərir ki, ölkələr arasında mübadiləni optimallaşdıran qiymət fəaliyyət göstərir.

Nisbi üstünlük nəzəriyyəsi ölkələr arasında istehsal xərcləri arasında fərq olduğunu göstərir. Lakin nə üçün ölkələr arasında fərq olduğunu göstərmir. İqtisadçıların fikrincə, ölkələr arasında istehsal xərclərindəki fərq iik növbədə, məhsul istehsalında olan müxtəlif amillər və nisbətlərdir.

İkincisi isə milli istehsal fərqləri, müxtəlif istehsal amilləri - əmək, torpaq, kapital, həmçinin bu və ya digər əmtəələrə aid olan müxtəlif tələblərlə əlaqədardır.

Xekşer-Olin nəzəriyyəsinə görə, ölkələr xeyli istehsal məsrəfləri tələb edən məhsullar ixrac etməyə cəhd edirlər. Buna müvafiq olaraq, az məsrəf tələb edən əmtəələr çox məsrəf tələb edən məhsullara mübadilə edilir. Nəticədə açıq şəkildə bol olan amillər ixrac edilir, istehsalın defisit amilləri isə idxal olunur.

Xekşer-Olin nəzəriyyəsi beynəlxalq ticarətin əksər qanunauyğunlaqlarını müvəffəqiyyətlə izah edir. Ölkələr həqiqətən o məhsulları ixrac edirlər ki, həmin məhsulların istehsalı üçün artıq ehtiyatlar mövcuddur. Lakin beynəlxalq ticarətin bütün növləri Xekşer-Olin sxeminə uyğun gəlmir. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin istehsal ehtiyatlarının strukturu tədricən bərabərləşir. Dünya ticarətinin ağırlıq mərkəzi ayrı-ayrı ölkələr üzrə qarşılıqlı bərabər səviyyəli ticarətdən keçir.

1948-ci ildə Amerika iqtisadçıları P.Samuelson və V.Stolper Xekşer-Olin nəzəriyyəsini təkmilləşdirərək öz nəzəriyyələrini yaratdılar: istehsalda birtərəfli amil olduqda, texnikanın bəsitliyi, rəqabətin təkmilləşməsi və əmtəələrin tam mobilliyi nəticəsində beynəlxalq mübadilədə ölkələr arasında istehsal amilləri üzrə bərabərlik (ekvivalentlik) prinsipi gözlənilir.

D.Rikardo nəzəriyyəsinə əsaslanan Xekşer-Olin və Samuelson tərəfindən əlavə olunan ticarət nəzəriyyəsi ticarətə sadəcə mübadilə kimi deyil, qarşılıqlı mübadilə kimi, həmçinin ölkələr arasında inkişaf səviyyələrində olan fərqi azaltmaq vasitəsi kimi baxılır.

Xarici ticarət nəzəriyyəsi Amerika iqtisadçısı V.Leontyev tərəfindən inkişaf etdirilmiş və bu «V.Leontyev paradoksu» adlandırılmışdır.

Paradoksun mənası ondan ibarətdir ki, Xekşer-Olin nəzəriyyəsindən istifadə edərək, Leontyev göstərmişdir ki, müharibədən sonrakı illərdə Amerika iqtisadiyyatı daha çox əmək və kapital tələb edən sahələr üzrə ixtisaslaşmışdır. Başqa sözlə desək, Amerikada ixrac idxala nisbətən daha çox əmək tutumlu, az kapital tutumlu olmuşdur, bu nəticə Amerika iqtisadiyyatı haqqında olan təsəvvürlərlə ziddiyyət təşkil edirdi. Ümumi rəyə görə, o həmişə kapital artıqlığı

ilə xarakterizə olunur və Xekşer-Olin nəzəriyyəsinə görə, ABŞ yüksək kapital tutumlu malları ixrac edir, idxal etmir.

Son illərdə Leontyev nəzəriyyəsi geniş əks-səda doğurmuşdur. Müxtəlif ölkələrin iqtisadçıları bu barədə müzakirələr apararaq, «Leontyev paradoksu»nu izah etməyə başlayıblar. Nəticədə nisbi üstünlük nəzəriyyəsi beynəlxalq ixtisaslaşmaya təsir edən əlavə amilləri nəzərə almaqla daha da inkişaf etdi. Bu amillərə aşağıdakıları - istehsal amillərinin müxtəlifliyini, hər şeydən əvvəl işçi qüvvəsinin peşəyönümü və onun səviyyəsini, təbii resursların əhəmiyyətli rolunu, beynəlxalq ixtisaslaşmaya döviətin xarici ticarət siyasətinin təsirini və s. aid etmək olar.

Müharibədən sonrakı illərdə dünya təsərrüfatında və beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən dəyişikliklər, klassik nisbi üstünlük nəzəriyyəsinə uyğun olmayan bəzi amillərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu yeni amillər klassik nəzəriyyəni inkar etmir, əksinə bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq iqtisadi münasibətləri yeni reallıqlarla zəngilləşdirir.

Beynəlxalq ticarətin müasir nəzəriyyələrindən biri də Q.Xafbauer və R.Vernonun (ABŞ) «texnoioji fərq» konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanın müəllifləri müxtəlif ölkələrdə bu və ya digər məhsul istehsalını və onların ixracında olan fərqlərin müvəqqəti olduğunu qeyd edirlər. Yeni məhsul istehsalını mənimsəyən ölkələr digər ölkələrə nisbətən nisbi üstünlüyə malikdirlər və nəticə etibarilə hər hansı məhsul istehsalında inhisar istər daxili tələbatı, istərsə də xarici tələbatı ödəyir.

Bəzi iqtisadçılar istehsal miqyasının səmərəliliyindən istifadə etməklə, beynəlxalq ticarətin mexanizmini açırlar. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları B.Omenlə yanaşı R.Drize, P.Krükman, Q.Xafbauer və s.-dir. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, böyük daxili bazara malik olan ölkələr o məhsulları ixrac edəcəklər ki, onların səmərəliliyi irimiqyaslı istehsalda əldə olunan qənaətlə müəyyən edilir. Beynəlxalq ticarət hər hansı ölkənin istənilən bazarına nisbətən həmin bazarı genişləndirməyə, vahid inteqrasiya edilmiş bazarın formalaşmasına

imkan verir. Məhdud daxili bazara malik olan ölkələr beynəlxalq miqyasda böyük ehtiyac olmayan məhsullar istehsal edirlər.

İstehsal miqyasının səmərəliliyi nəzəriyyəsi universal deyildir, belə ki, o xarici ticarətin yalnız müəyyən nomenklaturasını əhatə edir. Bu isə öz növbəsində istehsal miqyasının səmərəliliyinin reallaşdırılması, istehsalın təmərküzləşməsi, firmaların iriləşdirilməsi ilə əlaqədar onların inhisara çevrilməsilə bağlıdır. Buna müvafiq olaraq bazarların strukturu və onların fəaliyyət mexanizmi də dəyişir.

Amerika alimi M.Porter müasir beynəlxalq ticarətin inkişafını müəyyən edən yeni amilləri müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmişdir.

Onun beynəlxalq rəqabətin öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərlərində inkişaf etmiş iri sənaye ölkələrində müasir xarici ticarətin inkişafını müəyyən edən 4 mühüm parametr öz əksini tapır: istehsal amilləri; tələbin şərtləri; yaxın və uzaq xidmət sahələri; firmaların strategiyası və rəqabəti.

M.Porter göstərir ki, ölkənin istehsal amilləri irsən keçmir və geniş istehsal prosesi nəticəsində yaranır. Tələbin şərti - bu firmaların inkişafını müəyyən edən bazarın tələbidir.

Xarici ticarətin inkişafını müəyyən edən üçüncü əlamət isə mövcud komponentli, yüksək professionallığa, geniş istehsal əməllərinə malik vasitələrlə əhatə-təmin olunma amətdir.

Dördüncü parametr - firmaların strategiyası və rəqabətdir. Rəqabət strategiyası hazırlanarkən, firmalar öz sahələrində səmərəli və uzunmüddətli rəqabət aparmaq üçün imkanlar axtarırlar. M.Porter göstərir ki, «Universal rəqabət strategiyası mövcud deyildir, yalnız sənayenin konkret sahəsinin fəaliyyəti, vərdiş və kapitalın razılığı ilə konkret firmalar müvəffəqiyyətlər qazana bilər». M.Porterin tədqiqatları rəsmi bəraət qazanmışdır. O ABŞ, Avstraliya, Yeni Zelandiyanın milli məhsullarının rəqabət qabiliyyətlərinin artırılması üçün dövlət siyasətinin işlənilməsi üçün, praktiki tövsiyələrin işlənilməsində iştirak etmişdir.

Dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq korporasiyaların rolu artır və bu ticarət mübadiləsinə keyfiyyətə təsir edir. Beynəlxalq ticarət əməliyyatları, xüsusən də nisbi üstünlük nəzəriyyəsi təsdiq edir ki, xarici ticarət münasibətlərinin inkişafı

nəticəsində, ixraca yönəlmiş istehsal sahələrində istehsalın artımı ilə əlaqədar olaraq onda iştirak edən bütün ölkələr mənfəət əldə edirlər.

Bu tezinin əsaslandırılmasında «xarici ticarət multiplikatoru» mühüm rol oynayır. Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq, xarici ticarətdən alınan səmərə (xüsusən ixracdan) milli gəlirin inkişaf dinamikasına, əhalinin məşğuliyyətinə, istehlak səviyyəsinə, investisiya fəaliyyətinə aktiv təsir edir. O, müəyyən əmsalla - multiplikatorla hesablanır və əks oluna bilər. İlk növbədə ixrac sifarişləri məhsul istehsalını çoxaldır, buna müvafiq olaraq bu sifarişi yerinə yetirən dövlətdə əmək haqqı artırılır. Sonra isə ikinci istehlak məsrəfləri gəlir.

Lakin heç də həmişə ixracın artımı əlverişli nəticələrə gətirib çıxarmır. Amerikalı iqtisadçı Y.Bxaqvatının göstərdiyi kimi, xammal ixracının genişlənməsi, bununla da iqtisadi artımın əmələ gəlməsi ticarət şərtlərinin pisləşməsinə və əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Xammal ixracının sürətlə artması ilə məhz bu məhsulun dünya miqyasında qiyməti elə düşə bilər ki, bu da iqtisadi artımdan alınan səmərəni heçə endirə bilər.

İstehsal amillərinin tez-tez dəyişməsi ilə bağlı, xarici ticarətin inkişaf nəticələrinə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Uzun müddət istehsal amilləri daimi qalmırlar, belə ki kapital yığılımı çoxalır, istehsal dövrüyyəsinə isə yeni faydalı qazıntılar, yeni ərazilər cəlb olunur.

90-cı illərin ortalarında dünya ticarətinin sürətli artımı ABŞ, İtaliya, Kanada və İspaniyada idxalın artım sürəti, qrup ölkələr arasında isə ticarətin genişlənməsi, həmçinin inkişaf etmiş ölkələrdə - Uzaq Şərq regionunda, Yaponiyada və Latin Amerikasında təsərrüfat konyukturasının sürətlə artımı ilə əlaqədardır.

Təxmini hesablamalara görə, əgər dünya miqyasında ticarət qadağaları ləğv edilərsə, on il ərzində əmtəə bazarlarının həcmi hər il orta hesabla 6% artacaqdır. Bu isə 60-cı ildən başlayaraq indiyə qədər olan dövr üçün ən yüksək göstərici olacaqdır.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən dünyada ticarət olduqca qeyri-bərabər inkişaf etməyə başlamışdır. Bu isə öz növbəsində dünya bazarında qüvvəli nisbətində təsir etmişdir.

Ayrı-ayrı ölkələrin həlledici mövqeyi (xüsusən ABŞ-ın) azalmışdır. Məsələn, əgər ildə dünya ixracının 20%-i bu ölkənin payına düşdüyü balda, 1990-cı ildə onun payına cəmi 1/8%-i düşmüşdür. Öz növbəsində Almaniyanın ixracı ABŞ-a yaxınlaşmış, bəzi illərdə isə hətta onu ötmüşdür.

80-cı illərdə Yaponiya beynəlxalq ticarətdə əhəmiyyətli sıçrayış etdi. 1983-cü ildə o, maşın və avadanlıq ixracına görə dünyada birinci yerə çıxdı. Yaponiya hal-hazırda avtomobil, məişət elektronikasını, audio-Video texnikasının ixracına görə digər ölkələri əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlayır. Yaponiya ixracının 1/3-ü ABŞ-ın payına düşür. ABŞ-ın Yaponiya ilə ticarətində defisit il ərzində 50-60 mlrd. dollar təşkil edir.

Beynəlxalq ticarətdə ABŞ-ın rolunun azalması Amerika istehsalının rəqabət qabiliyyətinin azalması ilə əlaqədardır. 80-ci illərin axırı 90-cı illərin ortalarından başlayaraq beynəlxalq kommersiya sövdələşmələrində iştirak etmək istəyən 200 Amerika kompaniyasından təxminən yarısı müvəffəqiyyətsizliyə uğramışlar. Bu dövr ərzində Yaponiya beynəlxalq rəqabət qabiliyyətində liderliyi ələ aldı. Bu dövr ərzində ona «yeni sənaye ölkələri» - Sinqapur, Honkonq, Tayvan birləşdi. Lakin 90-cı illərin ortalarında ABŞ rəqabət qabiliyyətinə görə yenidən liderliyi ələ aldı. ABŞ hökuməti 90-cı ilin birinci yarısında dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün Amerika şirkətlərinə imkan yaratdı. Xüsusən, ticarəti əlaqələndirmək və ona təsir etmək üçün şura yarandı. 1992-1994-cü illərdə informasiya vasitələri və işçi qrupları şəbəkəsi yarandı. Bunlar bir çox geniş dairəli məsələlərin həllində: ixracı maliyyələşdirmək və xarici bazarlarda Amerikanın kiçik firmalarının fəaliyyətinə kömək üçün iştirak edirlər.

Nüfuzlu beynəlxalq reytingə görə, 90-cı illərin ortalarında rəqabət qabiliyyəti reytinginə görə ABŞ liderlik edirdi. Onun ardınca Sinqapur, Honkonq, həmçinin Yaponiya gəlir. Demək lazımdır ki, Yaponiya 6 il müddətində birinci yerdə gedirdi. Fransa 17-ci, Çin 34-cü, Türkiyə 40-cı, Rusiya isə 48-ci yerdə gedirdi.

Belə dünya təsnifatının əsasında 378 müxtəlif meyar durur. Bu meyarlar isə hər şeydən əvvəl əhalinin hər nəfərinə -(adambaşına) düşən gəliri, inflyasiya səviyyəsini və bununla da xarici ticarət balansını xarakterizə edir. Bundan başqa

həmçinin ölkənin faydalı qazıntılarına, infrastrukturanın inkişaf səviyyəsinə, kommunikasiya şəbəkələrinin inkişafına və s. amillərə də fikir verilir. Obyektiv amillərdən başqa, dünyada mövcud olan 21 min iri sənaye müəssisələrinin sənədlərinin nəticələri də nəzərə alınır.

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, XXI əsrin birinci onilliyində ən rəqabətqabiliyyətli ABŞ və Asiya dövlətləri olacaqdır. 2030-cu ildə isə ən rəqabətqabiliyyətli üç dövlətin -ABŞ, Yaponiya və Çinin olması ehtimal olunur. Sonra isə Almaniyanın, Sinqapurun, Cənubi Koreyanın, Hindistanın, Tayvanın, Malaziyanın və İsveçin olması ehtimal edilir.

Bununla birlikdə dünya ticarətinin inkişafında ayrı-ayrı ölkələrin rolunu qiymətləndirərkən göstərmək lazımdır ki, 90-cı illərdə ən iri idxalçı və ixracçı ölkə ABŞ olmuşdur. 90-cı illərin ortalarında ABŞ-da milli ixrac strategiyası haqqında proqram qəbul edilmişdir. ABŞ-dan sonra dünya ticarəti dövriyyəsinə görə Almaniya və Yaponiya gəlir. Dünyanın 10 ən iri ticarət ölkələrinə, habelə - Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Kanada, Hollandiya, Honkonq, Belçika (Lüksemburqla birlikdə) da daxildirlər.

Çində ixrac olduqca dinamik inkişaf edir ki, bu da 80-ci illərin axırı, 90-cı illərin əvvəllərinin göstəriciləri üzrə sübut olunmuşdur.

Sinqapur, Çili, Finlandiya, Mərkəzi və Şərqi Avropa regionu 90-cı illərin ortalarında ixracın inkişaf tempinə görə Asiyadan sonra ikinci yeri tutur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr dünya bazarına əsasən xammal və ərzaq məhsulları, həmçinin sadə hazır məhsullar göndərirlər. 90-cı illərin əvvəllərində dünya bazarında xammal və ərzaq məhsullarına tələbatın nisbətən azalması inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixrac imkanlarını da azaltdı. Öz növbəsində xammal və ərzaq məhsulları ixracında inkişaf etmiş ölkələr xüsusi çəkirlərini artırdılar. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin isə bu məhsulların ixracında xüsusi çəkili 40%-dən (1960) 28%-ə (1990) endi. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ixracda sənaye məhsullarının xüsusi çəkirlərini artırmağa çalışsalar da, inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən bu və digər formada təzyiqa məruz qalırlar. Bununla birlikdə bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr, xüsusən yeni sənaye ölkələri, öz ixrac strukturunu

yaxşılaşdırmağa nail olmuşlar, ixracın strukturunda hazır məhsulun, sənaye məhsullarının, o cümlədən maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisi artmışdır.

Belə ki, 1990-cı illərin əvvəllərində inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya ticarətində xüsusi çəkisi 16,3% təşkil etmişdir. Bütövlükdə isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixrac istər ayrı-ayrı qrup ölkələr, istər də sövdələşmə növləri üzrə qeyri-bə-rabər inkişaf edir.

Əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdən fərqli olaraq yeni sənaye ölkələri, xüsusən də Asiyanın «dörd əjdahası» (Cənubi Koreya, Tayvan, Honkonq, Sinqapur) ixracı sürətlə artırır. Belə ki, 90-cı illərin ortalarında dünya ixracında onların xüsusi çəkisi 12%-i keçmişdir.

XX əsrin son 25 ili ərzində beynəlxalq münasibətlər sistemində, o cümlədən beynəlxalq ticarətdə Asiya-Sakit okean regionunun rolu isə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Müasir beynəlxalq ticarətdə baş verən proseslər o nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, onun əsas meyli liberallaşmadır. Buna milli iqtisadiyyatın açıqlıq, gömrük tarifi dərəcələrinin azaldılması, kvotalann və digər qeyri-tarif tənzimlənmələrinin ləğv edilməsi, dünya bazarında rəqabət mübarizəsinin güclənməsi və s. təsir göstərir.

Beynəlxalq ticarətin liberallaşmasının qlobalıqı müasir şəraitdə rəqabətin beynəlxalq xarakterli xüsusiyyətlərilə müəyyən edilir. Beynəlxalq ticarətdə müvəffəqiyyət isə beynəlxalq investisiyalann cəlb edilməsi ilə sıx əlaqədədir. Əksər ölkələr xarici investorlar üçün güzəştli ticarət-investisiya rejimi təklif edirlər.

Bəzən xarici ticarətin liberallaşdırılması birtərəfli qaydada həyata keçirilir. Lakin adətən əksər hallarda xarici ticarət qanunçuluğunun reformalaşdırılması ilə iqtisadi partnyor (tərəf-daş) ölkələrdə xarici ticarətin liberallaşdırılması iə paralel olaraq həyata keçirilir. Praktika göstərir ki, paralellikdə ən etibarlı taktika danışıqlar yolu ilə razılığa gəlmək və qarşılıqlı güzəşt prinsipidir. Danışıqlar vasitəsilə liberallaşdırma birtərəfli liberallaşdırmaya nisbətən daha sərfəlidir.

Burada əsas moment ölkələrin öz tərəfdaşlarına ikitərəfli əlaqələrin məqsədəuyğun olduğunu sübut etməkdir.

Beynəlxalq ticarətdə çoxtərəfli liberallaşma prosesi ilə yanaşı eyni zamanda bu prosesə əks təsir göstərən proteksionizm meyli də müşahidə edilir. Bu meyl dərin siyasi-iqtisadi maraqların olduğunu, bütün vasitələrə ölkə istehsalçılarının hərtərəfli müdafiə olunmalarının vacibliyini, iş yerinin saxlanmasını, milli əmtəələrin və sahələrin rəqabət qabiliyyətinin saxlamağa yardım etməyin vacibliyini sübut edir. Struktur siyasəti aparan ölkələrdə daha çox proteksionist siyasət aparılır, burada iqtisadi depressiya ilə yanaşı, idxal rəqabəti sürətlə artır.

Beynəlxalq praktika sübut edir ki, hər iki meyl liberallaşma (azad ticarət) və proteksionizm beynəlxalq ticarətə xas olan cəhətlərdir. Bu meyillər arasında baş verən ziddiyyətlərin həll edilməsinin əsas problemi - bunların səmərəli əlaqələndirilməsidir. Maraqlar balansı pozularkən, səmərəli əlaqələndirmə ziddiyyətə çevrilir.

Hər hansı ölkənin milli ticarət-iqtisadi, sosial maraqlarının digər ölkə tərəfindən alçaldılması, ticarət münaqişələrinin, «ticarət müharibələri»nin yaranmasına səbəb olur. Ticarət münaqişələrinin genişlənməsinə müxtəlif amillər: gömrük, ərazi, qiymət, sanitariya, ekoloji və s. təsir göstərir. Beynəlxalq ticarət-iqtisadi münaqişələrinin yaranmasının mühüm səbəblərindən biri ABŞ-ın bir sıra qanunlarıdır, məsələn Xelis-Berton federal qanunu Kubaya investisiya qoyan ölkələrə qarşı sanksiya qoymağı tələb edir. Bu qanun qəbul edildiyi vaxtdan (mart 1996-cı il) iki şirkət (Kanada və Meksika) bu sanksiya ilə cəzalandı, bir sıra digər xarici şirkətlər isə xəbərdarlıq məktubu aldılar. Beynəlxalq təşkilatların təzyiqi ilə ABŞ prezidenti B.Klinton qanunun bir sıra mühüm maddələrini dayandırdı. Lakin bir sıra xarici investorlar bu qanunla qarşılaşmamağa çalışırlar. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafına ABŞ-ın di-gər federal qanunu - D'Amato qanunu neqativ təsir göstərir. Bu qanun xarici kompaniyaların Livan və İranla ticarət-iqtisadi əlaqələrinə qarşı sanksiya tətbiq edirlər.

Rusiyanın «Qazpromu» ilə İran arasında 1997-ci ildə bağlanan müqavilə bu qanunun təsiri altına düşdü. ABŞ-ın Konqresi «Qazpromdan» Amerika kreditindən

imtina etməyi tələb etdi. ABŞ administrasiyası Rusiya kompaniyasını sanksiyalarla hədələdi. Bunun nəticəsində «Qazprom» 1995-ci ildə «Eksimbankla» ABŞ arasında bağlanan müqaviləni ləğv etdi. Bu müqavilə Rusiya şirkəti ilə İran arasında bağlanan müqaviləyə kredit verilməsini nəzərdə tuturdu.

«Ticarət müharibələri» - müasir beynəlxalq münasibətlərdə daimi «ənənədir». Bu istər ayrı-ayrı ölkələr, istərsə də digər ticarət-iqtisadi qruplar üçün xarakterikdir. Belə ki, 90-cı ilin ortalarında Atlantik okeanında treska balıqlarının tutulması ilə əlaqədar oiaaraq İspaniya ilə Kanada arasında «balıq müharibəsi» baş verdi ki, bunun da nəticəsində istər siyasi, istərsə də birbaşa təsir tədbirlərindən istifadə edilməyə başlandı,

Dünya bazarında rəqabətin güclənməsi, daxili bazarın qorunması, əhəlinin məşğuluğunun təmin edilməsi xarici dövlətləri öz istehsalçılarının və kommersantlarının mənafeyini aktiv surətdə müdafiə etməyi tələb edir, eyni zamanda isə onları siyasi-iqtisadi konfliktlərə girməyə təhrik edir. Məhz ona görə də, azad ticarət zonalarının, gömrük ittifaqlarının yaradılması dünya təsərrüfatının strukturunda əsaslı dəyişikliklər edilməsini tələb etmir. Ölkələrin iqtisadi bloklarda birləşməsi heç də azad ticarət ideyalarının reallaşmasında mütləq tərəqqi əldə edilməsi və ya proteksionizm prinsipləri qarşısında məğlubiyyət deyildir. Məsələn, gömrük ittifaqı azad ticarətlə proteksionizm vəhdətliyi arasında ziddiyyət oduğunu göstərir. «Azad ticarət» və ya proteksionizm dilemması fəaliyyət göstərmir. O, xarici ticarət münasibətlərinin digər qütbünə keçirilir, bunun da nəticəsində qrup dövlətlərin üçüncü ölkələrlə münasibətdə iqtisadi siyasəti seçməkdə qərar qəbul edilməsini müəyyən edir.

Məsələn, 1996-cı ildə Avropa İttifaqı ilə Cənubi Amerika Ümumi Bazarına (MERKOSUR) daxil olan Braziliya arasında bir neçə münaqişə baş vermişdir. Braziliya bir neçə dəfə Avropa İttifaqına idxal olunan toyuq və hindtoyuğu ətinin tarif dərəcəsinə görə öz etirazını bildirmişdir. «Toyuq problemi» eyni zamanda ABŞ və Çin arasında olan münasibətləri mürəkkəbləşdirdi. Çin hökuməti qeyri-tarif tənzimlənmələri baxımından ABŞ-ın 10 ştatından karantin tədbirləri ilə əlaqədar toyuq əti idxalını qadağan etdi.

Xarici-ticarət iqtisadi əlaqələr sistemində Avropa İttifaqı ilə ABŞ arasında dövrü olaraq ticarət müharibəsi baş verir. Belə ki, təxminən üç il (1993-1997) Avropa İttifaqı ilə ABŞ, Latin Amerikasını ölkələri arasında «banan müharibəsi» baş verdi.

Göstərilənlər baxımından bəzən ölkələr arasında əmələ gələn digər ziddiyyətlər, sonralar ticarət münaqişələrinə gətirib çıxarır. Müqabil tərəf isə öz növbəsində istehsalçıların müdafiə etmək üçün inzibati tədbirlər - nəqliyyat növü və lazım olan əlavə sənədlərin tələb olunmasına, nəqliyyatın yüklənməsi şərtlərini, əmtələrin növü və çeşidinə olan tələbləri, ciddi yoxlama-nəzarət sistemi tədbirlərini və s. tətbiq edirlər.

Beynəlxalq ticarətin idarə edilməsində, onun inkişafında olan maneələrin aradan qaldırılmasında, liberallaşmasında beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardan biri olan Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişdir (QATT/TTBS). QATT yaratmaq üçün müqavilə 1947-ci ildə 23 ölkə tərəfindən imzalanmış və 1948-ci ildə qüvvəyə minmişdir. 31 dekabr 1994-ci ildə Beynəlxalq Ticarət təşkilatının yaranması ilə əlaqədar olaraq öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

XX əsrin ikinci yarısında beynəlxalq ticarətin sürətli inkişafı onun əmtəə strukturunun dəyişməsi, regional əmtəə axınının güclənməsi dünya miqyasında onun hərəkətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. XX əsrin ikinci yarısında beynəlxalq ticarətin liberallaşması ticarət-iqtisadi ittifaqlar daxilində daha aktiv gedir.

Ayrı-ayrı qrup ölkələr arasında əməkdaşlıq, azad ticarət, gömrük ittifaqları haqqında müqavilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mühüm amillərindən birinə çevrilmişdir.

Dünyada 9 iri beynəlxalq regional ticarət blokları yaradılmışdır:

1. Avropa İttifaqı (ES) - Avstriya, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, Fransa, İspaniya, Portuqaliya, Finlandiya, İsveç, Danimarka, Belçika, Lüksemburq, Niderland, Yunanıstan;

2. Azad ticarət haqqında Şimali Amerika müqaviləsi (NAFTA) - ABŞ, Kanada, Meksika;

3. Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası (EAST) - İslandi-ya, Norvec, İsveçrə, Lixtenşteyn;

4. Asiya - Sakit okean iqtisadi əməkdaşlığı (ASİƏ) - Avstraliya, Bruney, Malaziya, Sinqapur, Tailand, Yeni Zelandiya, Yeni Qvineya, İndoneziya, Filippin, Tayvan, Honkonq, Yaponiya;

5. Cənubi Koreya, Çin, Kanada, ABŞ, Meksika, Çili, Vyet-nam, Cənubi Amerika ümumi bazarı (MERKOSUR) - Braziliya, Argentina, Paraqvay, Uruqvay;

6. Cənubi Afrika inkişaf komitəsi (SADK) - Anqola, Botsvana, Lesoto, Malaviya, Mozambik, Mavritaniya, Namibiya, CAR, Svazalend, Tanzaniya, Zimbabve;

7. Cənubi Afrika iqtisadi və valyuta ittifaqı (CIVI) - Kotd'İvuar, Burkina-Faso, Nigeriya, Toqo, Seneqal, Benin, Mali;

8. Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlığı (CARƏ) - Hin-distan, Pakistan, Şri-Lanka, Banqladeş, Maldiva, Bu-tan, Nepal;

9. And parkı - Venesuela, Kolumbiya, Ekvador, Peru, Boliviya.

Belə blokların formalaşması - siyasi, iqtisadi, tarixi xarakterli obyektiv proseslərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Bu proseslərin aktivləşməsi isə bir tərəfdən beynəlxalq ticarətin inkişafına səbəb olur (zonalar, bloklar, regionlar çərçivəsində), digər tərəfdən - ona müəyyən maneçiliklər törədir.

XX əsrin axırlarında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişaf praktikası sübut edir ki, özünü təmin etmə regionalizmi əvəzinə açıq regionalizm meydana gəlmişdir. Bu təşkilatlar subregional iqtisadi ittifaqları (ASEAN, NAFTA, Cənubi Sakit okean forumu və s.) birləşdirir, xarici ticarətin liberallaşma dərəcəsinə müvafiq olaraq müxtəlif səviyyələrdə inteqrasiya olmanı tələb edir. Artıq regionalizm konsepsiyası iqtisadi qloballaşmanın regional inteqrasiyası elementi kimi çıxış edir.

Ticarət-iqtisadi blok ölkələrinin iştirakçıları dünya bazarında müasir situasiyanın mürəkkəbliyini və ziddiyyətlərini dərk edərkən onların həll edilməsi üçün yollar axtarırlar.

Dünya təsərrüfatında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsasını xarici (beynəlxalq) ticarət təşkil edir. Onun inkişafının maddi bazasını beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsi təşkil edir, bu da obyektiv olaraq region və ölkələrin əlaqələrini şərtləndirməklə bunlar bu və ya digər məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşırlar.

Müxtəlif ölkələrin əmtəə istehsalçılarının qarşılıqlı əlaqəsi alqı-satqı prosesində dünya bazarının münasibətlərini formalaşdırır. Dünya bazarı - milli bazarların qanunauyğun davamı olub, eyni zamanda milli miqyasda geniş təkrar istehsalın əlavə mühüm amilidir.

I Beynəlxalq ticarətin inkişafı dünya təsərrüfatında maddi nemətlər istehsalı və xidmətlərdə baş verən bütün prosesləri əks etdirir. Onun istiqamətini və məzmununu müasir ETT, dünyada həyatın qlobaliəşməsi şərtləndirir. Beynəlxalq ticarət, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi prosesinin tamlığını (bütövlüyünü) əks etdirməklə, xalqları və qitələri yaxınlaşdırır, onlar arasında dostluq və işgüzar münasibətlərin inkişafına səbəb olur.

Beynəlxalq ticarət qədim vaxtlarda yaranmışdır. Ölkələr arasında əmtəə mübadiləsi həmişə insanlar arasında təmasın mühüm forması olmuşdur. Lakin beynəlxalq ticarət XVI-XVN əsriərdə bazar (kapitalist) iqtisadiyyatının inkişafı dövründə daimi sisteməlik xarakter almışdır.

Əmtəə-pul münasibətləri tədricən milli daxili bazarların formalaşmasının əsasını təşkil etməklə, müxtəlif şəhərləri, əraziləri vahid iqtisadi sistemdə birləşdirirdi. Bu birlik sabit əmtəə mübadiləsi vasitəsilə inkişaf edirdi, ayrı-ayrı ölkələrin və ərazilərin istehsalçıları öz məhsullarını digər ölkələrə satmadan müvəffəqiyyətlə təsərrüfatçılıq edə bilməzdilər.

Əmtəə mübadiləsinin inkişafı ayrı-ayrı məhsul istehsalının ixtisaslaşmasına əsaslanırdı, ilk dövrlərdə təbii-coğrafi amillər həlledici rol oynayırdı. Beynəlxalq ticarətin inkişafı və dərinləşməsinin əsas amilini XVIII əsrin axırında iri sənaye təşkil edirdi. Xarici ticarət geniş inkişaf etməyə başladı, dünya bazarının formalaşması dövlətlər arasında sabit əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafına səbəb oldu. XVII-XIX əsrlərdə dünya bazarı istehsal prosesinin beynəlmilləşməsinin xüsusi forması kimi çıxış edirdi.

XX əsrin birinci yarısında məhsuldar qüvvələrin inkişafında baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri və bazar iqtisadiyyatına keçidə əlaqədar olaraq dünya təsərrüfatı inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Bu xarici ticarət münasibətləri vasitəsilə milli təsərrüfatların qarşılıqlı sistemi kimi çıxış edir və bu istehsal, mübadilə, bölgü vasitəsilə reallaşdırıldı. Bundan başqa, hər bir xarici ticarət fəaliyyəti, istehsal amillərinin, o cümlədən investisiya və işçi qüvvəsi resurslarının hərəkətini tələb edir. Beləliklə, müasir şəraitdə xarici ticarət fəaliyyəti dövlətlər arasında istehsal fəaliyyətinin bütün formalarını əhatə edir. Əgər XX əsrin əvvəlinə qədər xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yeganə forması idisə, hal-hazırda, öz əhəmiyyətini bir qədər azaltmışdır. Dünya təsərrüfatının formalaşması ilə əlaqədar olaraq xarici ticarət ölkələr arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin istehsal, elmi-texniki, informasiya, valyuta, kreditlə yanaşı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalarından biridir.

Bununla əlaqədar olaraq xarici ticarət ikili xarakterə malikdir. Bir tərəfdən, o yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalarından biri kimi çıxış edir, digər tərəfdən xarici ticarət digər beynəlxalq iqtisadi

münasibətlərin nəticələrinin reallaşmasının ümumi formasıdır. Həqiqətən, xarici ticarət mübadiləsi ölkələr arasında maddi istehsal, xidmətlər göstərilməsi, istehlak, elm və texnika, kredit və pul-maliyyə sferasında nəticələrin hərəkət amilidir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün formalarının nəticəsi pulla qiymətləndirilir.

Beynəlxalq ticarətdə milli iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən bütün proseslər dəqiq əks olunur. Bu proseslər satıcılar, alıcılar, vasitəçilər arasında qarşılıqlı əlaqələrin mürəkkəbliyini və bazar agentlərinin ziddiyyətlərini göstərir.

Beynəlxalq ticarətin milli bazara nisbətən aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1) dünya bazarında daxili bazara nisbətən rəqabət mübarizəsi daha sərt xarakterə malikdir. Bunun əsas səbəbi rəqabət mübarizəsində öz dövlətlərinin köməyinə arxalanan daha çox iri kompaniyaların iştirak etməsidir;

2) dünya bazarı çoxsaylı segment sektorlarına bölünməyə, daha mürəkkəb struktura malikdir;

3) beynəlxalq ticarətin şərtlərindən biri dünya qiymətlərinin mövcud olmasıdır ki, bunun da səviyyəsi və mexanizmi milli bazarlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir;

4) inhisar səviyyəsinin yüksək olması nəticəsində dünya bazarının əsas təşkilati forması oliqopolist strukturlarıdır.

Beynəlxalq ticarətdə ölkələrin iştirakını onun iqtisadi inkişaf səviyyəsi, ərazisi, əhalisinin sayı, təbii resurslarla təmin olunma səviyyəsi, daxili bazarın həcmi, iqtisadi siyasətin vəzifəsi və məqsədi şərtləndirir. Eyni zamanda istehsalın həcmi ilə ölkənin beynəlxalq ticarətə qoşulma səviyyəsinə və ondan asılılığına dəqiq fikir verilir. Belə asılılıq adətən eksport kvotasının həcmi - eksportun həcmi ilə UDM arasındakı nisbəti əks etdirir və bu ixraca istiqamətlənmiş milli

istehsalın xüsusi çəkisini əks etdirir, idxal kvotasının həcmi isə - idxal olunmuş və xidmətlərin ÜDM-n nisbəti kimi müəyyən olunur.

Praktika göstərir ki, iqtisadiyyatı beynəlxalq ticarətə daxil olma dərəcəsi ilə müəyyən olunan kiçik dövlətlərdə göstəricilər xeyli yüksəkdir. İsveçrə, Norveç, Tayvan kimi ölkələrin iqtisadi müvəffəqiyyətlərinin əsas səbəbi ixrac kvotasının 50%-dən yüksək olmasıdır. İri dövlətlər adətən öz resursları ilə tələbatları ödəyirlər, ona görə də, onların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə qoşulma dərəcəsi yüksək deyildir. Məsələn, ABŞ-da, Mİndistanda, Rusiyada, Çində eksport kvotası adətən ÜDM həcmi 20%-ni keçmir.

Beynəlxalq ticarətin həcmi və strukturu maddi istehsalın vəziyyəti, onun texniki səviyyəsi, ictimai əmək bölgüsünün inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq ticarətin sürətli inkişafı hər şeydən əvvəl, Böyük Britaniya və Hollandiya kimi ölkələrdə kapitalist istehsal münasibətlərinin yaranma dövrü ilə əlaqədardır. Bu prosesə Böyük coğrafi kəşflər və Avropa dövlətlərinin Asiya, Afrika və Amerikada müstəmləkəçilik siyasəti böyük stimullaşdırıcı təsir etmişdir.

Beynəlxalq ticarətin inkişafında mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir: o, sabit və xüsusi təsərrüfat fəaliyyəti növü olmuşdur. Yeni ərazilərin müstəmləkəçilər tərəfindən mənimsənilməsi nəticəsində xarici ticarətin inkişafında spesifik istiqamət - müstəmləkə mübadiləsi formalaşdı ki, bu da Avropa ölkələri üçün xarakterik olan sivil mübadilədən xeyli fərqlənirdi. Bu xarici ticarətin inkişafı

üçün gücüü təkən oldu: XVI əsrə nisbətən XVII əsrdə əmtəə dövriyyəsinin həcmi 30 dəfədən çox artdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında baş verən sənaye inqilabı nəticəsində beynəlxalq ticarətin inkişafında yeni keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi. Bu keyfiyyət dəyişikliklərinin mərkəzi İngiltərə oldu. O, yalnız dünyanın ən böyük sənaye ölkəsi deyil, eyni zamanda iri dəniz və müstəmləkə ölkəsi idi. Bütün bunlar İngiltərəni dünya ticarətinin güclü mərkəzinə çevirdi: XIX əsrin əvvəllərində dünya əmtəə bazarlarında bütün əməliyyatların 25%-i ingilis tacirləri ilə bağlı idi. 1825-ci ildə dünya istehsalında ingilis sənaye məhsulu 50%-i keçirdi. XIX əsrin ikinci yarısında digər dövlətlərdə (ABŞ, Almaniya, Rusiya, Fransa) sənayenin sürətli inkişafı beynəlxalq ticarətin əhəmiyyətli artımına səbəb oldu. Ümümdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT)-nin hesablaşmalarına görə, 1940-ci ildə dünya ticarət dövriyyəsinin həcmi (1913-cü il qiymətlərilə) 3,7 mlrd. dollar, 1960-cı ildə - 6,5 mlrd. dollar, 1990-cı ildə isə 39,8 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində dünyanın aparıcı ölkələrinin inkişafında keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi. ABŞ və Almaniya dünya iqtisadi sistemində qabaqcıl mövqe tutmaqla, İngiltərə 3-4-cü yerlərə sıxışdırıldı. İntensiv iqtisadi artım amili kimi xarici ticarətin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artdı. 1900-1938-ci illərdə dünya ticarət dövriyyəsi 2,5 dəfə artmağa başladı. İkinci dünya

müharibəsindən sonra beynəlxalq ticarət öz inkişafında yeni mərhələyə daxil oldu, bunu hər şeydən əvvəl, elmi-texniki tərəqqinin müasir mərhələsi şərtləndirmişdir, bu da bazar iqtisadiyyatını və buna müvafiq olaraq beynəlxalq ticarətin məzmununu əsaslı surətdə dəyişdirmişdir.

: Müharibədən sonra 1945-1950-ci illərdə müharibə nəticəsində dağılan iqtisadiyyatın bərpa dövrü idi. Bu illər dünya ticarətinin artım tempi 1880-1913-cü illərə nisbətən 4% aşağı idi. Bununla yanaşı bu illər dünya ticarətinin və dünya təsərrüfatının bütöv (tam) sisteminin səmərəli formalaşdığı dövr idi. Bu işin başında BMT dururdu və dünya təsərrüfat prosesləri elmi əsaslarla idarə olunurdu. Burada ABŞ hakim mövqeyə malik olmaqla, onun köməyi ilə Avropa iqtisadi sistemində konstruksiya aparıldı. Bu dövr onunla xarakterizə olunur ki, başda olmaqla sosialist ölkələrinin strukturları formalaşmağa başladı, bunlar isə beynəlxalq münasibətlərin öz prinsiplərini müəyyən etdilər. Nəticədə bütünlükdə dünya, o cümlədən dünya təsərrüfatı iki bərabər olmayan hissəyə - dünya kapitalist təsərrüfatına və dünya sosialist sistemə parçalandı.

50-ci illərdə Avropa ölkələrinin və ABŞ-ın iqtisadi potensialları əhəmiyyətli dərəcədə artmağa başladı. Onların iqtisadi inkişaf səviyyələri müharibədən əvvəlki səviyyəni ötürüb keçdi, beynəlxalq ticarətin inkişaf tempi 1949-1960-cı illərdə 2,8-3% artmağa başladı. İqtisadiyyatın bərpa edilməsi Qərbi Avropa və ABŞ kapitallarının qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanırdı. ABŞ DÜNYA YENƏ DƏ MÜTLƏQ lider rolu oynayır və bunun sayəsində dünya təsərrüfatı inkişaf edir və təkmilləşirdi. Bu dövr müasir ETT şərtləndirən, iqtisadiyyatın struktur dəyişiklərinin əsasını təşkil edən elm və istehsal əhəmiyyətli investisiya qoyuluşu xarakterizə olunur.

60-cı illər tarixə dünya təsərrüfatının «qızıl əsr»i kimi daxil olmuşdur. Bu onilliklər ərzində iqtisadi inkişaf tempi daim yüksəlmiş, inflyasiya və əhalinin məşğulluğu əhəmiyyətli dərəcədə ixtisar olmuş, dağıdıcı böhranlar və iqtisadi təlatümlər olmamışdır. Bunun da nəticəsində dünya ticarətinin artım tempi il ərzində 5-6% təşkil etmiş, dünya əmtəə dövriyyəsi 50-ci illərə nisbətən təxminən 3 dəfə artmışdır. Eyni zamanda xarici ticarət dövriyyəsinin artım tempi sənaye istehsalının artım tempini 2,5 dəfə keçmişdir. Burada ABŞ liderlik edirdi, Qərbi Avropa ölkələri ona xeyli yaxınlaşdılar.

70-ci illər ərzində (1973-1975-ci illər) dünya iqtisadiyyatının strukturunda böhran baş verdi, bu da beynəlxalq ticarətin inkişaf tempini ildə 2,3-2,8 dəfə ixtisar etdi. Dünya ticarətində ABŞ-ın liderlik mövqeyi əhəmiyyətli dərəcədə gücündü. Ona Avropa birliyi ölkələri və Yaponiya güclü rəqabət göstərirdilər. Bununla birlikdə Qərbi ölkələri elmi-texniki tərəqqinin nəticələrini tez bir zamanda mənimsədilər və praktiki olaraq istifadə etdilər, bu isə

inkişaf etmiş ölkələrin enerji böhranından çıxmağa imkan verdi və elmi-texniki inkişafda sürətli sıçrayışa səbəb oldu.

80-90-cı illər -dünya iqtisadi əlaqələrinin keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi kimi xarakterizə olunur. Bütün dövrlər üçün xarici iqtisadi amillərin rolu dəfələrlə artmağa başladı. ABŞ, Yaponiya, Cənub-Şərqi Asiya, Qərbi Avropa ölkələri müxtəlif texnoloji yeniliklər fondunda dünya təsərrüfatının ayrı-ayrı sektorları qeyri-bərabər inkişaf etməyə başladı. Asiya, Afrika və Latin Amerikasının əksər dövlətlərinin iqtisadi inkişaf səviyyələri inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf səviyyələrindən xeyli geridə qalmaqla, dünya təsərrüfatının «periferiyası» hesab edilirdi.

Bu kəskin ziddiyyətlər 80-ci illərdə xarici borcların artmasına səbəb olmaqla, dünya iqtisadiyyatını sarsıtdı.

Müasir dövr dünya ticarətinin yeni iüderləri: Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri və Çin meydana gəldi. Qərbi Avropa ölkələrinin mövqeləri daha da gücləndi. 80-90-cı illərdə dünya sosializm sisteminin dağılması ilə əlaqədar olaraq dünyada blok qarşudurmaı ləğv olundu. Hazırda dünya təsərrüfatı vahid sistem kirni formalaşır. Keçmiş sosialist ölkələri bərabər hüquqlu və ümumi prinsiplər əsasında dünya təsərrüfat sisteminə aktiv daxil olurlar.

80-ci illərin ortalarından başlayaraq dünya iqtisadiyyatının inkişafında böhran baş verdi. 1985-1990-cı illərdə əmtəə dövriyyəsinin artımı 3-4,1% təşkil etmişdir. 1990-cı illərdə, xüsusən 1993-cü il böhranından sonra beynəlxalq ticarətin artım tempi 4,8%-dən 1996-cı ildə 9,8%-ə çatdı. Yüksək və sabit tempin əsas səbəbi informasiya texnologiyasında olan yüksəliş və ABŞ, Qərbi Avropa ölkələrində sabit iqtisadi artım tempidir.

ABŞ hələlik dünya ticarətində liderlik edir. Dünya ixracının 12,5%-i onun payına düşür - Almaniya (10,4%), Yaponiya - (9,6%) və Çrı (3,5%) sonrakı yerləri bölüşdürürlər. Beynəlxalq ticarətin strukturunda keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi. İxracda hazır məhsulun xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artdı (50%-dən yuxarı), elmtutumlu məhsulların ticarəti daha yüksək tempə inkişaf edirdi. Müasir ETT maşınqayırma məhsullarının beynəlxalq ticarətdə əsas məhsullar olmasına imkan verdi. Maşınqayırma məhsullarının xüsusi çəkisi 1970-ci üdə 22%, 2000-ci ildə 51%-dən çox olmuşdur. Eyni zamanda enerji daşıyıcılarının və xammalın xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi müşahidə olunur. 1975-ci ildə bu məhsulların xüsusi çəkisi ixracda 24,5% təşkil edirdisə, 2000-ci ildə isə iki dəfə azalaraq 13%-ə enmişdir.

Ərzaq məhsulları və kənd təsərrüfatı xammalı ixracı əsaslı dəyişiklərə məruz qaldı. 1950-60-cı illərdə bu məhsullar dünya ixracının strukturunda mühüm yer tutduqları halda (13-15%) 70-80-ci illərdə bu məhsulların xüsusi çəkisi (11 - 12%),

1990-cı illərdə 13-14% təşkil etmişdir. Analoji meyl digər xalq istehlakı malları üçün də xarakterikdir: 1955-ci ildə onun xüsusi çəkisi 14%, 1975-ci ildə 8,4%, 2000-ci ildə 14% təşkil etmişdir.

Mövzu 4

Dövlətin büdcə vergi siyasəti

PLAN

- 1. Büdcə vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin zəruriliyi və hüquqi əsasları**
- 2. Büdcə gəlirlərinin formalaşması xüsusiyyətləri və onun qiymətləndirilməsi**
- 3. Büdcə gəlirlərinin artırılmasında büdcə vergi siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri**

Dövlət büdcəsini iqtisadi kateqoriya kimi xarakterizə edən ən vacib xüsusiyyətlərdən biri onun obyektiv xarakter daşmasıdır. İlk baxışda, hər il dövlətin əlində cəmləşən milli gəlirin həcmi, xüsusən onun bölüşdürülməsi prosesi dövlətin iradəsindən asılı kimi görünür. Əslində, istər milli gəlirin və Dövlət büdcəsinin həcmi, istərsə də onların bölüşdürülməsi prosesi ölkədəki istehsal sahələrinin inkişaf səviyyəsindən, cəmiyyətin mövcud sosial-iqtisadi tələblərinin xüsusiyyətlərindən və digər obyektiv amillərdən asılıdır.

Büdcə dövlətin hazırladığı iqtisadi siyasətin reallaşdırması üçün əsas vasitə olmaqla, maliyyə siyasətini də reallaşdırmağın mühüm alətidir. O, pul fondlarının formalaşması aləti olan vergilər və dövlət borclanması ilə yanaşı, həm də pul fondlarının məqsəduyğun xərclənməsinə aid olan maliyyələşdirmə, büdcədən əmək haqqının ödənilməsi kimi tədbirləri özündə birləşdirir.

Büdcənin istehsal sahələrinə təsiri və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olması - gəlirlər və xərclər formasında təzahür edir. Büdcənin gəlirləri istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin əldə etdikləri mənfəətdən və bunun müqabilində ödədikləri vergilərdən, həmin sahələrin özünün inkişafı isə qismən və ya tamamilə büdcədən maliyyələşdirmə mənbələrindən xeyli asılıdır.

Bütün qurumlarda büdcə, dövlətin pul vəsaitlərinə olan tələbatlarını ödəyir. Məhsuldar əmək tərəfindən yaradılmış yeni dəyər, nəinki istehsal məqsədli məsələlərin həllinə xidmət etməli, o, həm də vətəndaşların konstitusiya hüquq və

azadlıqlarını qoruyan dövlət təsisatlarının fəaliyyətini təmin etməlidir. Bununla yanaşı, əhalinin öz maliyyə tələbatını təmin edə bilməyən hissəsi, habelə inkişaf səviyyəsi millətin ictimai təminatının indikatoru hesab edilən sosial sahələr, dövlətin və vətəndaşların təhlükəsizliyini təmin edən hüquq-mühafizə orqanları və ordu, bilavasitə dövlətin himayəsindədir .

Dövlət büdcəsi-iqtisadiyyat sahələrinin, ölkənin müdafiə tələblərinin və dövlət idarə orqanlarının maliyyələşdirilməsi üçün lazım gələn pul fondlarının yaranması və istifadəsi ilə əlaqədar, dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında milli gəlirin bölüşdürülməsi üzrə meydana gələn pul münasibətləridir. Bu münasibətlər isə öz növbəsində, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi, ölkənin müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi və dövlət idarəetməsinin maliyyələşdirilməsi üçün Büdcə Fondunun yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədardır. İqtisadiyyatı inkişaf etdirmək, əhalinin sosial-iqtisadi tələbatlarını ödəmək, ölkənin müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək və cəmiyyəti idarə etmək məqsədi ilə dövlət öz büdcəsini istehsal və qeyri-istehsal sferələri arasında, iqtisadi regionlar arasında yenidən bölüşdürür. Büdcə vasitəsilə dövlət - ölkənin iqtisadi sistemini, bütövlükdə iqtisadi münasibətləri tənzimləyir.

Cəmiyyət və iqtisadiyyat qarşısında duran vəzifələrdən asılı olaraq dövlət öz gəlirlərini və xərclərini illik büdcə planı formasında tərtib edir. Belə olan halda, dövlət öz gəlirlərinin mənbələrini və xərclərinin istiqamətlərini əvvəlcədən bilir və müvafiq qurumların fəaliyyətini bu məqsədlərə yönəldir. Bu, hər bir dövlətin büdcə siyasətinin əsas amili kimi qəbul edilir və bunun həyata keçməsi ancaq dövlətin mükəmməl büdcə sistemi olduğu şəraitdə mümkündür .

Qeyd etmək lazımdır ki, «büdcə» anlayışı hüquqi-normativ aktlarda və elmi ədəbiyyatda, monoqrafiya və dərsliklərdə bir qədər fərqli mənalarda işlədilir. Məsələn, Rusiya Federasiyasının “Büdcə Məcəlləsi”ndə o, – «dövlət və yerli özünüidarəetmənin vəzifə və funksiyalarını maliyyə cəhətdən təminat üçün nəzərdə tutulan pul vəsaitləri fondunun yaradılması və istifadə olunması forması...» kimi, digər elmi mənbə və dərsliklərdə - «əsas mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondu» , «... pul münasibətlərinin məcmusu, ... əsas maliyyə planı» ,

«... mühüm maliyyə tənzimləyicisi...» , «...real subyektiv maliyyə aləti (vasitəsi)...» , «milli gəlirin yenidən bölgüsünün əsas aləti», «dövlətin müəyyən müddət ərzində, adətən bir ilə gəlir və xərclərinin smetası» kimi ifadə olunur.

Büdcə-vergi siyasəti maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına və iqtisadiyyatın, habelə ayrı-ayrı dövlət orqanlarının, sahibkarlığın inkişafını təmin edən digər dövlət proqramlarına uyğun olaraq hazırlanır. Büdcə – vergi siyasətinin həyata keçirilməsində əsas məqsəd, ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin sabit saxlanmasını təmin etməklə iqtisadi artıma nail olmaq, maliyyə intizamını möhkəmləndirmək, Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrasını təkmilləşdirmək, onun şəffaflığını artırmaqı, sahibkarlığa maliyyə dəstəyini gücləndirmək və inflyasiyanın səviyyəsini aşağı salmaqdan ibarətdir.

Eyni zamanda bu siyasətin əsas məqsədlərindən biri də, bütövlükdə büdcənin həcm və tarazlığının tənzimlənməsidir. Burada əsas şərt – iqtisadi siyasət çərçivəsində dövlət xərclərinin həcminə uyğun olaraq, büdcənin vergi gəlirləri hesabına tarazlaşdırılması və nəticə etibarı ilə iqtisadiyyatın özündəki tarazlığın təmin edilməsidir.

Ənənəvi büdcə tarazlığı nəzəriyyəsinə görə, büdcə kəsiri və yaxud büdcə artıqlığı iqtisadiyyatdakı real tarazlığı və ya iqtisadi tarazlığı dəyişdirmir. Buna görə də büdcə-vergi siyasəti elə həyata keçirilməlidir ki, Dövlət büdcəsi istənilən şəraitdə iqtisadiyyatı zəiflətməsin. Ona görə də həyata keçirilən iqtisadi siyasətin pozitiv nəticələrindən başqa, neqativ nəticələrinin də ola bilməsini yaddan çıxarmaq olmaz. İqtisadi tarazlığın təmin edilməsində, məcmu tələb və təklifin uzlaşdırılmasında Dövlət büdcəsinin rolu əvəzsizdir. Belə ki, Dövlət büdcəsinin tarazlığı ümumi iqtisadi tarazlığın taleyini əvvəlcədən müəyyən etmiş olur.

İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində, istehsalın stimullaşdırılmasında və həmçinin cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında Dövlət büdcəsinin çox böyük rolu vardır. Bu da özünü həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət baxımından göstərir. Hər bir ölkədə dövlət idarəetmə sisteminin başlıca şərtlərindən biri, bu sahədə görülməli tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan büdcə xərcləri ilə

əlaqədardır. Ona görə də hər il tərtib və təsdiq olunan büdcədə sosial xərclərə böyük əhəmiyyət verilir.

Dövlət büdcəsinin istehsal sahələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin ən təsirli metodlarından biri olaraq vergiqoyma və istehsal sahələrinin stimullaşdırılması metodlarını göstərmək olar. İstehsala bu yolla təsir göstərilməsi metodları eyni zamanda Dövlət büdcəsinin öz daxili iqtisadi mahiyyətini və rolunu da daha dərindən və geniş şəkildə aşkar etməyə imkan verir. Büdcənin aşağıdakı istiqamətlərdə: ümumdaxili məhsulun bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin maliyyə təminatı və mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesində onun məqsədyönlü olmasına dair bütün qanunların gözlənilməsinə nəzarət edilməsini, istehsal sahələrinə göstərdiyi təsiri qeyd etmək lazımdır. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi vasitəsilə büdcə həm istehsalın inkişafını və ümumdaxili məhsulun yaradılmasını, həm də onun bölgüsünü və yenidən bölgüsünü təmin edir.

Dövlət, fondlarının yaradılması, müxtəlif istehsal sahələrinin və təsərrüfat növlərinin stimullaşdırılmasını vergiqoyma metodu ilə həyata keçirir. Büdcənin istehsalla olan bu qarşılıqlı əlaqələrinin reallaşması, büdcə gəlirlərinin müxtəlif pul fondları şəklində formalaşması, onun bölüşdürülməsi, sonra da həmin fondların büdcə xərcləri maddələri üzrə məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması formasında baş verir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi - ölkənin maliyyə sisteminin başlıca halqı, əsas maliyyə planı hesab olunur, ali qanunvericilik orqanı olan Milli Məclis tərəfindən qəbul olunaraq ölkə Prezidenti tərəfindən Qanun şəklində təsdiq olunur. Azərbaycan Respublikasının Büdcə Sistemi haqqında Qanuna görə, büdcə – Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir .

Dövlətin birbaşa tənzimləmə metodlarının əsas istiqamətlərindən biri də iqtisadi artımla bağlıdır. Burada makroiqtisadi tarazlığa imkan verə bilən investisiya, habelə tələblə yığım arasında ən əlverişli nisbətənin yaradılması problemi, xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi tənzimləmə metodları içərisində fiskal siyasət xüsusi yer tutur. Bu siyasət, büdcə vəsaitinin yaranması və ondan istifadə edilməsi ilə əlaqədar dövlətin yeritdiyi maliyyə siyasətinin çox mühüm tərkib hissəsi olmaqla, dövlət xərcləri və vergi ilə bağlı tənzimləmə sistemi kimi iqtisadiyyata stabilləşdirici təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, bəzi ölkələrdə süni büdcə tarazlığının yaradılması bu ölkələrin iqtisadiyyatını zəiflədir, istehsalı isə iflic vəziyyətinə salır.

Büdcədə cəmiyyətin inkişafının tsiklik xarakteri və onun dinamikası əks olunur, köhnə prinsiplər mütləq mənada inkar olunmur, bütün müsbət meyillər isə inkişafın yeni mərhələsində nəzərə alınır. Son iki yüz illik inkişaf ərzində sənaye dünyasının tsiklik inkişafının konkret ifadəsi gah sosial-iqtisadi həyatın bazar tənzimləyicilərinin (iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi meyillərinin özünü məqsəd kimi qəbul etməsi), gah da sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tənzimləyicilərinin (sosial ədalətə, sosial bərabərliyə doğru meyillər) rolunun güclənməsində bir-birini əvəz etməcəndə öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, inkişafın tsiklik xarakterindən irəli gələn nəzəriyyələrdən bir-birini əvəz edən iqtisadi və sosial məqsədlər iqtisadi inkişafın tələbatlarına uyğun olaraq növbəylə aparıcı rol oynamışlar .

Bununla yanaşı iqtisadiyyatın səfərbəredici və qarışıq modelləri arasında bəzi fərqlər mövcuddur. Ayrı-ayrı ölkələrin qarışıq iqtisadiyyatını üç tipə ayırmaq qəbul edilmişdir: neostat, neoliberal və mərkəzləşdirilmiş razılaşma . Onların hər üçünün ümumi cəhətini strateji sosial-iqtisadi məsələlərin həllində dövlətin rolunun artması təşkil edir. Bu məsələlərdən - xarici iqtisadiyyat, ekologiya və fundamental tədqiqatlar sahəsində olan problemlər ön sıraya çıxır. Bununla yanaşı müstəqil statusa malik olan, lakin ümummillə məsələlərin həlli ilə məşğul olan ictimai təşkilatların da rolu artır. Yerli idarə orqanlarına xüsusi fikir verilməli, onlar həmin ərazidə yaşayan əhalinin ən vacib ehtiyaclarını ödəməlidirlər.

Dünya iqtisadiyyatının qlobalması ilə əlaqədar müəyyən proseslər meydana gəlir. Bir ölkə çərçivəsindən kənara çıxan transmilli korporasiyalar iş qüvvəsinin miqrasiyasına, kapitalın və əmək resurslarının ixracına ciddi təsir göstərirlər. Onların təsiri altında dünya təsərrüfatının yeni strukturu formalaşır və beynəlxalq əmək bölgüsü dərinləşir.

Qarışıq İqtisadiyyatın Yaponiya və Asiya-Sakit okean modelləri şəraitində Dövlət büdcəsi öz fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. XX əsrin ikinci yarısında bu ölkələrin iqtisadiyyatında baş verən struktur dəyişiklikləri yüksək texnologiyalar və ixracyönümlü istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi ilə səciyyələnirdi. Yapon iqtisadi möcüzəsi ölkənin innovasiya və sosial sahələrində büdcədən daha böyük maliyyələşmə ayrılması ilə bağlı idi.

Bu şəraitdə dövlət xərclərinin xeyli artmasına baxmayaraq, kapital yığımları ilə əlaqədar vergiqoyma bazasının genişləndirilməsi sayəsində əldə edilən səmərə cari büdcə kəsirindən yüksək olmuşdur. Uzun müddət yapon iyeninin digər valyutalarla müqayisədə, məzənnəsinin kəskin sürətdə aşağı düşməsinin qarşısı alındı. Bu, ixracın stimullaşdırılmasına şərait yaratsa da, faiz dərəcəsinə mənfi təsir göstərmişdi. Kredit ucuz olaraq qalırdı və bu, həm əmtəə istehsalçıları, həm də dövlət idarə orqanları və ev təsərrüfatı üçün əlverişli idi. Faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsində və kommertiya banklarının yenidən maliyyələşdirilməsində mərkəzi banklar fəal rol oynayırdı .

Asiya-Sakit okean regionu ölkələrinin bazarları xarici kapital tərəfindən zəbt edilməsinə baxmayaraq, burada dövlətin rolu fəal olaraq qalırdı. Region ölkələrində strateji planlaşmaya, o cümlədən büdcə planlaşmasına xüsusi fikir verilirdi ki, bu da maliyyə resurslarının milli iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərində cəmləşməsinə imkan yaradırdı. «Miqyaslı iqtisadiyyat» effekti yaranırdı və dövlət transmilli maliyyə-sənaye qruplarına çevrilən iri milli korporasiyaların inkişafını müdafiə edirdi.

XX əsrin 50-60-cı illərində büdcənin gəlir bazasının genişləndirilməsi məsələləri və vergilərlə əlaqədar olan mülkiyyət hüquqi nəzəriyyəsi geniş yayılmışdı. Bu nəzəriyyənin banisi R.Koue idi və Nobel mükafatı laureatı A.M.Onore,

Amerika hüquqşünası İ.Bekker kimi məşhur alimlər də bu nəzəriyyənin əsaslarının işlənilib hazırlanması üzərində çalışmışdılar .

Büdcə tənzimlənməsi ilə əlaqədar qarışıq iqtisadiyyatın neoliberal tipinin bəzi xüsusiyyətlərini də nəzərdən keçirməyə ehtiyac var. Qarışıq iqtisadiyyatın bu tipi - bazar tənzimləyicilərinə üstünlük verir, dövlətin rolu isə azad rəqabətin qorunub saxlanması üçün müvafiq şəraitin təmin edilməsi ilə məhdudlaşdırılır. Burada, maliyyə siyasətində M.Fridmanın «monetarist» nəzəriyyəsinə üstünlük verilirdi. Büdcə siyasəti ilə əlaqədar büdcə kəsinin azaldılmasına yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirilirdi və bu, vergilərin yüksəldilməsi və ictimai xərclərin azaldılması yolu ilə baş verirdi.

50-60-cı illərdə ABŞ prezidenti Trumen və Eyzenhauer belə siyasəti həyata keçirirdilər. Lakin C.Kennedi «Nyu ekonomiks» prinsiplərini həyata keçirməyə başladı. Bu prinsiplər Keynsin vergilərin azaldılması və dövlət xərclərinin çoxaldılması yolu ilə məcmu tələbin genişləndirilməsi nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Eyni zamanda, tsiklik inkişafın nəticələrini yumşaltmaq məqsədi ilə büdcə kəsinin genişləndirilməsində yol verilirdi. Həmin dövrdə iqtisadiyyatın dövlət sektorunun sürətli inkişafı əsasən kosmik və hərbi komplekslərin irimiqyaslı maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar idi. Bu dövrdə dövlətin rolunun güclənməsi sosial müdafiə sisteminin genişləndirilməsinin, işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasının və strateji planlaşmanın rolunun artmasının təsiri altında baş verirdi. Bu konsepsiyayı V.Leontyev və C. Helrbeyt öz əsərlərində inkişaf etdirmişdilər .

Strateji planlaşmanın rolu regionların inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanmasında əks olunurdu ki, bu da ABŞ-ın Şimal və Cənub rayonları əhalisinin həyat səviyyəsinin bərabərləşməsinə təmin edirdi. Bütün bunlar o demək idi ki, iqtisadi inkişafın «neoliberal» modeli tədricən «neostat» modelin elementləri ilə zənginləşirdi. Bu, ABŞ və Qərbi Avropa iqtisadiyyatındakı islahatları bir-birinə yaxınlaşdırırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, «neoliberal» model daha çox nəzəriyyə kimi mövcud idi.

Qərbi Avropa, məsələn, Almaniya neoliberalizminin əsas xüsusiyyəti onun sosial yönümlü olmasında idi. Bu model, sosial-bazar modeli konsepsiyasına

əsaslanırdı. Müharibədən sonrakı Almaniyada bu nəzəriyyənin davamçısı L.Erxard olmuşdur. Alman neoliberalizmi «ortoliberalist» model idi. Bu modelin həyata keçirilməsi - pul islahatlarını, «dirijizm» nəzəriyyəsindən imtina edilməsini, milliləşmənin ləğv edilməsini, kiçik biznesin müdafiə edilməsini, müəssisələrin idarə olunmasında işçilərin iştirakını nəzərdə tuturdu. Mənfəətə görə verginin və səhmdar cəmiyyətlər üçün müəyyən edilmiş vergilərin azaldılması yolu ilə istehsal fəallığının stimullaşdırılmasına xüsusi fikir verilirdi .

«Nyu ekonomiks» modeli əsasında «neoliberalizm» nəzəriyyəsi tədricən «qarıışıq iqtisadiyyat» nəzəriyyəsinə çevrilirdi. Bu xarici bazarlarda rəqabətin güclənməsi və istehsalın təmərküzləşməsi və ixrac potensialının stimullaşdırılmasında dövlətin rolunun fəallaşması ilə əlaqədar idi.

Qarıışıq tipli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri Qərbi Avropanın İsveç, Hollandiya, Belçika və digər ölkələrində özünü göstərirdi. Bu iqtisadiyyat «mərkəzləşdirilmiş razılıq iqtisadiyyatı» adı almışdı. Bu ölkələrdəki iqtisadi modelin əsasını işverənlər, hökumət və mızdlu işçilərin birgə məsuliyyəti təşkil edirdi .

Ümumiyyətlə, büdcə-vergi siyasəti, iqtisadiyyatın özü-özlüyündə tam məşğulluğa nail olmasını təmin edən avtomatik nizamlayıcılar, real əməkhaqqı elastikliyi, yığım və investisiyaların faiz dərəcəsi, pulun yalnız istehlak üçün tələb edilməsi və s. əsasında reallaşmasını nəzərdə tutur. Keynes bu fərziyyələrin doğru olmadığını qeyd edərək, əməkhaqqının və faiz dərəcəsinin elastik olmadığını, iqtisadiyyatın sərbəst buraxılırsa, ancaq aşağı səviyyəli bir tarazlığa nail olacağını, mənbələrin tam istifadəsi üçün pul təklifini tənzimləyən pul siyasətilə yanaşı, büdcə gəlirini artırmağa yönəlmiş bir maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinin vacibliyini də irəli sürmüşdür. Bu nəzəriyyəyə əsaslanan büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətləri çox genişdir. Nisbətən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi və fəaliyyət göstərməsi mümkün deyildir. Çünki məcmu tələbdəki artımın, istehsalı və bilavasitə məşğulluğu artıracığı və pul vəsaiti mənbələrinin tam istifadə olunmasını təmin edəcəyi fikirləri də mövcuddur.

İqtisadi tarazlıq, iqtisadiyyatda məcmu tələb və məcmu təklif tarazlığıdır. Bu tarazlığın təmin edilməsində məcmu tələb və məcmu təklifin uyğunlaşdırılmasında

dövlət bölməsinin rolu böyükdür. Dövlət bölməsinin tarazlığı ümumi iqtisadi tarazlığa müsbət və ya mənfi təsir edə bilər. İqtisadi tarazlığın təmin edilməsində istifadə oluna biləcək büdcə-vergi siyasətini ümumi olaraq üç bölmədə cəmləşdirə bilərik. Büdcədə dövlət xərcləri ilə vergilərin bir-birinə uyğun olması büdcə tarazlığı kimi qiymətləndirilir. Dövlət xərclərinin vergilərlə təmin olunmaması, borclanma, yaxud pul emissiyasından istifadə edilməsi - kəsirli büdcə və yaxud büdcənin kəsirlə maliyyələşdirilməsi deməkdir. Ən əlverişli vəziyyət isə toplanan vergilərin dövlət xərclərini üstələməsidir. Belə olan halda, büdcə artıqlığı əmələ gəlir və həmin artıq vəsait adətən, dövlətin qızıl və valyuta ehtiyatlarının artmasına yönəldilir.

Bir qayda olaraq, büdcə-vergi siyasətində büdcə, vergilərlə dövlət xərclərinin tarazlaşdırılmasına əsaslanır. Burada məqsəd odur ki, iqtisadiyyatın özündəki tarazlıq, büdcə qeyri-tarazlığı ilə pozulmasın.

«Büdcənin pul emissiyası yolu ilə tarazlığının təmin edilməsi» nəzəriyyəsinə, ilk növbədə, dövlət xərclərini təmin etməsi üçün pul emissiyası ilə pul təklifi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pul təklifini artırmaq, ilk növbədə, qiymətlərin ümumi normasını artıracaq və iqtisadiyyatda məcmu təklif ilə məcmu tələb artacaq, ancaq məcmu məhsulu müəyyən edən məcmu təklif olmadığından, eynihəcmli mal və xidmətlər daha yüksək qiymətlərlə satılacaq. Bu isə inflyasiya adlanan iqtisadi təhlükənin yaranması deməkdir. Məhz bu nəticələrdən qaçmaq üçün büdcə-vergi siyasətini iqtisadiyyatın vəziyyətinə uyğun olaraq həyata keçirmək lazımdır.

Bəzi ölkələrdə belə bir şəkildə süni tarazlığın yaradılması, məhz bu ölkələrin iqtisadiyyatını çətin vəziyyətə, istehsalı isə zəiflətməklə nəticələnir. Bu da, bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni büdcə-vergi siyasəti tətbiqinin uğursuzluğu kimi qiymətləndirilir. Buna misal olaraq, iqtisadiyyatı güclü və bazar iqtisadiyyatı çoxdan tətbiq olunan, qonşu Türkiyədəki vəziyyətə diqqət yetirsək görərik ki, büdcə siyasətinin «süni tarazlıq» deyilən nəzəriyyəsinin tətbiqi, Dövlət büdcəsində dönüş yaratdığından, milli valyutanın, türk lirəsinin xarici valyutalara nisbətən dəyəri tez-tez dəyişir.

Borclanma investisiya kimi istifadə olunduqda, investisiya və yığım normasını dəyişdirir və o, başqa məqsədlərə istifadə olunduqda isə iqtisadiyyatın real istehsal normasına təsir etmir. Ancaq faiz həddi dəyişərək yeni bir tarazlıq yaradır. Bu da, öz növbəsində büdcə siyasətində çox riskli bir metoddur. Çünki bazar iqtisadiyyatında yaranan büdcə kəsirini hər hansı bir borcalma vasitəsilə tarazlaşdırmaq, gələcəkdə nəinki büdcə kəsirinin artması, həm də borcların gözlənilməz dərəcədə artmasına gətirib çıxaran amil sayılır.

Büdcə kəsirinin yüksəlməsi çox vaxt yüksək iqtisadi artım dövrləri ilə üst-üstə düşür. Bununla yanaşı, yüksək inflyasiyanın qarşısını maliyyə siyasətində sərt məhdudyyətlər hesabına, büdcə gəlirlərinin xərclərdən üstün olması hesabına almaq mümkündür. V. Perlonun qeyd etdiyi kimi «əgər dövlət sərbəst maliyyə resursları ola bilən özəl sektordan borc götürə bilərsə, o zaman Dövlət büdcəsinin yüksək kəsirliyi mənfi nəticələrə səbəb olmaya da bilər. Müəllifin fikrinə görə, restruktiv maliyyə siyasəti çox zaman iqtisadi tənəzzülə səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, pul kütləsinin məhdudlaşdırılması xarici kapitalın axınını gücləndirir, beynəlxalq maliyyə axınını sürətləndirir, milli iqtisadiyyatın xarici valyuta ilə əsaslandırılmamış zənginləşməsinə səbəb olur və bu da ödəniş balansına mənfi təsir göstərir».

Adətən, büdcə-vergi siyasətinin tətbiq edilməsi bilavasitə büdcə kəsiri vasitəsilə məcmu tələbdəki azlığı qaydaya salır və iqtisadiyyatı tam məşğulluğa cəlb edir. Fikrimizcə, iqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş ölkələrdə işsizliyin səbəbi məcmu tələbin aşağı səviyyədə olmasında deyil, iqtisadiyyatda mövcud investisiya bazarının hərəkətə gətirə biləcəyi əməyin həcmindəki artıqlıqdır. Belə ölkələrdə investisiya qoyuluşu və yaxud investisiya imkanları az, iş qüvvəsi isə daha çox olur. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı uzunmüddətli məcmu təklif və məcmu tələb artımının tarazlaşmasına əsaslanır.

Keynsin «büdcə siyasəti» nəzəriyyəsi inkişaf etmiş ölkələrin əsaslandığı əsas nəzəriyyədir. İqtisadiyyatın müasir inkişaf səviyyəsi bu nəzəriyyənin bəzi müddəalarının real olmadığını sübut etsə də, iqtisadi tarixdə, dünya iqtisadiyyatının ən güclü iqtisadi amillərindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu tədbirlərin həyata

keçirilməsi, eyni zamanda, iqtisadiyyatın aparıcı sahələrində struktur islahatlarının sürətləndirilməsi ilə müşaət olunacaqdır ki, bu da ümumi iqtisadi artımın əsas şərtidir. Aparılan struktur islahatları yığım əmsalının artırılması və vergiqoyma bazasının genişləndirilməsi ilə yanaşı, büdcə gəlirlərinin artırılması, büdcə xərclərinin şəffaflığının və idarə olunmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, xəzinə öhdəliklərinin tam yerinə yetirilməsi hesabına büdcə təşkilatları tərəfindən yeni borcların yaranmasına yol verilməməsi ilə nəticələnir.

Milli iqtisadiyyatın sabit inkişafını təmin edən büdcə, maliyyə siyasətinin məqsədini ifadə edən və hər il tarazlaşdırılan maliyyə sənədidir. Bu problemi bir qədər dərinə və hərtərəfli nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, belə büdcə dövlətin fiskal siyasətinin səmərəliliyini ya tamamilə aradan qaldırır, yaxud da aşağı salır. Bu siyasətlə əlaqədar konsepsiyaların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, büdcə hər il yox, iqtisadi tsiklin gedişində tarazlaşdırılmalıdır. Bu konsepsiyanın məntiqi cəhətdən əsaslandırılması olduqca sadədir. Adətən, istehsalın azalmasının qarşısını almaq üçün dövlət, vergiləri azaldır və dövlət xərclərini artırır, yəni şüurlu surətdə müvəqqəti olaraq büdcə kəsirinin artmasına şərait yaradır. İstehsalda yüksəlişə nail olunduqda vergilər artırılır, dövlət xərcləri isə ixtisar olunur. Büdcədə əmələ gələn müsbət qalıqdan, istehsal azaldığı dövrdə meydana çıxan kəsirin «örtülməsi» üçün istifadə edilir.

Beləliklə, dövlət, bu cür siyasət yeritməklə, iqtisadi tsiklin müxtəlif mərhələlərində büdcəni tarazlaşdırır. Bu konsepsiyayı reallaşdırdıqda meydana çıxan başlıca problem ondan ibarətdir ki, iqtisadi tsikldə azalma və yüksəliş dövrləri müddətlərinə görə eyni olurlar. İstehsalın uzunmüddətli azalma meyli qısamüddətli yüksəliş dövrü ilə əvəz oluna bilər, yəni istehsal azaldığı dövrdə əmələ gələn büdcə kəsiri və dövlət borcu yüksəliş dövründə əldə edilən, çox da böyük olmayan müsbət qalıqla örtülmür. Bu isə o deməkdir ki, büdcədə vaxtaşırı kəsir əmələ gələ bilər. Hər hansı bir dövlətin iqtisadi tənzimləmə metodlarından biri də onun yeritdiyi pul-kredit siyasətidir. Bu siyasətin iqtisadiyyata kəsirinin aydınlaşdırılmasına iki yanaşma metodu diqqəti daha çox cəlb edir.

Bunlardan biri - modernləşdirilmiş «Keyns nəzəriyyəsi», digəri isə «monetarizm»dir. Keynsçilər pul-kredit siyasətinin faiz dərəcələrindən, monetaristlər isə pul üzrə təklifdən ibarət olduğunu deyirlər. Keynsçilərin fikrincə, pul üzrə təklifin dəyişməsinin səbəbi faiz dərəcələrinin dəyişməsidir. Bu isə, öz növbəsində, investisiyaya olan tələbin dəyişməsinə gətirib çıxarır.

XX əsrin 70-ci illərində Keyns məktəbində böhran başlayır və bunun nəticəsində, iqtisadi nəzəriyyədə «neoklassik» istiqamət, o cümlədən onun müasir forması olan «monetarizm» üstünlük qazanır. «Monetarizm» nəzəriyyəsinə görə, bazar iqtisadiyyatı daxilən sabit sistemdir. Burada mənfi hallar ona görə baş verir ki, dövlət iqtisadiyyata lüzumsuz müdaxilə edir. Məhz bu səbəbdən də bu müdaxilə minimuma endirilməlidir.

Monetarizmin tanınmış nümayəndəsi M.Fridman monetar siyasətdə tarazlaşdırılmış «pul qaydaları» ideyasını irəli sürmüşdür. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət tədavüldə olan pul kütləsinin daim artmasını müdafiə etməlidir. Onun fikrincə, tədavüldə olan pul kütləsinin artımına ciddi nəzarət olunmalıdır. Pul kütləsi həddən çox artdıqda inflyasiya baş verir, az olduqda isə ümummillə məhsulun artım sürəti aşağı düşür. M.Fridmanın «pul qaydaları» keçən əsrin 70-ci illərinin axırlarında ABŞ və Böyük Britaniyanın pul siyasətinin əsasını təşkil etmişdir.

Pul-kredit siyasətini müasir modelləri də mövcuddur. Onlar «keynsçilik» və «monetarizm»in ən səmərəli üsürlərinin birləşmiş variantıdır. Başqa sözlə, hər nəzəriyyədə ən səmərəli üsürlər seçilmiş və onlardan istifadə edilmişdir. Hazırda uzunmüddətli dövrdə pul-kredit siyasətində monetar yanaşmalar üstünlük təşkil edir. Bununla birlikdə dövlət ən çevik iqtisadi manevretmədə faiz dərəcələrinin, bilavasitə təsirindən, istifadə olunmasından imtina etmir, əksinə, ondan hərtərəfli yararlanır.

Respublikanın büdcə sistemi bütün büdcələrin vahidliyi və müstəqilliyi prinspləri üzərində qurulmuşdur. Bütün büdcələr sərbəstdir və onların hər biri müəyyən vəzifə və funksiyanı yerinə yetirir. Hazırda respublikamız müstəqil bir dövlət olmaqla özünün sərbəst büdcə hüququna malikdir. «Büdcə hüququ»

məfhumunda Dövlət büdcəsi və onun ayrı-ayrı halqalarını tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və icrası, eləcə də büdcənin yerinə yetirilməsinə dair hesabatların tərtibi və təsdiqi qaydaları üzrə mərkəzi və yerli dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini nizamlayan hüquqi normaların məcmusu başa düşülür .

Dövlət büdcəsinin bölüşdürücü və nəzarət funksiyaları bir-birilə sıx əlaqədardır. Hər hansı bölgü nəzarətsiz həyata keçirilmir, yəni pul vəsaitləri ayrı-ayrı sahələrə yönəldildikdən sonra, onun öz təyinatına uyğun qənaətlə xərclənməsinə ciddi nəzarət edilir. Bu funksiyalar Dövlət büdcəsinin mahiyyətini özündə əks etdirir və iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu funksiyalar əsas etibarilə bölgü və nəzarət funksiyası kimi qəbul olunur . Bütün bunlar birlikdə Dövlət büdcəsi mexanizmini təşkil edir. Dövlət büdcə mexanizmi ilə özünün sosial-iqtisadi məsələlərini həll edir, maddi istehsal və qeyri-istehsal sferasının inkişaf etdirilməsində əsas rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik sistemində ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında büdcə sisteminin əsas tərkib hissələrindən biri olan, Dövlət büdcəsinin hüquqi əsasları barədə bir sıra müddəalar öz əksini tapmışdır.

Konstitusiyanın 109.2 və 119-cu maddələrinə əsasən – «Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti isə həmin layihəni Milli Məclisin təsdiqinə verir». Konstitusiyanın 95-ci maddəsinin 5-ci bəndinin tələblərinə əsasən – «Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət məsələlərinin həlli Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətinə daxildir» .

«Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbulu, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan, dövlətin iqtisadiyyata təsir alətlərindən olan Dövlət büdcəsinin tərtibi prosesinin əsaslarını müəyyənləşdirmişdir.

«Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda icmal büdcə anlayışı özündə - Dövlət büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin, büdcə təşkilatlarının büdcədənkənar əməliyyatların, büdcədənkənar dövlət fondlarının gəlir və xərclərinin funksional və iqtisadi təsnifata uyğun paraqraflar səviyyəsində icmalını əks etdirir. İcmal büdcə göstəricilərinin növbəti büdcə ili üçün Dövlət büdcəsi haqqında Qanunda təsdiq olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əvvəllər Dövlət büdcəsi yalnız dövlət sektorunun əməliyyatlarının bir hissəsini özündə birləşdirirdisə, İcmal büdcədə dövlətin demək olar ki, bütün maliyyə resursları öz əksini tapır. Bu Qanunun mühüm cəhətlərindən biri də - Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların büdcədənkənar əməliyyatlarının Dövlət büdcəsinin tərkibinə daxil edilməsi olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin məqsədi - ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının və problemlərinin həlli, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir.

Büdcə gəlirlərini təmin edən orqanların təqdim etdikləri büdcə layihələrinə keçən ildə əldə edilmiş və cari ildə gözlənilən büdcə gəlirlərinin məbləği, hesablanmış büdcə gəlirlərinin keçən ildə faktiki və cari ildə gözlənilən məbləğləri, büdcə gəlirlərinin keçən ildə faktiki və cari ilin sonuna gözlənilən qalığı, növbəti il üçün təklif olunan büdcə gəlirlərinin həcmi, ödənilməli olan vergi və ödənişlərin məbləği, büdcə-vergi siyasətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qiymətləndirilməsinə dair göstəricilər, sonrakı üç il üçün gəlirlərin qiymətləndirilməsi, digər zəruri göstəricilər əlavə olunmalıdır.

Büdcə-vergi siyasətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qiymətləndirilməsinə dair göstəricilər Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin hazırladığı büdcə göstəricilərinin tərtiblərinə dair təlimat məktubuna müvafiq olaraq tərtib olunur və təqdim edilmiş hesablamalarda büdcə-vergi siyasətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin büdcə gəlirlərinə təsiri (tədbirin həyata keçirilməsində mütləq ifadədə yaranan dəyişiklik və onun büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi), büdcə-vergi

siyasətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qiymətləndirilməsinə dair hesablamalarla bağlı məlumatlar daxil edilməlidir.

Dövlət büdcəsinin kəsirinin məbləği Dövlət büdcəsi haqqında Qanunla müəyyən edilir və məbləğ dövlət borcu, kredit və digər mənbələr hesabına bağlanılır.

Dövlət büdcəsi müəyyən dövr üçün tərtib edilir və müddətli bir qayda olaraq bir il нязрядя тугулур. Həmin ilə dünyanın bütün ölkələrində maliyyə ili deyilir. Maliyyə ili təqvim ili demək deyildir, lakin təqvim ilinə uyğunlaşdırılması çox asanlıqla mümkündür. Dünyada qəbul olunmuş ümumi əənəə ondan ibarətdir ki, yeni büdcə təqvim ilinin bitməsinə ən azı iki ay qalmış təsdiq olunur və yeni maliyyə ili başlayır.

Dövlət büdcəsində dövlət xərcləri və gəlirlərində qarşıdan gələn bir il üçün nəzərdə tutulur. Maliyyə ilinin sonunda büdcəni idarə edənlər və həyata keçirənlər dövlət xərclərinin və gəlirlərinin ölçülərinin və mənbələrinin proqnozlaşdırılan şəkildə icra olunub-olunmadığı barədə hesabat verirlər. Maliyyə ili başlanmamışdan əvvəl yeni maliyyə ilinin gəlir və xərcləri proqnozlaşdırılır. Bu proqnozlar əsasında da növbəti ilin büdcəsi tərtib olunaraq təsdiqə verilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Dövlət bölməsində qarşıdan gələn bir il müddətində hansı xidmət proqramlarının reallaşdırılacağı, bu proqramların maliyyə təminatının məbləği və hansı bölmələr tərəfindən maliyyələşdiriləcəyi əvvəlcədən müəyyən edilir və məhdudlaşdırılır. Bütün bunlar tətbiq olunarkən büdcə layihəsində öz əksini tapır və təsdiq olunaraq icraya verilir.

Büdcə layihəsi təsdiq olunarkən qanunverici orqanın müəyyən edilmiş dövlət xidmət proqramlarını həyata keçirmək üçün büdcəni icra edən orqana verdiyi səlahiyyət təxsisatın məbləği çərçivəsində olur. Yəni büdcəni idarə edənlər hər bir xidmət üçün müəyyən olunmuş məbləgdə pul xərcləməlidirlər. İcra orqanı qanunda ona verilmiş bu səlahiyyəti aşma bilməz və ya dəyişdirə bilməz. Təxsisatlar (ayrılmış məbləğ) müəyyən bir dövlət proqramına xərclənə biləcək ən yüksək hədlər daxilində hesablanır və icra orqanına həvalə edilir. Belə bir sistematiq idarəçiliyin izahatlarının nəticəsi ondan ötrüdür ki, qanunla qabaqcadan icazə verilmədikdə müəyyən bir sahə üçün (istisna halları nəzərə almasaq) müəyyən olunmuş

məbləgdən artıq vəsait xərclənməsi və ya müəyyən olunmuş məbləğin miqdarının dəyişdirilməsi yolverilməzdir. Dövlət büdcəsinin büdcə qanunu qəbul olunmadan və dövlətin səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən səlahiyyət verilmədən heç bir dövlət xərci həyata keçirmək və gəlir toplamaq (vergi qanunları qəbul olunmuş olsa belə) mümkün olmadığı kimi, büdcə qəbul olunduğu zaman belə verilmiş səlahiyyətlərdə və təxsisatlarda dəyişiklik edilməsi də yalnız qanunverici orqanın səlahiyyətlərinə daxildir.

Hal-hazırda Dövlət büdcəsinin gəlirləri üzrə şəffaflığın artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir. Dövlət büdcəsi dövlət maliyyəsinin, demək olar ki, 60-70%-ni özündə birləşdirir.

Büdcə Qanunvericiliyinə müvafiq olaraq büdcə-vergi sistemində daxil olan bütün büdcə növləri sabit və ardıcıl daxil olan gəlir mənbəyinə malik olmalıdır. Ona görə də Dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlər qanunvericilik əsasında büdcə həlqələri arasında bölüşdürülür. Bu məqsədlə büdcə halqaları zəruri gəlir mənbəyi ilə təmin edilməklə, hər bir regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün lazımı məbləgdə maliyyə vəsaiti müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə təsnifatında dünya təcrübəsində istifadə olunan Milli Hesablar Sistemindən, Beynəlxalq Maliyyə Statistikasının metodologiyasından, ayrı-ayrı dövlətlərdə tətbiq olunan təsnifatlardan istifadə edilməklə formalaşması, təsnifatın beynəlxalq standartlara cavab verməklə, büdcə göstəricilərinin, onun gəlir və xərclərinin uçotunun və iqtisadi istiqamətlərinin daha da aşkar və şəffaf həyata keçirilməsinə, büdcədən maliyyələşən və ya əlaqəsi olan dövlət və qeyri-dövlət orqanlarının funksiya və vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin istiqamətlərinin daha da konkretləşdirilməsinə imkan verə bilər.

Büdcə gəlirləri iqtisadi fəaliyyətin ən vacib sahələrindən biridir və dövlət gəlirlərinin 80%-ə qədərini vergilər təşkil edir. Vergilərin iqtisadiyyatda rolunu dövlət xərclərinin rolu ilə eyni şəkildə izah etmək mümkündür və onun gəlirlərin bölgüsünə və məşğulluğa göstərdiyi təsirlər daha böyükdür. Vergilər istehsala

stimullaşdırıcı təsir göstərdiyi kimi, investisiyaların təşviq edilməsinə də təkan verən amillərdəndir.

Adətən, vergilərin investisiyalara təsiri, biznes sahəsindəki etibarlılığın zəifləməsində və ya güclənməsində özünü göstərir. Eyni zamanda vergilər investisiya qoyuluşunda istifadə olunan yığımların bölgüsünü dəyişərək investisiya həcminə təsir edir. Vergi faizinin artması investisiyaya azaldıcı təsir göstərdiyi halda, vergilərin aşağı salınması investisiyaları artırmağa bilər.

Vergilər istehsal məsrəflərini azaltmaqla və ya artırmaqla istehsalın ümumi həcminə də çox böyük təsir göstərə bilər. İstehsalçılar satın aldıkları mallara əlavə dəyər vergisi ödəyirlər. Bu vergilər istehsal maliyyəsinə və istehsal qiymətlərinə böyük təsir göstərir. Ona görə də istehsalçıların satın aldıkları mallar və xidmətlərdən tutulan vergilərin müəyyən dövrlərdə artırılması və ya azaldılması istehsal maliyyəsinə və istehsal qiymətinə də təsir edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, biznesin müxtəlif sahələri üzrə vergilər fərqli dərəcələrdə tətbiq olunmaqla qeyri-bərabər şəkildə bölüşdürülür, bəzi sahələrdə vergi yükü ağır, bəzilərinə isə yüngül və ya nisbətən azdır.

İqtisadiyyatda stimullaşdırma siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla bəzi sahələrdə vergi yükü azaldılır, bəzi sahələrdə isə artırılmağa bilər. Burada da əsas məqsəd maliyyə mənbələrinin istifadəsini dəyişdirmək və onun hərəkətini sürətləndirməkdən ibarətdir. «Qeyd etmək lazımdır ki, makroiqtisadi səviyyədə müəyyənləşdirilən vergi yükü həqiqi mənzərəni bir qədər təhrif olunmuş şəkildə təsvir edir. Belə ki, ölkədə vergi tədiyyəçilərinin ödədiyi vergilərin ümumdaxili məhsula nisbəti kimi hesablanan vergi yükü tədiyyəçilərin fərqli xüsusiyyətlərini, məsələn, onların gəlirlərinin əldə edilməsi ilə əlaqədar istehsal və tədavül xərclərinin strukturunu, istehsalın, elm və fond tutumunun fərqli olmasını, rentabellik səviyyəsini və s. kimi vacib amilləri nəzərə almır».

«Vergidən yayınmanın ən çox rast gəlinən formaları nağd pul dövriyyəsi sferasında əməliyyatlar və uçotdankənar pul gəlirlərinin yayınması («gizli» nağd pul), uçotdankənar məhsul istehsalı və satışı, həmçinin «vergilərin optimallaşdırılması» üsulları ilə faktiki olaraq leqallaşdırılmış xərclərin

şışirdilməsidir. Bir qayda olaraq, vergilərdən yayınma və iqtisadi cinayətçilik sız qarşılıqlı əlaqəyə malikdir».

İqtisadiyyata dövlət təsiri haqqında danışdıqda, ilk növbədə, iki müxtəlif üsulu nəzərə almaq lazımdır: avtoritar və dolay üsul. Avtoritar təsir dövlətin özünün hakim səlahiyyətlərini həyata keçirdiyi hallarda əl atdığı birbaşa məcburiyyət təsiridir. Dolay təsir isə cəmiyyətin azad üzvlərinin, dövlətə gərəkli istiqamətə yönəldilməsidir. Bir qayda olaraq, iqtisadiyyata dövlətin dolay təsirinə daha çox üstünlük verilir. Çünki bu üsul daha səmərəli nəticələr verə bilər.

Dolay təsir dövlətin iqtisadiyyata həm avtoritar, həm də dolay müdaxiləsinin aləti ola bilər. Avtoritar müdaxilə dolay müdaxilədən daha səmərəsizdir, çünki hər hansı bir fəaliyyətə məcbur edilən şəxslər öz istəyi ilə fəaliyyət göstərən və şəxsi mənafeələrə tabe olanlardan fərqli olaraq, icraçılığa az meyillidirlər. Buna görə də dövlətin vergi sistemində avtoritar təsiri, xüsusilə ayrı-ayrı vergilərin dərəcələrinin qaldırılması və yaxud yeni vergilərin tətbiq edilməsi, ilk növbədə, təkcə dövlətə fayda verir, əslində isə müəssisələrin maliyyə vəziyyətini sarsıdır və deməli, son nəticədə, dövlət xəzinəsinə potensial ödənişlərin məbləğinin azalmasına gətirib çıxarır.

Yetkin vergi sistemində hər hansı bir müdaxilənin mümkün nəticələrini qiymətləndirmək çox çətindir. Bunun üçün çoxamilli iqtisadi təhlil aparatından istifadə etmək olar, lakin bu və ya digər amilin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsində buraxılan hər hansı bir səhv tədqiqat nəticələrinin yanlış izahına gətirib çıxarır. Buraya təcrübədə bütün, o cümlədən də ən əhəmiyyətli amilləri nəzərə almaq imkanının heç də həmişə olmadığını əlavə etsək, bu və ya digər verginin tətbiqi və dərəcələrinin dəyişdirilməsi proqnozunun düzgünlüyü sifirə endirilə bilər.

Fərz edək ki, zinət əşyalarına tətbiq edilən verginin yükünü, onları alan varlı şəxslər çəkəcəklər, lakin bu halda, inkişaf etmiş ölkələrin zərgərlik istehsalının rəqabəti ilə əlaqədar olaraq istehsalçı qiymətlərin mövcud səviyyəsini saxlamaqdan ötrü öz işçilərinin əmək haqlarını azaltmağa çalışacaqlar. Beləliklə, hökumət təsirinin iqtisadi nəticələri düzgün qiymətləndirilmədikdə hökumətin apardığı

iqtisadi siyasətin qiymətləndirilməsinə mənfi təsir edən yeni amillər də qüvvəyə minə bilər.

Lakin yalnız pul vəsaitlərinin artırılmış emissiyası büdcə kəsirini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa qadir deyil və onda hökumət çox vaxt vergi dərəcələrinin və yığılan vergilərin sayının artırılması ilə məhdudlaşan vergi sisteminin islahatına başlayır. MDB ölkələrinin bəzi hökumətləri inflyasiyanın kəskin sıçrayışından sonra, məhz belə hərəkət etdilər, lakin onlar bu cür addımların ölkənin iqtisadi vəziyyətini daha da sarsıtması haqqında düşünmürdülər. Dünya təcrübəsində isə buna aid misallar çoxdur. Məsələn, Fransada İkinci Dünya müharibəsindən sonra vergilər daha çox dövlət xərclərini maliyyələşdirməkdən ötrü deyil, artıq olan alıcılıq qabiliyyətini sıxışdırmaq məqsədi ilə tətbiq olunurdu. AFR-də 1966-cı ildə iqtisadiyyatı təhlükə altına alan inflyasiya ilə mübarizə üçün vergilərin artırılması həyata keçirildi, bu isə hökumətin tamamilə nüfuzdan düşməsi ilə nəticələndi.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, vergilər ölkə iqtisadiyyatının maliyyə tənzimlənməsinin ən səmərəli mexanizmlərindən biri olmaqla, onun ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri aşağıdakı yollarla mümkündür:

- dövlət tənzimlənməsi üçün tələb olunan vəsaitlərin toplanması;
- hökumətlərin vergi sisteminin çevik tənzimlənməsi vasitəsi ilə xalq təsərrüfatı kompleksinin bütün sahələrinin inkişafına təsir göstərməsi.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin aləti kimi vergilər cəmiyyətdə bazar münasibətlərinin inkişaf etməsi ilə və yanaşı, müxtəlif ictimai qrupların gəlirlərinin, qismən bərabərləşdirilməsi istiqamətində, getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə fiskal üsullarla yığılan pul vəsaitlərinin həcmi deyil, həm də vergi sisteminin quruluşu da getdikcə dəyişir.

Əgər XX əsrin əvvəllərində vergi daxilolmalarının əsas hissəsini (70-80%) dolayı vergilər təşkil edirdisə, bazar təsərrüfatının inkişafı artıq bu nisbəti xeyli dəyişdirmişdir. Yəni birbaşa vergilərdən daxilolmalar nəzərəcarpacaq dərəcədə artmağa başlamışdır.

«Müxtəlif ölkələrin vergi sistemlərinin fəaliyyət göstərməsinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, səmərəli milli vergi sistemlərinin qurulması

variantları özünü müxtəlif ölkələrdə mövcud olan və yerli vergilərin ayrı-ayrı növlərinin formalaşması və fəaliyyət nəticələrinin spesifikasiyasında göstərən maliyyə münasibətlərinin konkret iqtisadi bazar xüsusiyyətləri ilə bilavasitə əlaqədardır» .

Beynəlxalq təcrübədə inkişaf səviyyələrinə uyğun olaraq hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərinin ayrı-ayrı növlərindən gələn vergi gəlirləri müxtəlif paylara malikdir. Təcrübə göstərir ki, investisiya qoyuluşlarının artırılması və genişləndirilməsi gələcəkdə mənfəət vergisinin artmasının ilkin şərtlərindən biri sayıla bilər. Hal-hazırda respublikamızda bu verginin dərəcəsi 22 faiz, Yunanıstanda 35 faiz, ABŞ-da 35 faiz, Avstraliyada 34 faiz, Almaniyada 34 faiz, İngiltərədə 30 faiz, İtaliyada 33 faizdir.

«Vergi Məcəlləsi»ndə nəzərdə tutulduğu kimi, respublikamızda mənfəət vergisi ölkə daxilində fəaliyyət göstərən bütün hüquqi şəxslərin əldə etdikləri mənfəətə tətbiq edilən vergidir.

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında xüsusi yer tutan vergi növlərindən biri də fiziki şəxslərdən gəlir vergisidir. Bu vergi növü vergi sistemindəki payına görə əhəmiyyətli yer tutur. Əksər ölkələrdə bu vergi növü Dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin təqribən 25-30 faizini, respublikamızda isə 15-17 faizini təşkil edir. Fiziki şəxslərin gəlirlərinin həcmindən asılı olaraq, respublikamızda bu vergi növü 14 və 35 dərəcə ilə, ABŞ-da 35 faiz, Avstriyada 50 faizlə tətbiq olunur.

Bu vergi dərəcələri, eyni zamanda fiziki şəxslərin illik məcmuu gəlirləri üzrə də tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasında aylıq gəlirə tətbiq edilən vergi dərəcələri ayrıca bir maddə şəklində müəyyən olunur və gəlir vergisi hər bir fərdin ayrılıqda qazandığı gəlirə uyğun müəyyən edilir. Gəlir vergisi ödəyiciləri respublika ərazisində istər daim yaşayış yeri olan, istərsə də olmayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, xarici vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayan şəxslər hesab olunurlar.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin obyektinə əsas etibarilə respublika ərazisində şəxsi gəlir formasında qazanılan əməkhaqqıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Dövlət büdcəsində çox mühüm yer tutan fiziki şəxslərdən gəlir vergisindən

daxilolmaların tam həcmdə tutulması və onun artırılması vergi orqanları qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir.

Vergi siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri kimi əlavə dəyər vergisinin iqtisadi tənzimləmədə əhəmiyyəti danılmazdır. Əlavə dəyər vergisi – malların, işlərin, xidmətlərin istehsalı prosesində yaranan və onlar satıldıqca dəyər artımının bir hissəsinin vergi şəklində büdcəyə alınmasıdır. Əlavə dəyər vergisi satış zamanı reallaşdırılan məhsulun dəyərindən tutulur. Bu verginin faiz dərəcəsi və hesablanması, vergitutma obyektləri hər bir ölkə üzrə müxtəlif cür müəyyən olunur.

ƏDV kimi aksizlər də dolaylı vergilər olmaqla, dövlətin büdcə siyasətinin ən mühüm alətlərindən biridir. Dövlət bir çox hallarda öz iqtisadi maraqlarını bu vergi vasitəsi ilə ifadə etməyə çalışır. Bəzi məhsulların kütləvi istehsalının qarşısının alınması, yaxud azaldılması və ya əksinə, bəzi məhsulların istehsalının artırılması büdcə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri hesab edilir. Ölkə daxilində milli istehsalın qorunması və qiymətlərin sabit saxlanılmasında aksizlərin böyük rolu vardır. İqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, verginin bu növü, demək olar ki, əksər ölkələrdə tətbiq olunur. Bu vergi üzrə daxilolmalar büdcə gəlirlərinin 15 – 20 faizini və bəzən daha çox hissəsini əhatə edir. Aksiz dərəcələri hər bir ölkə üzrə fərqli olaraq, hər bir məhsul növü üzrə müxtəlif dərəcələrlə müəyyən edilir və toplanılır. Respublikamızda aksiz tətbiq edilən kütləvi istehlak malları - spirtli içkilər, siqaret, benzin hesab edilir. Bu vergi faizləri məhsul və xidmətin qiymətinə daxil olur.

Təbii ki, vergi ağırlığının artım həddini kəmiyyətcə müəyyən etmək elə də asan deyildir. Bəzi ölkələrin əhalisi gəlirlərin 50%-nin vergiyə cəlb olunmasını adi bir şey kimi qəbul edir, digərlərində isə (ABŞ-da olduğu kimi) gəlirlərin 30%-nin belə yenidən bölüşdürülməsi geniş etiraza səbəb olmuşdu, bu etiraz («Vergi üsyanı» adı almışdır). Bu, mühafizəkar ideyaların genişlənməsinə və 80-ci illərdə R.Reyqanın mühafizəkar islahatlarının yaranmasına səbəb oldu. Məhz bunu nəzərə alaraq, ingilis iqtisadçısı R.Kleyn milli gəlirin yenidən bölüşdürülən hissəsini iqtisadi amillərlə deyil, daha çox siyasi amillərlə izah edirdi. Onun fikrincə,

«Əslində xərclərin müəyyən səviyyəsini, yəni vergilərin də müəyyən səviyyəsini mümkün edə bilən siyasi sistemdən söhbət gedə bilər. Əgər güclü fəhlə hərəkatı dövlət qərarlarının qəbul edilməsi prosesinə təsir göstərərsə, o zaman hökumət dövlət xərclərinin İngiltərə ilə müqayisədə, daha yüksək səviyyəsini təmin edə bilər, məsələn, İsveç və Avstriyada olduğu kimi».

XX əsrin 80-ci illərində «təklif iqtisadiyyatı» nəzəriyyəsi geniş yayılmışdı. Bu nəzəriyyənin ən görkəmli nümayəndəsi məşhur «vergi əyrisini» təsvir və şərh etmiş A.Laffer idi. «Təklif iqtisadiyyatı» nəzəriyyəsinin əsasını dövlət xərclərinin azaldılması, vergilərin və dövriyyədəki pul kütləsinin azaldılması, strateji planlaşmanın aparıcı rolundan imtina edilməsi təşkil edirdi. Bu nəzəriyyəyə görə, təklif tələbi qabaqlamalıdır. Təklifin stimullaşdırılması üçün isə vergilər azaldılmalıdır. Laffer əyrisindən məlum olur ki, vergi ağırlığının artırılması yığıma, investisiyalara, əmək məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir. Vergilərin yüksəldilməsi investisiyaların, əsasən vergiqoymadan kənar sahələrə yönəldilməsinə səbəb olur. Vergilər yığıcı azaldır, bu isə investisiya fəallığına mənfi təsir göstərir .

Bu nəzəriyyə vergilərlə yanaşı, dövlət xərclərinin azaldılmasına da geniş yer verir. Qeyd olunur ki, dövlət xərclərinin genişləndirilməsi inflyasiya və vergilərin yüksəldilməsinə səbəb olur, bu da öz növbəsində büdcə kəsirinin artmasına, dövlət borclarının çoxalmasına, yığımın azalmasına gətirib çıxarır. Bu, o deməkdir ki, dövlət xərclərinin azalması inflyasiyanın zəiflədilməsinə və vergilərin azaldılmasına imkan verir. Vergi islahatları vergi dərəcələrinin azaldılmasını, vergi güzəştlərinin artırılmasını, vergiqoymada disproporsiyaların aradan götürülməsini, sürətli amortizasiyanın yeni sisteminin tətbiqini, investisiyalar üçün vergi güzəştli kreditlərin verilmə şərtlərinin genişləndirilməsini, elmi-texniki tərəqqinin stimullaşdırılmasında yeni güzəştlərin tətbiq olunmasını nəzərdə tutur .

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadi inkişafın təsir gücü dövlətin maliyyə siyasəti də daxil olmaqla, tətbiq olunma mexanizmindən və dövlət gəlirlərinin formalaşma xüsusiyyətlərindən tam asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə hər bir ölkədə iqtisadiyyatın mühüm tənzimləyicisi kimi çıxış etdiyindən, makroiqtisadi tənzimlənmənin ən mühüm elementlərindən biri sayılır. İqtisadiyyatın inkişaf etməsində, istehsalın stimullaşdırılmasında və həmçinin cəmiyyətin sosial inkişafında Dövlət büdcəsinin böyük kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından əhəmiyyəti vardır. Kəmiyyət təsiri dedikdə, hansı istiqamətə nə qədər vəsait yönəldilməsi başa düşülür. Keyfiyyət təsiri isə iki cür, yəni bir tərəfdən, vergilərin düzgün qurulması və vəsaitlərin səmərəli xərclənməsi, digər tərəfdən büdcə vasitəsilə nəzarət kimi təhlil edilir. Təbii ki, bunların hər ikisi birlikdə iqtisadiyyata keyfiyyətə təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi və sosial həyata müdaxilə məqsədi ilə iqtisadi fəaliyyətlərin istiqamətlərini dəyişdirmək və möhkəmləndirmək baxımından, müasir bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ölkə iqtisadiyyatına təsiri böyükdür. Dövlətin iqtisadi və sosial sahələrə müdaxiləsi hər zaman istər inzibati amirlik, istərsə də bazar münasibətləri şəraitində zərurətə çevrilir.

Cədvəl 1

Ümumi Daxili Məhsul (mln. man.)

İllər	Cəmi	Adambaşına /manat/
2000	4718,1	595,1
2001	5315,6	665,2
2002	6062,5	752,9
2003	7146,5	880,8
2004	8530,2	1042,0
2005	12522,5	1513,9
2006	18746,2	2241,1
2007	26815,1	3168,5
2008	38005,7	4439,7

Mənbə: AR DSK-nin məlumatları

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəriciləri, xüsusən, ÜDM-in artımı 2003-cü ildən başlayaraq sürətlə artmaqdadır. Əgər 1998-2003-cü illərdə ÜDM-in artım sürəti orta hesabla 10% idisə - 2005-ci ildə 26,4%; 2006-cı ildə 34,5%; 2007-ci ildə isə 24,0%-ə bərabər olmuşdur. 2007-ci ildə respublikamızda əhalinin pul gəlirləri 40,3%, orta aylıq əməkhaqqı isə 44,8% artaraq 215,8 manata, orta aylıq pensiya isə 51,9% artaraq 62,9 manata çatmışdır. Son illərdə 600 mindən çox daimi yeni iş yeri açılmışdır ki, bunların da əsas hissəsi qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına regionların payına düşür. Respublikamız üzrə yoxsulluğun səviyyəsi daha sürətlə aşağı enməkdədir.

Əldə edilən bu böyük nailiyyətlər, makroiqtisadi sabitlik və dinamik iqtisadi inkişaf baxımından Azərbaycan dünyada analoqu olmayan bir dövlətə çevrilmişdir ki, bu da uğurla davam etdirilən iqtisadi siyasətin və bu siyasətin tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Mövzu 5

Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasında neft strategiyasının rolu

PLAN

- 1. Azərbaycanın iqtisadiyyatının formalaşmasında neft potensialının rolu**
- 2. Neft sənayesinin sosial iqtisadi mahiyyəti və onun rolunun artması**
- 3. Milli iqtisadiyyatının inkişafında neft layihələrinin sosial iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi**
- 4. Azərbaycanın ixracında neft və neft məhsullarının rolu**
- 5. Neft gəlirlərinin milli iqtisadiyyatı, perspektiv sahələrinə yönəldilməsi**

Bakı XIX əsrin son iyirmi beş ili ərzində özünün saysız-hesabsız mədənlərinin neməti və bir çox neftayırma zavodlarının istehsal etdiyi məhsullarla neft dünyasında hökmranlıq etməyə başlamışdır. Neft istehsalı sahəsində Bakının misli-bərabəri yoxdur. Dünyada elə bir neft şəhəri tapılmaz, həm zəngin neft ehtiyatları, həm də özünün qədim, tarixi adət-ənənələrilə Bakı ilə müqayisə edilə bilsin. Bakı dünyada bütün neft şəhərlərinin ən qədimi və ən böyüyüdür. Tarixi mənbələr bu diyarda neftin daha erkən, eradan əvvəl VII-VI əsrlərdə çıxarıldığını xəbər verir. Bundan başqa, Abşeron nefti haqqında bir sıra Ərəb və İran tarixçilərinin əsərlərində qeydlər vardır. VIII əsrdə yaşamış məşhur səyyah Əbu-İsaq İstəxri bakılıların ocaqlarda odun əvəzinə, neftli torpağın yandırıldığını göstərir. IX əsrin ikinci yarısında ərəb tarixçisi Əhməd Balazuri yazırdı ki, 754-cü ildə Azərbaycan hökmdarı Şirvanda çıxarılan neft və duzun üzərinə vergi qoyulmuşdur. X əsrdə yaşamış ərəb səyyahı və tarixçisi Məsudi Əbdül Həsən ibn Hüseyin Bakı rayonunun neft mədənləri haqqında bir sıra qeydlər etmişdir. Onun yazdığına görə, Bakıda iki əsas neft mənbəyi olmuşdur. Məşhur venesiyalı səyyah Marko Polonun yazdığına görə XIII əsrdə Abşeron yarımadasında bir çox neft quyuları olmuş, neftdən işıqverici material kimi istifadə edilmişdir. O zamanlar Bakıda hasil edilmiş neft dəvələrə yüklənərək Bağdad barbarlarına aparılıb

satılmış. Bakı nefti haqqında birinci dəfə ətraflı məlumatı 1683-cü ildə İranda İsveç müvəkkilinin katibi J.Kemifer vermişdir. O yazırdı ki, əbədi odlar yaxınlığında ağ neft verən bir neçə quyu vardır. Bu quyularda neft yeraltı mənbələrdən damcı-damcı süzülərək toplanılıb çıxarılırdı. Planetimizdə ilk neft quyusu Azərbaycanda məhz Abşeron yarımadasında, 1847-ci ildə qazılmışdır. Ölkəmizdə neftin qədimdən çıxarılmasına baxmayaraq, onun hasilatı haqqında məlumatlar XIX əsrin əvvəllərindən start götürür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər regionu (Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Rusiya və İran) 10 milyard barel təsdiqlənmiş neft ehtiyatına sahibdir. Təxmini neft ehtiyatlarının həcmi 233 milyard bareldir. Xəzər regionunun təsdiqlənən təbii qaz ehtiyatları isə təxmini olaraq 170 Tcf (trilyon cubic feet)-dir. Özbəkistan da daxil olmaqla regionun təxmini təbii qaz ehtiyatları 293m^3 -dir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər regionunun hidrokarbon ehtiyatları ilə, bunun nəticəsi olaraq Azərbaycanın neft və təbii qaz potensialı ilə əlaqədar olaraq da çox fərqli qiymətləndirmələr edilir.

Azərbaycan Enerji Nazirliyinin məlumatına əsasən, Azərbaycanın imzaladığı müqavilələri əhatə edən regionlarında 6-8 milyard barel (1 milyard ton) neft ehtiyatı vardır. Sadəcə «Azəri-Çıraq-Günəşli» yataqlarının neft ehtiyatı 730 milyon tondur. Yuxarıda verilən məlumat əsasında Azərbaycanın dünya neft ehtiyatlarının 0.7%-nə sahib olduğunu deyə bilərik.

Azərbaycanın fəaliyyətdə olan yataqlarında 200 milyard m^3 təbii qaz ehtiyatı vardır. Dünyanın mühüm kondensat yatağı olan «Şahdəniz» yatağının kəşfi ilə birlikdə, aparılan 2 fərqli hesablamaya görə, yatağın təbii qaz ehtiyatının 1 trilyon m^3 olduğu təsbit edilmişdir. Azərbaycanın təsdiqlənən ümumi təbii qaz ehtiyatları isə $1,37 \text{ m}^3$ dir. Təsdiqlənən təbii qaz ehtiyatlarına görə Azərbaycan dünyanın 0,8%-nə bərabər olan təbii qaz ehtiyatına sahibdir. Aparılan hesablamalara görə, risk amili də diqqətə alınaraq, Azərbaycanda geoloji qaz ehtiyatlarının ümumi həcmi 8-10,7 trilyon m^3 -dir. Bu ehtiyatlarla Azərbaycan gələcək 10-15 il ərzində neftlə bərabər, qaz da ixrac edən ölkələr sırasına girəcək.

“Azəri-Çıraq-Günəşli (AÇG)” və “Şahdəniz” yataqlarının tam olaraq istifadəsindən sonra Azərbaycan gələcək 5 ildə neft və təbii qaz hasilatında güclü inkişafa nail olacaq. “AÇG” üzrə 3-cü mərhələnin başlaması ilə 2008-ci ildə bu yataqdan günlük hasilat həcmi 140 min bareldən 1 milyon barelə yüksələcəkdir. Bu hasilatla Azərbaycan təbii qaz ixrac edən ölkələrdən biri olacaq və Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru xətti vasitəsilə Türkiyə bazarı “mavi enerji” - təbii qaz ilə təmin ediləcək.

Aparılan bəzi hesablamalara görə, Azərbaycanın neft ehtiyatları, 60-67 il ərzində tükənəcək. Rus mütəxəssislərinə görə isə, bu vaxt 25-35 ildir.

Dərin mənəvi, mədəni, elmi iqtisadi potensiala, əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyə malik Azərbaycan, həm də özünün zəngin təbii sərvətləri ilə məşhurdur. Bu sərvətlər içərisində neft əsas yer tutur. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin müdriklik və uzaqgörənliklə, dərin inam və qətiyyətlə, məqsədyönlü və ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi qlobal, genişmiqyaslı və çoxsaxəli iqtisadi siyasət nəticəsində bu gün neft onun əsl sahibi olan Azərbaycan xalqına xidmət edərək ölkəmizin siyasi müstəqilliyinin, iqtisadi tərəqqisinin, insanlarımızın rifahının təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan neft sənayesi özünün 150 illik tarixi ərzində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Lakin Azərbaycan xalqı, yalnız XX əsrin sonlarında, müstəqillik qazandıqdan sonra bu sərvətlərdən tam bəhrələnmək imkanı qazanmışdır. Bu imkanı reallığa çevirən isə Heydər Əliyev dühasıdır.

Bütün dünyada qədim neft diyarı kimi tanınmış Azərbaycanda neftin sənaye üsulu ilə hasilatı hələ XIX əsrin ortalarından başlanmışdır. 1848-ci ildə Bakıda, «Bibiheybət» yatağında qazılmış quyudan vurmuş neft fontanı ilə Azərbaycanda "qara qızılın" sənaye üsulu ilə çıxarılmasının əsası qoyulmuşdur. Artıq 1899-cu ildə Azərbaycan neft hasilatı və emalı üzrə dünyada birinci yerə çıxmış, dünya neft hasilatının yarısını vermişdir.

XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycan neft sənayesinə xarici kapitalın güclü axını başlanmışdır. Neft sənayesinin inkişafı yerli sahibkarların böyük bir nəslini yetişdirmişdir. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi

Əsədullayev və başqaları öz bacarığı, istedadı və əməksevərliyi sayəsində iri neft sənayeçilərinə çevrilmiş, xalqın, millətin rifahı üçün böyük işlər görmüşlər.

İkinci Dünya müharibəsi illərində Sovet İttifaqında çıxarılan neftin 75 faizini verən Azərbaycan, cəbhəni yanacaq ilə təmin edərək alman faşizmi üzərində qələbədə böyük rol oynamışdır. 1949-cu ildə açıq dənizdə, Bakı şəhərindən 100 kilometr məsafədə o zaman üçün nadir yataq sayılan «Neft daşları»nda vuran fontan, dənizdə neftçıxarmanın yeni mərhələsinin başlanğıcını qoymuşdur. Azərbaycan dünyada ilk dəfə olaraq açıq dənizdə neft çıxarmağa başlamışdır.

XX əsrin 70-80-ci illəri Azərbaycan neft sənayesinin böyük nailiyyətləri ilə yadda qalaraq onun inkişafı, maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsi illəri olmuşdur. Həmin illərdə respublikamızın neft sənayesinin bütün uğurları Azərbaycana rəhbərlik etmiş Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır.

Bu illər Azərbaycan neftçiləri tərəfindən dənizin daha dərin sahələrinin mənimsənilməsi ilə səciyyələnmişdir. Məhz bu dövrdə görülən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində neft sənayesi möhkəmlənmiş və onun geniş infrastrukturu yaranmışdır. Azərbaycanda dəniz yataqlarının işlənilməsi üçün qazma qurğuları, dənizdə tikinti işlərini təmin etmək üçün xüsusi gəmilər, texnika və avadanlıq gətirilmiş, Bakı Dərin Dəniz Özülləri Zavodu kimi nəhəng strateji istehsalat qurğusu tikilmişdir. Bununla yanaşı, neft emalı, neft-kimya sənayesinin və neft maşınqayırmasının inkişafında böyük sıçrayış olmuşdur. 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən Xəzərdə planlı surətdə geoloji-kəşfiyyat işlərinin təşkili və həyata keçirilməsi də Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin misilsiz tarixi xidmətlərindəndir. Bu gün qətiyyətlə demək olar ki, Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin bu illərdə respublikanın həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, neft sənayesində də gördüyü işlər onun uzaqgörən planlarının - Azərbaycanı "Əsrin Müqaviləsi"nə, deməli, xalqımızın müstəqilliyinə və rifahına doğru aparmaq niyyətlərinin əsasını təşkil edirdi.

Müstəqillik tariximizin ilk illərində neft və qaz hasilatının artımına ölkənin qarşıdakı iqtisadi və sosial çətinliklərinin aradan qaldırılmasının əsas

vasitələrindən biri kimi baxılırdı. Belə bir şəraitdə maliyyə vəsaitinin məhdudluğu xarici şirkətlərin və investorların cəlb olunmasını strateji zərurətə çevirmişdi. Lakin Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə yanaşı, ölkəni bürümüş daxili ziddiyyətlər, sərbətsizlik, özbaşnalıq Qərbin neft şirkətlərini Azərbaycandan çəkirdi. Eyni zamanda aparılan danışıqlarda isə Azərbaycanın iqtisadi maraqları tam təmin olunmurdu.

Azərbaycan neftinə maraq göstərən xarici neft şirkətləri ilə hələ 80-ci illərin axırlarından aparılan danışıqlar, artıq 1993-cü ilin yazında başa çatmaq üzrə idi. Həmin dövrdə Azərbaycan elə bir müqavilənin imzalanmasına yaxınlaşmışdı ki, o, nəinki xalqın mənafələrini nəzərə almır, həmçinin ölkənin qiymətli təbii sərvətini talan edərək iqtisadiyyata böyük ziyan vururdu.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda "Gülüstan" sarayında Qərbin neft şirkətləri ilə bağlanmış Neft Sazişi müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni tarixinin şanlı səhifəsini açdı. Sonradan haqlı olaraq "Əsrin Müqaviləsi" adlandırılan bu Saziş həqiqətən müstəqil Azərbaycanın neft salnaməsinə əbədi həkk olundu.

Ötən dövrdə Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə Bakıda, həmçinin dünyanın ən böyük paytaxtları - Vaşinqton, Moskva, London, Parisin möhtəşəm saraylarında xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə 21 Neft Sazişi imzalanmışdır. Bu gün həmin sazişlərin həyata keçirilməsində dünyanın 14 ölkəsinin 30 neft şirkəti iştirak edir.

Bu sazişlərdə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə təxminən 60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulması nəzərdə tutulmuşdur. Bu məbləğdən 4,5 milyardı artıq ölkəmizə investisiya şəklində qoyulmuşdur. Hazırda Azərbaycanın bütün kateqoriyaları üzrə karbohidrogen ehtiyatları 4 milyard tondan çoxdur ki, bu da Azərbaycanı dünyanın ən iri neft regionları sırasına çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Azərbaycanın neft ehtiyatlarının və neftçıxarma sahəsi üzrə yerini müəyyənləşdirmək üçün neft hasil edilən ölkələrdə adambaşına düşən neft hasilatının həcmi müqayisə etmək maraqlıdır. Bundan başqa, Azərbaycan adambaşına düşən illik neft hasilatına (1,7 ton) görə, bir çox

ölkələri əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlayır. Bunlar içərisində Argentina, Braziliya, Peru, Venesuela, Misir, İndoneziya, İran, Rumuniya, Türkmənistan və başqalarının adlarını çəkmək olar. Lakin belə bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, bu ölkələrin hamısı, Türkmənistan istisna olmaqla, əhalisinin sayına görə respublikamızı xeyli dərəcədə üstələyir.

Respublikanın dünya neft sənayesində yeri və rolu haqqında danışarkən, həmçinin onun xammal ehtiyatlarından danışmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, bu və digər ölkənin neft sənayesinin vəziyyətini qabaqcadan müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri də neft ehtiyatlarını mövcudluğudur. Bundan başqa, regionun əlverişli coğrafi şəraitdə yerləşməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycanın xüsusi yeri vardır.

Ekspertlərin fikrinə görə, keçmiş SSRİ və Şərqi Avropa ölkələrinin neft ehtiyatları 32,4 milyard ton, başqa sözlə desək, məcmu dünya ehtiyatlarının 6 faizi qədər qiymətləndirilir. Alimlərin fikrincə, bu göstərici regiona kifayət qədər investisiya yönəldiyi şəraitdə texniki tərəqqi və geoloji kəşfiyyat sahəsində, mütərəqqi yeniliklər sayəsində əhəmiyyətli dərəcədə artırıla bilər.

Dünya neft ehtiyatları içərisində Azərbaycanın xüsusi çəkisi 0,6 faiz təşkil edir. Əgər bu ehtiyatları dünya regionları ilə müqayisə etsək, onda görürük ki, onun ehtiyatları Cənub-Şərqi Asiya, Avstraliya, Okeaniya ölkələrinin ümumilikdə ehtiyatlarına bərabərdir və Qərbi Avropanın ehtiyatlarını təqribən 2 dəfə üstələyir.

Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti Geofizika və Mühəndis Geologiyası İstehsalat Birliyinin məlumatına görə, Azərbaycanın quru və dəniz sektorunda 625-dən çox antiklinal tipli qarışıqlar var. Bunlar çox perspektivli neftli-qazlı laylardır.

Ümumiyyətlə isə, neft sənayesinin bütün inkişafı dövründə 64 neft və qaz yatağı kəşf edilmişdir. Hal-hazırda quruda 37, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda 17 yataq istismara verilmək ərəfəsindədir. İndiyə qədər torpağın qatlarından 1,4 milyard ton neft, 450 milyard kub metrədən çox qaz çıxarılmışdır. İlkin neft ehtiyatlarının işlənməsi dərəcəsi quruda 87 faiz, dənizdə 53 faiz təşkil edir.

Azərbaycanın neftçixartma sənayesinin əsas inkişaf perspektivləri dəniz yataqlarının mənimsənilməsi və Xəzərin potensial strukturlarından asılıdır. Belə ki,

respublikanın neft sənayesinin potensial resurslarının təqribən yarısı Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda cəmləşmişdir. Bir sıra iri neft yataqlarının aşkarlanması bunu bir daha təsdiq edir. Bu resursların geoloji və geofiziki metodlarla öyrənilmə dərəcəsi cəmi 34 faiz təşkil edir.

Neft sənayesi respublikanın ən mühüm sənaye sahələrindən biridir. Azərbaycan neftinin yüksək keyfiyyətliliyi və ondan istehsal olunan məhsullar, ixracatda neftin xüsusi çəkisinin yüksək olması, neft ehtiyatının zənginliyi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynadığını bir daha təmin edir. Neft sənayesi və onunla bağlı olan emaledici sahələrin inkişafı sayəsində respublikamızın sənayeləşdirilməsində ən mühüm bazalardan biri olmuşdur. Respublikamızda keçid dövrünün tələblərinə uyğun inkişaf edən əsas sahələrdən biri neft-qaz sənayesidir. Neft sənayesi milli iqtisadiyyatın prioritet sahəsi olmaqla, xarici investorların diqqətini daha çox cəlb edən sahədir. Dünyanın ən qədim neft rayonlarından biri kimi Azərbaycanın uzunmüddətli hasilat tarixinə, zəngin təcrübəyə əsaslanan sənaye infrastrukturuna malik olması və nəhayət, burada yeni nəhəng karbohidrogen ehtiyatlarının aşkarlanması xarici investorların diqqətini bu regiona daha da cəlb etdi.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti sayəsində Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında çox mühüm hadisə baş verdi.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 2004-cü ildə dünyanın aparıcı dövlətlərinin iri şirkətləri Xəzər neftinin çıxarılması və dünya bazarına nəqlinə dair “Əsrin Müqaviləsi”ni imzaladılar. Bu günədək həmin müqavilə üzrə 10 milyon tondan çox neft hasil edilmiş, Azərbaycanın aparıcı neft şirkətləri ilə imzaladığı müqavilələrin sayı iyirmi birə çatmışdır. “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, xalqın öz taleyinin sahibi olduğunu, özünə aid məsələləri müstəqil həll etdiyini göstərməklə yanaşı, ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında da mühüm və həlledici rol oynamışdır.

Azərbaycan neft ehtiyatlarının birgə işlənməsi üçün respublikamıza dünyanın bir çox dövlətlərindən xarici şirkətlərin dəvət olunması, müqavilələrin bağlanması

və onların fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması neft strategiyasının siyasi istiqamətinin reallaşması üçün zəmin yaratmışdır.

Ümumilli Liderimiz Heydər Əliyevin aparmış olduğu dövlət siyasəti neft-qaz sahəsi ilə yanaşı, xarici ticarət, investisiya, tədiyyə balansı, humanitar və s. sahələrdə də uğurla həyata keçirilir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq respublikamızda milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı yalnız daxili imkanlarla deyil, xeyli dərəcədə xarici amillərlə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün formalarından geniş səmərəli şəkildə istifadəsi ilə bağlıdır.

Bu gün Azərbaycan neftinin müştərək mənimsənilməsi üzrə 21 irimiqyaslı konsorsium tərəfindən Beynəlxalq Kontraktın bağlanması respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi həyatında son dərəcə əlamətdar hadisədir. Bu kontraktların reallaşması üçün 50-60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyuluşlarının artıq 10-15%-i təyinat obyektinə cəlb edilmişdir. “Çıraq” platformasından hasil edilən neftin miqdarı köhnə yataqlardakı müvafiq istehsal həcminə yüksəlmiş, “Şahdəniz” yatağından qazın sahilə gətirilməsi təmin olunmuş, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin inşası artıq reallığa çevrilmiş, yeni regional infrastrukturun modernləşdirilməsinə başlanılmışdır.

Bütün bu hadisələr Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olaraq onun uğurla həyata keçirdiyi Neft Strategiyasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı, qlobal strukturlara inteqrasiyasının genişlənməsi, dünyəvi dəyərlərə əsaslanan möhkəm, sivil bir dövlətə çevrilməsində insan amili ilə yanaşı, güclü amillərdən biri kimi neft-qaz resurslarının mövcudluğunu və onun istismar edilməsini göstərmək vacibdir.

Hazırda bu sərvətlərdən daha səmərəli istifadə ümumimilli inkişaf strategiyasının ən mühüm prioritetlərindən birini təşkil edir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatında, mədəni inkişafında, əhalinin sosial-mədəni rifahının yaxşılaşdırılmasında neft ehtiyatları başlıca amillərdən biri kimi təzahür edir. Son iki əsrdə neft ehtiyatları Azərbaycanın iqtisadi həyatında mühüm mərhələni formalaşdıraraq, həm də milli dəyərlərdə öz əksini tapmışdır. Ölkəmizin malik olduğu təbii sərvətlərin ən geniş əhatəli hissəsini təşkil edən neft-qaz resurs-

ları üzərində qurulan sənaye indi də, iqtisadiyyatımızın aparıcı sahəsi olaraq özünü göstərir. Yanacaq-enerji kompleksinin 2/3 hissəsini özündə birləşdirən neft-qaz sənayesi, həm də respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının məhək daşı kimi iqtisadi dirçəlişi stimullaşdıran mühüm sahədir.

Azərbaycanda həyata keçirilən neft siyasəti ölkəmizdə xarici sərmayələr ilə yanaşı, müasir texnologiyaların, iş təcrübələrinin, yeni idarəçilik qaydalarının, iqtisadi münasibətlərin daxil olması üçün də şərait yaradıb.

Respublika iqtisadiyyatının ümumdünya təsərrüfatı ilə çoxşaxəli və intensiv inteqrasiyası müstəqil Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Hazırda ölkə iqtisadiyyatı, demək olar ki, neftin üzərində qurulub. Lakin bu müsbət cəhət hesab oluna bilməz. İlk növbədə, əgər diqqət yetirmiş olsaq görərik ki, neftin olması hər bir ölkə üçün iqtisadi baxımdan yeni imkanlar açır. Birinci növbədə, neft əlavə gəlirlərin əldə olunmasına gətirir. Xüsusi ilə neftin dünya bazarlarında son zamanlar qiymətinin yüksəlməsi bu gəlirləri daha da artırır. İndi bizim iqtisadiyyatın inkişaf templərinə nəzər yetirək. Baxıb görərik ki, neft sahəsindəki inkişaf daha sürətlə getdiyi halda, digər sahələrdə geriləmə müşahidə olunmaqdadır. «Holland sindromu»ndan dönə-dönə danışirlar. Əgər lazımı tədbirlər görülməsə mənim qənaətimcə Azərbaycan artıq bu problemi müəyyən zamandan sonra yaşayacaq.

«Holland sindromu»nun sadalanan əlamətlərinin hər biri Azərbaycan iqtisadiyyatında bu və ya digər dərəcədə müşahidə olunmaqdadır. Bu əlamətlərdən 4-ü özünü daha qabarıq göstərir:

1) Neft istehsalı və ixracının artmasından əldə edilən neft gəlirlərinin (xarici valyutanın) valyuta bazarına daxil olması nəticəsində milli valyutanın möhkəmlənməsi;

2) Milli valyutanın möhkəmlənməsi nəticəsində ənənəvi ixrac məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi və ixracın səviyyəsinin azalması;

3) Xam neft istehsalının həcmnin sürətlə artımı, sənayenin qeyri-neft sektorunda istehsal məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin azalması nəticəsində istər

iqtisadiyyatın, istərsə də sənayenin sahə strukturunun dəyişməsi və iqtisadiyyatda birtərəfli inkişafın baş verməsi;

4) Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin neftdən asılılığının artması və dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsindən büdcənin qarşılaşa biləcəyi təhlükənin dərinləşməsi;

Bu gün 1-ci və 4-cü əlamət digərlərinə nisbətən daha çox özünü büruzə verir.

Eyni zamanda bunu da unutmamaq lazımdır ki, neft olan ölkələr daimi digər ölkələrin təzyiqlərinə məruz qalırlar. Eyni zamanda digər ölkələr, belə ölkələrin inkişafını ləngitməyə çalışırlar. Belə olan halda onlara daha çox sərf edən bu ölkə vətəndaşlarının bisavad, düşüncəsiz, əxlaqsız, mənəviyatsız yetişməsidir. Nəticədə, bu insanlar biganə olduqları üçün hər şeyə göz yumurlar və onlardan sahib olduqları nemətləri almaq daha asan olur. Təəssüflə qeyd edirəm ki, sonuncu dediklərimə müəyyən miqdarda nail olublar.

XIX əsrin son onilliklərində sənayeləşən neft hasilatı Azərbaycanın iqtisadiyyatını geniş miqyasda hərəkətə gətirmiş, paytaxt Bakını bütöv bir makroregionun industrial ticarət və maliyyə mərkəzinə çevirmişdir. Artan neft hasilatı bu məkanda güclü sənaye strukturları ilə yanaşı, həm də müqabil sosial infrastrukturun da formalaşmasını qaynaqlandırmışdır. İndi meqapolisə çevrilmiş şəhərdə əksər kommunikasiya şəbəkəsi, su, qaz kəmərləri, istilik elektrik xətləri, avtomobil yolları sahəsi milyon kvadrat metrədən çox hesablanan mənzil fondu mədəniyyət ocaqları, ticarət-məişət obyektləri, neft sənaye kompleksinin sosial fəaliyyət sferasına daxildir.

Ölkənin dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi ötən əsrin son onilliklərində Xəzərdə aşkarlanan nəhəng karbohidrogen yataqlarının beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində aktiv işlənməsini şərtlə etmişdir. Təzahür olunan geosiyasi reallıqlar fonunda qərarlaşan yeni neft situasiyasından milli və dövləti mənafeələrə uyğun olaraq maksimal bəhrələnmək missiyası isə prezident Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin üzərinə düşərək, onun təşəbbüsçüsü və rəhbəri olduğu Neft Strategiyasında dolğun əksini tapmışdır. Gerçəkləşən strategiyanın genişlənmə

halqası çağdaş mərhələdə ölkə neft təsərrüfatının daha mütərəqqi sistem və konstruksiyada modernizasiyasının elmi əsaslarının işlənməsini aktuallaşdırmışdır.

İstiqlala qovuşduqdan sonra neft sektorunda aparılan iqtisadi ilahatların elmi bazasının möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətində respublika hüduqlarında çoxsaylı tədqiqatlar yerinə yetirilmiş, nəzəri və praktiki təyinatlı bir sıra qiymətli nəticələr əldə olunmuşdur. Sahəvi elmi-tədqiqatlar sferasında gerçəkləşən nailiyyətləri bir daha dəyərləndirirək iqtisadçılar və neft sahəsində çalışan şəxslər mövcud şəraitdə milli neft strategi-yasının prioritetləri əsasında ölkədə dərinləşən islahatların təkmilləşməsi «Dövlət tənzimlənməsi idarəetmə» Konsepsiyası istehsalın rəşional təşkili problemlərini tədqiq edərək müvafiq sistemli situasiyon yanaşma və analitik araşdırmalar çevrəsində neft sektorunun modernizasiyasının alternativ iqtisadi bazar mexanizmlərini işləyib hazırlamışlar. Onlar qarşıya qoyulan məqsədlərə müvəffəqolmada verifikasiya prinsipli çevrədə karbohidrogen epoxası və müasir industrial iqtisadiyyatın təşəkkül və təsnifatı, neft resurslarının əhəmiyyət diapozonu, ehtiyatların coğrafi yerləşməsi, milli neft strategiyasının gerçəkləşməsinin iqtisadi əsasları, elmi-nəzəri istiqamətləri tədqiq edilmişdir. Xəzərin neft-qaz resurslarının dəyərləndirilməsi, onların beynəlxalq enerji bazarlarına çıxış problemləri, mənfəət karbohidrogenlərinə çəkilən xərclərin ödənilməsi, hasilatın pay bölgüsünün normativ-hüquqi aspektivləri, xam neftin və təbii qazın emalı, onlardan alınan sintetik məhsulların iqtisadi səmərəliliyi tədqiqat işində geniş araşdırma və təhlil obyektlərinə çevrilmişlər.

Neft sektorunun modernizasiyasının alternativ iqtisadi bazar mexanizmlərinin təyinatı sferasında aparılan araşdırmaların elmi əsaslarını möhkəmləndirmək məqsədi ilə tədqiqat işində səmərəli və rentabelli fəaliyyət quruculuğu, dinamik iqtisadi inkişaf faktorları, neftqazçıxarma kompleksinin müasir durumu, beynəlxalq neft kontraktları spektrində sahəvi infrastrukturdan faydalanma perspektivləri, investisiyon siyasət, institutsional islahatlar, kompleksin bazar iqtisadiyyatına adaptasiyası, audit xidməti, özəlləşdirmə və innovasiyası ilə bağlı problemlər də həll olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatın bəzi sahələrində o cümlədən də sənayedə və onun aparıcı sahələrindən biri olan neft sənayesində bir sıra uğurlu nailiyyətlər əldə edilmişdir. Neft sənayesində 1990-cı ilin əvvəllərində start götürən iqtisadi islahatlar prosesi hazırda köklü dəyişikliklərə məruz qalacaq yeni mərhələyə qədəm qoyub. Müasir dövrdə neft sənayesində, xüsusilə də onun quruda yerləşən neftqazçıxarma idarələrində mövcud elmi-texniki və istehsal potensialından daha səmərəli istifadə etməklə, iqtisadi islahatları həyata keçirmək lazımdır. Bu sahədə müəyyən nailiyyətlər də əldə edilmişdir. Belə ki, son 10 ildə neft sənayesində bazar iqtisadiyyatına uyğun infrastruktur yaradılmış, neftqazçıxarma idarələrinin bəzi bölmələri özəlləşdirilmiş, xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə birlikdə müştərək müəssisələr yaradılmış, neftçilərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əməli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar neft sənayesində iqtisadi islahatların aparılması ilə yanaşı, neft hasilatının da sabitləşdirilməsi və gözəçarpan dərəcədə irəliləyişlər əldə edilməsinə imkan vermişdir. Məlumat üçün qeyd edim ki, neft sənayesində aparılan iqtisadi islahatlar sənayenin, eləcə də iqtisadiyyatın digər sahələrində həyata keçirilən iqtisadi islahatlardan öz xarakterinə və əhatə dairəsinə görə müəyyən qədər fərqlənir. Belə ki, neft sənayesində aparılan iqtisadi islahatlar çoxşaxəlidir. Neft sənayesində görülən bütün bu işlər təbii ki ölkəmizin iqtisadiyyatına və əhalinin güzəranına birbaşa təsir edir.

Azərbaycanın Xəzər dənizindəki neft hasilatı və inkişafı «Günəşli», «Çıraq», «Azəri» və «Kəpəz» olmaqla, 4 sahədə cəmləşmişdir. Ancaq, sadə texnologiyanın istifadəsi səbəbilə həm hasilatda, həm də hasil edilə biləcək ehtiyatlarda azalma problemləri ilə qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. 1980-cı ildə neft hasilatı 14,7 milyon ton idisə, bu rəqəm getdikcə azalaraq 1990-cı ildə 12,5 milyon ton, 1995-ci ildə 9,2 milyon tona və 1996-cı ildə isə 9,1 milyon tona düşmüşdür. Neft hasilatındakı bu azalma, köhnə texnologiyaların istifadəsi və neft sahələrinin təmirindəki çatışmazlıqlar səbəbindən məhsuldarlığın azalmasından qaynaqlanmışdır. Azərbaycanın sahib olduğu zəngin neft yataqlarının istifadəsi üçün 1992-ci ilin sentyabrında Azər neft və Azneftkimya

birleşdirilərək Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (The State Oil Company of the Azerbaijan Republic-SOCAR) yaradıldı. Neft hasilatının artırılması və mövcud ehtiyatlarının yaxşılaşdırılması ancaq müasir texnologiyanın istifadəsi və yeni layihələr həyata keçirməklə mümkün ola biləcək. Azərbaycanın sahib olduğu iqtisadi gücü və texnologiyası mövcud ehtiyatların istifadəsi və inkişafı üçün kifayət etmirdi. Bu çatışmazlıq Azərbaycanı böyük neft şirkətləri ilə müttəfiqliyə istiqamətləndirdi.

Ölkədə həm quruda, həm də dənizdə neft çıxarılır. Quruda çıxarılan neft daha çox Abşeron yarımadasında çıxarılır. Azərbaycan neft müqavilələri əsasən dəniz yataqları üzərində cəmləşmişdir. Azərbaycan böyük neft şirkətləri ilə imzaladığı müqavilələrlə neft ehtiyatlarını ölkə iqtisadiyyatına cəlb etməyi hədəf olaraq seçmişdir. Bu hədəf istiqamətində, qurudakı yataqlar da daxil olmaqla, 20 sentyabr 1994-cü ildən etibarən Azərbaycanda dünyanın 19 ölkəsindən 33 şirkətin iştirakı ilə 23 Beynəlxalq Neft Müqaviləsi imzalanmışdır. Hasilatın Bölgüsü Müqavilələri 25-30 illik dövrü əhatə edir. Qərarlaşdırılan sərmayənin ümumi həcmi 60 milyard dollardan çoxdur.

Neft layihələrinin həyata keçirilməsində 72-si yerli olmaqla, 400 şirkət iştirak edir. Şirkətlərin fəaliyyətləri inşaatdan ekoloji xidmətlərə qədər uzanır. Yerli və xarici şirkətlər arasında müttəfiqlik, müasir texnologiyaların, materialların, idarəetmə texnikalarının istifadəsinə imkan yaradır və beləliklə, mərkəzi idarəetmə tipindən bazar iqtisadiyyatına keçiddə böyük rol oynayır.

İmzalanan müqavilələrinin ən əhəmiyyətli və Sovet dövründə mütəmadi olaraq geriləmə göstərən sektora yeni nəfəs verən “Əsrin Müqaviləsi” Azərbaycan baxımından böyük iqtisadi əhəmiyyətə sahibdir.

«AÇG» yataqlarını əhatə edən Müqavilə Azərbaycanın müstəqilliyindən və mövqeyini dəyişdirmək üçün etdiyi cəhdlərdən qaynaqlanan ən əhəmiyyətli tarixi hadisədir. Çox çətin vəziyyətlərdə aparılan danışıqlar Azərbaycan və qərb şirkətləri arasında hələ keçmiş Sovet İttifaqı dövründə başlandı.

Sovet iqtisadiyyatını zəiflədən liberalizasiya dövrü daha çox Qərb şirkətlərini «Azəri-Çıraq-Günəşli» sahələrindəki zəngin mineral ehtiyatların kəşfi və Azərbaycanın yaxşı inkişaf etmiş neft sənayesi ilə cəzb etdi.

Ehtiyatların inkişaf etdirilib araşdırılması üçün lazımı texnikanın yoxluğu səbəbindən Azərbaycan hökuməti layihələrin həyata keçirilməsi üçün qərb sərmayəsini ölkəyə çəkməyi qərara aldı. 1991-ci ilin yanvar ayında ölkə layihələri tenderə açdı. «BP», «Statoil», «Amoco», «Unocal» və digər şirkətlər bu tenderdə iştirak etdilər.

1991-ci ildə «Amoco», «BP», «McDermott», «Pennzoil», «Ramco», «Unocal, Türkiyə Petrolları Anonim Ortaqlığı» (TPAO) və «Statoil» kimi şirkətlərin olduğu bir qrup xarici şirkətlər Azərbaycanla, Azərbaycanın Xəzər dənizindəki sektorunda yerləşən «Çıraq» və «Günəşli» sahələrinin yaxşılaşdırılması mövzusunda 3 il müddətində davam edəcək işlərə başladılar.

Təxminən 3 il davam edən müzakirələr nəticəsində, 20 sentyabr 1994-cü ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Bakının Gülüstan sarayında SOCAR ilə Konsersiyum arasında əsrin müqaviləsi adlandırılan “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarında Neftin Müştərək İstifadəsi və Pay Bölgüsü Haqqında Müqavilə” imzalanaraq həmin regionlarda neft axtarma və çıxartma haqqı AİOC-a verildi.

Nəticədə, bir çox təsirlərə baxmayaraq müqavilə imzalanaraq Azərbaycan lehinə həyatı bir addım atılmış oldu.

Müqavilə şərtlərinə görə, Azərbaycan bu üç neft yatağı üzərində mülkiyyət hüququnu qoruyur.

Bu müqavilə, 2 dekabr 1994-cü ildə Azərbaycan Milli Məclisi tərəfindən müzakirə edildikdən sonra 12 dekabr 1994-cü ildə qüvvəyə mindi.

«Meqa layihə» olaraq da adlandırılan və ümumi sərmayə həcmi 11 milyard dollara yaxın bu layihə həcmində ümumi hasil edilə bilən neft ehtiyatlarının 5.4 milyard barel (730 milyon ton), təbii qaz ehtiyatlarının isə 96 milyard m³ olduğu təxmin edilir. Bundan əlavə, yataqlar 6 milyon ton kondensat ehtiyatına da

sahibdir. Yuxarıdakı təxmini məlumatlarda tez-tez dəyişikliklər baş verir. Müqavilə 30 illik bir dövrü əhatə edir.

Müqavilə tərkibinə də olan «Günəşli» yatağı 82 km, «Çıraq» yatağı 94 km və «Azəri» yatağı isə 113 km sahildən uzaqda yerləşir.

1994-cü ilin dekabrında Konsersium, Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətini (AİOC) qurdu. Vəzifəsi, işi günlük olaraq izləmək olan AİOC-un Programında, Azərbaycan neft sənayesinin infrastrukturunun Qərb standartlarına görə və bu ölçülər diqqətə alınaraq qurulması əsas yer tutur.

Müqavilənin müzakirəsi əsnasında qarşıya çıxan problemlər informasiya olmaqla, şirkətlərin müqaviləni ləğv edə biləcəkləri mövzularını əhatə edirdi. Bu şərtlər bunlardır: Dağlıq Qarabağdakı müharibənin başlaması, Rusya ilə Azərbaycan arasında həm iqtisadi, həm də siyasi münasibətlərin hədsiz dərəcədə pozulması, Azərbaycan daxilindəki qeyri-stabillik, Azərbaycan hökumətinin stabil bir ixrac xəttinə sahib olmaması və Xəzər dənizinin statusunu müəyyən edən rejim üzərində meydana gələn hər hansı bir anlaşılmazlıq.

İlk illərdə Konsersiumda olmayan Yaponiya da daha sonra Konsersiyuma daxil olunmuşdur. Yaponiyanın “Itochu” Şirkəti əvvəlcə Müqavilədə iştirak etmədiyi halda, daha sonra bütün paylarını satan “McDermott International”dan 2.45% pay alaraq “AÇG” Konsersiumuna qoşulmuşdur. Yapon şirkəti daha sonra AMOCO-nun satdığı 5%-lik paydan 1.5%-ini alaraq, ümumi payını 3.9%-ə çıxartmışdır.

Konsorsium üzvləri arasında imzalanan “Əməliyyatların Birlikdə Aparılması Haqqında Razılaşma Üzrə Müqavilə” ilə əlaqədar olaraq daha sonra «Azerbaijan International Operating Company» yaradıldı. «SOCAR»la yanaşı, dünyanın digər ölkələrindən 11 şirkəti iştirakı ilə yaradılan bu təşkilat Müqavilədəki yataqların istifadəsinə xidmət edir.

«Əsrin müqaviləsi»ndə mövcud bölgülərin son şəkli aşağıdakı kimidir:

«BP» (operator)	34.13%
«Unocal»	10.3%
«SOCAR»	10%

«INPEX»	10%
«Statoil»	8.56%
«ExxonMobil»	8%
«TPAO»	6.75%
«Devon»	5.62%
«Itochu»	3.72%
«AmeradaHess»	2.72%

“Production Sharing Agreement (Hazır məhsulun bölünməsi)” tipli bir Müqavilə olan “Əsrin müqaviləsi”ndə səhmlərin paylanılmasına baxdığımızda ən böyük payın ABŞ-a aid olduğunu görürük. Amerika şirkətlərinin ümumi payı təxminən 40%-dir. ABŞ bir ildə təxminən 340 milyon ton neft hasil edir, 600 milyon ton isə idxal edir. Beləliklə, ABŞ-a idxal edə biləcəyi yeni enerji ehtiyatları lazımdır. Bu baxımdan Xəzər ABŞ-ın iqtisadi marağı olan regionlar içindədir. İngilis şirkətlərinin ümumi payı isə 19%-dir. Amerika və İngilis şirkətlərindən sonra Konsersiumdakı ən böyük pay Rusiya və Azərbaycan şirkətlərinindir.

“Əsrin Müqaviləsi”nin Azərbaycan Respublikası üçün rolu, sahələrin istifadəsi üçün lazımi investisiyaların 90%-nin Konsersium tərəfindən yerinə yetiriləcək olmasıdır. Azərbaycan neft və təbii qaz sahələrinin istifadəsi üzərində idarə və nəzarət hüququnu özündə saxlayır. Heç şübhəsiz ki, dənizin neft ehtiyatlarına tez və faydalı olacaq şəkildə böyük miqdarda sərmayə qoyulmalıdır və yeni texnologiyalar alınmalı, xarici ölkələrdən ən təcrübəli neft şirkətlərini bu ərazilərə cəlb edərək onlarla müttəfiq olmalıdır. Çünki bu sahələrin istifadəsi məqsədi ilə qazma və emalat platformalarının, boru xətlərinin quruda təchizat sistemlərinin qurulması üçün böyük miqdarda sərmayə qoyulmalıdır.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında vacib bir ünsür olmaqla yanaşı, xarici bazarda da mühüm bir açar olan enerji ehtiyatlarına dair imzalanan “Əsrin Müqaviləsi” ilə Azərbaycan, dünya iqtisadiyyatına aktiv bir şəkildə inteqrasiya olunmaq yolunda ilk addım atmış oldu.

İlk neft layihəsi olan «Azəri-Çıraq-Günəşli» dəniz yataqlarında nəzərdə tutulan bütün fəaliyyətlər yerinə yetirilmiş, burada neft istehsalına dair son

texnologiyalar tətbiq olunmuş, neft sənayesinin bünövrəsi olduqca müasirləşmişdir. “Çıraq-1” dəniz platformasının inşası qurtarmış və neft istehsalının ilk quyusu qazılmış, platformadan Səngəçaldakı sahil terminalına qədər və neft daşlarındakı kompressor stansiyasına qədər sualtı boru kəmərləri çəkilmişdir. Səngəçalda sahil terminalı inşa edilmiş, Bakı-Novorossiyski neft boru xəttində təmir fəaliyyətləri aparılmış və 1997-ci il 12 noyabr tarixində bu neft boru xətti fəaliyyətə başlamışdır.

«Çıraq-1»də istehsal sonrasında «Əsrin Müqaviləsi»ndə adları göstərilən yataqlarda neft istehsalı ilə bağlı fəaliyyətlər üç mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ, 2001-ci ilin avqust ayında «Mərkəzi Azəri» yatağında istehsal üçün lazımi işlər başlanmışdır. İkinci mərhələ isə, 2002-ci ilin iyul ayında «Qərb və Şərq Azəri» yataqlarındakı fəaliyyətlərlə başlamışdır. Üçüncü mərhələnin başlamasına dair Müqavilə isə, 2004-cü ilin 20 oktyabrında imzalanmışdır. Müqavilədə «Günəşli» yatağında istehsala başlama nəzərdə tutulmuşdur. Üçüncü mərhələ ilə bağlı neftin ilk olaraq 2008-ci ildə istehsalı planlaşdırılmışdır. 2008-ci ildə neft istehsalı gündə 300.000 (üç yüz min) barel olacaqdır. Bir ildən sonra isə, “Əsrin Müqaviləsi” çərçivəsində neft istehsalı günlük 1 milyon barelə yüksəlmiş olacaqdır.

«Şahdəniz» yatağı ilə əlaqədar Müqavilə 1996-cı il iyul ayının 4-də imzalanmış və 1997-ci il oktyabr ayının 4-də təsdiqlənmiş, 1996-cı il oktyabr ayının 17-də qüvvəyə minmişdir. “Production Sharing Agreement” halında imzalanan Müqavilənin 30 illik müddəti vardır. Bu Müqaviləyə əsasən məsuliyyət «Şah dəniz» konsersiumuna verilmişdir. «BP exploration Ltd»yə, ərazinin işlədilməsi tapşırılmışdır. Xəzərin Azərbaycan sektorunun cənub-şərqində yerləşən Şahdəniz yatağı, Bakıdan 70 km uzaqlıqdadır. Yataq 800 km² ərazini əhatə edir.

«BP Exploration» 1996-cı ilin oktyabr ayının sonlarına yaxın fəaliyyətə başlamışdır. Layihənin sərmayəsi 4.1 milyard dollardır.

«Şahdəniz» yatağında təxmini bir trilyon m³ qaz ehtiyatı var. Təbii qazın 400 milyard m³-i təsdiqlənmişdir. İldə 60 milyard m³ qaz çıxarılaçağı təxmin edilir.

Beləliklə, «Şahdəniz» yatağı Azərbaycanın təbii qaz potensialını təxminən 1 trilyon m³ artırmışdır.

«Şahdəniz» yatağı, Azərbaycanın dünya təbii qaz istehsalçısı və ixracatçısı ölkələri arasında sayılmasına imkan verdi. Bu səbəblə Bakı-Tbilisi-Ceyhan xətti qərarlaşdırılmadan təbii qaz ixracı ilə bağlı boru xətti də müzakirəyə başlanmışdı.

«Şahdənizdən» çıxarılacaq qazın satışı ilə bağlı olaraq 2004-cü ildə 4 müqavilə imzalandı. İldə 6.3 milyard m³ qazın satılması üçün ilk Müqavilə “Botaş” ilə imzalandı. Bir Müqavilə Azərbaycan dövləti ilə iki Müqavilə isə Gürcüstanla imzalandı. Müqavilələrə görə, Azərbaycana ildə 1.5 milyard m³, Gürcüstana isə 800 milyon m³ təbii qaz satılacaqdır.

Şahdəniz layihəsi çərçivəsində hər ay təxminən 100 milyon dollar xərclənir. «Şahdəniz» dünyanın ən böyük 10 neft-qaz layihəsindən biri olacaqdır. Yataqdan 2006-cı ilin sonlarında təbii qaz ixrac edilməyə başlanmışdır.

Son illərdə ölkəmizdə aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində sosial-iqtisadi sahələrdə geriləmələrin qarşısı alınmış və müəyyən irəliləmələr müşahidə edilmişdir. Dövlət tərəfindən əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, pensiya və müavinətlərin məbləğinin artırılması sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilməsi, aztəminatlı ailələrə dövlətin diqqətinin və sosial qayğısının yüksəldilməsi bunu bir daha sübut edə bilər. Görülən tədbirlər nəticəsində, 2010-cu ilin ilk iki ayında ölkənin ümumdaxili məhsulu əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən 5,6 faiz və yaxud müqayisəli qiymətlərlə 236,7 milyon manat artaraq 6,1 milyard manata çatmış, onun əhalinin hər nəfərinə düşən həcmi isə 689,6 manat (858,5 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Bu dövrdə iqtisadiyyatın neft-qaz sektorunda istehsal olunmuş ÜDM-in həcmi əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 7,8 faiz, qeyri-neft sektorunda isə 4,2 faiz artmışdır. ÜDM-in 67,4 faizi istehsal sahələrində, o cümlədən 60,3 faizi sənayedə, 5,5 faizi tikintidə, 1,6 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda, 25,7 faizi isə xidmət sahələrində yaradılmışdır. Xidmət sahələrində yaradılmış əlavə dəyərin 24,1 faizi nəqliyyat, 6,6 faizi informasiya və rabitə, 27,7 faizi topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin və motosikletlərin təmiri üzrə xidmətlər, 4,3 faizi yaşayışın təşkili və ictimai iaşə xidmətləri, 37,3

faizi sosial və digər xidmət sahələrində fəaliyyət göstərən iqtisadi vahidlərin payına düşmüşdür. Məhsula və idxala xalis vergilər ümumdaxili məhsulun 6,9 faizini təşkil etmişdir. Neft sənayesinin inkişafı nəticəsində ölkəyə xarici investisiyalar qoyuluşu artmışdır. Təbii ki bütün bunlar da öz növbəsində neft sənayesinin elmi-texniki təchizatlarla təmin olunmasına, ixrac potensialının genişlənməsinə və s. səbəb olur. İndi isə 2000-2009-cu illər ərzində Azərbaycana qoyulan investisiyaların miqdarını göstərmək istərdim.

Son illərdə dövlət tərəfindən əhalinin sosial gücləndirilməsi, pensiya və müavinətlərin məbləğinin artırılması sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilməsi, aztəminatlı ailələrə dövlətin diqqətinin və sosial qayğısının yükəldilməsi bunu bir daha sübut edir. Əhalinin həyat səviyyəsinin artması 2009-cu ildə də davam etmişdir. Belə ki, respublikamızda mənzil tikintisinin artması, Bakıda özəl firmalar tərəfindən yaşayış evlərinin inşasının getdikcə geniş vüsət alması, ölkəyə idxal olunan avtomobillərin və məişət avadanlıqlarının sayının ilbəil çoxalması, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi ilə ticarət dövriyyəsinin genişlənməsi və sair amillər ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına dəlalət edir.

2008-2011-ci illər üçün “Azərbaycan Respublikasının Dövlət İnvestisiya Proqramı»nın layihəsi hazırlanaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə təqdim olunmuşdur.

2008-2011-ci illər üçün “Azərbaycan Respublikasının Dövlət İnvestisiya Proqramı” ölkə iqtisadiyyatının, əsasən qeyri-neft sektorlarının davamlı olaraq yüksək artım templəri ilə dinamik və tarazlı inkişafına, əhalinin iqtisadi və sosial tələbatının daha yüksək səviyyədə təmin olunmasına, regionlararası inkişaf fərqinin azaldılmasına, optimal sektor istehsal strukturuna nail olunmasına, ixrac potensialının yüksəldilməsinə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş dövlət əhəmiyyətli investisiya layihələrinin ardıcıl və əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədi ilə hazırlanmışdır.

2008-2011-ci illər üzrə təklif edilən Dövlət İnvestisiya Proqramı son illərin iqtisadi vəziyyətinə, gələn dörd il üzrə makroiqtisadi siyasətə və inkişaf proqnozlarına, o cümlədən fiskal proqnozlara uyğun olaraq hazırlanmışdır.

2008-2011-ci illər üzrə Dövlət İnvetisiya Proqramını əhatə edən orta müddət ərzində Azərbaycanın neftin və qazın ixracından böyük həcmdə gəlirlər əldə edəcəyi gözlənilir.

Bu dövrdə respublikada neft gəlirlərinin istifadəsi təsdiq edilmiş “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya” ilə müəyyən edilmiş prinsiplər əsasında həyata keçiriləcək. Böyük hissəsinin gələcək nəsillərə saxlanması təmin edilməklə, əldə edilmiş irihəcmli neft gəlirlərinin bir hissəsi xərclənəcək və tam şəffaflıq prinsipinə əməl ediləcək. Həmin xərclər “insan kapitalının”, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə, mövcud infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və yeni infrastruktur obyektlərinin tikilməsinə, yeni texnologiyaların gətirilməsinə, prioritet vəzifələrin reallaşdırılması məqsədi ilə hazırlanmış dövlət proqramlarında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldiləcək.

Yeni mərhələnin əsas hədəfi – uzunmüddətli ümumbəşəri dəyərlər, qlobal proseslər və milli maraqlar nəzərə alınmaqla, ortamüddətli dövr üçün ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir.

Sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün investisiya siyasəti mühüm alətlərdən biridir. Bu baxımdan Dövlət İnvetisiya Proqramı milli və sektor inkişafı çərçivəsində formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, sektorlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin təmin edilməsi və uyğunsuzluqlara yol verilməməsi üçün yeganə yoldur. Bir çox inkişaf etməkdə olan və vəsait çatışmazlığı ilə üzləşən ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycan karbohidrogen ehtiyatlarının istismarından böyük həcmdə gəlir əldə etməyə başlamış və bu gəlirlərin orta müddətdə azalan templərlə artması gözlənilir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı şəraitində gəlirlərin səmərəli istifadəsi ilə müqayisədə, böyük həcmdə gəlirlərin istifadəsi prosesinin idarə olunmasında daha çətin problemlərlə üzləşilir. Qısa müddətdə irihəcmli gəlirlərin əldə edilməsi səmərəli xərclər həyata keçirməklə yanaşı, makroiqtisadi sabitliyin qorunması, iqtisadiyyatda regionlarla mərkəzin sosial-iqtisadi cəhətdən ahəngdar inkişafı, ümumiyyətlə, tarazlı inkişafın təmin olunması, yoxsulluğun səviyyəsinin

azaldılması, iqtisadi münasibətlərdə ədalət prinsiplərinin gözlənilməsi, bugünkü və gələcək nəsillər arasında gəlirlərin düzgün bölüşdürülməsi kimi mühüm məsələlərin həllini tələb edir. Qeyd olunan problemlərin həlli hökumətin əsas məqsədidir. Hazırlanmış DIP də məhz bu məqsədlərə nail olunmasına yönəlmişdir.

Digər mühüm təbir, 2000-ci ilin sentyabrında Nyu-Yorkda BMT-nin təşkilatçılığı ilə keçirilən Sammitdə 147 ölkənin başçısı Minilliyin İnkişaf Məqsədlərini əks etdirən birgə Bəyannamə imzalamış və 2015-ci ilədək olan dövr üçün yoxsulluğun azaldılması prioritet kimi müəyyənləşdirilmişdir. Sənədi Azərbaycan Respublikası adından xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev imzalamış və bununla da ölkəmiz Minilliyin Bəyannaməsinə qoşulmuşdur. 2003-cü ilin fevralında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir.

Proqramda yoxsulluğun azaldılması sahəsində strateji məqsədlər və onlara nail olunması üçün həyata keçiriləcək tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir. Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində ölkədə makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanmış, dinamik iqtisadi artım təmin edilmiş, bu isə öz növbəsində yoxsulluq probleminin əsasən həllinə şərait yaratmışdır. Görülən işlərin nəticəsidir ki, 2005-ci ildə yoxsulluq səviyyəsi 2002-ci ildəki 46,7%-dən 29,3%-ə enmişdir. Bu istiqamətdə davam etdirilən sistemli tədbirlər ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin daha da azalması ilə nəticələnmiş, ötən ilin yekunlarına görə, Azərbaycanda bu göstərici 13,2% təşkil etmişdir.

Ölkəmizin iqtisadi və sosial həyatındakı müsbət meyillərin, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması və yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması sahəsində tədbirlərin davam etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” təsdiq olunmuşdur. Dövlət Proqramı özündə əsas 9 strateji məqsədi əks etdirir. Makroiqtisadi sabitliyi saxlamaq və qeyri-neft sektorunu tarazlı inkişaf etdirməklə davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi, əhalinin gəlir əldə etmək imkanlarının

genişləndirilməsi, yaşlı əhalinin, aztəminatlı ailələrin və sosial cəhətdən xüsusilə həssas qrupların sosial riskinin azaldılması, qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi, təhsil və səhiyyə sahəsində xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi Dövlət Proqramının əsas strateji istiqamətlərindəndir. Bu sahədə həyata keçiriləcək məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində 2008-2015-ci illərdə ölkədə işsizlik səviyyəsinin 3-4%-dək, yoxsulluğun səviyyəsinin isə 2 dəfə azaldılması nəzərdə tutulur. Demək, bizim əsas məqsədimiz bundan sonra aparılan işlərlə yoxsulluqla mübarizəni gücləndirmək, yoxsulluğu azaltmaq və gələcəkdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğu tamamilə aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Bu sahədə Azərbaycanın yeni Neft Strategiyası mühüm rol oynaya bilər və biləcəkdir. Çünki respublikamızda mənfəət karbohidrogenlərinin həcmi və satışının artması Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fonduna daxil olan gəlirin çoxalmasına imkan verir ki, bu da əhalinin sosial problemlərinin həllini sürətləndirə bilər.

Müstəqil Azərbaycanın taleyində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən Neft Strategiyasının bütün çətinliklərə baxmayaraq, uğurla baş tutması və onun böyük müdrikliklə müəyyən olunmuş uzunmüddətli başlıca məqsədlərinin ardıcıl mərhələlərlə, müvəffəqiyyətlə gerçəkləşdirilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının bu aparıcı sahəsi artıq özünün daima yüksələn xətlə artım məcrasına düşmüşdür. Respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında ən mühüm dəyişiklik yaradacaq sahənin köklü yüksəlişinin nəticələri ən yaxın gələcəkdə öz bəhrəsini verəcəkdir.

Mövzu 6.

Azərbaycanda pul-kredit siyasəti , onun müasir vəziyyəti və təhlili

Plan

- 1. Pul-kredit siyasətinin nəzəri əsasları**
- 2. Pul-kredit sferasında dövlət tənzimlənməsinin əsas vasitə və alətləri**
- 3. Bank sisteminin inkişafında pul-kredit siyasətinin rolu**
- 4. Milli iqtisadiyyatın inkişafında pul-kredit siyasətinin rolunun artması**

Pul-kredit sferası ilə bağlı olan və «pul kütləsi nəzəriyyəsi» kimi tanınan ilk nəzəriyyə XVI əsrdə Saloman məktəbinin nümayəndələri tərəfindən rəsmən sistemli şəkildə irəli sürülmüşdür. «Pul-kütləsi nəzəriyyəsi» XVI-XVIII əsrlərdə klassik iqtisadçılar tərəfindən zənginləşdirilsə də əsasən XVIII əsrdə D.Yum tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Tanınmış klassik iqtisadçı David Rikardonun iqtisadi təlimində pul tədavülü və bank sistemi ilə bağlı nəzəri fikirlər geniş yer almışdır. XVIII əsrin sonlarında Rikardo tədavüldə olan pulun kəmiyyətini və onun dəyərini tənzimləyən qanunlarla bağlı təkliflər irəli sürmüşdür. Bununla yanaşı, həmin vaxtlarda iqtisadçının vətəni İngiltərədə pul böhranının yaşanması, onu pul-kredit siyasəti məsələsinə daha fundamental yanaşmağa sövq etmiş və nəticədə Rikardonun pul tədavülü ilə bağlı mükəmməl nəzəri fikirləri meydana gəlmişdir. O qeyd edirdi ki, qızıl və gümüşün dəyəri, o jümlədən bütün digər əmtəələrin dəyəri onların istehsalı və satışı üçün zəruri olan əməyin miqdarına bərabərdir, qızılın gümüşdən bahalılığı isə, məhz ona olan tələbin çoxluğu ilə deyil, qızılın eyni miqdarının əldə edilməsi üçün sərf olunan əməyin gümüşün eyni miqdarına çəkilən əməkdən çox olması ilə bağlıdır. İngilis klassik iqtisadçısı bu yanaşmanı pula da aid edərək bildirmişdir ki, ölkədə istifadə oluna bilən qızıl və gümüş pulun miqdarı onların dəyərindən asılıdır. Tədavüldə yalnız qızıldan istifadə olunarsa, onda onun miqdarı eyni məqsədlə istifadə olunan gümüşdən aşağı olar. Bir sözlə, əgər qızıl gümüşdən 10 dəfə bahadırsa, onda tədavüldə lazım olan qızılın həjmi bir o qədər az olacaq. D.

Rikardo bildirirdi ki, tədavül vasitəsinin dəyərini aşağı salmaqla həmin nisbətdə onların kəmiyyətini artırmaq, əksinə onların dəyərini artırmaqla isə kəmiyyətini azaltmaq olar. Bir sözlə, iqtisadçı əsaslandırmışdır ki, tədavüldə olan pulun dəyəri ilə onun kəmiyyəti arasında əlaqə mövjuddur, ümumilikdə isə tədavüldəki pul kütləsinin bir optimal həddi vardır ki, o həddin çox keçilməsi düzgün deyildir.

Ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, Rikardo milli iqtisadiyyatın inkişaf tələblərinə uyğun gələn pul sisteminin nəzəri konsepsiyasını hazırlayan ilk tədqiqatçılardan biri olmuşdur. «İqtisadiyyatın inkişafının mühüm şərtlərindən biri və ən vacibi- sabit pul tədavülüdür» deyən Rikardo bu sabitliyin, yalnız qızıla əsaslanan pul sisteminə söykənməsini şərt kimi irəli sürmüşdür. VIII əsrin sonlarında Rikardo İngiltərə bankının banknotlar buraxmasını, dövlət vəsaitlərinin idarə etmə hüququna malik olmasını, Mərkəzi Bankın yaradılmasını iqtisadi inkişafı dəstəkləyəcək pul sferası ilə bağlı təkliflər paketi kimi hökumətə təqdim etmişdir.

Hələ o vaxt Rikardo hesab edirdi ki, ölkədə pul buraxılışı tənzimlənməli, kağız pulların buraxılışı limitləşdirilməli və onlara nəzarət həyata keçirilməlidir. Qiymətli metal külçələrin idxal və ixrajının sərbəstləşdirilməsini tövsiyə edən nəzəriyyəçi iddia edirdi ki, əgər qızıl pul ölkəyə çox gələrsə, onda qiymətlər yüksələr, əksinə az gələrsə qiymətlər aşağı düşər. Mənbələrdən birində Rikardonun bu təklifini əsaslandırıdığı qanunauyğunluq belə izah edilmişdir: «Rikardo ölkədə qızılın toplanmasına müsbət hal kimi baxır və göstərir ki, bu halda qiymətlər yüksəlir, xarijdən ölkəyə mal gətirilməsi faydalı olur. Deməli, ölkənin ticarət balansında qızılıla ödənilməli olan vəziyyət yaranır, qızıl ölkədən kənara çıxır, qiymətlərin aşağı düşməsi baş verir. Bu da öz növbəsində xarici malların ölkəyə gətirilməsini məhdudlaşdırır və müvazinət yaranır. Ölkədə qızıl çatışmadıqda vəziyyət əks istiqamət alır və beləliklə, ticarət balanslarını bərabərləşdirən və ölkələr arasında qızılı bölüşdürən avtomatik mexanizm yaranır».

Digər klassik iqtisadçı Adam Smitin də pul ilə, pul tədavülü ilə bağlı nəzəri fikirləri və baxışları olmuşdur. Smit pulu vəjib dəyər hesab etmir, ona yalnız mübadilə vasitəsi kimi baxırdı. «Real sərvət pulda deyil, pulla alınan məhsuldadır» deyən Smitə görə, qızıl və gümüşün alijılıq qabiliyyəti qeyri sabit olur və bu gün bir qızıl pul alan adam, həmin pulu sabah xərləyə bilər, beləliklə, ikinji üçün də gəlir təmin etmiş olar. İkinji şəxs də növbəti gün o pulu xərləyərək üçünjüyə gəlir verə bilər. Bununla da dövriyyədə olan pul məbləği xalqların ümumi gəliri üçün eyni dərəcədə şəffaf deyil. Smit hesab edirdi ki, pulun öz təsirləri var, amma neçə ki, o öz yerindədir, faydasız bir vasitədir, yəni «ölü vəsait»dir. Belə olan halda onun heç bir təsiri də olmur. İqtisadçı bildirirdi ki, yalnız səmərəli bank fəaliyyəti pulu daha güclü işlədə bilər, onun təsirlərini artırır.

1772-ji ildə Şotlandiyada bank böhranının müşahidə edildiyi bir vaxtda Smitin pul tədavülü ilə bağlı araşdırmaları daha da intensivləşmişdir. Hələ o vaxt iqtisadçı «bank riski» anlayışına geniş yer vermiş, bankların vekselləri həddən artıq dərəcədə buraxmalarının riskli olduğunu əsaslandırmışdır.

D.Yum 1752-ji ildə nəşr edilmiş «Pul haqqında Esse» adlı əsərində qeyd etmişdir: «Yalnız qızılın və gümüşün miqdarını artıran pulun əldə edilməsi ilə qiymətlərin yüksəlməsi arasındakı interval və ya orta vəziyyət sənaye üçün əlverişlidir... Dövlətin daxili xoşbəxtliyinə nəzərən elə bir əhəmiyyəti yoxdur ki, pul çox və ya az miqdardadır. Dövlət vəzifəsi olan şəxsin düzgün siyasəti əgər mümkünsə, pulu hələ də yüksələn səviyyədə qorumaqdır, çünki bu vasitə ilə o milli sənayeçilik ruhunu oyaq saxlayır və bütün real güj və zənginlikləri ehtiva edən işçi qüvvəsinin vəziyyətinin inkişafına səbəb olur. Pulu azalan millət pulu olmayan, lakin inkişaf tendensiyasına malik millətə nisbətən həqiqətdə həmin vaxt daha zəif və zavallıdır».

Tanınmış klassik iqtisadçı Pettinin mənfəət norması ilə bağlı nəzəri fikirlərindən çıxış edərək digər klassik iqtisadçı Lokk hesab edirdi ki, pulun təbii dəyəri mənfəət normasından illik gəlir gətirməyə meyil etdiyinə görə, tamlıqda həmin vaxt dövr edən pul səltənətinin bütöv ticarət səltənətinə

nisbətindəki kəmiyyətdən asılıdır. Lokkiyə görə, pulun iki dəyəri vardır: mənfəət normasından irəli gələn istifadə dəyəri və mübadilə dəyəri. Birinci mənada o, torpaq təbiətinə malikdir – birinin gəliri renta, digərinki isə istifadədir. İkinci mənada isə əmtəə təbiətinə malikdir: onun mübadilə dəyəri mənfəət normasının gözlənilən həjmindən deyil, əmtəələrin bolluğuna və ya qıtlığına nisbətdə pulun bolluğundan və ya qıtlığından asılıdır. Beləliklə, Lokk birinji, iddia edir ki, mənfəət norması – dövriyyə sürətini də nəzərə almaqla pulun miqdarının ticarətin ümumi dəyərinə nisbətindən asılıdır. İkincisi isə, pulun mübadilə dəyəri pulun miqdarının bazardakı məhsulların ümumi həjminə olan nisbətindən asılıdır.

Pul-kredit siyasəti ilə bağlı nəzəriyyələrin sistemləşməsi və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində pul-kredit siyasətinin rolu ilə bağlı elm ijtimaiyyatında müzakirələrin daha da dərinləşməsi dünya iqtisadiyyatında «Böyük depressiya» adlanan böhranın baş verməsindən sonra müşahidə edilmişdir. «Böyük depressiya»dan sonra dövlətin iqtisadi prosesləri tənzimləmək, iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdırmaq sahəsindəki fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra nəzəri məktəblər arasında fikir ayrılıqları, hətta bir-birinə tam zidd olan yanaşmalar, bir-birini inkar etmələr olmuşdur. «Böyük depressiya»nın mənfəət nəticələrinin aradan qaldırılmasında, dünya ölkələrində iqtisadi inkişafa nail olunmasında belə nəzəriyyələrdən ikisinin praktiki əhəmiyyəti daha böyük olmuşdur. Hazırda da həmin konsepsiyalar dünya ölkələrində iqtisadiyyatın tənzimlənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Jon Meynard Keynsin əsasını qoyduğu nəzəriyyə iqtisadiyyatın tənzimlənməsində fiskal siyasətə üstünlük verilməsinin, Milton Fridmanın əsasını qoyduğu «monetar nəzəriyyə» isə bu istiqamətdə pul-kredit siyasətinə üstünlük verilməsinin tərəfdarıdır.

«Böyük depressiya»dan sonra Keyns iddia edirdi ki, hökumət öz xərclərini çoxaltmaqla iqtisadi böhrana son qoya bilər. İri hökumət proqramları və layihələri yeni iş yerləri yaradaraq tələbatı artırır və nəticədə iqtisadi mühərrik yenidən işə düşür. Lakin Keynsin bu nəzəriyyəsini Avstriya

iqtisadçısı F.Hayek sərt tənqid etmişdi. Hayek Keyns nəzəriyyəsinin yanlış əsaslara söykəndiyini, cəmiyyətdə iqtisadi bölgü balansını ədalətsizcəsinə pozduğunu, və hökumətin artan xərclərinin iqtisadiyyatı iflasa uğratdığını bildirirdi. O, qeyd edirdi ki, hökumətin pul xərcləməsinin yalnız 2 yolu var: birincisi, vergiləri artırmaqdır ki, bu, sahibkarlıq həvəsini öldürür, ikincisi isə əlavə pul çap etməkdir ki, bu da inflyasiyanı gücləndirir və pulun dəyərini salır. Bir sözlə, Keynsin nəzəriyyəsi pul-kredit sferasına göstərəjəyi mənfi təsirlərin proqnozu ilə inkar edilirdi.

Əslində pul-kredit siyasətinin bir sıra istiqamətləri və alətləri birbaşa Keynsin nəzəriyyəsidəki əsas müddəalara söykənir. Məsələn, iqtisadi inkişafın başlıca əsasını səmərəli tələbdə görən Keyns ikinjinin formalaşmasında üç amilin mühüm rol oynadığını göstərirdi: istehlaka meyillilik, kapital qoyuluşunun səviyyəsi və likvidlik. Birinci və ikinci amillər məjmu tələbin səviyyəsini və artımını şərtləndirir, likvidlik isə məjmu tələbə əks göstəriji kimi çıxış edir. Belə ki, likvidliyə üstünlük verilməsi kapitalın borj kimi mənfəətli olmasına gətirib çıxarır, bu isə bilavasitə borj faizi göstərijisindən asılıdır. Keyns bildirirdi ki, əgər borj faizi yüksək olarsa, onda kapital sahibləri onu istehsaldan götürərək pul formasında faiz gəliri əldə etməyə yönəldəjəklər. Bu isə məşğulluğun artmasında müstəsna rol oynayan investisiyalara mənfi təsir göstərəjək. Bu gün mərkəzi bankların uçot dərəcələri vasitəsilə iqtisadi proseslərə təsir etmələri, xüsusilə də böhranlar şəraitində faiz dərəcələrini azaldaraq iqtisadi inkişafı stimullaşdırmağa çalışmaları kimi fəaliyyətlərinin nəzəri əsaslarında Keynsin mülahizələrinin öz yeri vardır.

Pul-kredit sferasında monetar siyasətin müəllifi olmaq Milton Fridmana 1976-jı ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı qazandırmışdır. Bu mükafata o, istehlakın təhlili, pul dövriyyəsinin tarixi və «monetar nəzəriyyə»nin işlənilib hazırlanması sahələrindəki nailiyyətlərinə, eləjə də iqtisadi sabitləşmə siyasətinin mürəkkəbliyinin təjribi şəkildə göstərilməsinə görə layiq görülmüşdür.

Ədəbiyyatlardan birində qeyd edilir ki, II Dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadi dirçəlişini təmin etmək üçün ABŞ-ın dövlət müşaviri Jorj Marşal tərəfindən «Marşal planı»nın ijasında iştirak edən Milton Fridman «üzən valyuta kursları» ideyalarını fəal şəkildə müdafiə etmiş və qabaqjadan bildirmişdir ki, «Bretton-Vuds» razılaşması ilə aparılmış, qeyd edilmiş valyuta kursları son nəticədə iflaja uğrayacaq. Onun proqnozu düz çıxır, 70-ji illərin əvvəllərində belə bir iflas baş verir və «Bretton-Vuds» razılaşması yenisi ilə əvəzlənir.

M.Fridman özünün 1957-ji ildə nəşr edilmiş «İstehlak funksiyasının nəzəriyyəsi» adlı əsərində sübut etmişdir ki, Keynsin «jari istehlakı jari gəlirlərlə uyğunlaşdırın» konsepsiyası mütləq yalnız kursa gətirib çıxaracaq. O, istehlakın praktiki məlumatlarının böyük sırasını tədqiq edərək müəyyən etmişdi ki, nəticələr onun «daimi gəlir» nəzəriyyəsindən fərqlənmir. Hansı ki, bu nəzəriyyəni o, Keynsin mülahizələrini tədqiq və tənqid edərək irəli sürmüşdü. Həmin vaxt Fridmanın «daimi gəlir haqda» nəzəriyyəsi «pulun miqdarı» nəzəriyyəsinin formulunda əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxararaq mühüm rol oynamışdır.

Böyük depressiya illərində Fridman ABŞ Federal Ehtiyat Sistemini tənqid edərək onu ölkənin bank sisteminin likvidliyinin qorunmasında zəiflik göstərməkdə günahlandırmışdır. Böhranın təsirlərinin azaldılması üçün bank sektorunun tənzimlənməsində prudensial fəaliyyətin gücləndirilməsini iqtisadçı zəruri şərt kimi təklif etmişdir.

Böhranın əsasən pul kütləsi ilə bağlı olduğunu iddia edən Fridman ondan çıxış yolunu belə izah etmişdir: «Pul kütləsinin kəskin ixtisarı – bu Keynsin və onun tərəfdarlarının bank sisteminin zəifliyi haqda dövriyyədə olan pulların ixtisarına dair fikirlərinə əks olaraq, monetar siyasətin güjünün fəjəvi olsa da, həqiqi sübutudur». M.Fridman tədqiqatlarında bu fikri əsas götürmüşdür ki, nominal gəlirlərin intensiv artımının dəyişməsi əsasən pul kütləsinin artımının dəyişməsi ilə şərtlənir. Onun fikrinə, pul kütləsinə təsir edən və pula olan tələbə təsir etməyən mühüm amillər vardır. Və tədavüldə olan pul kütləsinin

kəmiyyətinin müəyyən edilməsində əsas amillərdən biri Mərkəzi Bankın fəaliyyətidir.

M.Fridmanın əsasını qoyduğu «monetarizm nəzəriyyəsi»nə görə, tədaviyə ehtiyac olan pul kütləsi aşağıdakı əsas üç amildən asılıdır:

- pulun miqdarından, yəni mərkəzi bankın banknotlarının həjmindən;
- bank ehtiyat normalarından;
- nağd pulun bank depozitlərinə nisbətindən.

Həmkarlarından biri M.Fridman haqqında yazır: «Onun monetar doktrinası bir səbəbiyyət amilinə – pul kütləsinə həddən artıq bağlanmasına baxmayaraq digər doktrinaların həyat qabiliyyəti olan əsası olmuşdur. Onun nailiyyətləri neçə olsa da, Keynsin nəzəri yeniliklərinin çatışmazlıqlarını təhlil etməsi və işsizliyin təbii normasını təqribi izah edən Fillips əyrisinin kəsərli tənqidi ilə bağlıdır. Tədqiq olunan hadisələrin tənqidi təhlili iqtisadi siyasətin nəzəri aspektlərinin işlənilməsinə hazırlanmasına, eləcə də inflyasiyanın kəskinləşməsi və əmək qabiliyyətli əhəlinin məşğulluğunun ixtisarı dövrü üçün işsizliyin iqtisadi amillərinin qiymətləndirilməsinə dair təsir göstərməkdə M.Fridmana imkan yaratmışdır».

Hər yerdə və hər zaman monetar bir problem var deyən iddi edən M.Fridman bildirmişdir ki, hökumətlər hər il pul təklifini 3-5 faiz intervalında artırmalıdır.

M.Fridman dövlətin iqtisadiyyata yönəlmiş birbaşa idarəetmə və tənzimləmə prosesinin bürokratiya olduğunu, səmərəsiz olduğunu bildirərək, belə müdaxilənin yalnız dolayı yolla olmasının tərəfdarı olduğunu bəyan edirdi. O, belə dolayı vasitə kimi pul kütləsinin tənzimlənməsini ən ideal vasitə hesab edirdi.

1999-cü ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş Robert Mondel digər iqtisadçı həmkarı Markus Fleminq ilə birlikdə makroiqtisadiyyatla bağlı tədqiqatlarda geniş istifadə edilən «Mondel-Fleminq» modelini işləyib hazırlayıblar. Bu modelə görə, pul-kredit siyasətinin effektivliyi əsasən seçilmiş valyuta rejimindən asılıdır. Azad valyuta zonalarının yaradılması və

digər bu kimi məsələlər də pul-kredit siyasətinin səmərəli təsirləri üçün iqtisadçıların irəli sürdükləri təkliflərdən biri olmuşdur.

Pul-kredit siyasətinin başlıca vəzifəsi qiymətlərin sabitliyini və iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdir. Bu baxımdan uzun illər, hələ iki-üç əsr bundan əvvəl tədqiqatçıların öyrənməyə çalışdıqları əsas məsələ tədavüldəki pul ilə qiymətlər arasındakı əlaqə olmuşdur. Yekunda əsas nəzəriyyələrin orta xəttində bu fikir dayanmışdır ki, makroiqtisadi səviyyədə qiymətlər birbaşa pul kütləsi ilə əlaqəlidir.

Klassik və müasir nəzəri fikirləri, müxtəlif konsepsiyaların əsas müddəalarını ümumiləşdirərək pul-kredit siyasəti haqda aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- pul-kredit siyasətinin əsas mahiyyətini dövlətin pul kütləsini tənzimləməklə, ona müdaxilələr etməklə makroiqtisadi səviyyədə qiymətlərin sabitliyinə çalışması təşkil edir;

- fiskal siyasətə nisbətən pul-kredit siyasətinin iqtisadiyyata təsiri daha operativdir ki, bu baxımdan makroiqtisadi səviyyədə qiymətlərin tənzimlənməsində pul-kredit siyasətinin əsas vasitə kimi seçilməsi zəruridir;

- pul-kredit siyasəti vasitəsilə iqtisadiyyatda borj faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi investisiyaların stimullaşdırılması, iqtisadi tənəzüllərə qarşı mübarizə baxımından əhəmiyyətlidir;

- tədavüldə olan pul vahidinin dəyəri və onun ümumi miqdarı qiymətlər səviyyəsini şərtləndirən əsas göstərijilərdən biridir;

- müasir iqtisadi proseslər şəraitində pul kütləsinə təsir edən amillərin sırası bir qədər də genişlənmişdir;

- valyuta recimi, valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi də pul-kredit siyasətinin səmərəsi üçün mühüm amillərdən biridir və s.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi və çoxsaylı iqtisadçı alimlərin yekdilliklə qəbul etdiyi belə bir rəy mövcuddur ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti yüksək səviyyədə pul-kredit siyasətinin vəziyyətindən asılıdır. Pul-kredit sferasının mövcud vəziyyətini isə pul bazarı, pula məcmu tələb, məcmu pul təklifi, kredit bazarı, valyuta bazarı və digər bu kimi amillər səciyyələndirir. Bu baxımdan hökumətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutan və pul-kredit tənzimlənməsinin əsas təminatçısı olan mərkəzi bankın qarşısında duran əsas vəzifə bu parametrləri iqtisadi inkişafın davamlılığı və makroiqtisadi sabitlik baxımından yolverilən səviyyədə saxlamaq və tənzimləməkdir. Hər bir ölkədə mərkəzi bank iqtisadi proseslərin məcrasını dəyişmək, pozitiv iqtisadi tendensiyaları stimullaşdırmaq, neqativ prosesləri isə əksinə məhdudlaşdırmaq üçün əsasən pul bazarına müdaxilələrdən, pul təklifini idarə etməkdən istifadə edir. Məlum məsələdir ki, pul təklifi zəruri səviyyədən çox artarsa, bu inflyasiyaya gətirib çıxarar, əksinə azalarsa, bu defilyasiyaya səbəb olar. Bunların hər ikisi iqtisadi inkişaf üçün zərərliyədir. Bir sözlə, pul bazarında təkliflə iqtisadiyyatdakı inflyasiya arasında düz mütənasiblik mövcuddur. Bu mütənasiblikdə isə elə bir nöqtə mövcuddur ki, bu halda müşahidə edilən inflyasiya tempi iqtisadi inkişaf üçün yolverilən və zəruridir. Mərkəzi bank, məhz bu nöqtəyə uyğun pul təklifi formalaşdırmalıdır.

Yuxarıda qeyd edilən məqsədlərə çatmaq üçün bazarın tənzimlənməsində müxtəlif vasitələrdən - alətlərdən istifadə edilir. Bu alətlərə əsasən aşağıdakıları aid etmək olar:

- faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- açıq bazarda əməliyyatların aparılması;
- kredit təşkilatları üçün məcburi ehtiyat normalarının müəyyən edilməsi;
- kredit təşkilatlarının reinvestisiyası;
- depozit əməliyyatları;
- bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması;
- digər əməliyyatlar.

Qeyd edək ki, beynəlxalq təcrübədə istifadə edilən bu pul-kredit siyasəti alətləri «Mərkəzi Bank haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda da

pul-kredit sferasının tənzimlənməsi vasitələri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bunlardan «məcburi ehtiyat normalarının müəyyən edilməsi» və «açıq bazar əməliyyatlarının aparılması» dolayı pul siyasəti alələri hesab edilirlər. Çünki bu vəsaitlərdən istifadə konkret obyektə yönəlmir, həm də nail olunmaq istənilən nəticəyə birbaşa yox, kommersiya bankları və qeyri-bank kredit təşkilatları vasitəsilə nail olunur, pul bazarına dolayı olaraq təsir edilir.

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd edilən vasitələr pul-kredit tənzimlənməsinin ümumi metodlarıdır. Onlar ümumilikdə bütün kommersiya banklarının fəaliyyətinə şamil edilir. Bunlarla yanaşı, digər metodlardan da istifadə edilə bilər ki, bunlara bir qayda olaraq seçilmiş və ya selektiv metodlar deyilir. Adətən bu metodlar kreditlərin ayrıca formalarının, yaxud ayrı-ayrı sahələrin kreditləşdirilməsinin tənzimlənməsində istifadə edilir. Ədəbiyyatlarda aparılmış təsnifləşdirmələrdə birinciyə istehlak kreditləri, ikinciyə isə mənzil tikintisinin, ixracın və digər bu kimi sahələrin maliyyələşdirilməsi aid edilir.

Belə selektiv metodlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Ayrıca götürülmüş bir bank və ya borc üzrə bank krediti həcmnin birbaşa məhdudlaşdırılması;
- Konkret kredit növü üzrə onun verilmə şərtlərinin qaydalarla tənzimlənməsi.

Birinci kredit siyasəti, ikinci isə marj siyasəti adlanır.

Bir sıra ədəbiyyatlarda dolayı pul siyasəti alətləri sırasına mərkəzi bankın reeskont siyasəti aid edilir. Likvidlik göstəriciləri yüksək olan maliyyə qurumlarının diskont edilməsi yolu bankların kredit həcmələrinə təsir edilməsi reeskont siyasətinin əsasını təşkil edir. Ümumilikdə dolayı pul siyasətinin reallaşdırılması zamanı mərkəzi bank pul bazarı iştirakçıları ilə eyni statusda çıxış edir, yalnız tələb və təklifi dəyişməklə tənzimləmə funksiyasını bazarın öhdəsinə buraxır.

Əsas pul-kredit siyasəti alələri ilə yanaşı, mərkəzi bankın istifadə etdiyi vasitələrdən daha biri də banklar üçün iqtisadi normativlərin nizamlanmasıdır. Bunu maliyyə aktivlərinin yenidən nizamlanması da adlandırırlar. Belə iqtisadi normalara kassa ehtiyatları ilə depozitlər arasında nisbət, likvid aktivlərlə depozitlər arasında nisbət, səhmdar kapitalı ilə borclar arasında nisbət, kapitalı ilə

cəlb edilmiş kapital arasında nisbət və s. aid edilir. Bu nisbətləri mərkəzi bank müəyyən edə və ona nəzarət həyata keçirə bilər.

Mərkəzi bank kommersiya bankları üçün kredit limitləri də müəyyənləşdirə bilər. Belə limitlər iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorları üzrə müəyyən edilir. Məsələn, mərkəzi bank kommersiya bankları qarşısında belə bir tələb qoya bilər ki, kreditlərin ən azı $x\%$ -i real sektora yönəldilməlidir, yaxud real sektora yönəldilmiş kreditlərin ən azı $y\%$ -i kənd təsərrüfatına verilməlidir və s. Mərkəzi bankın kredit limitlərindən istifadəsi adətən iqtisadiyyatda konyuktur dəyişiklikləri niyyətində xidmət edir.

Açıq bazarda əməliyyatlar dedikdə, Mərkəzi Bankın qiymətli kağızlar bazarında alqı-satqı əməliyyatlarını həyata keçirməsi nəzərdə tutulur. Bu fəaliyyətlərin də əsas məqsədi pul bazarına zəruri təsir etməkdir. Daha da dəqiqləşdirsək, açıq bazar əməliyyatları mərkəzi bankın tədavüldəki pul kütləsini azaltmaq və ya çoxaltmaq üçün əməliyyatıdır. Qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdiyi ölkələrdə mərkəzi bankların pul-kredit tənzimlənməsində açıq bazar əməliyyatları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əgər mərkəzi bank qiymətli kağızları bazarda satırsa və kommersiya bankları bunu alırsa, belə olan halda bankların kredit vermə imkanları azalır. Bu sə öz növbəsində iqtisadiyyatda pul təklifinin azalmasını şərtləndirir. Bununla yanaşı, həm də kreditlər üzrə faizlər kredit resursları təklifinin azalması səbəbindən artmış olur. Əks halda, yəni açıq bazarda kommersiya banklarından qiymətli kağızların geri alınması ilə banklara əlavə likvidlik verilmiş olur. Banklara kredit bazarında canlanma və pul kütləsində artım müşahidə edilir. Bu proses borc faizinin azalması və iqtisadi fəaliyyətin stimullaşması üçün əsas çevrilir.

Açıq bazarda əməliyyatlarının əsasını REPO və Əks - REPO əməliyyatları təşkil edir. Son illər üzrə Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) REPO və Əks-REPO əməliyyatları ilə bağlı statistikaya və təhlillərə, biz növbəti paragrafda yer vermişik.

Azərbaycan Respublikasının «Mülki Məcəlləsi»nə, «Mərkəzi Bank haqqında» və «Banklar haqqında» qanunlara müvafiq olaraq AMB tərəfindən hazırlanmış və Mərkəzi Bank tərəfindən dövlət qiymətli kağızları ilə Repo/əks-Repo əməliyyatlarının aparılması qaydalarını müəyyən edən «Dövlət qiymətli

kağızları ilə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Repo, Əks-Repo əməliyyatlarının aparılması haqqında Qaydalar» adlı hüquqi sənəddə qeyd edilmişdir ki: «Repo əməliyyatı – Milli Bank tərəfindən qiymətli kağızların müvəkkil banka satışı (Repo-nun açılması) və eyni zamanda müvəkkil bank tərəfindən həmin qiymətli kağızları Milli Banka satmaq, Milli Bankın isə onları müvəkkil bankdan geri satın almaq öhdəliyini (Repo-nun bağlanması) rəsmiləşdirən maliyyə əməliyyatıdır. Əks-Repo əməliyyatı isə – müvəkkil bank tərəfindən qiymətli kağızların Milli Banka satışı (Repo-nun açılması) və eyni zamanda Milli Bank tərəfindən həmin qiymətli kağızları müvəkkil banka satmaq, müvəkkil bankın isə onları Milli Bankdan geri satın almaq öhdəliyini (Repo-nun bağlanması) rəsmiləşdirən maliyyə əməliyyatıdır.

«Mərkəzi Bank haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda AMB-nin açıq bazarda aşağıdakı əməliyyatları aparmaq hüququ müəyyən edilmişdir:

- dövlətin buraxdığı qiymətli kağızlarla alqı-satqı və digər əməliyyatlar;
- özünün buraxdığı qiymətli kağızlarla alqı-satqı və digər əməliyyatlar;
- xarici valyuta ilə alqı-satqı və digər əməliyyatlar.

Birinci istiqamət üzrə aşağıdakı tələblər mövcuddur:

- Mərkəzi Bank Dövlət büdcəsi kəsirinin birbaşa maliyyələşdirilməsi üçün kredit vermir;

- Dövlət büdcəsində qısamüddətli vəsait çatışmazlığı yarandıqda Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən gəlir gətirən dövlət borc qiymətli kağızları ilə təmin edilməsi şərti ilə dövlətə ən çoxu 6 ay müddətinə və cari ildə ödənilmək şərti ilə milli valyutada kredit verə bilər. Belə kreditlərin verilmiş və ödənilmiş hissəsinin ümumi məbləği son üç il ərzində Dövlət büdcəsinin orta gəlirlərinin 3 faizindən çox ola bilməz;

- Mərkəzi Bank tərəfindən Azərbaycan dövlətinin buraxdığı borc qiymətli kağızların alınması dövlətə kreditlərin verilməsi hesab olunur və belə əqdlər yalnız təkrar bazarda bağlanıla bilər və onlara əvvəldə qeyd edilən şərtlər şamil edilir.

Mərkəzi Bankın pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə borc qiymətli kağızlarını buraxması və onun dövriyyəsi qaydaları Qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Mərkəzi bankların təcrübəsi göstərir ki, qısamüddətli faiz dərəcələrinin tənzimlənməsində ənənəvi olaraq veksellərlə əməliyyatlardan və qısamüddətli dövlət istiqrazlarından istifadə edilir. Uzunmüddətli faiz dərəcələrinin tənzimlənməsində isə uzunmüddətli dövlət istiqrazları əsas vasitə kimi çıxış edir. Belə istiqrazları almaqla Mərkəzi Bank onların kursunun yüksəlməsinə çağırış edir və bununla da onlara tələb stimullaşaraq artır. İstiqraz üzrə kupon gəliri ilə onun bazar qiyməti arasındakı qarşılıqlı əlaqədə formalaşan istiqrazın faktiki gəlirliyi yüksəlir. Uzunmüddətli istiqrazların faktiki gəlirliyinin artması bazarda uzunmüddətli faizin azalmasını şərtləndirir.

Tədqiqatçıların fikrincə, pul-kredit siyasəti geniş və dar mənada nəzərdən keçirilməlidir. Geniş mənada o inflyasiya və işsizliklə mübarizə, pul kütləsinin tənzimlənməsidir, dar mənada isə optimal valyuta kursunun müəyyənləşdirilməsi, qısamüddətli faiz dərəcələrinin tənzimlənməsidir. Mərkəzi bank valyuta kursunun tənzimlənməsində də bazar əməliyyatından istifadə edir. Bunun üçün onun zəruri valyuta ehtiyatına malik olması lazımdır. Əgər xarici valyutanın təklifi artırsa, bu milli valyutanın möhkəmlənməsi, ikinci isə ölkənin ixrac potensialına mənfi təsir ilə nəticələnir. Belə olan halda, Mərkəzi Bank valyuta alışını həyata keçirərək bazardakı nisbəti birincinin xeyrinə dəyişməyə çalışır. Əks proses baş verdikdə, yəni xarici valyutanın təklifi azaldıqda milli valyutanın ucuzlaşması, bununla da ölkədə maliyyə sabitliyinin pozulması, əhalinin real gəlirlərinin azalması, inflyasiya təhlükəsi meydana gəlir. Buna görə də Mərkəzi Bank bazara xarici valyuta çıxartmağa başlayır. Son qlobal maliyyə böhranı zamanı Azərbaycanın Mərkəzi Bankının fəaliyyətində belə bir tendensiya müşahidə edilmişdir. 2008-2009-cu illərdə AMB-nin valyuta bazarındakı satış yönümlü müdaxiləsinin artması valyuta ehtiyatının azalmasına da səbəb olmuşdur.

«Mərkəzi Bank haqqında» Qanunda faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı aşağıdakılar öz əksini tapıb:

- Mərkəzi Bank uçot dərəcəsini və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirir;

- Mərkəzi Bank uçot dərəcəsini müəyyənləşdirərkən ölkədəki mövcud makroiqtisadi durumu və maliyyə bazarının vəziyyətini nəzərə alır;

- Bank öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini pul bazarının likvidlik vəziyyətini nəzərə alaraq özünün açıq bazar, yenidən maliyyələşdirmə və depozit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini təsbit etməklə və ya hərraclarda tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirir;

- Mərkəzi Bank müəyyən etdiyi uçot dərəcəsini və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini dərc etdirir.

Faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi pul-kredit sferasının tənzimlənməsinin ənənəvi metodlarından biridir. Borc-uçot əməliyyatları üzrə dərəcənin yüksəldilməsi ilə Mərkəzi Bank kommersiya banklarına və onun müştərilərinə kredit almaları üçün şərtləri ağırlaşdırır, bu yolda maneə rolunu oynamaga çalışır ki, pul kütləsi ixtisar olunsun. Tədqiqatçıların fikrincə, faiz dərəcəsinin yüksəldilməsi ölkədə qısamüddətli xarici kapitalın cəlb edilməsinə kömək edir, bunun müqabilində isə tədiyyə balansı aktivləşir, xarici valyuta təklifi yüksəlir, nəticədə xarici valyuta ucuzlaşır və milli valyutanın kursu yüksəlir. Uçot-faiz dərəcələrinin endirilməsi isə bunun əksi olan proseslə nəticələnir.

Ümumiyyətlə, Mərkəzi Bankın pul bazarındakı əməliyyatlarının reallaşdırıldığı alətlər çərçivə alətləri və açıq bazar əməliyyatları kimi iki qrupa bölünür ki, haqqında bəhs etdiyimiz uçot-faiz dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi birinci qrupa aid edilir. Mərkəzi Bank çərçivə alətləri kimi vasitələrin cəlb olunması üçün bir günlük REPO , yerləşdirilməsi üçün isə bir günlük Əks-REPO-dan istifadə edir. Bir günlük REPO əməliyyatı üzrə faiz dərəcəsi dəhlizin aşağı həddini, Əks-REPO üzrə olan göstəricisi isə yuxarı həddi müəyyən edir. Bununla yanaşı, Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının likvidliyini idarə etmək məqsədilə onlara kreditlər verir. Bu dövlət kreditləri üzrə müəyyənləşdirilmiş faiz «uçot dərəcəsi» adlanır.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulur ki, AMB sonuncu instansiya kreditörü kimi bank kreditörünün və əmanətçilərin maraqları baxımından özünün müəyyən etdiyi qayda və şərtlər daxilində qısamüddətli likvidlik problemi ilə üzləşmiş kredit təşkilatlarına tamtəminatlı kreditlər verə bilər. Belə kreditlər 6 aydan çox olmayan müddətə verilir və zəruri hallarda 6 ayadək müddətədək uzadıla bilər.

Uçot dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi birbaşa makroiqtisadi vəziyyət, pul bazarının mövcud durumu kimi meyarlarla əlaqəlidir. Uçot dərəcəsinin endirilməsi

iqtisadiyyatda kredit təklifini artırır və onun ucuzlaşmasına əsas verir ki, bu da biznes fəaliyyətini stimullaşdırır. Bu pul-kredit siyasətinin stimullaşdırıcı variantıdır. Son global maliyyə böhranı zamanı AMB iqtisadi durğunluğun qarşısının alınması tədbirləri çərçivəsində uçot dərəcəsini 12 %-dən 5 %-ə qədər azaltmışdır.

2008-ci ilin ilk yarısında AMB iqtisadi subyektlərin istehlak davranışına təsir etməklə iqtisadiyyatda baş verən hərərətlənmə səviyyəsinə müəyyən təsir göstərmək, hökumətin antiinflasiya siyasətinə dəstək vermək üçün pul siyasətinin bir qədər sərtləşdirilməsi məqsədilə faiz dahlizinin əsas göstəricisi olan uçot dərəcəsini 13 %-dən 15 % səviyyəsinə yüksəltmişdir. Bu məlumat AMB-nin rəsmi hesabatındandır. Təhlillər göstərir ki, son illər ölkədə iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətlənməsi, iqtisadiyyatda pul təklifinin sürətlə artması fonunda 2008-ci ilin ortalarına qədər ölkədəki pul-kredit siyasəti ümumilikdə sərt xarakterli olmuşdur. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, yalnız global maliyyə böhranı, məcmu pul tələbinin artırılması zərurəti, maliyyə sektoruna potensial təhdidləri məhdudlaşdırma zərurəti pul-kredit siyasətinin yumşaldılmasını tələb etmişdir.

Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasətinin «məcburi ehtiyat normaları» aləti əsasən kredit resurslarından istifadənin tənzimlənməsində işlədilir. Bu həm də bank sektorunda risklərin idarə edilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Bu alətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Mərkəzi Bank kommersiya banklarını onların resurslarının müəyyən faizini mərkəzi bankın hesabında «dondurulmuş» vəziyyətdə saxlamağa məcbur edir. Banklar bu vəsaitlərdən kredit kimi istifadə edə bilmirlər. Deməli mərkəzi bank məcburi ehtiyat normasını yüksəltdikdə bank kreditləri və pul kütləsi azalır, bankların borcları üzrə faizlər yüksəlir. Bu məcburi normanın azaldılması isə banklara əlavə likvidlik verməklə kreditlərin və pul kütləsinin genişlənməsinə, bazar faizinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Qanunvericilikdə Azərbaycan Mərkəzi Bankının məcburi ehtiyat normasının müəyyənləşdirməsi ilə bağlı aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur:

- Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarına məcburi ehtiyatlar saxlamaq barədə göstəriş verə bilər. Ehtiyatlar depozitlərin faizi nisbətində müəyyən edilir və Mərkəzi Bankda saxlanılır. Tələb olunan ehtiyatların norması, hesablanması və saxlanması qaydası Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilir;

- Məcburi ehtiyatlar təmin edilmədikdə Mərkəzi Bank ehtiyatı təmin etməyən kredit təşkilatına və onun inzibatçılarna qarşı Azərbaycan Respublikasının «İnzibati Xətalər Məcəlləsi»ndə nəzərdə tutulmuş inzibati tənbeh tədbirlərini tətbiq edə bilər.

Məcburi ehtiyat normasının azaldılması banklara əlavə likvidlik verilməsi və onların öz öhdəliklərini yerinə yetirmə keyfiyyətini yüksəltmə məqsədi daşıyır. Bu iqtisadiyyatın depressiya dövrlərində Mərkəzi Bank tərəfindən reallaşdırılır. Necə ki, AMB- də son qlobal maliyyə böhranı zamanı paraqrafın əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi məcburi ehtiyat normasını kəskin şəkildə azaltmışdır. AMB-nin məlumatına görə, 2008-ci ilin ikinci yarısından başlayaraq pul siyasətinin yumşaldılması tədbirlərinin tərkibi olaraq bankların xarici öhdəliklər üzrə tətbiq edilən 5 %-lik məcburi ehtiyat norması ləğv edilmiş, daxili öhdəliklər üzrə məcburi ehtiyat norması isə oktyabr ayında 12%-dən 9%-ə, dekabrda isə 6 %-ə endirilmişdir. Buna qədər məcburi ehtiyat normasını formalaşdırmaq üçün banklara 15 gün vaxt verilirdisə, bundan sonra bu vaxt 1 aya qədər uzadılmışdır. AMB-nin hesabatında qeyd edilir ki, 2008-ci ildə təkcə məcburi ehtiyat normalarının azaldılması hesabına bank sistemində 346,3 mln.manat həcmində likvidlik dəstəyi həyata keçirilmişdir ki, bunun 63 %-i xarici valyutada olan öhdəliklərə, 37 %-i isə milli valyutada olan öhdəliklərə görə məcburi ehtiyat normasının azaldılması hesabına görə olmuşdur. Məcburi ehtiyat normasının 12 %-dən 9 %-ə endirilməsi banklara 221,7 mln. manat, 9%-dən 6%-ə endirilməsi isə 124,6 mln. manat əlavə resurslardan istifadə imkanı vermişdir ki, bu da iqtisadiyyatın kredit təminatında xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. AMB bu preventiv tədbirləri 2009-cu ildə də davam etdirərək qlobal böhranın mənfi təsirlərini azaltmağa çalışmışdır. Biz bu barədə növbəti fəsildə bəhs edəcəyik.

«Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» və «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunlarına uyğun olaraq AMB tərəfindən hazırlanmış və ölkədə fəaliyyət göstərən bütün banklar və xarici bankların yerli filialları üçün məcburi ehtiyatlar normasının müəyyənləşdirilməsi, hesablanması və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankında saxlanması qaydasını müəyyən edən «Məcburi ehtiyatların norması, hesablanması və saxlanması Qaydası» adlı sənəddə qeyd edilmişdir ki, Məcburi ehtiyatlar Mərkəzi

Bank tərəfindən pul siyasətinin həyata keçirilməsində istifadə olunan əsas alətlərdən biri olaraq pul kütləsini və bank sisteminin likvidliyini tənzimləyən mexanizmdir. Məcburi ehtiyatların norması AMB-nin İdarə Heyətinin qərarı ilə müəyyən edilir və bu normalar bankın cəlb etdiyi depozitlərin növü, müddəti və valyutası üzrə fərqləndirilə bilər.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulub ki, məcburi ehtiyatlar banklarda milli və xarici valyutalarda, qiymətli metallarda saxlanılan depozitlər üzrə hesablanır. Depozitlər «Banklar haqqında» Qanununun 1-ci maddəsində depozitə verilən

anlayışa uyğun olaraq müvafiq müqavilə şərtləri ilə faizlər və ya komisyon haqlar ödənilməklə və ya ödənilmədən müştərilərin (əmanətçilərin) tələbi ilə qaytarılmasını və ya başqa hesaba köçürülməsini nəzərdə tutan bankın balansında aparılan cari, əmanət (depozit) və ya digər hesaba qoyulmuş və ya köçürülmüş pul vəsaitlərini əhatə edir. Bu Qaydaların məqsədləri üçün depozit anlayışına, həmçinin qeyri-rezident banklardan, habelə digər xarici və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından cəlb olunan vəsaitlər də aid edilir.

Azərbaycanda pul-kredit siyasətini Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (AMB) həyata keçirir. Mərkəzi Bankın hüquqi statusunu, onun məqsəd, funksiya və səlahiyyətlərini, idarəetmə və təşkilati strukturunu müəyyən edən «Mərkəzi Bank haqqında» AR-in Qanununda qeyd edilir ki, Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyini təmin etməkdir. Bank və ödəniş sistemlərinin SAbitliyini və inkişafını təmin etmək də Mərkəzi Bankın əsas məqsədlərindən biridir.

Qanunvericiliklə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının funksiyaları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- dövlətin pul və valyuta siyasətinin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi;
- nağd pul dövriyyəsinin təşkil edilməsi;
- pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması;
- manatın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsinin mütəmadi olaraq müəyyənləşdirilməsi və elan edilməsi;
- ölkədə valyuta tənzimi və valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi;
- sərəncamda olan beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanması və idarə edilməsi;

- qanunvericiliyə uyğun olaraq bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və tənzimlənməsi;

- ödəniş sistemlərinin fəaliyyətinin təşkili, əlaqələndirilməsi, nəzarət edilməsi və s.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən, hər il oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq AMB növbəti il üçün dövlətin pul siyasətinin əsas istiqamətlərini Prezidentə təqdim edir, dekabrın 31-dək isə ictimaiyyətə açıqlayır. Bu zaman Mərkəzi Bank cari ildə həyata keçirilən pul siyasətinin yekunları və qarşıdakı il üçün pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini, onların həyata keçirilməsi yollarını göstərir. Bu məqsədlə hər il Mərkəzi Bank «Pul siyasətinin əsas istiqamətləri» adlı sənəd hazırlayır. Bu sənəddə Qanunvericilikdə Mərkəzi Bankın qarşısında qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi, pul siyasətinin ötən il ərzində yerinə yetirilməsi vəziyyəti, növbəti il üçün pul siyasəti üzrə hədəflər və bu hədəflərə nail olmaq yolları öz əksini tapır.

Bu sənədlə müəyyən edilmiş pul siyasətinin əsas istiqamətləri il ərzində Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin prioritetlərini təşkil edir. Yalnız Mərkəzi Bankdan asılı olmayan səbəblərdən milli iqtisadiyyatdakı dəyişikliklərlə əlaqədar pul siyasəti istiqamətlərində dəyişikliklər edilir. Məsələn, son maliyyə böhranı illəri ərzində biz belə prosesləri müşahidə etmişik. Əslində «Pul siyasətinin istiqamətləri» ona görə hər il hazırlanır ki, o iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərlə uzlaşdırılır. Burada həm dövlətin marağı, həm də biznes mühiti nəzərə alınır. İqtisadiyyatda sürətli və tsiklik dəyişikliklərin baş verdiyi, məsələn elə maliyyə böhranı şəraitində Mərkəzi Bank daha qısa müddətlərə pul siyasəti işləyə bilər. İstənilən halda AMB-nin 2008-2009-cu illərdə dünya maliyyə böhranı zamanı bu böhranın mənfi təsirlərinin ölkəyə daha az təsir göstərməsi, inflyasiyanın arzuolunmaz şəkildə yüksəlməməsi, milli valyutanın kursunun qorunub saxlanılması baxımından qənaətbəxş hesab edilə biləcək pul, kredit və valyuta siyasəti yürütdüyünü demək olar.

Təhlillər göstərir ki, AMB dünya ölkələrinin təcrübəsində müşahidə edilən və müasir iqtisadi proseslərin daha çox zəruri etdiyi aşağıdakı pul-kredit siyasəti alətlərindən istifadə edir:

- açıq bazarda əməliyyatların aparılması;

- uçot-faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- kommersiya bankları üçün məcburi ehtiyat normalarının müəyyən edilməsi;
- kommersiya banklarının reinvestisiyası;
- depozit əməliyyatlarının aparılması;
- bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması və s.

AMB-nin açıq bazarda əməliyyatları dövlətin buraxdığı qiymətli kağızlarla alqı-satqını və xarici valyuta ilə alqı-satqını əhatə edir.

Əvvəlki paraqraflarda qeyd etdiyimiz kimi, mərkəzi banklar uçot dərəcəsini və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirməklə pul kütləsini idarə edir. Belə dərəcələrin müəyyənləşdirilməsində əsas kimi milli iqtisadiyyatın mövcud durumu, inflyasiya səviyyəsi, iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri əsas kimi çıxış edir. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur ki, AMB öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini pul bazarının likvidlik vəziyyətini nəzərə alaraq özünün açıq bazar, yenidən maliyyələşdirmə və depozit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini təsbit etməklə və ya hərraclarda tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirir.

Hər il üçün dövlətin pul və valyuta siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və təsdiq edilməsi; pul siyasətinin alətlərinə dair qərarların qəbul edilməsi; valyuta tənzimi və nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydasının təsdiq edilməsi; valyuta tənzimi və nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydasının təsdiq edilməsi; AMB-nin büdcəsinin və ona dəyişikliklərin təsdiq edilməsi; AMB-nin kapital ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadə olunması qaydasının müəyyənləşdirilməsi; AMB-nin illik maliyyə hesabatının təsdiq edilməsi; beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanılması və idarə olunması strategiyası və qaydalarının müəyyən edilməsi; kredit təşkilatlarına bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lisenziyaların verilməsi və ləğv edilməsi barədə qərarın qəbul edilməsi; kredit təşkilatları üçün iqtisadi tənzimləmə normativlərinin müəyyən edilməsi; ölkənin bank sistemində xarici kapitalın iştirak limitinin müəyyənləşdirilməsi və digər bu kimi məsələlər İH-nin səlahiyyətlərinə aiddir.

Azərbaycanın Mərkəzi Bankının strukturunda onun pul-kredit siyasətinin hər bir alətinə və istiqamətinə müvafiq təşkilati bölmə fəaliyyət göstərir. Təhlillər göstərir ki, Mərkəzi Bankın təşkilati strukturunun formalaşmasında dünya ölkələrinin təcrübəsindən istifadə edilmişdir. Bir sıra xarici ölkələrin, MDB

ölkələrinin, xüsusilə də Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankının idarəetmə və təşkilati strukturu ilə AMB - nin müvafiq strukturu uyğunluq təşkil edir. Bu struktur bölmələrin fəaliyyətlərinin müxtəlifliyi və miqyası isə milli iqtisadiyyatın konyuktur fərqliliyindən, inkişaf istiqamətlərinin özünəməxsusluğundan irəli gəlir. Məsələn, Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı kifayət qədər inkişaf etmədiyi üçün Mərkəzi Bankın da bu sektordakı fəaliyyəti inkişaf etmiş ölkələrdəki ilə müqayisədə geniş miqyasda deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı hələ də özünün zəruri inkişaf səviyyəsinə çatmadığı üçün onun strukturunda əsas yeri Dövlət qiymətli kağızları tutur. Sonuncu isə AMB-nin qısamüddətli notları və Maliyyə Nazirliyinin Dövlət qısamüddətli istiqrazları formalaşdırır. 01.01.2009-cu ildə dövriyyədə olan Dövlət qiymətli kağızların həcmi 410,7 mln. manat təşkil etmişdir.

Valyuta ehtiyatlarının idarə olunması şöbəsi AMB-nin valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi ilə bağlı əməliyyatları, beynəlxalq hesablaşmaların və ödənişlərin, valyuta aktivlərinin diversifikasiyası və konvertasiyası əməliyyatlarının təmin olunması məqsədilə daxili və xarici valyuta bazarlarında bir xarici valyutanın digər xarici valyutaya qarşı alqı-satqısının həyata keçirilməsi, xarici banklarda AMB-nin adına müxbir və qiymətli metal hesabların açılması da bu şöbənin funksiyalarına aiddir.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində valyuta ehtiyatlarının idarə olunması sahəsində AMB-nin məsuliyyəti bir qədər də artmışdır. ABŞ-ın ipoteka bazarından qaynaqlanan böhran, 2008-ci ildə beynəlxalq maliyyə bazarlarında likvidliyin aşağı düşməsi və maliyyə aktivlərinin kəskin ucuzlaşması ilə səciyyələnmişdir. Belə bir şəraitdə AMB, əsasən vəsaitlərin qorunub saxlanılmasını prioritet istiqamət kimi qəbul etmişdir. AMB rəsmi açıqlamasında 2008-ci ildə valyutanın idarə olunması üzrə strategiyasını belə təsvir etmişdir: «İdarəetmə strategiyasının əsas komponenti kimi valyuta diversifikasiyası saxlanılmışdır. Belə ki, pul-məzənnə siyasətinin həyata keçirilməsi və ölkədaxili maliyyə sabitliyinin təmin olunması kimi AMB-in prioritet hədəflərinə nail olmaq üçün mövcud valyuta rejiminin dəstəklənməsi və valyuta böhranlarına müqavimətin göstərilməsi məqsədilə saxlanılan əməliyyat traşının valyuta strukturu beynəlxalq

praktikaya əsaslanaraq yuxarıda sadalanan məqsədlərdən irəli gələn valyuta kompozisiyasına uyğun seçilmişdir». Valyuta ehtiyatlarının 85%-i ABŞ dolları ilə, 10 %-i avro ilə, 5 %-i isə İngiltərə funtsterlinqi ilə saxlanılır.

Statistik məlumatlara görə, 2008-ci ildə AMB-nin sərəncamında olan valyuta ehtiyatlarının həcmi 2 121,7 mln. ABŞ dolları artaraq 6 137 mln. ABŞ dollarına çatmışdır və bu əvvəlki illərdəkindən 52,8 % çoxdur. Valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi üzrə faiz gəlirliyi 3,2 % təşkil etmiş və 166,8 mln. ABŞ dolları faiz gəliri əldə edilmişdir.

AMB-nin fəaliyyət istiqamətləri arasında kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi, ona nəzarətin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu fəaliyyətin əsas məqsədi ölkənin bank sistemində sabitliyin qorunub saxlanması, kredit təşkilatlarının likvidliyinin yüksəldilməsi və sairədir. Bu sahədəki funksiyaların icrası üçün AMB-nin strukturunda Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət Departamenti mövcuddur. Departamentin əsas məqsədi kredit təşkilatlarının risk yönümlü bank nəzarəti ilə əhatə edilməsini, risklərin vaxtında aşkara çıxarılmasını və qarşısının alınması vasitəsilə ayrı-ayrı bankların və digər inflyasiya proseslərinin qısa və uzunmüddətli modelləri qurulur. Ümumiyyətlə, mərkəzi bankların təcrübəsində qurulan inflyasiya modellərinin əsas məqsədi makroiqtisadi inkişafın mürəkkəb proseslərini və tendensiyalarını sadə formada əks etdirməkdən, böhranlı vəziyyətin yaranmasını nəzərə alan müxtəlif ssenarilər tətbiq etmək və model vasitəsilə böhranların həlli yollarının və uyğun şəraitlərin tapılmasından ibarətdir. AMB-nin sənədlərində qeyd edilir ki, inflyasiyanın modelləşdirmə prosesində bir çox ölkələrin mərkəzi bankları və elmi-tədqiqat institutlarında istifadə edilən «ARİMA», «VektorAvto», «Regressiya», «Kointeqrasiya», o cümlədən Engel-Granger və Yohansen yanaşmaları, Peseranın biraddımlı kointeqrasiya metodu kimi qabaqcıl metodologiya və üsullardan istifadə edilir.

İqtisadi inkişafın tənzimlənməsində nağd pul dövriyyəsinin təşkili də AMB-nin funksiyası kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. AMB-nin Nağd pul Departamentinin həyata keçirdiyi bu fəaliyyətdə əsas məqsəd iqtisadiyyatın nağd pula olan tələbatının ödənilməsi və nağd pul dövriyyəsinin səmərəli idarə olunmasıdır. Azərbaycan Respublikasında nağd pul dövriyyəsinin

zəruri nominallı kağız və metal pul nişanları ilə təmin edilməsi, pul nişanlarına olan zəruri tələbatın həcmnin və strukturunun proqnozlaşdırılması, MB-nin struktur bölmələrində pul nişanlarının ehtiyatlarının yaradılması və onların idarə edilməsi, pul nişanlarının istehsalı üzrə sifarişin verilməsi, çap şirkətləri ilə müqavilələrin bağlanması, yararsız pul nişanlarının tədavüldən çıxarılması və onların yeniləri ilə əvəz edilməsi, nağd pul dövriyyəsinin monitorinqinin həyata keçirilməsi, nağd pul sferası üzrə beynəlxalq təcrübəni öyrənmək məqsədilə xarici ölkələrin mərkəzi bankları ilə əməkdaşlıq və digər bu kimi məsələlər Departamentin əsas funksiya və vəzifələrini səciyyələndirir.

«Mərkəzi Bank haqqında» AR-in Qanununun 9-cu maddəsinin müddəalarına uyğun olaraq AMB Azərbaycan hökumətinin beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında, məsələn BVF, Dünya Bankı və digərlərində üzvlük ilə bağlı əməliyyatlar, o cümlədən həmin təşkilatlara üzvlük haqlarının ödənilməsi üzrə vasitəçi kimi çıxış edir. Bank BVF ilə beynəlxalq valyuta münasibətləri, valyuta sisteminin sabitliyinin və nizamlı valyuta rejiminin dəstəklənməsi, ödəniş balansının tənzimlənməsi istiqamətlərində əməkdaşlıq edir. Mərkəzi Bank bu günə qədər BVF-dən «Yoxsulluğun Azaldılması və İnkişaf Mexanizmi», «Ehtiyat Dəstəkləmə Mexanizmi», «Genişləndirilmiş Fond Mexanizmi» layihələri çərçivəsində kreditlər almışdır. Dünya Bankı Qrupuna daxil olan Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası da AMB-yə kreditlər vermişdir.

Cədvəl

AMB-nin beynəlxalq maliyyə institutlarından aldığı kreditlər

		<i>2007</i>	<i>2008</i>
BVF	Yoxsulluğun Azaldılması və İnkişaf Mexanizmi	15 512	61 365
	Ehtiyat Dəstəklənmə Mexanizmi	63 223	-
	Genişləndirilmiş Fond Mexanizmi	7 620	2 216
Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası		5 405	4 790

Mənbə: AMB, İllik hesabat-2008

Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasından alınmış borc vəsaitləri ilkin ödəniş müddəti 19 il və illik faizi 1,0 % olan kreditlərdir. BİA kreditləri Maliyyə Nazirliyindən əlavə razılaşma vasitəsilə götürülmüşdür. 85 mln. ABŞ dolları və 149 mln. ABŞ dolları məbləğində olan kreditlərin qaytarılmasına müvafiq olaraq 2005 və 2007-ci illərdə başlanılmışdır, ödənilmə 2021-ci ildə başa çatacaq.

Mərkəzi Bankın fəaliyyətində diqqəti çəkən məsələlərdən biri də Bankın sərəncamında olan valyuta ehtiyatlarının xarici maliyyə bazarlarında yerləşdirilməsi və idarə edilməsi prosesləridir. Dünya maliyyə bazarlarında dinamik dəyişikliklərin müşahidə edildiyi son illərdə bu məsələnin aktuallığı daha da artmışdır. AMB-nin sərəncamında olan valyuta ehtiyatlarının bir qismi ticarət qiymətli kağızlarına yatırılmışdır. Bunlar, əsasən ABŞ Xəzinədarlıq notları, Dövlət istiqrazları, korporativ istiqrazlar və ipoteka ilə təmin edilmiş qiymətli kağızlardır. Cədvəl 2.2-da bu qiymətli kağızların strukturunu və həcmi öz əksini tapmışdır.

**Mərkəzi Bankın sərəncamında olan ticarət
qiymətli kağızlarının strukturu**

	2007			2008		
	<i>mln.</i> <i>\$</i>	<i>illik</i> <i>faiz</i>	<i>ödəmə</i> <i>müddət</i> <i>i</i>	<i>mln.</i> <i>\$</i>	<i>illik</i> <i>faiz</i>	<i>ödəmə</i> <i>müddət</i> <i>ti</i>
АБШ хязиняд арлыг нотлар ы	274, 90	3,1%- 5,0%	2008- 2012	374, 87	0,0%- 5,1%	2009- 2018
Дювлят истигра злары	74,4 6	2,5%- 6,5%	2008- 2012	121, 43	0,6%- 8,0%	2009- 2015
Корпор атив истигра злар	45,0 6	3,0%- 7,4%	2008- 2049	42,0 2	2,9%- 7,4%	2009- 2012
Ипотек а иля тямин едилми ш гиймятл и кабызла р	37,4 1	4,1- 7,3%	2008- 2036	3,74	1,7%- 6,5%	2011- 2035
ЪЯМИ :	431, 83	-	-	542, 07	-	-

АБШ Хязинядарлыг нотлары АБШ щюкумяти тяряфиндян бурахылмыш
вя йарымиллик купон юдянишлярини апармагла, бейнялхалг малийя
базарларында алыныб-сатылан нотлардыр. Бу гиймятли кабызлар АМБ
онун хариъи менеъерляри тяряфиндян сахланылыр вя идаря едилир.
Дювлят истигразлары хариъи дювлятляр тяряфиндян бурахылмышдыр
вя АМБ-нин хариъи менеъерляри тяряфиндян идаря едилир. Корпоратив
истигразлар АБШ доллары, авро вя фунтстерлинг иля ифадя едилмиш
вя малийя корпорасийалары тяряфиндян бурахылмышдыр. Бу гиймятли
кабызлар да АМБ-нин хариъи менеъерляринин идаряетмясиндядир.
Ипотека иля тямин едилмиш гиймятли кабызлар АБШ доллары
вя авро иля ифадя едилиб, Авропа вя АБШ-ын малийя
тяшкилатлары тяряфиндян сахланылан вя идаря едилян
гиймятли кабызлардыр.

Mövzu 7

Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti

PLAN

1. Xarici siyasət və onun formalaşması
2. Xarici ticarətin tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi
3. Xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması və onların təkmilləşdirilməsi
4. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin və strukturu

Beynəlxalq əmək bölgüsünün formalaşmağa başladığı dövrdən etibarən siyasətçilər və iqtisadçılar həm ayrı-ayrı ölkələr, həm də bütövlükdə dünya təsərrüfat əlaqələri baxımından xarici ticarətin yaranma səbəblərini, onun inkişafına təsir göstərən amillər toplusunu və iqtisadi inkişafa nail olmaqdan ötrü dövlətin nə cür ticarət strategiyası tutmalı olduğunu araşdırmağa çalışmışdılar. Tədqiqatların bu şəkildə təkamülü eyni zamanda xarici ticarət siyasətinə müəyyən baxışların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda «**xarici ticarət siyasəti**» termininə 20 müxtəlif tərif verilsə də, iqtisadçılar arasında onun mahiyyətinə dair köklü fikir ayrılığı yoxdur. Xarici ticarət nəzəriyyələrinin tətbiqi nəticəsində gəldiyimiz qənaət belədir ki, xarici ticarət siyasəti ölkənin xarici iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olub, ticarət – iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Doğrudur, müasir dövrdə dövlətlərin yeritdiyi iqtisadi siyasəti xarici və daxili cəhətdən fərqləndirmək, onlar arasında kəskin sərhəd qoymaq müəyyən məsələlərin izahına çətinlik törədir. Lakin ümumi iqtisadi siyasətdə xarici ticarət siyasətinin yerini və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək üçün əvvəlcə onun sərhədlərini aydınlaşdırmaq gərəkdir.

Xarici ticarət siyasəti çərçivəsində iqtisadi (gömrük tarifləri), siyasi (enbarqo), inzibati-idarəetmə (gömrük-sərhəd proseduru), hüquqi (əlverişli şərait) rejimi, milli rejim, ticarət bağlaşmaları və digər məsələlər sıx birləşmişdir. Buna görə də, onun geniş və dar mənada izahı verilir və bu zaman bazar subyektlərinin xarakterindən asılı olaraq (fiziki şəxslər, müəssisələr, transmilli korporasiyalar) dövlətin xarici ticarət sferasının tənzimlənməsində

oynadığı rol müəyyənləşdirilir. Xarici ticarət siyasətinin dar mənada izahı hökumətin xarici ticarəti, daxili və xarici investisiyaları məhdudlaşdırması və stimullaşdırması istiqamətində gördüyü tənzimləmə işlərini əhatə edir. Geniş mənada xarici ticarət siyasəti dedikdə isə hökumətin istehsal amillərinin hərəkət sürətinə və istiqamətinə, ticarətin həcminə və quruluş formasına təsir göstərən tədbirlərin məcmusu başa düşülür. Bu mənada tərif yalnız gömrük siyasətini deyil, eyni zamanda pul-kredit və valyuta-maliyyə siyasəti kimi ümumsiyasət kurslarını da əks etdirir.

Xarici ticarət siyasəti çox vaxt xarici iqtisadi siyasətlə eyniləşdirilir. Məsələn, Q.Haber qeyd edir ki, «xarici ticarət siyasəti – hər hansı bir ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrini tənzimləyən bütün tədbirləri əhatə edir». Bu isə xarici iqtisadi siyasət anlayışına daha yaxın olub, çox ümumi xarakter daşıyır. S.Mid isə xarici ticarət siyasəti dedikdə, tədiyyə balansında əks olunan əməliyyatlara birbaşa nəzarət məqsədi güdən tədbirləri nəzərdə tutur. Göründüyü kimi, bu yanaşmada daxili vergilər, subvensiya və dotasiyaların beynəlxalq ticarətə birbaşa təsir imkanı nəzərə alınmır. B.Belaşanın əsərində təklif edilən tərifdə isə xarici ticarət siyasətinin çərçivəsi yalnız idxal və ixracda tətbiq edilən tariflər, miqdar məhdudyyətləri və subvensiyalarla məhdudlaşdırılır. Əslində isə xarici ticarət siyasəti tədiyyə balansının cari əməliyyatlar hesabındakı idxal və ixrac əməliyyatları ilə bağlı bütün hökumət qərar və fəaliyyətlərini əhatə edir.

Xarici ticarət siyasəti ilk növdədə, makro və mikrosəviyyədə nəzərdən keçirilir. Bildiyimiz kimi, dövlət, müəssisə, fiziki şəxslər və TMK səviyyəsində həyata keçirilən xarici iqtisadi əlaqələr kəmiyyət və keyfiyyət baxımından xeyli fərqlənir. Xarici ticarət siyasətini dövlət və müəssisə səviyyəsində fərqləndirməklə, hökumətin xarici ticarət fəaliyyətinə müdaxilə dərəcəsinə uyğun olaraq hər bir səviyyə üzrə xarakterik cəhətləri aydınlaşdırmaq mümkündür. Xarici ticarətin təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, milli iqtisadiyyat səviyyəsində xarici ticarət siyasəti dedikdə, ticarət partnyoru olan ölkələrin də maraqları nəzərə alınmaqla hökumətin mal,

xidmət və informasiyalar üzrə beynəlxalq mübadilənin inkişafı və tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş gömrük, investisiya, institusional və hüquqi tədbirlər sistemi başa düşülür. Bu tərifdə xarici ticarət siyasətinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət özünün milli (gömrük) sərhədini keçən əmtəə, xidmət, kapital və informasiya axınını öz ölkəsinin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakından daha çox mənfəət əldə etməsi məqsədi ilə tənzimləyir.

Müəssisə və fiziki şəxsləri əhatə edən makrosəviyyədə isə xarici ticarət siyasəti, bu subyektlərin xarici bazarlara çıxması və nəticədə, beynəlxalq mübadilədən daha çox iqtisadi səmərə əldə edilməsi məqsədi ilə dövlətin əlverişli şərait yaratmaq istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər sistemi kimi başa düşülür.

Xarici ticarət siyasəti ayrılıqda həm ölkə, həm birlikləri, həm də çoxtərəfli şəkildə həyata keçirilə bilər. Əhatə dairəsi və dövlətlərin beynəlxalq mübadilənin tənzimlənməsinə təsir imkanları baxımından xarici ticarət siyasəti birtərəfli, ikitərəfli, regional və qlobal (beynəlxalq) olmaqla fərqləndirilir. Beynəlxalq mübadilə proseslərinin tənzimlənməsində dövlətin iştirakını M.Korden özünün əsərlərində geniş əks etdirmişdir. Belə ki, tənzimlənmə vasitələri hökumət tərəfindən birtərəfli qaydada, ticarət partnyorları ilə razılaşdırılmadan tətbiq olunduqda birtərəfli qaydada xarici ticarət siyasəti həyata keçirilir. Bu cür xarici ticarət siyasəti dünya ölkələri arasında siyasi münasibətlərin gərginləşməsinə təsir edən müvafiq qaydada ikitərəfli, çoxtərəfli razılaşmalara əsasən həyata keçirilir və beynəlxalq (qlobal) və regional olmaqla fərqləndirilir. Beynəlxalq təşkilatların (Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və s.) yaxından təsiri nəticəsində formalaşan qlobal ticarət siyasəti istehsal amillərinin maksimum mobilliyinə və təbii və maliyyə resurslarının səmərəli bölgüsünə xidmət göstərir.

80-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq qlobal ticarət siyasəti himayədarlığın yumşaldılması, inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici ticarət siyasətinin liberallaşdırılması zəminində qurulmağa başlamışdır. Liberallaşma tərəfdarları

himayədarlığın birbaşa və dolayı nöqsanlarını göstərirlər. Birbaşa çatışmazlıqlar ilk növbədə istehsal amillərinin ədalətsiz şəkildə bölüşdürülməsi daxili və xarici bazar qiymətləri arasındakı uyğunsuzluğun nəticəsi olaraq istehlakçılarının rifah halının aşağı düşməsi ilə bağlıdır. Bəzi hallarda himayədarlıq qiymətinin əmələ gəlməsinin qeyri-rəqabət sistemi ilə bağlı olur. Himayədarlığın dolayı zərəri isə resursların qeyri-istehsal, lakin gəlir gətirən sahələrə (qaçaqmalçılıq, tariflərin ödənilməsindən yayınmaq və s.) yönəldilməsi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən himayədarlığın yüksək həddi ölkəni elmi-texniki nailiyyətlərdən məhrum edir ki, bu da milli əmtəənin rəqabətdözümlülüyünü aşağı salır.

Xarici ticarət siyasətinin liberallaşdırılmasının və iqtisadiyyatın tam açılmasının əleyhdarları bəzi arqumentlər irəli sürürlər.

1. Xarici Ticarət Siyasətinin liberallaşdırılması tədiyyə balansında və dövlət büdcəsində tarazlığın mənfi istiqamətə pozulması ilə müşayiət olunur (80-cı illərdə əksər ölkələr bununla qarşılaşmışlar).

2. Liberallaşmanın iqtisadi artıma müsbət təsirinə dair əsaslı dəlillər yoxdur. Bəzi iqtisadçılar əksinə sübut etməyə çalışırlar: iqtisadiyyat yeni sahələrin qorunması hesabına dirçəlir, ixracın genişləndirilməsi isə beynəlxalq ticarət sistemindəki tarazlığı süni istifadə pozur.

3. İqtisadiyyatın liberallaşmasına keçidin özü dövlət üçün əlavə problemlər yaradır: işsizlik və mübadilə kursları aşağı düşdüyü üçün inflyasiyanın templəri artır.

Son dövrlər iqtisadçılar arasında liberal xarici ticarət siyasətindən daha çox neytral xarici ticarət siyasətinin formalaşdırılması ilə bağlı fikirlər yaranmaqdadır. Neytral xarici ticarət siyasəti ixracçıya və idxalçılara eyni, eləcə də xarici iqtisadi fəaliyyət obyektinə olmayan əmtəələr üçün bərabər stimulların yaradılması sistemidir.

Bura həmçinin daxili və xarici bazar üçün nəzərdə tutulmuş əmtəələrə eyni satış mühitinin formalaşdırılması aiddir. Liberallaşma isə daha çox bürokratik

aparatin zəiflədilməsi yolu ilə xarici ticarət məhdudiyətlərinin aradan qaldırılmasıdır.

Xarici ticarət siyasətinin reallaşması nəticəsində mürəkkəb və kompleks xarakter daşıyan xarici ticarət rejimi meydana gəlir. Xarici ticarət rejimi mübadilə obyektlərinin ölkə sərhədinin keçməsinə tənzimləyən üsul və qaydaların məcmusunu əks etdirir və dünya və milli bazarlarda beynəlxalq ticarət əməliyyatları iştirakçılarının davranış qaydalarını müəyyən edir. Xarici ticarət rejimi xarici ticarət siyasətinin çoxsaylı prinsip və qaydaları hesabına formalaşır. Bura iqtisadi və təşkilati xarakterli tədbirlər, həmçinin xarici ticarət siyasətinin reallaşdırılması zamanı dövlətin istifadə etdiyi qanunverici normalar daxildir. Ölkə və onun ticarət subyektləri beynəlxalq mübadilədə iştirakdan daha çox iqtisadi səmərə əldə etmək üçün dövlət, mal və xidmətlərin milli sərhəddən keçməsinə bütün mümkün vasitələrlə tənzimləməyə can atır. Bu zaman nəzərdə tutulmalı olan başlıca şərt ondan ibarətdir ki, xarici ticarət siyasətinin reallaşma mexanizmləri təkcə milli yox, həmçinin fəvqəlmilli (beynəlxalq) maraqlara müvafiq olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təşkilatlar Xarici Ticarət Siyasətinin işlənilib hazırlanması və onun reallaşdırılması mexanizmlərinin seçilməsi zamanı bir neçə vacib şərtin nəzərə alınmasını tövsiyə edirlər:

- iqtisadiyyatın müəyyən sahəsi üçün əldə olunacaq ümumi səmərə yaxud mümkün zərərin kəmiyyətcə hesablanması;
- bazarın quruluşuna oradakı rəqabətin təsiri;
- digər ölkələrin mümkün cavab tədbirləri və bu addımların potensial təsiri;
- yeridilən siyasətin milli və fəvqəlmilli maraqlara, iki və çoxtərəfli razılışmalara uyğunluğu və s.

Xarici ticarət siyasətinin əsas alətlərindən danışmadan əvvəl, onların funksiyalarını sadalayaq. Təhlillər göstərir ki, xarici ticarət siyasətinin bütün vasitələri 4 əsas funksiyanı yerinə yetirir:

1.Tənzimləyici; 2.Müdafiə; 3.İdxal və ixrac əməliyyatları üzərində nəzarət;
4.Fiskal.

Qeyd edək ki, xarici ticarət siyasəti vasitələrinin konkret olaraq hansı funksiyanı yerinə yetirməsi ölkənin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bunların içərisində ən mübahisəli xüsusiyyət tənzimləyici funksiyaya aiddir. Onun vasitəsilə resursların ixracyönümlü, yaxud idxaləvəzləyici istehsal sahələrində təkrar bölgüsü həyata keçirilir, xarici ticarətin inkişaf etdirilməsindən ötrü kapital cəlb olunur və s.

İdxal və ixrac olunan malların qiymətinə etdiyi təsirin birbaşa, yaxud dolayı olmasından asılı olaraq bu vasitələr tarif və qeyri-tarif olmaqla iki əsas qruppa ayrılır. Ümumiyyətlə, xarici ticarət siyasətinin ayrı-ayrı vasitələrindən ya idxalın məhdudlaşdırılması, ya da ixracın gücləndirilməsi məqsədilə istifadə olunur. Buna görə də onların bir qismi idxalın, digər qismi isə ixracın idarə olunmasına görə istiqamətlənmişdir.

Xarici ticarət siyasətinin tarif və qeyri-tarif vasitələri kəmiyyət qiymətləndirilməsi baxımından fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, əgər gömrük tənzimlənməsi kəmiyyətcə dəqiq hesablanıla və qiymətləndirilə bilərsə, qeyri-tarif vasitələri müxtəlif iqtisadi məzmun və növ tərkibi nöqtəyindən yalnız təqribi qiymətləndirməyə malik olur, buna görə də qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin orta səviyyəsi adətən ixracın və ya idxalın məhdudiyyət altına düşən hissəsinin dəyəri kimi hesablanır.

Dövlətlərin ticarət rejiminin xüsusiyyəti tarif və qeyri-tarif tənzimlənmə vasitələrinin kombinasiyası nəticəsində real məzmun kəsb edir. Məsələn, bütün rüsumları ləğv etmiş, lakin eyni zamanda miqdar məhdudiyyətlərini qadağan səviyyəsində tətbiq edən ölkədə xarici ticarət siyasəti liberal və yaxud sərbəst sayıla bilməz. Nisbətən açıq ticarət rejiminə o Ölkədə təsadüf olunur ki, onun idxal gömrük rüsumlarının orta səviyyəsi 10%-dən az olsun və miqdar məhdudiyyətləri idxalın 25%-dən az hissəsini əhatə etsin.

Gömrük rüsumunun tətbiqi zamanı ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq bir neçə məqsəd göz altına alın bilər:

- idxal mallarının əmtəə strukturunun optimallaşdırılması;
- idxal və ixrac, valyuta gəlirləri və valyuta xərcləri arasında rəşional nisbətə saxlanılması;
- ölkədə istehsalın xarici rəqabətə mükün zərərli təsirindən qorunması.

Gömrük rüsumları 3 əsas funksiyayı yerinə yetirir:

1.Fiskal – idxal-ixrac rüsumlarından əldə olunan vəsait dövlət büdcəsi gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edir.

2.Himayəçi – bu əsasən idxal rüsumlarına aiddir. Dövlət bu yolla yerli istehsalı xarici rəqabətə zərərli təsirəndən qoruyur.

3.Tarazlaşdırma – bu əsasən ixrac rüsumlarına aiddir. Müəyyən məhsulun daxili bazar qiyməti bu və ya digər səbəbdən dünya qiymətlərindən aşağı olduqda, ixrac rüsumları həmin malın ölkədən kütləvi surətdə aparılmasının qarşısını alır.

Hazırda aşağıdakı rüsum növlərindən geniş istifadə olunur:

Xarici ticarət strategiyası nöqtəyi-nəzərindən, tətbiq olunan tariflərin forması və hətta ayrı-ayrı əmtəələr üzrə dərəcələrin səviyyəsindən daha çox ölkənin gömrük müdafiəsinin ümumi səviyyəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Əgər nəzərə alsaq ki, bütün ölkələrdə tarif dərəcələri diferensiasiya olunub, onda gömrük müdafiəsinin nominal deyil, səmərəlilik, yəni həqiqi səviyyəsi aktual məzmun kəsb edir. Tarifin səmərəlilik səviyyəsi – aralıq idxal mallarından tutulan rüsumları çıxmaqla son idxal mallarına qoyulan gömrük vergisinin real səviyyəsini əks etdirir:

$$G_c = \frac{(G_h - U_m \cdot G_{uk})}{1 - U_m}$$

Burada

G_c - gömrük müdafiəsinin səmərəlilik səviyyəsi,

G_n - son məhsul üzrə tarifin nominal dərəcəsi,

G_{uk} - idxal komponentlərinin nominal tarif dərəcəsi,

U_m - son məhsulun dəyərində idxal komponentlərinin dəyərinin xüsusi çəkisidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrində tariflərin strukturu hazır məhsulun milli istehsalçılarının mühafizəsinə yönəlib və xammal və yarımfabrikatların idxalına heç bir maneə yaratmır. Bu baxımdan, *tarif eskalasiyası* – əmtələrin emal dərəcəsi artdıqca onlara qoyulan gömrük rüsumunun səviyyəsinin də artımı xarici ticarət siyasətinin mühüm vasitəsi hesab oluna bilər.

İdxal tarifləri müəyyən ziddiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bir tərəfdən yerli istehsalçılar beynəlxalq rəqabətdən qorunduqları üçün tarif tətbiq olunmasında maraqlıdırlar, digər tərəfdən həmin subyektlər özləri də istehlakçı olduqları üçün idxal mallarının daha yüksək qiymətə əldə olunması onlara zərər vurur. Bu problem müəyyən dərəcədə gömrük siyasətinin bir aləti olan tarif kvotası vasitəsilə həll olunur. *Tarif kvotası* – dərəcələri idxal olunan malın həcmindən asılı olan dəyişkən gömrük rüsumlarının bir növüdür. Bunun mahiyyəti ondadır ki, müəyyən hədd daxilində həyata keçirilən idxal zamanı əmtələrə kvotadaxili tarif dərəcəsi tətbiq olunur. İdxalın həcmi konkret kəmiyyəti keçdikdə isə mallardan daha yüksək – kvotaüstü tarif dərəcələri tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin, demək olar ki, hamısında ixrac tarifi praktiki səciyyə daşımır. Ənənəvi ixrac sahələrinə malik inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə isə bu tarifdən geniş istifadə olunur. İxrac tarifi büdcəyə əlavə vəsaitin cəlb olunması, daxili və dünya bazar qiymətləri arasında böyük fərq yarandıqda onun tənzimlənməsini nəzərdə tutur. İxrac rüsumlarının ən qadağanedici həddi embarqodur. Bu, çox zaman müxtəlif sosial-iqtisadi sistemlərə malik olan ölkələr arasında tətbiq olunur və güclü ölkə tərəfindən tənzimlənir.

Mövcud beynəlxalq ticarət qaydaları tarif dərəcələrinin dəyişdirilməsi üzrə hər hansı birtərəfli addımı qəti surətdə inkar edir. Bunun üçün beynəlxalq səviyyəli danışıqların aparılması tələb olunur. Lakin belə danışıqlar uzun zaman tələb etdiyi üçün ticarət balansındakı dəyişikliklərə çevik reaksiya vermək mümkün olmur. Bu məqsədlə dövlət qeyri-tarif tənzimlənmə tədbirlərindən istifadə edir.

Beynəlxalq ticarət praktikasında xarici ticarət siyasətinin elə Alətlərinə təsadüf edilir ki, onlar beynəlxalq hüququn obyektinə sayıla bilər. Bu vasitələr qeyri-iqtisadi olmalarına baxmayaraq beynəlxalq iqtisadiyyatla sıx əlaqəlidir. Bunlara ticarət sazişlərini, Əlverişli Şərait Rejimini (ƏŞR), milli rejimi misal göstərmək olar. Ticarət sazişləri iki ölkənin hökumətləri arasında bağlanmış və qanunverici orqan tərəfindən ratifikasiya olunan razılaşmalar olub, 5-10 il müddətinə nəzərdə tutulub. ƏŞR razılığa gələn tərəflərin bir-birinə güzəşt, üstünlük və hüquq verməsini nəzərdə tutan və beynəlxalq ticarət sazişlərində təsbit olunan şərtidir. ƏŞR ÜTT tərəfindən qeyri-ayrıseçki ticarət rejiminin yaradılmasında başlıca amil kimi qəbul edilir. Milli rejimi isə burada bir dövlət digər xarici ölkənin fiziki və hüquqi şəxslərinə özünün bazar subyektlərinə tətbiq etdiyi şəraitdən əlverişsiz olmayan fəaliyyət mühiti yaradır. Buna daha çox inteqrasiya qruplarına daxil olan ölkələrdə təsadüf olunur.

Son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında qloballaşma və regional iqtisadi inteqrasiya meyilləri ilə yanaşı, imperiyaların dağılması, yeni, müstəqil dövlətlərin yaranması prosesləri də genişlənmişdir ki, bu da dünya təsərrüfat

sisteminin bütövləşməsinə aparır. Bu baxımdan, sosialist blokunun dağılması və SSRİ-nin süqutu daha çox diqqəti cəlb edir. Belə ki, hazırda bu proseslər nəticəsində həm siyasi, həm də iqtisadi müstəqillik əldə edən dövlətlər dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvləri kimi bütöv milli iqtisadiyyatlarını formalaşdırmağa və digər ölkələrlə müstəqil olaraq qarşılıqlı faydalı iqtisadi əlaqələr yaratmağa çalışırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təsərrüfat sisteminin bütövləşdiyi və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qloballaşdığı müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişaf prosesində qarşıya çıxan problemlərin uğurlu həlli, əhəmiyyətli dərəcədə, xarici iqtisadi fəaliyyətin məqbul vasitələrlə genişləndirilməsi və inkişafı hesabına ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasından asılıdır. Bu ona əsaslanır ki, dünya təsərrüfat sisteminə fəal surətdə qoşulmaqla dövlətlər, bir tərəfdən özlərinin müvafiq ehtiyatları olmadıqları halda belə, cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq, müasir texnika və texnologiya əldə etmək, mütərəqqi təsərrüfatçılıq və idarəçilik təcrübəsi qazanmaq və s. bu kimi mühüm problemləri həll etmək, digər tərəfdən isə, özlərinin beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduqları üstünlükləri reallaşdırmaq imkanları əldə etmiş olurlar. Məhz buna görə də, xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi və bu əsasda iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiyasının təmin olunması son dövrlərdə həm siyasi, həm də iqtisadi müstəqillik əldə etmiş postsosialist ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən iqtisadi islahatların strateji istiqamətlərindən biri hesab olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu Dünya Təsərrüfat Sistemində səmərəli inteqrasiya kortəbii şəkildə baş vermir. Bunun üçün Dünya Təsərrüfat Sistemində gedən qlobal proseslər, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu üstünlüklər, milli iqtisadiyyatın inkişaf potensialı və konkret şəraitin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla məqsədyönlü xarici iqtisadi

siyasətin aparılması lazım gəlir. Bu isə öz növbəsində, xarici iqtisadi fəaliyyətin beynəlxalq hüquq normalarına və mütərəqqi dünya təcrübəsinə əsaslanan və Dünya Təsərrüfat Sisteminin, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin və milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərini və perspektivlərini nəzərə alan mükəmməl və çevik dövlət tənzimlənməsi sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur.

İqtisadçılar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin nəzəri, metodoloji və praktiki problemləri həmişə iqtisad elminin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dünyanın ən görkəmli iqtisadçı alimləri və siyasətçiləri bu problemlərin həlli ilə bağlı öz münasibətlərini bildirmiş və müxtəlif fikirləri əsaslandırmağa çalışmışlar. Tarixi təkamül prosesində bu fikirlər iki istiqamətdə inkişaf etmişdir: fritrederçilik (azad ticarət) və proteksionizm (himayəçilik).

Azad ticarət tərəfdarları (A.Smit, D.Rikardo, C.S.Mill, J.B.Sey, P.Samuelson, V.Stolper və b.) fikirlərini belə əsaslandırırlar ki, maneəsiz həyata keçirilən xarici iqtisadi fəaliyyət «təbii seçmə» əsasında qarşılıqlı faydalı beynəlxalq əmək bölgüsünə kömək edir, bütün ölkələrin real milli məhsulunu potensial olaraq xeyli artırır və bütün Yer kürəsində həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan yaradır.

Proteksionist tərəfdarları (F.List, A.Hamilton, Ç.Keri, C.Keyns) isə öz fikirlərini ənənəvi təşəkkül tapmış iqtisadi durumu saxlamaq, yeni yaranan milli sənaye sahələrini qorumaq, dövlət büdcəsinin gəlirlərini artırmaq, dempinqi məhdudlaşdırmaq, ölkənin müdafiə qabiliyyətini lazımi səviyyədə saxlamaq və s. xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zərurəti ilə əsaslandırırlar.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, fritrederçiliyin yuxarıda söylənilən kimi müsbət səciyyələndirilməsi və ideallaşdırılmasına baxmayaraq, bu ideya heç də həmişə gözlənilən ümidləri doğrultmayıb. Təkcə xarici ticarət siyasəti keçən əsrdə ticarət və proteksionizm ideyalarının hər biri bir neçə dəfə müxtəlif müvəffəqiyyətlə iqtisadi fikirdə üstünlük əldə etmişlər.

Dünya təsərrüfat sistemində yaranmış müasir şərait, xüsusilə, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın yüksələn xətlə sürətli inkişafı, ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi asılılıqlarının güclənməsi, transmilli korporasiyaların dünya iqtisadiyyatında rolunun artması, dünya bazarında rəqabətin güclənməsi və s. müxtəlif iqtisadi nəzəriyyələrin xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə münasibətdə irəli sürdüyü bu və ya digər mülahizələrə diqqətlə və yaradıcı yanaşmanı tələb edir. Belə ki, müasir dövrdə dünya təsərrüfat sistemində baş verən köklü keyfiyyət dəyişiklikləri nəticəsində beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələr mürəkkəb və dinamik bir sistemə çevrilmiş və bu sistemin ayrılıqda hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri də xeyli güclənmişdir. Müasir dövrdə hər hansı bir ölkədə milli iqtisadiyyatın formalaşması və onun dinamik, tarazlı inkişafının təmin olunması məqsədyönlü xarici iqtisadi siyasət aparılmasını, başqa sözlə, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini nəzərdə tutur.

Bu, zəif inkişaf etmiş və milli iqtisadiyyatını yenidən formalaşdıran keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müasir şəraitdə inkişaf etməkdə olan zəif, gənc ölkələrin sənayesi geridə qalmış əyalət «status»unun saxlanılmasına xidmət edən xarici rəqabətin hücumlarından, o cümlədən dempinq şəraitindən qorunmağa sadəcə olaraq məcburdurlar. Ən azı ona görə ki, hər hansı bir məhsulun istehsalında rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün müəyyən vaxt lazımdır ki, bunu da azad ticarət mövcud olduğu halda, müasir rəqabət şəraitində əldə etmək mümkün deyildir. Azad ticarət tərəfdarları, məhz proteksionist siyasətinin köməyi ilə formalaşma dövrünü keçərək inkişaf etmiş və dünya bazarında rəqabət üstünlüyü qazanmış sənaye istehsalını artıq yaratmış ölkələrin mövcud olması fikrinin doğruluğunu bir daha təsdiqləyirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, inzibati-amirliyə əsaslanan, qapalı iqtisadi sistemdən bazar münasibətlərinə əsaslanan açıq iqtisadi sistemə keçid iqtisad elmi qarşısında yeni məsələlər qoymaqla yanaşı, bir çox məsələlərin, o cümlədən müasir dövrdə bazar münasibətlərinə əsaslanan açıq milli iqtisadi

tisadiyyatın formalaşması şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin nəzəri, metodoloji və əməli məsələlərinin yenidən işlənməsini tələb edir.

Hal-hazırda xarici iqtisadi siyasətin islahatının müxtəlif tipləri iqtisadiyyatın «açıqlığının» fərqli səviyyələrinə gətirib çıxarır. Bəzi islahatlar liberallaşmaya, bəziləri isə ixracatçı və idxalatçılar üçün eyni (neytral) şəraitin yaradılmasına yönəldilir.

Bəzi hallarda ölkənin ticarət sisteminin neytrallığının gücləndirilməsinə yönəldilmiş islahatlar proqramı da liberallaşdırma kimi nəzərdən keçirilə bilər. Lakin stimulların neytrallığı meyarı ticarət islahatlarının adekvat qiymətləndirilməsi üçün kifayət etmir. Belə ki, birincisi, neytrallığa təkə liberal ticarət rejimi çərçivəsində deyil, həm də tənzimlənmə dərəcəsi yüksək olan rejim çərçivəsində də nail olmaq mümkündür. Bu zaman həm daxili, həm də xarici bazarlarda ticarətə münasibətdə güclü stimullardan istifadə edilir, lakin onların səviyyəsi bərabər olmur. İkincisi, neytrallıq prinsipi «şəffaflığı» zəif olan müxtəlif qeyri-tarif tədbirlərindən imtina edilməsini nəzərdə tutmur. «Xarici ticarətin liberallaşdırılması» isə geniş anlayışdır və xarici ticarətə məhdudyyətlərin azaldılması, bürokratik aparatın və siyasi xidmətlərin subyektiv qərarlarının əvəzinə, iqtisadi mexanizmdən istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, nəinki qərarların qəbulu səlahiyyəti sərbəst təsərrüfat vahidlərinə ötürülür, eyni zamanda onların fəaliyyət göstərdikləri iqtisadi mühit dövlət tərəfindən birbaşa tənzimlənməyə daha az dərəcədə məruz qalır.

Belə ki, ölkənin ticarət rejimi qiymətləndirilərkən onun açıqlığı, şəffaflığı və neytrallığı baxımından fərqləndirilməsi zəruridir.

Ənənəvi olaraq, iqtisadiyyatın açıqlığı ixrac və idxalın həcmnin ÜDM-a (Ümumi Daxili Məhsul) nisbəti ilə ölçülür. Bu isə məsələyə bəsit yanaşmaya, böyük və kiçik ölkələr arasında fərq qoyulmamasına gətirib çıxarır. Ən vacib məqam isə bundan ibarətdir ki, baxılan halda iqtisadi siyasətlə birbaşa əlaqə də aşkara çıxarılmır. Çünki, təkə, xarici ticarət kvotasının kəmiyyətinə

əsaslanıb iqtisadiyyatın əsl mənadə başa düşülən açıqlığı haqqında qəti fikir söyləmək doğru olmaz.

İnstitusional açıqlıq konsepsiyasına istinad edən alternativ yanaşma, aparılan iqtisadi siyasəti daha dərindən xarakterizə edir və bu səbəbdən öz konstruktivliyi ilə fərqlənir. Bu cür yanaşma tərzinə görə əgər milli təsərrüfat subyektləri xarici bazara çıxarırlarkən, eyni zamanda xarici təsərrüfat subyektləri milli bazara daxil olarkən az sayda məhdudiyətlərlə üzləşərlərsə, ölkə iqtisadiyyatı daha açıq hesab edilə bilər.

Ticarət sistemi dövlət tərəfindən gözlənilmədən həyata keçirilən tədbirlərlə deyil, sabit, müxtəlif şəkildə şərh edilməsi mümkün olmayan, dünya təcrübəsində geniş yayılmış qaydalar vasitəsilə tənzimləndikdə şəffaf hesab edilir. Şəffaflıq dərəcəsini kəmiyyətlə ifadə etmək kifayət qədər çətin dir, lakin bununla belə, tarif məhdudiyətlərinin mövcud ticarət məhdudiyətlərinə (kvotalar, valyuta nəzarəti, lisenziyalaşdırma və s.) nisbəti ticarət rejiminin şəffaflıq dərəcəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Proteksionist tədbirlərin strukturu resursların optimal bölgüsü və buna uyğun olaraq ölkənin maddi rifahının artımı baxımından çox vacibdir. Belə ki, milli istehsalçılar daxili, yaxud xarici bazarlarda fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək seçimi qarşısında durduqlarından ixracatçılara yardımın səviyyəsi ilə müqayisədə daxili bazarın müdafiə səviyyəsi, resursların idxalı əvəz edən və ixracyönümlü sahələr arasındakı bölgüsü proporsiyalarını müəyyən edir. İxracın stimullaşdırılmasına istiqamətlənmiş müdafiə tədbirlərinin həcmi nin idxalı əvəz edən istehsalların stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin həcminə nisbəti ticarət rejiminin neytrallıq dərəcəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə əgəlmək olar ki, xarici ticarətin liberallaşdırılması dedikdə, qeyri-tarif ticarət məhdudiyətlərinin, o cümlədən idxal məqsədləri üçün valyuta alınmasına olan məhdudiyətlərin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınması, tarif məhdudiyətlərinin səviyyəsinin endirilməsi və sayının azaldılması, ixrac subsidiyalarının ləğv edilməsi, habelə müəssisələrin xarici iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində qərarlar qəbul etmə prosesinə dövlətin

təsirinin zəiflədilməsi üzrə tədbirlər kompleksi başa düşülə bilər. Lakin bununla belə liberallaşdırma siyasəti heç də ciddi dövlət nəzarətindən azad ticarətə kəskin keçid kimi də başa düşülməməlidir. Bir sıra ölkələrdə iqtisadi vəziyyətin təhlilindən görüldüyü kimi, xarici ticarətin inkişafı üzrə dərindən işlənmiş dövlət siyasəti iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir. Xarici ticarət sahəsindəki islahatların uğuru, ilk növbədə, makroiqtisadi sabitləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi və möhkəm institusional-hüquqi bazanın qurulması ilə müəyyən olunur. Göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməməsi, habelə istehsal amillərinin mobilliyinin artırılmasına yönəldilmiş proqramların işlənməməsi resursların xarici ticarət siyasətinin islahatı ilə əlaqədar meydana çıxan yenidən bölgüsü prosesinin intensivliyini azaldır. Baxılan sahədəki islahatlara müsbət təsir göstərən və təmin olunması üçün dövlətin yaxından iştirakı tələb olunan digər amillərə isə sahibkarlığın inkişafını, müvafiq infrastrukturun (rabitə və nəqliyyat vasitələri, banklar və s.), habelə bazarlar haqqında məlumatın yayılması və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin qurulması üzrə xidmətlər göstərən dövlət və özəl strukturlarının yaradılmasını aid etmək olar.

Prinsip etibarı ilə xarici ticarətin liberallaşdırılması fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri arasında, obrazlı şəkildə desək, «təbii seçmə» apararaq nəticədə milli iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılmasına, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, səmərəliliyin yüksəldilməsinə təkan vermiş olur. Başqa sözlə desək, xarici ticarətin liberallaşdırılması özlüyündə məqsəd kimi deyil, yalnız dövlətin strateji iqtisadi maraqlarının təmin edilməsinin təsiri vasitələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Məsələyə bu cür baxış ümumiqtisadi islahatlarla xarici ticarət siyasəti sahəsindəki islahatlar arasındakı nisbəti düzgün təyin etməyə imkan vermiş olur.

Ümumiyyətlə götürdükdə, daxili bazarda aparılan islahatlarla xarici iqtisadi əməkdaşlıq sferasında həyata keçirilən islahatlara qarşılıqlı təsir kontekstində baxılmalı, onların zaman və sıralama aspektlərində bir-biri ilə münasibətlərinə hər bir konkret haldan asılı olaraq müxtəlif cür ya-

naşılmalıdır. Belə ki, bu iki islahatdan hər hansı birinin digərinə nisbətən üstün templərlə həyata keçirilməsi müəyyən uyğunsuzluqlar yaradır. Məsələn, xarici ticarətin liberallaşdırılmasına digər ölkə təsərrüfatında bazar qüvvələrinin canlanmasına yönəldilən tədbirlər həyata keçirildikdə istehsalın inkişafına yönəldilən yeni investisiyaların əsas etibarlı ilə proteksionist tədbirlərlə müdafiə olunmuş sahələrə axması təhlükəsi meydana çıxıb bilər ki, bu da sonradan həmin sahələrə münasibətdə xarici ticarətin liberallaşdırılması üzrə müvafiq addımları çətinləşdirmiş olar. İslahatların həyata keçirilməsinin bu taktikasının seçilməsi istehsalın miqyasını artırmaqla qənaət əldə edilməsi mümkün olan sahələrdə daha iri iqtisadi məsrəflərə gətirib çıxara bilər. Belə olduğu halda xarici ticarət rejimi şəraitində bu növ islahatların tələb olunan optimal həcmə qurulması üçün kifayət qədər təsirli stimullar mövcud olmadığından son nəticədə sərf edilmiş irihəcmli investisiyaların səmərəliliyinə nail olunması çətinləşir. Bundan əlavə, bu zaman inkişaf etdirilən, yaxud yeni qurulan infrastruktur obyektlərinin (avtomobil və dəmir yolları, limanlar, elektrik və istilik təchizatı sistemləri, telekommunikasiyalar) xarici ticarətin liberallaşdırılması zamanı formalaşacaq tələbini və istehsalın xarakterinə tam şəkildə uyğunluğunu təmin etmək də mümkün olmur. Bu isə investisiyaya resursların əlavə itkisinə gətirib çıxarır.

Məlum olduğu kimi, xarici iqtisadi sferanın liberallaşdırılması nəticəsində istehsalın formalaşacaq strukturunun proqnozlaşdırılması kifayət qədər mürəkkəb və çətin bir prosesdir. İslahatlar dövrünü yaşamış ölkələrin təcrübəsindən göründüyü kimi, qeyd edilən siyasətin yeridilməsi nəticəsində bəzi ölkələrdə əvvəllər tamamilə mövcud olmayan, yaxud zəif fəaliyyət göstərən yeni iri istehsallar meydana çıxmağa başlamışdır. Bunlara misal olaraq Çilidə təzə meyvə ixracatı üzrə istehsalları və s. Göstərmək olar.

Həmin bu səbəblər ümumi iqtisadi islahatların xarici ticarət siyasəti üzrə islahatlarla müqayisədə daha üstün sürətlə liberallaşdırılması özü də bir sıra mənfi cəhətlərə malikdir. Belə ki, islahatlar bu yönümdə həyata keçirildikdə milli istehsalçıların formalaşmaqda olan yeni iqtisadi münasibətlərə

uyğunlaşması daha kəskin rəqabət mübarizəsi şəraitində baş verir. Ölkə iqtisadiyyatı çərçivəsində bazar mexanizminin zəruri elementləri, müvafiq bazar infrastrukturunu, təşəkkül tapmaqda olan yeni iqtisadi münasibətlərə adekvat dövlət tənzimlənməsi sistemi formalaşmadan, istehsal və ticarət infrastrukturunu təkmilləşdirilmədən, milli istehsalçıları rəqabət mühitinə alışdırmadan, əsasən köhnə istehsal aparatı ilə sürətlə açıq xarici ticarət rejiminə keçid mövcud yerli istehsalın mövqelərinin itirilməsinə və tənəzzülünə gətirib çıxara bilər. Qısaca şərh etməyə çalışdığımız bu səbəblər üzündən xarici ticarət sahəsindəki islahatların bir qayda olaraq ümumi iqtisadi islahatlarla paralel şəkildə, üzvi vəhdətdə həyata keçirilməsi daha məqsədmüvafiq hesab edilir.

Məlum olduğu kimi, transformasiya dövrünü yaşayan ölkələrdə islahatların məzmununu inzibati amirlik iqtisadiyyatından azad iqtisadi münasibətlərə keçid təşkil edir. İnzibati amirlik iqtisadiyyatının əsas əlamətlərini onun planlı və «qapalı» olması, azad iqtisadiyyatın səciyyəvi cəhətlərini isə onun bazar mexanizminə istinad etməsi və «açıq» olması təşkil edir. Təcrübədən görüldüyü kimi, bu növ islahatların aparılması zamanı üç mümkün variant nəzərdən keçirilə bilər:

- xarici sektorun üstün sürətlə liberallaşdırılması nəticəsində formalaşan – planlı «açıq» iqtisadiyyat modeli;
- daxili iqtisadi islahatların üstün sürətlə həyata keçirilməsi nəticəsində formalaşan – bazar münasibətlərinə əsaslanan «qapalı» iqtisadiyyat modeli;
- planlı və «qapalı» iqtisadiyyatdan total liberallaşdırma tədbirləri nəticəsində hər cəhətdən azad və «açıq» iqtisadiyyata keçidə əsaslanan iqtisadi model.

İndiyə kimi keçidin mümkün bu üç yolunun ikisindən artıq istifadə edilmişdir. Keçmiş Sovet İttifaqının mövcud olduğu son illərdə aparılan islahatlar zamanı müəssisələrin daxili bazarda öz aralarında ticarət əlaqələri qurmalarına məhdudiyyətlər saxlanıldığı bir şəraitdə onların xarici bazarlara çıxışı sərbəstləşdirilmiş, onun süqutundan sonrakı dövrlərdə artıq müstəqil

dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən islahatlar zamanı isə həmin bu məhdudiyyətlər aradan qaldırılmış və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya ilə paralel olaraq bazar münasibətlərinin qurulması inkişafın əsas istiqaməti kimi qəbul edilmişdir.

Xarici ticarətin liberallaşdırılması üzrə tədqiqatlardan göründüyü kimi, ümumiqtisadi islahatların həyata keçirilməsindən əvvəl ticarətin liberallaşdırılması, başqa cür desək, xarici iqtisadi sferadakı islahatların daxili islahatlarla müqayisədə daha sürətlə həyata keçirilməsi səmərəli tələbin formalaşmasına təkan verməklə yanaşı, xarici iqtisadi əməkdaşlığın zəruri infrastrukturunun qurulması və xidmətlərin inkişafı üzrə işləri də sürətləndirə bilər və bu proseslərin, tədbirlərin nəticəsi olaraq iqtisadiyyatda hiss edilən müsbət impulslar bütün siyasi qüvvələrin hərtərəfli iqtisadi islahatlara yardım mövqeyindən çıxış etməsini təmin edə bilər. Lakin nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, hadisələrin bu cür təkamülü daha çox idxalı əvəzetmə rejimində fəaliyyət göstərən, antiixrac meyilli təsərrüfatlarda aparılan islahatların tələblərinə cavab verir.

Bunun əksinə olaraq, ümumiqtisadi islahatların prioritetliyinin qəbul edilməsi, daxili bazarın tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istehsalın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə, nəticə etibarlı ilə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasına imkan verməklə, yerli islahatların dövlət himayəsinə o qədər də arxalanmadan həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabətə cəlb olunması üçün əlverişli şəraiti təmin edə bilər. Bu isə daha çox ixracyönümlü təsərrüfata malik olan ölkələrdə aparılan islahatların uğurlu nəticələrinin əldə edilməsinə imkan verə bilər.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə, ilk növbədə, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsində iqtisadi vasitələrin üstünlüyü təmin olunmaqla tədiyyə balansının möhkəmləndirilməsi məqsədilə ixracın stimullaşdırılması üzrə tədbirlər görülməlidir. Sonra isə səmərəli ixrac üçün ümumi yardımı saxlamaqla ixracyönümlü istehsalın daha perspektivli sahələrini müəyyən etmək və bu

istiqa­mətdə ixtisaslaşan sahələrdə stimullaşdırma sistemini formalaşdırmaq, tədiyyə balansının yaxşılaşdığı halda isə daxili bazarın müdafiəsi tədbirlərini yumşaltmaq lazımdır. Bundan sonra isə ixracı­yönümlü istehsal kompleksinin yaradılması və ixracın stimullaşdırılması istiqamətində tədbirlər genişləndirilməli və xarici iqtisadi fəaliyyətin milli tən­z­im­lən­mə sistemi beynəlxalq hüquq normalarına və dünya təcrübəsində qəbul olunmuş prinsiplərə uyğunlaşdırılmalıdır.

Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, getdikcə çoxalan sayda ölkələrdə xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşması prosesinin güclənməsi əsasında milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığının artması və bir çox istehsalçıların beynəlxalq dövriyyəyə cəlb olunması qlobal miqyasda daha səmərəli əmək bölgüsü, habelə istehsal güclərinin yerləşdirilməsindəki disproporsiyaların aradan qaldırılması üçün yeni imkanlar açır. Məsələn ondadır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrlə inkişaf etmiş sənaye ölkələri arasındakı «məsrəflər-qiy­mətlər» nisbətindəki fərq, sonuncu qrupa daxil olan ölkələr arasındakı müvafiq göstəricidən orta hesabla 2 dəfə çoxdur. Buna görə də inkişaf etmiş sənaye ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı müvafiq məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşma əsasında əmək bölgüsünün inkişaf etdirilməsindən əldə edilən səmərə, prinsip etibarını ilə, inkişaf etmiş ölkələrin özləri arasında əmək bölgüsünün dərinləşdirilməsinin səmərəliliyindən daha artıqdır.

İnkişaf etməkdə olan regionların əsas üstünlüklərinə, məlum olduğu kimi, işçi qüvvəsinin ucuzluğu, yeyinti və yüngül sənaye sahələrində is-teh­lak olunan ilkin məhsulların və yarımfabrikatların istehsalı üçün çox əlverişli, bəzi hallarda isə nadir iqlim şəraitinin olması, yer təkinin zənginliyi aid edilə bilər. Ən böyük çatışmazlıqları isə ixtisaslı kadrların və investisiya resurslarının qıtlığıdır. Göstərilənlər bu ölkələrin beynəlxalq ixtisaslaşmada mövqelərini aqrar xammalın və mineral ehtiyatların istehsalçısı və ixracatçısı kimi müəyyən edir. Belə ki, həmin sahələr əmək tutumlu olmaqla yanaşı, nə yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsini, nə də mütəmadi iri investisiya qoyuluşlarını tələb edir. İnkişaf etmiş sənaye ölkələri isə əksinə, müasir tələblərə cavab verən işçi qüvvəsi və

izafı investisiya resurslarına malik olduqlarından kapital və elmi tutumlu istehsallar üzrə ixtisaslaşırılar.

Qlobal əmək bölgüsünün bu sistemi sabit xarakter daşımır və heç də inkişaf etməkdə olan ölkələrin aqrar-xammal əlavəsi buxovundan qurtulması üçün imkanların olmadığına dəlalət etmir. Əksinə, bu sistem aşağıdakı səbəblər üzündən çox dinamik və dəyişkəndir: birincisi, ETT-nin durmadan sürətlənməsi və bu prosesin təkanverici qüvvəsinin inkişaf etmiş ölkələrin olması; ikincisi, bu qrup ölkələrdə həyat səviyyəsinin mütəmadi yüksəlməsi, əksər hallarda əmək məhsuldarlığını üstələyən templərlə əməkhaqqının artımı səbəbilə, əsasən sadə texnologiyalar bazasında istehsal edilən malların və xidmətlərin qiymət üzrə beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi.

Qeyd edilənlər həmin ölkələrin sahibkarlarını ölkə iqtisadiyyatının aşağı texnoloji qatında yerləşən islahatları, yaxud onların bəzi mərhələlərini daha zəif inkişaf etmiş ölkələrə köçürməyə təhrik edir. Ekoloji təhlükəsizlik standartlarının yüksəlməsi, onlara riayət edilməsi ilə əlaqədar xərclərin artımı da ekoloji cəhətdən əlverişsiz istehsal məsrəfləri tərkibində təbiəti müdafiə xərclərinin xüsusi çəkisi kifayət qədər aşağı olan, ətraf mühitin müdafiəsinə çox ciddi tələblər qoymayan inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürülməsinə də təkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasını müəyyənləşdirmək üçün ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündəki üstünlükləri, daxili tələbat və mövcud iqtisadi potensial əsas götürülərək məqsədlər sistemi formalaşdırılmalıdır. Bu zaman əməli fəaliyyət üçün ən yaxşı metodiki üsul, ölkədaxili proseslərin Dünya Təsərrüfat Sisteminin inkişaf meyilləri və qanunauyğunluqları ilə uzlaşdırılması hesab olunmalıdır.

Beləliklə, bu qənaətə gəlirik ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın təşəkkülü şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı metodoloji prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir:

- ölkədə dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiya olunmuş, açıq iqtisadi sistemin formalaşdırılması məqsədilə xarici iqtisadi siyasət sahəsində qərarların qəbul edilməsi zamanı ÜTT-nin tələblərinin, habelə əlaqədar beynəlxalq hüquq normalarının nəzərə alınması;

- tənzimlənmənin iqtisadi vasitələrinə üstünlük verilməsi ilə yanaşı, keçid dövründə dövlətin əlahiddə tənzimləyici rolunun nəzərə alınması;

- xarici iqtisadi fəaliyyət üzərində dövlət inhisarının yolverilməzliyi;

- xarici iqtisadi siyasətin vahidliyinə, ardıcılığın və proqnozlaşdırıla bilən olmasının təmin edilməsi (ancaq bu halda ayrı-ayrı tədbirlərin qarşılıqlı gücləndirici effektinə nail olmaq olar);

- xarici iqtisadi əlaqələrin mövcud vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi və inkişafının konkret şəraitə adekvat proqnozlaşdırılması;

- dünya iqtisadiyyatında baş verən qlobal prosesləri, dünya təsərrüfat sisteminin və milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərini, perspektivlərini nəzərə almaqla məqsədlərin və ya hədəflərin ardıcılığının düzgün müəyyənləşdirilməsi (məqsədlər sırasının konkret şəraitdən asılı olaraq dəqiqləşdirilməsi istisna edilməməklə);

- xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsindəki islahatların ümumi iqtisadi islahatlar və dünya təsərrüfat sistemində gedən proseslərlə uzlaşdırılması;

- müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması zərurəti ilə əlaqədar olaraq ölkə iqtisadiyyatının mütərəqqi struktur şəkildə yenidən qurulması və onun beynəlxalq əmək bölgüsündə üstünlüklərinin reallaşması üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

- iqtisadi, sosial və ekoloji siyasətin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə hər hansı bir ölkədə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin səmərəli milli mexanizminin qurulması istiqamətində atılan addımlar beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin ümumi qaydalarını nəzərə almalı və çoxtərəfli beynəlxalq

sazişlərin tənzimləmə alətlərinə, onların tətbiqi sahəsindəki norma və qaydalara, onlardan istifadə imkanlarına qoyulan tələblərə cavab verməlidir.

Bu baxımdan, ilk növbədə, ÜTT və GATT/TTBS (Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş) çərçivəsində çoxtərəfli beynəlxalq tənzimlənmə sisteminin baza prinsiplərinə diqqət yetirilməlidir. Bunlar milli tənzimləmə sistemlərinin qurulması və fəaliyyətinin universal prinsipləri kimi çıxış etməklə rəqabət aparən bu sistemlərin qarşılıqlı səmərəli fəaliyyət göstərmələrinə imkan yaradır.

Bütövlükdə, çoxtərəfli sazişlər sisteminin əsaslandığı ən vacib prinsiplərə aşağıdakıları aid etmək olar: diskriminasiyaya yol verilməməsi və transparentlik.

Diskriminasiyaya yol verilməməsi prinsipi malların və xidmətlərin azad rəqabəti üçün bərabər şəraitin yaradılması zərurətindən irəli gəlir və beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsinin iki əsas prinsipi ilə şərtlənir: Ən Əlverişli Rejim (ƏƏR) və Milli Rejim (MR).

ƏƏR prinsipi GATT-47-nin I maddəsində və GATT-94-də birbaşa şəkildə müəyyən olunmuşdur: «Razılığa gələn tərəflərdən birinin hər hansı digər ölkədən gələn, yaxud həmin ölkəyə gedən istənilən mala münasibətdə müəyyən etdiyi (təqdim etmiş olduğu) hər hansı üstünlük, əlverişli şərait, imtiyaz və ya immunitet razılığa gələn bütün digər tərəflərin ərazilərindən gələn, yaxud onların ərazilərinə gedən eyni cür (analoji) mala da dərhal və şərtsiz qaydada təqdim olunmalıdır». Göründüyü kimi, ƏƏR dedikdə, hər hansı üçüncü ölkəyə verilmiş istənilən güzəştin bu cür rejim təqdim olunmuş ölkəyə də aid edilməsi başa düşülür. Başqa sözlə desək, ƏƏR prinsipi ayrıca götürülsə də daha əlverişli ticarət rejiminin təqdim olunmasına yol vermir. ƏƏR ilk dəfə olaraq XIX əsrdə İngiltərə ilə Fransa arasında bağlanmış 1860-cı il tarixli Ticarət Sazişi çərçivəsində tətbiq olunmuşdur.

TTBS, sonradan isə həm hə ÜTT çərçivəsində ƏƏR şərtsiz xarakter daşıyır, yəni həmin rejim çərçivəsində güzəştlərin bütün ölkələrə aid edilməsi

heç bir şərtədən asılı ola bilməz və üzv-ölkələr müvafiq maddəni tam həcmdə tətbiq etməyə borcludurlar.

ƏƏR prinsipi, hər şeydən əvvəl, gömrük rüsumlarının tətbiqini tənzimləyən qayda kimi meydana çıxmış, sonralar isə getdikcə universal xarakter kəsb etmişdir. QATT müddəaları çərçivəsində bu prinsip idxal olunan mallara daxili vergilərin və yığımların tətbiqi, habelə, həmin malların daşınması, satışı, bölgüsü və istifadəsi qaydalarına birbaşa şəkildə aid edilirdi. Hal-hazırda isə, bu prinsip çoxtərəfli razılaşmaların əksər elementlərinə münasibətdə tətbiq edilir. Bunların sırasında gömrük rüsumlarının, tranzit qaydalarının, vergi alətlərinin, texniki maneələrin, kəmiyyət məhdudluqlarının tətbiqini göstərmək olar. Bundan əlavə, ƏƏR prinsipi Xidmətlərlə Ticarətə dair Baş Sazişin (QATS) və İntellektual Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektləri haqqında Sazişin (TRİPS) də əsasında durur.

Onu da qeyd etmək zəruridir ki, ÜTT çərçivəsində ƏƏR prinsipindən bir sıra standart istisnalar da nəzərdə tutulmuşdur. Ənənəvi olaraq bunlara gömrük ittifaqlarının və sərbəst ticarət zonalarının qurulması, sərhədyanı və sahiləyanı ticarət, inkişaf etməkdə olan, son dövrlərdə isə həm də keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə verilən qarşılıqlı olmayan preferensiyalar aid edilir. Bu cür güzəştlər spesifik xarakter daşıyır, bu səbəbdən də ancaq məhdud şəkildə tətbiq oluna bilər.

ƏƏR prinsipindən ənənəvi istisnalara inkişaf etməkdə olan və ən az inkişaf etmiş ölkələr üçün xüsusi rejimin müəyyən edilməsi təcrübəsini də aid edirlər. Bu təcrübə GATT çərçivəsində aparılan danışıqların «Kennedi raundu»nun sazişləri ilə müəyyən olunmuşdur.

Baxılan halda ƏƏR-dən istisnalar müxtəlif formalarda təzahür edə bilər. Ənənəvi forma preferensiyaların milli sistemləri çərçivəsində preferensial gömrük rüsumları tətbiq edilmişdir. Digər sahələrdə bu, bir qayda olaraq, tənzimləmənin müxtəlif alətlərinin tətbiqi qaydalarına münasibətdə göstərilən ölkələrə qarşı daha yumşaq tələblərin (subsidiyalardan istifadə üçün daha geniş imkanlar, milli qanunvericiliyin və onun tətbiqi təcrübəsinin çoxtərəfli

sazişlərin normalarına uyğunlaşdırılması üçün daha uzun keçid dövrü və s.) irəli sürülməsində özünü büruzə verir. Son illərdə diferensiallaşdırılmış və əlverişli rejimin elementləri keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə də tətbiq olunmağa başlanmış və bu da öz əksini Uruqvay raundunun sazişlərində tapmışdır.

Milli rejim prinsipi GATT – 47-nin III maddəsində və GATT-94-də bir-başa şəkildə müəyyən olunmuşdur: «Razılığa gələn hər bir tərəfin ərazisinə gələn və razılığa gələn digər tərəfin ərazisinə gətirilən mallara, onların daxili bazarda satışına, satışa təklifinə, alınmasına, daşınmasına, bölgüsünə, yaxud istifadəsinə aid olan bütün qanunlar, qaydalar və tələblərə münasibətdə milli mənşəli analoji mallar üçün müəyyən olunmuş rejimdə az əlverişli olmayan rejim təqdim olunmalıdır». Başqa sözlə desək, MR prinsipi xarici mallara, xidmətlərə, kapitallara və şəxslərə münasibətdə tətbiq olunan hüquqi rejimlə eyni, yaxud ondan az əlverişli olmayan rejimin təqdim olunmasını nəzərdə tutur. MR prinsipinin tətbiqində məqsəd, tənzimlənmənin daxili tədbirləri vasitəsilə xarici malların (xidmətlərin, kapitalın) diskriminasiyasının qarşısını almaq, son nəticədə isə idxalın tənzimlənməsi vasitələrini malın gömrük tənzimlənməsi zamanı sərhəddə tətbiq olunan tarif, qeyri-tarif və vergi tədbirlərini hüdudlandırmaqdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə ticarət, işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası, intellektual mülkiyyət obyektləri ilə ticarət kimi formaların əhəmiyyətinin artmasına mütənasib olaraq MR prinsipinin rolu da artmışdır. Göstərilən sahələrdə daxili tənzimləmə tədbirləri ənənəvi ticarətlə müqayisədə daha güclü təsirə malikdir. Məsələn, bir çox peşəkar xidmətlərlə ticarət əməliyyatları (rabitə xidmətləri, hüquqi, tibbi və tikinti xidmətləri) sırf xarici iqtisadi tənzimlənmə tədbirlərindən, demək olar ki, asılı deyillər. Baxılan halda müvafiq fəaliyyət sferasını tənzimləyən daxili qaydalar və normalar, müəyyənəddici rol oynayan və məhz həmin bu ümumi qaydalar başlıca proteksionist alətləri kimi çıxış edirlər.

Mallara ticarətdə MR prinsipinin tətbiq ounduğu ən vacib sahələrə – daxili vergilərin və yığımların tutulması, mallın satış qaydaları, nəql edilməsi

və istifadəsi aid edilir. MR prinsipi universal xarakter daşdığından xidmətlərlə ticarətə və xarici investorların fəaliyyətinin tənzimlənməsinə də tətbiq oluna bilər. Lakin məlumdur ki, göstərilən istiqamətlərdə müəyyən fəaliyyət sferasına xarici şəxslərin daxil olması milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından qadağan edilə bilər. Məhz bu səbəbdəndir ki, həmin sferalarda (xidmətlərlə ticarət, xarici investisiyanın tənzimlənməsi) MR prinsipi geniş yayılmış və adətən ayrı-ayrı sahələrə münasibətdə fərqli şəkildə tətbiq edilir. Eyni zamanda texnologiyalarla və elmi-texniki birliklərə ticarət və xüsusilə də intellektual mülkiyyət sahiblərinin hüquqlarının müdafiəsi sahələrində MR prinsipi baza xarakteri daşıyır.

MR prinsipindən istisnalar da nəzərdə tutula bilər ki, bunlara da, ilk növbədə, hökumət subsidiyalarının verilməsi və dövlət satınalmalarının həyata keçirilməsi sahələri aid edilir, milli qanunvericiliyin yerli sahibkarlar üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına istiqamətlənən ayrı-ayrı normaları üzrə də istisnalar nəzərdə tutula bilər.

Transprentlik prinsipi xarici ticarətin tənzimlənməsi sisteminin şəffaflığının təmin edilməsi zərurətindən irəli gəlir və geniş planda – tənzimlənmə tədbirləri haqqında məlumatın əldə edilməsinin mümkünlüyünü, həmin tənzimlənmə tədbirlərinin, habelə onların tətbiqi qaydalarının aydınlığını və birmənalılığını nəzərdə tutur.

Ən aydın şəkildə transprentlik prinsipi GATT-47-nin X maddəsində və GATT-94-də müəyyən edilmişdir. Transprentliyin əsas elementlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- dövlət tənzimlənməsi tədbirləri haqqında məlumatın əldə edilməsinin mümkünlüyü;
- tənzimlənmənin istənilən tədbirlərinin yalnız dərc olunduqdan sonra tətbiq edilməsi;
- tənzimlənmə tədbirlərinin eyni şəkildə tətbiqi;
- hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətindən şikayət edilməsinin mümkünlüyü;

- notifikasiya – çoxtərəfli sazişlər çərçivəsində maraqlı tərəflərin tənzimlənmə sistemləri barədə məlumatlandırılması,

- çoxtərəfli sazişlərin tətbiqi üzərində nəzarət aparan orqanların rəsmi xəbərdar edilməsi yolu ilə həyata keçirilir;

- mübahisələrin həlli sistemi çərçivəsində transpəntliyin təmin edilməsi ilə əlaqədar tədbirlərin (məsləhətləşmələr, maraqlı tərəflərə məlumatın verilməsi);

- qərarların tətbiq edilməsi prosedurlarının şəffaflığı.

Müəyyən hallarda (məsələn, tam şəffaflıq tərəflərdən birinin hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxara bildikdə, kommərsiya sirrini açılması təhlükəsi ortaya çıxdıqda və s.) transpəntlik prinsipindən istisnalara da yol verilə bilər. Bu hallar çoxtərəfli ticarət sazişləri ilə müəyyən edilir.

Hazırda ÜTT çərçivəsində ticarət-iqtisadi əlaqələrin beynəlxalq tənzimlənmə sistemi aşağıdakı sahələri əhatə edir:

Gömrük-tarif tənzimlənməsi. Bu sahədə əsas alətlər kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- iştirakçıların tarif dərəcələrinin əlaqələndirilməsi üzrə öhdəlikləri;

- müntəzəm çoxtərəfli danışıqlar mexanizmi.

Gömrük rüsumlarının azaldılmasına dair danışıqların aparılması qaydaları, eləcə də tarif güzəştləri siyahılarının hazırlanması və dəyişdirilməsi qaydaları GATT-47-nin XXVII və XXVIII maddələrində müəyyən edilmişdir. GATT-ın gömrük-tarif tənzimlənməsi məsələlərinə dair maddələri tez-tez düzəlişlərə və əlavələrə məruz qalmışdır. Bir sıra mühüm dəyişikliklər XXXVI və XXXVII maddələrin daxil edilməsi ilə əlaqədardır. Həmin maddələrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin öz iqtisadiyyatlarını müdafiə etmək məqsədilə gömrük rüsumlarını artırmaq hüquqları təsbit edilmiş, həmçinin inkişaf etmiş dövlətlərin inkişaf etməkdə olan dövlətlərdən idxal olunan mallara gömrük rüsumlarını azaltmaq sahəsində öhdəlikləri müəyyən edilmişdir.

Kəmiyyət və inzibati məhdudiyyətlərin tətbiqi. GATT-47-nin XI maddəsi (həm ixraca, həm idxala məhdudiyyətlərə aiddir) xüsusi hallar istisna olmaqla

gömrük rüsumlarından, vergilərdən və digər yığımlardan savayı, kəmiyyət məhdudiyyətlərinin və istənilən digər tədbirlərin (o cümlədən lisenziyalar şəklində) tətbiqindən imtina edilməsini nəzərdə tuturdu. Bu müddəalar GATT-94-də də saxlanmış və başqa sözlə desək, kənd təsərrüfatı malları ilə ticarət sahəsindəki dəyişikliklər və tədiyyə balansının nizama salınması üzrə qeydlər nəzərə alınmaqla ÜTT çərçivəsində də fəaliyyət göstərməkdədir.

GATT-47-nin XIII maddəsi və GATT-94 kəmiyyət məhdudiyyətlərinin tətbiqinin əsas prinsipi kimi diskriminasiyaya yol verməmək prinsipini müəyyən edir və bu əsasda onların tətbiqi qaydalarını təsbit edir.

Uruqvay raundu sazişləri çərçivəsində bütün kəmiyyət məhdudiyyətlərinin ləğv edilməsi haqqında (onlardan qoruyucu tədbirlər keyfiyyətində istifadə halları istisna olmaqla) razılıq əldə edilmişdir. Bu, ilk növbədə kənd təsərrüfatı üzrə sazişə aiddir. Toxuculuq məmulatları və geyim əşyaları üzrə saziş kəmiyyət məhdudiyyətlərinin 10 il ərzində, toxuculuq məmulatları ilə ticarət öhdəliklərinin ümumi sisteminə 4 mərhələli inteqrasiyası gedişində ləğv edilməsini nəzərdə tutur. Kənd təsərrüfatı üzrə saziş isə kəmiyyət məhdudiyyətlərinin 1995-ci illərin əvvəlindən dərhal aradan qaldırılması və onların tarif ekvivalentlərinə köçürülməsini nəzərdə tuturdu. Məhz bunun nəticəsində baxılan sektordan tarif dərəcələrinin səviyyəsi sənaye məhsulları və ticarətlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir.

İdxalın (ixracın) inhisarçı kanalının (dövlət inhisarının) tətbiqi. Xarici ticarət sahəsində dövlət inhisarından ayrı-ayrı mallarla ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsi vasitəsi kimi istifadə edilməsi dünya ticarətinin çoxtərəfli tənzimlənməsi sisteminin tələbləri ilə ziddiyyət təşkil etmir. İdxalın (ixracın) inhisarçı kanalı sisteminin tətbiqinin əsas prinsipləri GATT-ın XVII maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, inhisarçı lisenziyaya malik müəssisələr (o cümlədən dövlətin mülkiyyətində olan) bu və ya digər mal ilə ticarətdə qəbul olunmuş ümumi prinsiplər və qaydalar əsasında fəaliyyət göstərməli, habelə malları tələb və təklifin nisbəti ilə müəyyən olunan qiymətlərlə almalı və satmalıdırlar. Göründüyü kimi, inhisarçı lisenziyaya

malik olan müəssisələr onların tərəf müqabili, yaxud rəqibi ola bilən istənilən hər hansı bir müəssisə ilə eyni şərtlər daxilində fəaliyyət göstərməlidirlər.

Qadağanların tətbiqi. İdxal və ixrac qadağanlarının tətbiqinin ümumi prinsipləri kəmiyyət məhdudiyyətləri üçün müəyyən olunmuş prinsiplərlə eynidir. İdxala və ixraca qadağanlara GATT-47-nin XI maddəsinin müddəaları şamil edilir ki, burada da sazişlərdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, qadağanların tətbiqinin yolverilməz olduğu birbaşa bildirilir. Bu istisnalar (tədiyyə balansı və qoruyucu tədbirlərin tətbiqi ilə əlaqədar məhdudiyyətlərdən savayı) kəmiyyət məhdudiyyətlərinin tətbiqi sahəsindəki istisnalarla eynidir. Göründüyü kimi, təcrübədə qadağanların tətbiq edilməsi üçün əsas kimi texniki maneələr çıxış edir. Bundan əlavə, GATT-47-nin XTS maddəsi aşağıdakı məqsədlərlə də qadağanların və məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsinə yol verir:

- ictimai əxlaqın qorunması;
- insanların, heyvanların və bitkilərin həyat və sağlamlığının müdafiəsi;
- GATT-ın müddəalarına zidd olmayan qanunlara riayət edilməsi;
- patentlərin müəlliflik hüquqlarının qorunması;
- hökumətlərarası mal mübadiləsi sazişləri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi;
- təbii ehtiyatlarının tükənməsinin qarşısının alınması (əgər müvafiq tədbirlər daxili istehsalın və istehlakın məhdudlaşdırılması ilə eyni zamanda aparılırsa);
- milli bədii, tarixi və arxeoloji sərvətlərin mühafizəsi.

Həmin maddəyə uyğun olaraq milli emaledici sənayenin yerli materiallarla, bu materialların daxili qiymətinin dünya qiymətindən aşağı olduğu dövrlərdə, təmin edilməsi məqsədilə onların ixracına məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Lakin o da qeyd olunur ki, bu cür məhdudiyyətlər ixracın artımı, yaxud həmin daxili sənayenin müdafiəsi üçün şərait yaratmalıdır. Bundan əlavə, baxılan maddəyə uyğun olaraq həbsdə olan

şəxslərin əməyi ilə istehsal olunan mallara, qızıl və ya gümüşlə ticarətə də müvafiq tədbirlər tətbiq oluna bilər.

Qadağanlar ayrı-seçkilik əsasında, yaxud diskriminasiyaya yol verən şəkildə tətbiq edilməməli və beynəlxalq ticarət gizli əngəl vasitəsi kimi çıxış etməməlidir.

Lisenzialaşdırmanın tətbiqi. GATT-47-nin müddəaları (maddə XI) idxal və ixrac lisenziyaları da daxil olmaqla istənilən məhdudiyyət və qadağanlardan istifadə edilməsini yasaqlayır. Başqa sözlə, GATT-47-də lisenziyalashmanın tətbiqi qaydaları bütövlükdə kəmiyyət məhdudiyyətlərinin tətbiqi üçün müəyyən olunmuş qaydalarla eyni idi. ÜTT-nin təsis edilməsi haqqındakı Saziş çərçivəsində idxala lisenziya verilməsinə dair daha müfəssəl qaydalar nəzərdə tutulmuşdur. Bu Saziş lisenziyalashdırmanı ən geniş mənada şərh edir və onu gömrük rəsmiləşdirməsi zamanı adətən təqdim olunmayan xüsusi müraciətlərin, yaxud sənədlərin təqdim edilməsini nəzərdə tutan bir inzibati prosedur kimi müəyyən edir.

Saziş müddəalarına riayət edilməsinin təmin edilməsi üçün iştirakçı ölkələrin daxili qanunvericiliyinin mütləq şəkildə həmin müddəalara uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulmuş və dövlətlərin iştirakçı razılığı olmadan istisnaların yolverilməz olduğu müəyyən edilmişdir.

«Boz zona» tədbirlərinin tətbiqi. Ticarət siyasəti sahəsində beynəlxalq öhdəliklər sisteminin formalaşması və genişlənməsi, xüsusilə proteksionizm imkanlarının məhdudlaşdırılması bir çox dövlətləri xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləmə sistemlərini təkmilləşdirmək məcburiyyəti ilə üzləşdirdi. Nəticə etibarilə çoxtərəfli sazişlər çərçivəsində müəyyən olunmuş öhdəliklərdən yan ötməklə ticarət məhdudiyyətinin tətbiqi təcrübəsi yayılmağa başladı. Belə məhdudiyyətlər demək olar ki, heç vaxt qanunvericiliklə təsbit olunmur, yalnız ayrı-ayrı hallarda ikitərəfli sazişlər formasında (bəzən hətta qeyri-rəsmi xarakterli) təzahür edir. Məhz bu səbəbdən də ticarətin məhdudlaşdırılmasının bu cür vasitələri «boz zona tədbirləri» adı ilə tanınır. Həmin tədbirlər arasında ixracın «kənullü» məhdudlaşdırılması xüsusilə geniş yayılmışdır ki, bu da

kvotalaşdırma mexanizmini rəsmi şəkildə tətbiq etmədən kifayət məhdudluqlarından istifadə edilməsinə imkan verir.

«Uruqvay raundu» sazişləri ixracın «kөнüllü» məhdudlaşdırılması tədbirlərindən istifadə sahəsində iştirakçı ölkələrə qarşı ciddi öhdəliklər irəli sürür. Qoruyucu tədbirlər üzrə Sazişin 11-ci maddəsində iştirakçı ölkələrin ixracın «kөнüllü» məhdudlaşdırılması, ixraca və ya idxala münasibətdə digər oxşar tədbirlərin tətbiqi, yaxud qorunub saxlanması cəhdlərindən, o cümlədən ixracın məhdudlaşdırılmasından, ixrac və ya idxal qiymətləri, habelə ixrac və ya idxal üzərində müşahidə üzrə tədbirlərin tətbiqindən, idxalın kartelləşdirilməsindən, ixracın, yaxud idxalın selektiv lisenziyalaşdırılmasından çəkinəcəkləri birbaşa şəkildə nəzərdə tutulmuşdur. Bu Saziş qoruyucu tədbirlərin tətbiqi qaydalarına uyğun olaraq, yaxud ayrı-ayrı sektorlar üzrə sazişlər çərçivəsində (toxuculuq məmulatları və geyim əşyaları üzrə Saziş) görülmüş tədbirlərə şamil edilmir. Bütün bu cür tədbirlər və sazişlər ÜTT-nin təsis edilməsi haqqında Sazişin qüvvəyə mindiyi andan 4 il ərzində aradan qaldırılmalı, yaxud qoruyucu tədbirlər üzrə Sazişə uyğunlaşdırılmalıdır. Eyni zamanda iştirakçı ölkələr qeyri-hökumət səviyyəsində də, yəni ayrı-ayrı şirkətlərin sazişləri çərçivəsində də, müvafiq tədbirlərdən istifadə edilməsini stimullaşdırmayacaqları və dəstəkləməyəcəklərinə dair öhdəlikləri öz üzərlərinə götürürlər.

Mövzu 8

Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında təşkilatların rolu

PLAN

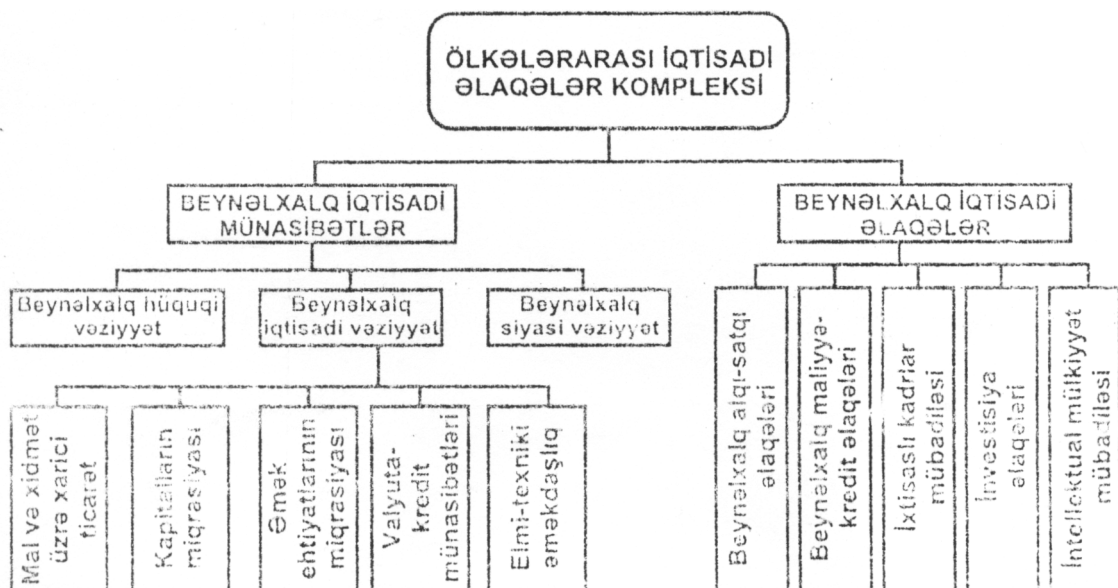
1. Ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin rolu.
2. Qloballaşma və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlanma meyli.
3. Təşkilatlanmanın mahiyyəti və məqsədi.
4. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların funksiyaları və təşkilata üzvlük.
5. Təşkilatı struktur və ali orqanlar.

Bəşəriyyət müasir dövrdə özünün həddən artıq mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi ilə səciyyələnir. Statistikanın verdiyi son məlumata görə yer kürəsində əhalinin sayı 6 milyardı keçmişdir. Hesab edilir ki, bu əhali 3-4 min xalqdan ibarətdir və onlar müvafiq olaraq o qədər də diidə ünsiyyətdə olurlar.

Ümümdünya Bankının statistikasına görə müasir dünya 210 dövlət-ərazi birləşmələrini, yaxud ölkə və əraziləri özündə birləşdirir. Bu ölkə və ərazilərdə isə 300-dən çox milli pul vahidi dövriyyədədir.

Müasir dövrümüzdə həmin ölkələr arasında iqtisadi münasibətlər ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Dünya iqtisadiyyatının formalaşması, dünya bazanın təşəkkülü, eyni zamanda global problemlərin kəskinləşməsi və onların həllinin yalnız ümumbəşəri səviyyədə mümkünlüyü beynəlxalq iqtisadi münasibətləri bir sistem halında bərqərar olmasına gətirib çıxarmışdır. Dünya bazarında qiymətlərin dinamikası, ayrı-ayrı ölkələrin ixrac potensialında və idxal tələbatında baş verən dəyişikliklər, dünya iqtisadiyyatında struktur irəliləyişlər və beynəlxalq inhisarların fəaliyyəti hər bir ölkənin mənafeyinə toxunur.

Fikrimizcə, hazırda ayrılıqda ölkələrarası iqtisadi əlaqələr və bütünlükdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi son dərəcə mürəkkəbliyi və kəskin dinamizmi ilə səciyyələnir. Yuxarıda dediklərimizi ümumiləşdirsək, ölkələrarası iqtisadi əlaqələr kompleksini aşağıdakı sxem formasında ifadə etmək olar.

Sxemdən də göründüyü kimi, əvvəla, sistemin təsir ünsürlərinin mahiyyətə fərqli xüsusiyyətlərə malik olması onların nəzəri əsaslarının vahid məxrəcə gətirilməsi imkanını aradan qaldırır.

İkincisi, ümummilli və fərdi mənafeələrin optimal uyğunluğuna nail olunması problemi həm strateji, həm də taktiki planda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin sabitliyinə xələl gətirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Düzdür, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə bu məsələ qismən də olsa öz həllini tapmışdır. Lakin bütövlükdə götürüldükdə, XIƏ-in problem, bir tərəfdən, ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin inkişafına stimül yaradırsa da, digər tərəfdən, bir sıra çətinliklər meydana çıxarır.

Üçüncüsü, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin subyektləri, başqa sözlə, milli dövlət qurumları özlərinin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafı baxımından bir-birindən çox fərqlənirlər.

Fikrimizcə, real bazar münasibətlərinin təşəkkül tapdığı bir ölkədə iqtisadi münasibətlərin daxili və xarici bölgüsü, hansının üstün olması fikri məntiqi ardıcılığa gətirib çıxarır. Əlbəttə, söhbət problemə tarixi-xronoloji baxımdan yanaşmadan getmir. Müasir dövrün real gerçəkliyi açıq-aydın göstərir ki, ölkədaxili və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə dialektik vəhdət halında baxılmalıdır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi təkcə iqtisadi əlaqələrlə məhdudlaşmır. Bu sistemin mühüm tərkib hissələri olan hüquqi, siyasi, milli, sosial və s. proseslər həmin sistemin əhatə dairəsində olması qəbul edilir.

Məsələn, sosial problemlərin ümumbəşəri dəyərlər müstəvisində həll olunması beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində dövlətin rolunun yüksəldilməsini və dövlət müdaxiləsinin zəruriliyini şərtləndirir. Yaxud fərdi məvaciblərin ödənilməsi ümummilli mənafeənin tam təminatı baxımından həyata keçirilməlidir və s.

Beləliklə, müasir dövr XIƏ-lər sistemində əlaqələr kompleksinin həm bazar mexanizmi, həm də dövlət idarəçiliyi mövqeyinin (bir sıra hallarda ikincinin üstünlüyünü təmin etməklə) realizasiyasını məqsədəuyğun edir.

Son dövrlərdə, xüsusilə XXI əsrin başlanğıcında elmi-texniki inqilabın beynəlxalq əmək bölgüsünə və beynəlxalq ticarətə əhəmiyyətli təsiri ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin mahiyətində əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxartmışdır. Elə bu səbəbdən də həmin dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında baş verən yeni hadisələrin, meyl və təmayüllərin öyrənilməsinə həsr olunmuş bir sıra cərəyanlar meydana çıxdı. Neotexnoloji istiqamətli bu cərəyanlar beynəlxalq əmək bölgüsünün müasir inkişafının real proseslərini daha dolğun əks etdirir. Bu istiqamətin tərəfdarları müasir iqtisadi əlaqələrdə əsas amillərin texnoloji amillər olduğunu osaslandırmağa çalışırlar. Neotexnoloji cərəyan bütövlükdə innovasiya prosesinə əsaslanır və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ağırlıq mərkəzinin mikrosəviyyəyə keçirilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir.

Əvvəla, istehsal texnologiyasının hərtərəfli genişlənməsi vasitəsi ilə (istehsal təcrübəsi və texnoloji biliklərin mübadiləsi, beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiya, əmək ehtiyatlarının beynəlxalq miqrasiyası, istehsal sahəsində əməkdaşlıq, qlobal təşkilati-iqtisadi və informasiya infrastrukturunun formalaşması və s.) məhsuldar qüvvələrin beynəlmilləşmə səviyyəsi kəskin yüksəlir; ikinci. Beynəlxalq əmək bölgüsü—əksliklərin dialektik vəhdəti bazasında iqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi güclənir; **üçüncü**, beynəlxalq ticarətin miqyasının artması və onun xarakterində baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin beynəlmilləşmə prosesinə təsiri yüksəlir; **dördüncü**, xidmət sahəsi, beynəlxalq əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilir; **beşinci**, elmi-texniki biliklər (nou-hau, ratent, injiniring, konsaltinq və s.) müstəqil mübadilə obyektinə çevrilir və güclü inkişaf edir və s.

Göstərilən amillər kompleksi dünya iqtisadiyyatının və eləcə də dünya ölkələrinin beynəlxalq iqtisadi təşkilatlanmasının vahid sistem kimi formalaşması və tərəqqisinin hərəkətverici qüvvələri kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, bunun özünün əsas cəhətləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- Dünya sosializm sisteminin süqutu bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının və ölkələrarası iqtisadi təşkilatlanmanın inkişafına güclü təkan vermişdir. Bu özünü,

hər şeydən əvvəl, iqtisadi əlaqələrin ideologiyalaşdırılmış çərçivəsindən çıxmasında göstərir.

- Ölkələrarası qarşılıqlı asılılığın güclənməsi beynəlxalq iqtisadi təşkilatlanmanın rolunu və əhəmiyyətini getdikcə artırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkələrarası iqtisadi təşkilatlanmanın möhkəmlənməsi və dərinləşməsinin özü milli iqtisadiyyatın inkişafının həlledici amillərindən birinə çevrilir.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlanma sisteminə müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan ölkələr cəlb olunur. Daha konkret desək, müasir şərait ikiqütblü əlaqələr sistemi kimi xarakterizə oluna bilər. Bir tərəfdən, dünya sənayə istehsalının 4/5-ü və dünya ticarətinin 2/3-i inkişaf etmiş 10 ölkənin əlində cəmləşmişdir. Digər tərəfdən, həmin ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrdən idxal asılılığı özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə daxili bazanın tutumunun azalması inkişaf etmiş ölkələrin mənafeyinə birbaşa mənfi təsir göstərir. Məhz buna görə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi geriliyi qlobal problemlərdən biri kimi xarakterizə olunur.

Ünümdünya xarakteri kəsb edən qlobal problemlərin daha da kəskinləşməsi dünya ölkələrinin beynəlxalq təşkilatlanmasını sürətləndirən başlıca amillərdən biri hesab edilir.

Qlobal problemlərin həlli təsərrüfat həyatını beynəlmilləşmənin sürətlənməsini tələb edir. Bütün dünya xalqlarının, bülövlükdə bəşəriyyətin həyatı mənafeələrinə təsir göstərən ictimai proses və hadisələrlə bağlı olan dünya miqyaslı aktual problemlərin həlli üçün dövlətlərin yalnız ikitərəfli əməkdaşlığı deyil, çoxsaylı, hətta bütün dünya dövlətlərinin birgə əməkdaşlığı tələb olunur. Burada kəmiyyət yığılı əsas deyil. Gündəlik təsərrüfat həyatının qarşıya çıxardığı dünyəvi problemlərin xarakteri ilə mürəkkəbdir ki, onları yalnız daimi işlək mexanizmlə həll etmək olar. Belə mexanizmi əsasən beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar ola bilər.

Dünya ölkənin iqtisadi birləşməsi kapitalların beynəlxalq hərəkətinə əsaslanaraq XIƏ-də sistem yaradan amilə çevrilir. Dünya ölkələrinin iqtisadi təşkilatlanması və beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin yaranmasına dair tədqiqatçılar

arasında vahid fikir yoxdur. Onlan çox hallarda çoxmilli, qlobal, transmilli şirkətlər və korporasiyalar da adlandırırlar.

Müasir xarici iqtisadi əlaqələr sistemində ən mühüm cəhətlərdən biri beynəlxalq biznesin ağırlıq mərkəzinin mikrosəviyyəyə keçirilməsi ilə transmilli korporasiyaların meydana çıxmasıdır ki, bu da xarici iqtisadi təşkilatlar sistemində əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxarmışdır.

İqtisadi mövqelərini möhkəmləndirən beynəlxalq inhisarlar getdikcə daha güclü surətdə beynəlxalq siyasətə təsir edir və avtonom iqtisadi-sivasi qurum kimi fəaliyyətini genişləndirirlər.

Xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin digər səciyyəvi cəhəti istehsal və kapitalın beynəlmilləşmə səviyyəsinin kəskin yüksəlməsi və inteqrasiya proseslərinin güclənməsi ilə bağlıdır. Dünya iqtisadiyyatında 3 istiqamətdə gədən (NAFTA, Avropa İttifaqı və Sakit okean hövzəsi) inteqrasiya qruplaşmaları ümudünya iqtisadi əlaqələrinin məzmununa yeni xarakter gətirməklə, həm ayrı-ayrı ölkələrin, həm də ölkə qruplarının iqtisadi inkişafına güclü təsir göstərir.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar (BİT) müxtəlif tipli təşkilatlar olub, hökumətlər, dövlətlər və hüquqi şəxslər arasında müqavilə (razılaşma) əsasında yaradılır.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar yaratmaqda məqsəd sənayesinin, nəqliyyatın ayrı-ayrı sahələrində və yarımsahələrində xarici ticarətdə, elm və texnikada, ümumiyyətlə iqtisadiyyatın müəyyən sahələrində birgə fəaliyyəti (kooperativləşməni) əlaqələndirməkdir (koordinasiya etməkdir).

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar dünya iqtisadi inteqrasiyanı səmərəli həyata keçirməyə kömək məqsədi güdən nizamnaməyə uyğun fəaliyyət göstərirlər. Həmin nizamnamə beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında qurulur.

Dövlətlərarası əməkdaşlığın ən mühüm təşkilati formularından biri olan beynəlxalq təşkilatlar XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəlməyə başlamışdır. İlk beynəlxalq təşkilatlar aşağıdakılardır:

- Torpağın ölçülməsi üzrə Beynəlxalq İttifaq (1864);
- Beynəlxalq Ölçü və Çəki Komitəsi (1875);

- Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq İltifaq (1883);
- Gömrük tariflərinin nəşri üzrə Beynəlxalq İttifaq (1890):
- Dəmiryol daşımaları üzrə Beynəlxalq İttifaq (1890).

Hazırda 100-ə yaxın beynəlxalq hökumətlərarası iqtisadi təşkilat mövcuddur. Geniş mənada beynəlxalq təşkilatların (qeyri-hökumət təşkilatların da daxil olmaqla) sayı isə 4 mindən artıqdır.

İqtisadi təşkilatların statusu, təşkili və fəaliyyəti müxtəlif xarakteri beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapır. Bunlar aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların təsis nizamnamələri (aktlan)

Hər bir beynəlxalq iqtisadi təşkilat təsisçi dövlətlərin işləyib hazırladığı və qəbul etdiyi beynəlxalq müqavilə (nizamnamə) əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərir. Nizamnamədə müvafiq beynəlxalq təşkilatın məqsəd və vəzifələri, strukturu, onun orqanlarının səlahiyyətləri və fəaliyyət qaydası təsbit olunmur, təşkilata üzvlük, təşkilatdan çıxarılma, inzibati və büdcə məsələləri və s. öz həllini tapır.

- **Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların statusu ilə bağlı ayrı-ayn məsələləri nizama salan universal sazişlər;**

Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlara münasibətlərdə nümayəndəlikləri haqqında 1975-ci il Vyana Konvensiyası və dövlətlərlə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar arasında və beynəlxalq iqtisadi təşkilatların öz arasında müqavilələr hüququ haqqında 1986-cı il Vyana Konvensiyası xüsusi yer tutur.

- Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların, onların iqamətgahlanmn yerləşdiyi dövlətlərin bağladığı müqavilələr (məsələn, tariflər və ticarət üzrə baş saziş təşkilatı ilə İsveçrə hökuməti arasında 1 yanvar 1948-ci il tarixli saziş). Beynəlxalq iqtisadi təşkilatın aşağıdakı əlamətləri vardır.:

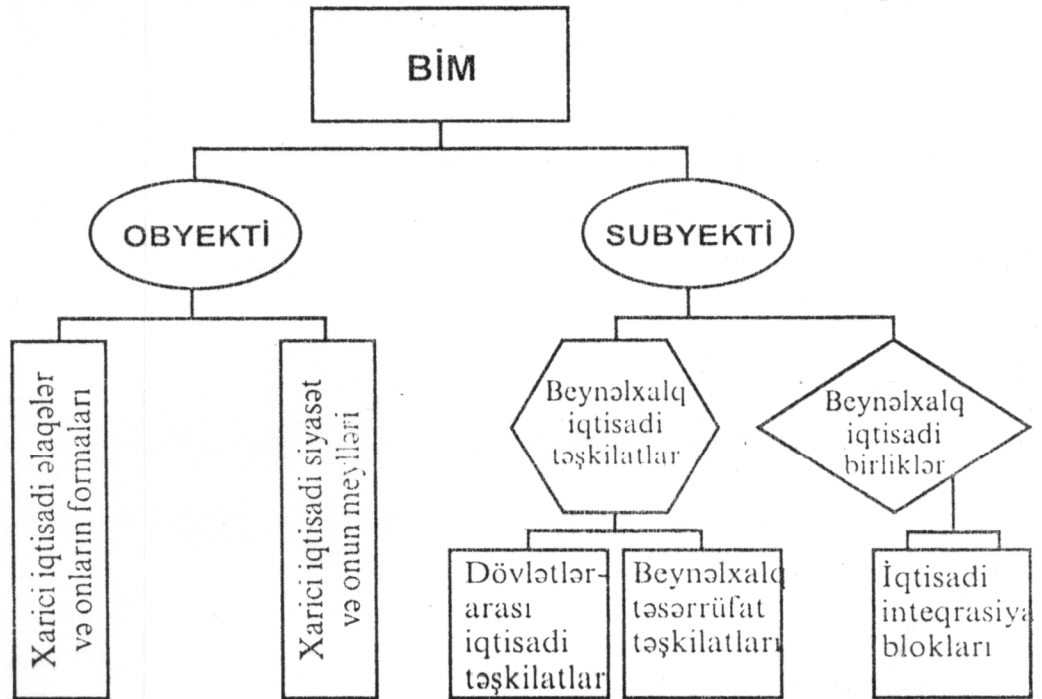
- A)MÜQAVİLƏƏSASINDA YARADILIR;
- B)MÜVAFIQTƏŞKILATISTRUKTURA MALIKDIR;
- V)MÜƏYYƏNMƏQSƏDVƏVƏZİFƏLƏRİVARDIR;
- Q)BEYNƏLXALQÖHDƏLİKLƏRƏMALIKDIR.

BELƏLİKLƏ, beynəlxalq iqtisadi təşkilat müəyyən məqsədləri həyata KEÇİRMƏK ÜÇÜN beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılan, daimi fəALIYYƏT GÖSTƏRƏN, MÜVAFIQ orqanlar sisteminə, üzv dövlətlərin hüquq və ÖHDƏLİKLƏRİNDƏN FƏRQLI HÜQUQ və vəzifələrə malik olan dövlətlər birliyinə DEYİLİR.

BEYNƏLXALQ İQTİSADI TƏŞKİLATLAR ƏSASƏN BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRƏ XİDMƏT EDƏN İQTİSADI SUBYEKTLƏRDİR. YENİ SƏNAYE, NƏQLİYYAT, TİKİNTİ, TİCARƏT, ELM VƏ TEXNİKA SAHƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL VƏ ELM-İSTEHSAL KOORDİNASIYASI ÜÇÜN BİR NEÇƏ ÖLKƏNİN BİRLİYİDİR. BU MƏNADA BEYNƏLXALQ İQTİSADI TƏŞKİLATLAR AYRILIQDA BƏYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏR, BÜTÜNLÜKLƏ İSƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ XÜSUSİYERLUTUR.

Dövlətlərarası iqtisadi təşkilatların əsas funksiyası yalnız iqtisadiyyatın, elm və texnikanın müəyyən sahələrində məhsulun müəyyən növünün yaradılması üzrə istehsal sahələrində və yarım sahələrində öz fəaliyyətlərini əlaqələndirməkdir. Beynəlxalq təsərrüfat təşkilatları isə əlaqələndirmə ilə yanaşı uyğun istehsal-təsərrüfat sahələrində birgə təsərrüfat fəaliyyəti funksiyasını da yerinə yetirir. Məsələn, elmi-istehsal kooperasiyaları, elm-tədris, istehsal-ticarət mərkəzləri birgə müəssisələrə aid edilə bilər.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların fəaliyyətində XIƏ-in iqtisadi və sosial inkişaf şurasının prinsipləri və qaydaları əsas götürülür. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatın bütün üzvləri və iştirakçıları birgə fəaliyyəti və əməkdaşlığı həyata keçirməkdə siyasi təzyiq və hüquq bərabərsizliyinin hər cür formalarından azad olmaq üçün hüquqi təminat alırlar.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilata üzvlər iki qaydada seçilir: İlkin üzvlər (beynəlxalq təşkilatın yaradılmasında əvvəldən iştirak etmiş və ya onun təsis aktını imzalamış dövlətlər) və qoşulmuş dövlətlər.

BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarında dövlətlər iki kateqoriya ilə fərqləndirilir:

1. BMT üzvü olan dövlətlər - bu dövlətlər üçün müvafiq təşkilatı nizamnamasına qoşulmağın sadələşdirilmiş qaydası nəzərdə tutulmuşdur;
2. BMT üzvü olmayan dövlətlər - onlar üçün daha sort üzvlük qaydaları müəyyən edilmişdir.

Bundan əlavə, bir sıra beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda daimi müşahidəçi missiyası mövcuddur. Dövlətlərin beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla münasibətlərdə nümayəndəlikləri haqqında 1975-ci il Vyana Konvensiyasının 5-ci maddəsinə görə daimi müşahidəçi missiyası aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

1. təşkilatla əlaqələr saxlanması;
2. təşkilatın fəaliyyətinin bilavasitə öyrənilməsi və bu barədə nümayəndə göndərən dövlətin hökumətinə xəbər verilməsi;

3. TƏŞKİLATLA ƏMƏKDAŞLIĞA VƏ ONUN LADANŞIQLARAPARILMASINAKÖMƏKGÖSTƏRİLMƏSİ

BEYNƏLXALQIQTISADITƏŞKİLATLARDA ÜZVLÜYƏ İKİ ÜSULLA XİTAM VERİLİR:

—TƏŞKİLATDAN ÇIXMAYAZILƏRİZƏƏSASINDA ÇIXMA (ÇIXMADAN QABAQ MALİYYƏ ÖHDƏLİKLƏRİ YERİNƏ YETİRİLMƏDİR). ƏRİZƏNİN QÜVVƏYƏ MİN MƏSİ ÜÇÜN MÜƏYYƏN MÜDDƏT NƏZƏRDƏTUTULUR;

—TƏŞKİLATDAN XARİC EİMƏ. BU, TƏŞKİLATIN NİZAMNAMƏ MÜDDƏALARINI KOBUD VƏ YA SİSİEMATİK QAYDADA POZANDÖVLƏTİLƏRƏ QARSİSANKSIYAKİMİTƏTİBİQOLLUNABİLƏR (MƏSƏLƏN, BMT NİZAMNAMƏSİNİN 6-Cİ MADDƏSİNDƏ DEYİLİR: «BU NİZAMNAMƏDƏ GÖSTƏRİLMİŞ PRİNSİP RİSİSİEMATİK QAYDADA POZAN TƏŞKİLAT ÜZVİ, TƏHLÜKƏSİZLİK ŞURASININ TƏQDİMATI ƏSASINDA BAŞ MƏCLİS TƏRƏFİNDƏN TƏŞKİLATDAN XARİC EDİLƏ BİLƏR» MƏSƏLƏN, OPEK-DƏN (NEFTİXRACEDƏN ÖLKƏLƏRTƏŞKİLATI) MİSİRİN 1979-CÜ İLDƏ ÇIXARILMASI).

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlara üzvlük aşağıdakı hallarda müvəqqəti dayandıla bilər:

1. SANKSIYA İLƏ DAYANDIRMA. BU ƏSASƏN, MALİYYƏ ÖHDƏLİKLƏRİNİ POZMAĞA GÖRƏ TƏTİBİQ EDİLİR. MƏSƏLƏN, 1968-CÜ İLDƏ HAITİ VƏ DOMİNKAN RESPUBLİKALARININ BMT-İLƏ ÜZVLÜYÜ DAYANDIRILMIŞDIR.

2. ÜZV DÖVLƏTİNİRADƏSİLƏ DAYANDIRMA. MƏSƏLƏN, İNDONEZIYA 1964-1966-CÜ İLLƏRDƏ BMT İLƏ FAKTİKİ ƏMƏKDAŞLIĞI KƏSİMİŞDIR.

BİR QAYDA OLARAQ, BEYNƏLXALQIQTISADITƏŞKİLAT AŞAĞIDAKI *struktur* ORQANLARDAN İBARƏT OLUR:

ALİ ORQAN;

İCRA ORQANI;

İNZİBATİ ORQAN (TƏŞKİLAT İNKATİBİYİ);

XÜSUSİ KOMİTƏ VƏ KOMİSSİYALAR.

ALİ ORQAN (MƏSƏLƏN, SESSIYA, KONQRES, ASSAMBLEYA, BAŞ KONFRANS VƏ S.) ÜZV OLAN BÜTÜN DÖVLƏTİLƏRİ ƏHATƏDİR. O, ADƏTƏN, AŞAĞIDAKİ SƏLAHIYYƏTİLƏRİ HƏYATƏ KƏÇİRİR.

İCRA ORQANI (MƏSƏLƏN, ŞURA, İCRA ŞURASI, İNZİBATİ ŞURA VƏ S.) ALİ ORQANIN SESSİYALARI ARASINDAKI MÜDDƏİDƏ TƏŞKİLATIN FƏALİYYƏTİNƏ RƏHBƏRLİK EDİR. O, ÜZV OLAN DÖVLƏTLƏRİN SİRASINDAN ALİ ORQAN TƏRƏFİNDƏN SEÇİLİR.

İcra orqanının əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

1. təşkilatın səmərəli fəaliyyətmin təmin edilməsi;

2. üzv dövlətlərlə və digər beynəlxalq təşkilatlarla əlaqənin həyata keçirilməsi;

3. təşkilatının büdcəsinin tərtib olunması;

4. ali orqanın iclaslarının gündəliyinin hazırlanması;

5. heyətlə bağlı məsələlərə baxılması.

İcra orqanlarında dövlətlərin təmsil olunması müəyyən prinsiplərə (meyarlara) söykənir:

1.ƏDALƏTLİ COĞRAFL TƏMSİL OLUNMA PRINSIPI. *Məsələn, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası, BMT-nin regional iqtisadi təşkilatları.*

2.XÜSUSI MARAQLAR PRINSIPI *Məsələn, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı.*

3.ÜST-ÜSTƏ DÜŞMƏYƏN MARAQLARI OLAN DÖVLƏTLƏR QRPUNUN BƏRABƏR TƏMSİL OLUNMA PRINSIPI. *Məsələn, Dənizin dibi üzrə Orqanın Şurası.*

4.DAHA ÇOX MALIYYƏ TÖHFƏSİ PRINSIPI. *Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Bərpa və İnkişaf Baankı və s.*

Inzibati orqan (təşkilatın katibliyi) aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

1. TƏŞKILATIN ORQANLARI TƏRƏFİNDƏN QƏBUL EDİLMİŞ SƏNƏDLƏRİN DƏRC EDİLMƏSİ;

2. TƏŞKILATIN FƏALİYYƏTİ BARƏDƏ HESABATLARIN TƏRTİB EDİLMƏSİ;

3. TƏŞKILATIN FƏALİYYƏTİNƏ AİD BÜTÜN MƏSƏLƏLƏR **üzrə məlumat** TOPLANMASI;

4. BÜDCƏNİN LAYİHƏSİNİN HAZIRLANMASI **və s.**

Inzibati orqana, bir qayda olaraq, aşağıdakı əməkdaşlar daxildir:

1. ali inzibati vəzifəli şəxslər: baş katib və onun müavinləri;

2. mütəxəssislər;

3. xidməti heyət.

Xüsusi Komitə və Komissiyalar təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı bu və ya digər konkret məsələni həll etmək üçün daimi və ya müvəqqəti əsasda yaradılır və köməkçi orqan kimi çıxış edir (məsələn, BMT-də: Avropa İqtisadi Komissiyası, Təbii Ehtiyatlar Üzrə Komitə, Kosmik Fəzadan Dinc Məqsədlərlə istifadə Üzrə Komitə; İKAO-da Avronaviqasiya Komissiyası).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı global, universal, daha əhatəli beynəlxalq təşkilat olub, dünyanın 188 dövlətini birləşdirir. BMT-nin 1945-ci ildə qəbul edilən Nizamnaməsində yazılmışdır ki, onun əsas məqsədi bütün xalqların iqtisadi və sosial tərəqqisinə kömək etməkdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının xüsusi statusunu, siyasi çəkisini və beynəlxalq həyatdakı rolunu, Nizamnaməsinin xüsusi növ (sui generis) beynəlxalq müqavilə olduğunu və hüquqi qüvvəsini nəzərə alaraq, onu Beynəlxalq Birliyin Konstitusiyası adlandırmaq olar.

BMT-nin altı əsas orqanı bunlardır: Baş Məclis (Assambleya), Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Qəyyumluq Şurası, Beynəlxalq Məhkəmə və Katiblik.

Baş Assambleya beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına aid olan, Təhlükəsizlik Şurası və ya hər hansı dövlət tərəfindən ona təqdim olunmuş istənilən məsələni müzakirə edə bilər və müvafiq tövsiyələr verə bilər. Barəsində tədbir görülməli olan hər hansı məsələ Baş Assambleya tərəfindən Təhlükəsizlik Şurasına verilir.

Baş Assambleya BMT-nin büdcəsini nəzərdən keçirir və təsdiq edir. O, Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlərini, İqtisadi və Sosial Şuranın üzvlərini seçir, köməkçi orqanlar yaradır. Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatı əsasında Baş Assambleya BMT-yə yeni üzvlərin qəbul edilməsi və üzvlükdən çıxarılması, BMT üzvlərinin öz hüquq və imtiyazlarını həyata keçirməsinin müvəqqəli dayandırılması məsələlərini həll edir, Baş Katibi təyin edir, Təhlükəsizlik Şurası ilə birlikdə Beynəlxalq Məhkəmənin üzvlərini seçir.

Baş Assambleya öz üzvlərini müntəzəm illik sessiyalarına və vəziyyət tələb etdikdə, xüsusi sessiyalara yığır. Müntəzəm sessiyalar hər il sentyabr ayının üçüncü çərşənbə axşamı açılır. Xüsusi sessiyalar Baş Katib tərəfindən Təhlükəsizlik Şurasının və ya BMT üzvlərinin əksər hissəsinin tələbi ilə çağırılır.

BAŞ ASSAMBLEYANIN YEDDİ ƏSAS KOMİTƏSİ VARDIR:

Birinci komitə - siyasi və təhlükəsizlik məsələləri, o cümlədən tərksilah məsələləri;

İkinci komitə-xüsusi siyasi komitə (eyni məsələlər);

Uçüncü komitə — iqtisadi və maliyyə məsələləri;

Dördüncü komitə - sosial və humanitar məsələlər;

Beşinci komitə - qəyyumluq və özünü idarə etməyən ərazilərin məsələləri;

Altıncı komitə - inzibati və büdcə məsələləri;

Yeddinci komitə - hüquqi məsələlər.

Təhlükəsizlik Şurası BMT orqanları sistemində xüsusi yer tutur. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında başlıca məsuliyyət məhz onun üzərinə qoyulmuşdur. Bu sahədə müəyyən tədbirlər görərkən Təhlükəsizlik Şurası bütün üzv dövlətlərin adından çıxış edir.

Təhlükəsizlik Şurası 15 üzvdən ibarətdir. Onlardan beşi daimi üzvlərdir - ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Fransa və Çin. Qalan on dövlət isə - qeyri-daimi üzvlərdir - Baş Assambleya tərəfindən iki il müddətinə seçilir.

Təhlükəsizlik Şurasının geniş səlahiyyətləri var. O, beynəlxalq İXTILAF VƏ YA MÜNAQIŞYƏ SƏBƏB OLA BİLƏN İSTƏNİLƏN MÜBAHİSƏ VƏ YA SITUASIYANIN, DAVAM ETMƏSİNİN BEYNƏLXALQ SÜLHÜN VƏ TƏHLÜKƏSİZLIYIN QORUNUB SAXLANMASINA TƏHLÜKƏ YARADA BİLƏCƏYİNİ MÜƏYYƏN ETMƏK MƏQSƏDİLƏ TƏDQIQ EDƏ BİLİR.

SÜLHƏ TƏHLÜKƏNİN, SÜLHÜN POZULMASIN VƏ YA TƏCAVÜZ AKTİNİN OLMASININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ TƏHLÜKƏSİZLIK ŞURASININ MÜSTƏSNA SƏLAHIYYƏTİNƏ AIDDIR. BELƏ BİR AKTI MÜƏYYƏN ETDİKDƏN SONRA TƏHLÜKƏSİZLIK ŞURASI İKİ CÜR QƏRAR QƏBUL EDƏ BİLƏR:

1. silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan tədbirlər barəsində;
2. silahlı tədbirlər barəsində.

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN İSTİFADƏSİ İLƏ BAĞLI OLMAYAN TƏDBİRLƏR İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN VƏ DƏMİRİYOL, DƏNİZ, HAVA, POÇT, TELEQRAF, RADIO VƏ DİGƏR RABİTƏ VASİTƏLƏRİNİN TAMAMILƏ VƏ YA QISMƏN DAYANDIRILMASINI VƏ DIPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRİN KƏSİLMƏSİNİ ƏHATƏ EDƏ BİLƏR. NİZAMNAMƏYƏ GÖRƏ, ƏGƏR TƏHLÜKƏSİZLIK ŞURASI HESAB ETSƏ Kİ, SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN İSTİFADƏSİ İLƏ BAĞLI OLMAYAN TƏDBİRLƏR KİFAYƏT ETMƏZ VƏ YA ARTIQQ TƏSİRSİZ QALMIŞDIR, O HALDA HAVA, DƏNİZ VƏ YA QURU QÜVVƏLƏRİ VASİTƏSİLƏ

BEYNƏLXALQ SÜLHÜN VƏ TƏHLÜKƏSİZLIYIN QORUNUB SAXLANMASI VƏ YA BƏRPASI ÜÇÜN ZƏRURI TƏDBİRLƏR GÖRƏ BİLƏR. HƏMIN TƏDBİRLƏR BMT ÜZVÜ OLAN DÖVLƏTLƏRİN HAVA, DƏNİZ VƏ YA QURU QÜVVƏLƏRİNİN NÜMAYİŞİ, BLOKADASI VƏ DİGƏR ƏMƏLIYYATLARINI ƏHATƏ EDƏ BİLƏR. BUNLARDAN ƏLAVƏ, TƏHLÜKƏSİZLIK ŞURASININ PRAKTİKADA GENİŞ HƏYATA KEÇİRDİYİ, LAKIN BMT NİZAMNAMƏSİNİN ÖZÜNDƏ BİRBAŞA GÖSTƏRİLMƏYƏN DAHA BİR MÜHÜM SƏLAHIYYƏTİ VARDIR. BU DA POTENSIAL VƏ YA REAL MÜNAQIŞƏ RAYONUNA MÜVAFIQ DÖVLƏTİN RAZILIĞI İLƏ SÜLHMƏRAMLI QÜVVƏLƏRİN GÖNDƏRİLMƏSİDİR.

Baş Assambleyanın aktlarından fərqli olaraq, Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri məcburi xarakter daşıyır və bütün dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməlidir. TƏƏSSÜF Kİ, ONLANN XEYLI HISSƏSİNƏ PRAKTİKADA SIYASI MÜLAHİZƏLƏR UCBATINDAN ƏMƏL OLUNMUR. MƏSƏLƏN, HAMIMIZA YAXŞI MƏLUMDUR Kİ, DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİ İLƏ BAĞLI TƏHLÜKƏSİZLIK ŞURASMM 1993-CÜ İLDƏ ÇIXARDIĞI DÖRD QƏTNAMƏ İNDİYƏDƏK YERİNƏ YETİRİLMƏMİŞDİR.

TƏHLÜKƏSİZLIK ŞURASI ELƏ TƏŞKİL OLUNMALIDIR Kİ, FASILƏSİZ FƏALIYYƏT GÖSTƏRƏ BİLSİN. BU MƏQSƏDLƏ TƏHLÜKƏSİZLIK ŞURASMIN HƏR BİR ÜZVÜ TƏŞKİLATIN OLDUĞU YERDƏ HƏR AN TƏMSİL OLUNMALIDIR.

TƏHLÜKƏSİZLIK ŞURASIUN HƏR BİR ÜZVİ BİR SƏSƏ NIALIKDIR. TƏHLÜKƏSİZLIK ŞURASINIU PROSEDUR MƏSƏLƏLƏR ÜZRƏ QƏRARLARI DOQQUZ ÜZVÜN LEHİNƏ SƏS VERMƏSİ İLƏ QƏBUL OLUNUR. TƏHLÜKƏSİZLIK ŞURASININ BÜTÜN DİGƏR MƏSƏLƏLƏR ÜZRƏ QƏRARLARI, DAIMI ÜZVLƏRİN SƏSLƏRİ DƏ DAXİL OLMAQLA, YENƏ DOQQUZ ÜZVÜN LEHİNƏ SƏS VERMƏSİ İLƏ QƏBUL OLUNUR, LAKIN ŞURANM DAIMI ÜZVLƏRİNDƏN HƏR HANSI BİRİ QƏRARIN ƏLEHİNƏ SƏS VERİRSƏ, QƏRAR QƏBUL OLUNMUR. TƏHLÜKƏSİZLIK ŞURASININ DAIMI ÜZVLƏRİNİN BU MÜSTƏSNA HÜQUQU veto HÜQUQU ADLANIR. ƏGƏR DAIMI ÜZVLƏRDƏN BİRİ VƏ YA BİR NEÇƏSİ SƏSVERMO ZAMANI BITƏRƏF QALIRSA VƏ YA SƏSVERMƏDƏ İŞTIRAK ETMİRSƏ, DOQQUZ ÜZVÜN LEHİNƏ SƏS VERDİYİ QƏRAR QƏBUL OLUNMUŞ SAYILIR.

İQTISADI VƏ SOSIAL ŞURA BMT-NİN VƏ ONUN İXTİSASLAŞDIRILMIŞ TƏSİSATLARININ İQTISADI VƏ SOSIAL SAHƏLƏRDƏ FƏALİYYƏTİNİ ƏLAQƏLƏNDİRƏN ORQANIDIR.

İQTISADI VƏ SOSIAL ŞURANI BAŞ MƏCLİS 54 ÜZVÜNDƏN İBARƏT MƏRHƏLƏDƏ SEÇİR. ONUN SƏLAHIYYƏTİNƏ İQTİSADİYYAT, SOSIAL, ELM VƏ (TEXNİKA SAHƏLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ MƏSƏLƏLƏRİ ÖYRƏNMƏK DAXILDIR. ŞURA ÜZVÜNÜN 1/3-İ HƏR İL YENİDƏN SEÇİLİR. ŞURADA YERLƏR REGIONLAR ÜZRƏ AŞAĞIDAKI KİMİ BÖLÜNMÜŞDÜR:

AFRIKA-14;

ASIYA-11;

LATIN AMERİKASI-10;

QƏRBI AVROPA DÖVLƏTLƏRİ-13;

ŞƏRQI AVROPA DÖVLƏTLƏRİ-6;

BMT-NİN NİZAMNAMƏSİNƏ GÖRƏ ONUN BEYNƏLXALQ İQTİSADI VƏ SOSIAL SAHƏDƏ GENİŞ VƏZİFƏLƏRİNİ NƏZƏRƏ ALMAQ, ONLARIN YERİHƏ YETİRİLMƏSİ ÜÇÜN MƏSULİYYƏT İQTİSADI VƏ SOSIAL ŞURANIN ÜZƏRİNƏ QOYULUR. HƏMİN VƏZİFƏLƏR AŞAĞIDAKILARDIR.

- ŞURA BEYNƏLXALQ DÖVLƏTLƏRARASI BAŞ İQTİSADI ORQAN OLUB, İQTİSADI VƏ SOSIAL İNKİŞAF SAHƏSİNDƏ ƏLAQƏLİ SİYASƏT İŞLƏYİB HAZIRLAMAQ YOLU İLƏ DÖVLƏTLƏRİN İQTİSADI VƏ SOSIAL İNKİŞAFINA KÖMƏK EDİR.

- ŞURA EYNI ZAMANDA İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRƏ KÖMƏK ETMƏYİ STİMULLAŞDIRIR;

ŞURA İQTİSADI VƏ SOSIAL SAHƏLƏRDƏ, MƏDƏNİYYƏT, MAARIF VƏ SƏHIYYƏ SAHƏLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ MƏSƏLƏLƏRƏ DAİR TƏDQIQATLAR APARIR, HƏMİN TƏDQIQATLARIN NƏTİCƏLƏRİ BARƏDƏ MƏRUZƏLƏR HAZIRLANMASINI TƏŞKİL EDİR;

- İNSAN HÜQUQLARI VƏ AZADLIQLARINA HÖRMƏTİN HƏVƏSLƏNDİRİLMƏSİ ÜÇÜN TÖVSIYƏLƏR VERİR;

- SƏLAHIYYƏTİNƏ DAXİL OLAN MƏSƏLƏLƏRƏ DAİR KONVENSIYALARIN LAYİHƏLƏRİNİ BAŞ MƏCLİSƏ TƏQDİM ETMƏK ÜÇÜN HAZIRLAYIR;

- İQTİSADI VƏ SOSIAL MƏSƏLƏLƏRƏ DAİR KONFRANSLAR ÇAĞIRIR;

- BMT-NİN İXTİSASLAŞMIŞ İDARƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİ ƏLAQƏLƏNDİRİR VƏ S.

İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRƏ İQTİSADI, TEXNİKİ VƏ S. YARDIM GÖSTƏRİLMƏSİ, zəif inkişaf etmiş ölkələrə (Less Developed Countries, LDS), yəni Cənub ölkələrinə və ya üçüncü dünya ölkələrinə himayədarlıq edilməsi EKOSOS-un fəaliyyətində mühüm yer tutur.

BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası tərkibində bir çox komitələr fəaliyyət göstərir. Bunları yerinə yetirdikləri funksiyalara və səlahiyyətlərə görə 4 başlıca qrupa ayırmaq olar:

- Daimi komitələr;
- Funksional komitələr;
- Alt Komitələr;
- Ekspert orqanları.

2 Daimi komitələr dünya miqyaslı - global xarakterli iqtisadi və sosial problemlərin həlli və inkişafma təsir etmək istiqamətində fəaliyyət göstərir.

Funksional komitələr dünya iqtisadiyyatının bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıq halında olan sahələrinin inkişafını idarə edir və stimullaşdırır. Bunlardan Sənaye inkişafı Komitəsini, Mənzil Tikintisini Proqramlaşdırma Komitəsini, Texniki Yardım Komitəsini, Elm və Texnika Üzrə Məsləhət Komitəsini, Yeni Enerji Mənbələrinin Mənimsənilməsi və İstifadə Komitəsini göstərmək olar.

Alt komitələr dünya iqtisadiyyatına və sosial proseslərə xidmət edən qeyri-iqtisadi və sosial prosesləri idarə edir, onları tənzimləyir. Bunlardan Cinayətkarlığın Xəbərdar Edilməsi və Onunla Mübarizə Komitəsi, Əhalinin Yerləşməsi və İnsan Hüquqları Komitəsi, Narkotik Vasitələr Üzərində Nəzarət Komitəsini göstərmək olar.

Ekspert orqanları əsasən EKOSOS-la əlaqədar həyata keçirilən iqtisadi siyasətin konkret nəticə verməsinin normativ bazasının yaradılmasını, onun hüquqi sənədlərinin hazırlanmasını və ona əməl edilməsi tənzimləyir. Bunlara Qaçqınlarla iş üzrə BMT-nin Ali

Komissarlığı idarəsi, Ərzaq Yardımı Proqramı və Siyasət Üzrə Komitə, Beynəlxalq Tədris və Elmi-Tədqiqat İnstitutu aid edilir.

Katiblik Baş Katibdən və təşkilat üçün tələb olunan ştatdan ibarətdir (Nizamnamənin 97-ci maddəsi). Baş Katib Baş Assambleyanın müəyyən etdiyi qaydalara əsasən təyin olunan Katibliyin işçiləri (hazırda onların sayı 16 minə qədərdir) beynəlxalq vəzifəli şəxslər hesab olunur. Katibliyin əməkdaşlarını işə qəbul edərkən əsas tələblər kimi onların yüksək iş qabiliyyəti və səviyyəsi, səriştəliliyi və təmizliyi ön plana çəkilir. Həyətin mümkün qədər geniş coğrafi əsasda seçilməsinin vacibliyinə lazımi diqqət yetirilməlidir.

Baş Katib Baş Assambleyanın, Təhlükəsizlik Şurasının, İqtisadi və Sosial Şuranın və Qəyyumluq Şurasının bütün iclaslarında iştirak edir və bu orqanlar tərəfindən ona həvalə olunan digər funksiyaları icra edir. O, Təşkilatın işi barədə Baş Assambleyaya illik məruzə təqdim edir.

BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatları beynəlxalq əməkdaşlığın bu və ya digər konkret sahəsində (iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə və s.) fəaliyyət göstərən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əlaqəsi olan universal xarakterli beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlardır.

İxtisaslaşdırılmış təşkilatların BMT ilə əlaqəsi BMT-nin əsas orqanlarından biri olan EKOSOS vasitəsilə həyata keçirilir. EKOSOS ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarla sazişlər bağlayır, məsləhətləşmələr aparmaq və tövsiyələr vermək yolu ilə ixtisaslaşdırılmış təşkilatların fəaliyyətinin ümumi koordinasiyasını həyata keçirir, ixtisaslaşdırılmış təsisatlardan onların fəaliyyəti haqqında verdiyi tövsiyələrin icra olunması üçün görülmüş tədbirlər haqqında məruzələr alır; öz işində və ya yaratdığı komissiyaların işində iştirak etmək üçün ixtisaslaşdırılmış təsisatların nümayəndələrini dəvət edir.

Hazırda 16 ixtisaslaşdırılmış təsisat mövcuddur. Onları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- **SOSIALXARAKTERLİ TƏŞKİLATLAR**– *Beynəlxalq əmək Təşkilatı (BƏT), Ümümdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST);*

- *Mədəni və humanitar xarakterli təşkilatlar – Təhsil, Elm və Mədəniyyət* MƏSƏLƏLƏRİ ÜZRƏ TƏŞKİLAT (YUNESKO), ÜMÜMDÜNYA ƏQLİ MÜLKİYYƏT TƏŞKİLATI(ÜƏMT);
- İQTİSADI TƏŞKİLAT - SƏNAYE TNKIŞAFI ÜZRƏTƏŞKİLAT (ÜUNİDO);
 - MALİYYƏ TƏŞKİLATLARI - DÜNYA BANKI VƏ ONUN TAM MÜSTƏQİL TƏŞKİLATI SAYILAN ÜÇ FİLIALI – BEYNƏLXALQ MALİYYƏ KÖRPORASIYASI, BEYNƏLXALQ İNKİŞAF ASSOSASIYASI VƏ İNVESTİSIYA TƏMİNATLARI ÜZRƏ ÇOXTƏRƏFLİ AGENTLİK (İTÇA), HABELƏ BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDU (BVF);
 - KƏND TƏSƏRRÜFATI SAHƏSİNDƏ TƏŞKİLATLAR - ƏRZAQ VƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI TƏŞKİLATI (ƏKTT);
 - NƏQLİYYAT VƏ RABİTƏ SAHƏSİNDƏ TƏŞKİLATLAR - BEYNƏLXALQ MÜLKİ AVIASIYA TƏŞKİLATI (İKAO), BEYNƏLXALQ DƏNİZ TƏŞKİLATI (İMO), ÜMUMÜNYA
 - POÇT İTTİFAQI (ÜPİ), BEYNƏLXALQ ELEKTRON RABİTƏSİ İTTİFAQI (BERİ);
 - METEOROLOGİYA SAHƏSİNDƏ TƏŞKİLAT - ÜMUMDÜNYA METEOROLOGİYA TƏŞKİLATI(ÜMT).

İXTİSASLAŞDIRIIMIŞ TƏSİSATLARIN TƏRKİBİNƏ BMT ÜZVLƏRİNDƏN BAŞQA DİGƏR DÖVLƏTLƏR DƏ DAXİL OLAR BİLƏR, LAKİN ONLARIN ÜZVLÜYƏ QƏBUL OLUNMASI ÜÇÜN DAHA MÜRƏKKƏB MEXANİZM MÜƏYYƏN OLUNMUŞDUR.

İXTİSASLAŞDIRILMIŞ TƏSİSATLARIN ƏSAS FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ AŞAĞIDAKILARDIR: BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN AYRI-AYRI SAHƏLƏRİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ KONVENSIYA VƏ REQLAMENTLƏRİN İŞLƏNİB HAZIRLANMASI, DÖVLƏTLƏRİN BU SAHƏDƏ FƏALİYYƏTİNİN KOORDİNASIYASI, İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN DÖVLƏTLƏRƏ TEXNİKİ YARDIMIN GÖSTƏRİLMƏSİ, İNFORMASIYA MÜBADİLƏSİ VƏ S.

BVF və **DB** BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATININ İXTİSASLAŞMIŞ İDARƏLƏRİ STATUSUNA MALİK OLAN HÖKUMƏTLƏR ARASI VALYUTA-KREDİT TƏŞKİLATLARIDIR. HƏR İKİ TƏŞKİLAT **1944**-CÜ İL İYULUN 29-DA ABŞ-İN BRETTON-VUDS ŞƏHƏRİNDƏ ÇAĞIRILAN BEYNƏLXALQ KONFRANSDA TƏSİS OLUNMUŞDUR. 1945-Cİ İL DEKABRIN **27**-DƏ TƏLƏB OLUNAN SAYDA ÖLKƏLƏR HƏR İKİ TƏŞKİLATIN YARADILMASI

HAQQINDA RAZILAŞMANI TƏSDİQ ETMİŞ VƏ BANK KAPITALININ 65%-Nİ ÖHDƏLƏRİNƏ GÖTÜRMÜŞLƏR. HƏMİN GÜN HƏR İKİ TƏŞKILATIN YARADILDIĞI GÜN HESAB OLUNUR. FAKTIKI FƏALİYYƏTƏ BAŞLAMA TARIXI İSƏ DÜNYA BANKI ÜÇÜN 1946-CI İLİN İYİNÜ, BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDU **üçün** 1947-CI İLİN MARTIDIR. KONFRANSDA BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDU HAQQMDA RAZILAŞMA İMZALANMIŞDIR VƏ BU FONDUN NIZAMNAMƏSİ ROLUNU OYNAYIR. QEYD EDƏK KI, KEÇMİŞ SSRİ BRETTON-VUDS KONFRANSINDA İŞTIRAK ETSƏ DƏ, BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDUNUN QURULMASI HAQQMDA RAZILAŞMANI TƏSDİQ ETMƏDİ. NƏTİCƏDƏ **50-60-CI** İLLƏRDƏ POLŞA, ÇEXOSLOVAKIYA VƏ KUBA DA TƏŞKILATDAN ÇIXDILAR. 90-CI İLLƏRDƏN SONRA **İSƏ KEÇMİŞ SOSIALİST ÖLKƏLƏRİ (ŞİMALİ KOREYA İSTİSNA OLMAQLA) YENİ DƏN SİSTEM DAXİL OLDULAR.**

YARANDIĞI GÜNDƏN FONDUN NIZAMNAMƏSİNDƏ 3 MÜHÜM DƏYİŞİKLİK EDİLİB. 1969-CU İLİN İYULUNDA QÜVVƏYƏ MİNİMİŞ BİRİNCİ DƏYİŞİKLİYƏ GÖRƏ SDR (ALINMAN MİXSUSİSİSTEMİ) TƏTBİQ EDİLİB. İKİNCİ DƏYİŞİKLİYƏ GÖRƏ 1978-Cİ İLİN APRELİNDƏ FONDUN MALİK OLDUĞU EHTİYATLARDA QIZILIN XÜSUSİ ÇƏKİSİ AZALDILMIŞ VƏ ƏVƏZİNDƏ SDR MÜHÜM ROL OYNAMAĞA BAŞLAMİŞDIR. ƏSLİNDƏ İSƏ YENİ VALYUTA SİSTEMİ FƏALİYYƏTƏ BAŞLAMİŞDIR.

NƏHAYƏT, 1992-Cİ İLİN NOYABRINDA EDİLMİŞ DƏYİŞİKLİYƏ GÖRƏ SİSTEMƏ BORCLARINI ÖDƏMƏYƏN DÖVLƏTLƏRƏ QARŞI SANKSIYA TƏTBİQ EDİLMƏSİ VƏ ONLARIN SƏS HÜQUQUINUN DONDURULMASI NƏZƏRDƏ TUTULUR.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun əsas məqsədinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bunlar nizamnamənin I maddəsində altı bənddə ifadə olunur. **HƏMİN MƏQSƏDLƏRİN İLK İKİSİ BEYNƏLXALQ VALYUTA MÜNASİBƏTLƏRİ SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN İNKİŞAFI VƏ BEYNƏLXALQ TİCARƏTİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ KİMİ ÜMUMİ XARAKTERLİ MÜLAHİZƏLƏRİDİR. BU MADDƏNİN 3-CÜ BƏNDİNDƏ NÖVBƏTİ MƏQSƏD İFADƏ OLUNUR VƏ QEYD EDİLİR KI, SİSTEM ÖZ ÜZVLƏRİNİN BİR-BİRİNƏ ZƏRƏR VURABİLƏCƏK DEVALVASİYALAR GƏTİMƏSİNƏ MƏNE OLACAQ.**

Dördüncü məqsəd TƏDİYO BALANSININ CARI ƏMƏLİYYATLAR HESABINDAKI ƏMƏLİYYATLAR ÜZƏRİNDƏ VALYUTA NƏZARƏTİNİN ARADAN QALDIRILMASI VƏ ÜZV ÖLKƏLƏR ARASINDA ÇOXTƏRƏFLİ TƏDİYYƏ SİSTEMİ YARADILMASIDIR.

Beşinci məqsəd İSƏ TƏDİYYƏ QABİLİYYƏTİ ZƏIF OLAN ÜZVLƏRƏ YARDIM GÖSTƏRİLMƏSİ ŞƏKLİNDƏ İFADƏ EDİLMİŞDIR. NƏHAYƏT, altıncı - ən vacib məqsəddə ÜZV ÖLKƏLƏRİN TƏDİYYƏ BALANSINDA MƏNFI SALDO OLAN ZAMAN ONLARA LAZİMİ YARDIM EDİLMƏSİ NƏZƏRDƏ TUTULUR. QISA DESƏK, FOND

BÜTÖVLÜKDƏ BEYNƏLXALQ VALYUTA-KREDIT SİSTEMİNİN NORMAL FƏALİYYƏTİNİ TƏMİN ETMƏK MƏQSƏDİ GÜDÜR.

**SON DÖVRLƏRDƏ İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN VƏ POST-SOSIALİST ÖLKƏLƏRİN İQTİSADI GERİLİYİ PROBLEMİ
DİGƏR BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR KİMİ BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDUNUN DA FƏALİYYƏTİNDƏ ƏSAS
YERLƏRDƏN BİRİNİ TUTUR. BUBAXIMDAN SİSTEMİN QARŞISINDA BİR SIRA ƏLAVƏ MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRDURUR.
ONLARI SAĞDAKI KİMİ FADƏ ETMƏK OLAR:**

**ÜZV ÖLKƏLƏRDƏ OPTİMAL MAKROİQTİSADI VƏ STRUKTUR SİYASƏTİ YERİDİLMƏSİNİ VƏ MÜNTƏZƏM
İQTİSADI ARTI MİN TƏMİN EDİLMƏSİNİ DƏSTƏKLƏMƏK;**

**AYN-AYN ÖLKƏLƏRDƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN SİYASİ YOXSUL TƏBƏQƏLƏRİNİN VƏZİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN
QIYMƏT LƏNDİRİLMƏSİNİ HÖKUMƏTLƏRƏ YARDIM GÖSTƏRMƏK;**

Fondım proqramları ölkələrdə imkansız təbəqələrin maddi vəziyyətinə mənfi təsir edərsə, islahat proqramlarına sosial müdafiə sisteminin də daxil edilməsini təmin etmək;

Üzvlərə texniki yardım göstərmək və s.

Hər bir üzv ölkə fonda üzvlük haqqı - *kvota* keçirir. Kvotalar təşkilatın fəaliyyətində son dərəcə mühüm rol oynayır, Fond üzvlərinin səslərinin sayına, sistemdən kredit alma imkanlarına və s. həlledici təsir göstərir.

Kvotaların həcmi ölkələrin milli gəlirinə, xarici ticarətinin həcmində, valyuta ehtiyatlarına, ixracın çeşid müxtəlifliyinə və xarici tədiyyələrin məbləğinə əsasən müəyyən edilir. Hər 5 ildən bir kvotalara yenidən baxılır. Kvotalar haqqında daha geniş məlumat növbəti sualımızda yer verəcəyik.

Sistemin təşkilatı strukturuna gəldikdə isə qeyd edək ki, o xeyli mürəkkəbdir. İdarəetmə strukturu səhmdar cəmiyyəti qaydasında təşkil olunmuşdur. Biri icraçı direktor, digəri isə onun köməkçisi funksiyasını yerinə yetirir. Həmin nümayəndələr adətən ölkənin maliyyə naziri və mərkəzi bankın prezidenti olurlar. Şura ildə bir dəfə - sentyabr- oktyabr aylarında sessiya keçirir.

Mövzu 9.

Xarici iqtisadi əlaqələr sistemində turizmin yeri və rolu

PLAN

1. Beynəlxalq turizmin iqtisadi məzmunu.
2. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası və iqtisadi əhəmiyyəti.
3. Turizm sənayesinin inkişafı.
4. Ümumdünya Turizm Təşkilatının fəaliyyəti.
5. Azərbaycanda turizmin inkişaf imkanları.

Turizm (fransız dilində gəzinti, səyahət) sivilisasiyanın inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir. Turizm hər şeydən əvvəl həzz almaq, öz marağını təmin etmək, əylənmək, gəzintiyə çıxmaq deməkdir.

İqtisadi ədəbiyyatların demək olar ki, hamısında beynəlxalq turizmin şərhı, onun iqtisadi əhəmiyyəti ilə başlanır. Bunu müəyyən mənada düzgün hesab etmək olar, çünki bu məsələ XIƏ sistemində (iqtisadi baxımdan) araşdırılır.

Lakin bizim fikrimizcə beynəlxalq turizmin ictimai mahiyyəti daha genişdir. Onun iqtisadi məzmunu ictimai məzmunununun tərkib hissəsini təşkil edir. Turizmin inkişafına iki tərəfdən yanaşdıqda bir tərəfdə müxtəlif formalarda səyahətə çıxan adamlar nəzərdə tutulur. Burada xalis səyahət baxımından demək olar ki, heç bir iqtisadi fayda nəzərdə tutulmur. Digər tərəfdə isə bu insanları göndərən və qəbul edən ölkələr nəzərdə tutulur. Aydınır ki, burada iqtisadi fayda ön plana çəkilir.

Turizmə xalis ictimai münasibət - ictimai hadisə kimi baxdıqda, insanlar müxtəlif ölkələri gəzməklə ayrı-ayrı ölkələrin xalqlarının adət-ənənələri və işgüzarlığı barədə, nizam-intizama riayət edilməsi barədə, tarixi abidələri barədə, iqtisadi inkişafı barədə tam təsəvvür əldə edə bilirlər. Deməli, burada atalar misalı olan «yüz eşitməkdənsə, bir dəfə görmək yaxşıdır» müddəası daha yaxşı sınaqdan çıxmış olur. Beynəlxalq turizmdə insanlar arasında qarşılıqlı ünsiyyət yaranır.

Filosoflar insanlar arasında yaranan ünsiyyəti xoşbəxtliyin əsas şərtlərindən biri hesab edirlər. Tanınmış Azərbaycan filosofu mərhum Ziyaddin Göyüşovun 1983-cü ildə nəşr etdirdiyi «**Səadət düşüncəsi**» adlı kitabında insanlar arasında yaranan ünsiyyətin əhəmiyyətinə kifayət qədər yer verilmişdir. Orada göstərilmişdir ki, insanlar arasında yaranan əlaqələrin keyfiyyətindən, məzmunundan və formasından asılı olaraq onlar xoşbəxtlik tapırlar. Qədim filosoflar xoşbəxtliyi «ünsiyyətdən, ülfətdən və dostluqdan hörülmüş nihtəşəm bir saraya» bənzətmişlər.

Təsadüfi deyil ki, marksizm-leninizm klassikləri ünsiyyəti insanların ictimai mövcudluğunun ən vacib şərti hesab etmişlər. F.Engels ünsiyyəti yeməklə, geyimlə, mənzillə və insan həyatının mövcudluğu üçün zəruri olan başqa tələbatlarla eyni cərgəyə qoymuşdur.

Deməli, müəyyən mənada ünsiyyət - insanın xarici aləmlə, başqa insanlarla bilavasitə və dolayısı ilə əlaqələrinin məcmusudur. Ünsiyyət insanın həyat fəaliyyətinin əsas məğzini təşkil edən amillərdən biridir. İnsan üçün fəaliyyət nə qədər vacibdirsə, ünsiyyət də bir o qədər vacibdir.

İnsanın bütün varlığı, onun daxili aləmi, istedadı, yaradıcılıq qabiliyyəti məhz ünsiyyət şəraitində təzahür edir. Bütün bu kimi mülahizələrlə oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik ki, turizm hər şeydən əvvəl insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir və onun ictimai əhəmiyyəti iqtisadi əhəmiyyətini qabaqlayır.

Hazırda müstəqil bir fəaliyyət dairəsi olan turizmə xas bəzi subyektlərin və anlayışların ictimai məzmununun açıqlanması çox prinsipial bir əhəmiyyət kəsb edir.

Turizmin aşağıdakı subyektləri qarşılıqlı halda fəaliyyət göstərir:

1. **Turistlər.** Öz müxtəlif psixi və fiziki tələbatlarını ödəmək istəyən insanların səyahətə çıxması.

2. **Turistlərə əmtəə və xidmətlər təqdim edən təşkilatlar.** Bu mənfəət əldə etmək istəyən sahibkarlardan ibarətdir.

3. **Yerli hakimiyyət orqanları.** Bunlar turizmə iqtisadiyyata gəlir verən bir amil kimi baxırlar.

4. **Turistləri qəbul edən tərəflər.** Bu subyektlər - yerli adamlar turizmə balinin məşğulluğunun artması amili kimi baxırlar.

Beləliklə, turizm – turistlərin, turist göndərənlərin, yeri orqanların və yerli əhəlinin turist fəaliyyəti prosesində yaranan hadisə və qarşılıqlı münasibətlərin məcmusunu əks etdirir.

Səyahət və turizm çox yaxın anlayışlardır.

Səyahət anlayışına ilk baxışda bir çox hadisələri daxil etmək olar. Məsələn: ayrı-ayrı fərdlər, vahid məqsəd və mənafeyə malik insan qrupları, butöv bir

ekspedisiya, bir neçə yüz, bəlkə də min nəfəri birləşdirən hərbi mütəxəssislərin səyahəti, diplomatlar, mühacirlər, köçkünlər və s.

Bəzi ayrı-ayrı xalqlar üçün səyahət həyat tərzidir. İqlim şəraiti ilə bağlı olaraq əsrlər boyu belə həyat təzi formalaşır. Məsələn, bir çox köçəri xalqlar mal-qara, qoyun sürüləri ilə yaylaqlara köçürlər, payız ayları qayıdırlar,

Pakistan və Əfqanıstanda belunclar, ərəblər də beduninlər bu cür həyat tərzinə öyrəşiblər.

Eləcə də mövsümi kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olan adamlar da səyahət edirlər.

Deməli, səyahət dedikdə, insanların müəyyən zaman və məkan baxımından yer dəyişməsi nəzərdə tutulur.

Müəyyən məqsəd, istiqamət və nəqliyyat vasitələrindən asılı olmayaraq səyahətə çıxan insan səyyah adlanır.

Səyahətdən fərqi olaraq turizm iqtisadiyyata təsir göstərən bir kateqoriya kimi araşdırılır.

Turizm - xüsusi növ, kütləvi səyahətdir. Turizm - öz daimi yaşayış yerini müvəqqəti dəyişərək başqa yerə getməyi nəzərdə tutur. Burada dincəlmək, qonaq getmək, müalicə üçün, əylənmək, tanışlıq və yaxud peşəkarlıq və işgüzarlıq baxımından getmək halları ola bilər.

Beləliklə, turizm hər bir dövlətdə mehmanxana təsərrüfatının, restoranların, tamaşa tədbirlərinin, nəqliyyat sisteminin və s. işini canlandırmaqla məşğulluğun artmasına və xarici valyuta daxil olmasma zəmin yaradır.

Bütün bunlarla yanaşı ölkə daxilində olan turizm ilə, dövlətlərarası, ayrı-ayrı ərazilər üzrə olan turizm də fərqləndirilir. Bu artıq beynəlxalq turizm adlanır.

Beynəlxalq turizmin təsnifatını müxtəlif səpkidə vermək olar. Məhz elə bununla da onun iqtisadi məzmunu müəyyənləşmiş olur. Beləki, məsələn, müddətinə görə - bir günlük, bir neçə günlük, tranzit turizm növləri fərqləndirilir.

Mövsümi xarakterinə görə - fəal turizm mövsümü (buna qızıl mövsüm də deyilir), mövsümlərarası müddət (məsələn tutaq ki, qış mövsümü ilə yazın təzə başladığı dövr), mövsümi xarakter daşımayan turizm və s.

Nəqliyyat növləri baxımından turizm. Burada piyada, ənənəvi nəqliyyat növləri olan avtomaşın, dəmiryolu, hava-yolları və eləcə də ayrı-ayrı xalqlara xas olan dirijabl (hava gəmisi), hava şarı, deltaplan, at, velosiped, kanad yolu, funikler və s. nəzərdə tutulur.

Yaş baxımında - gənclər, yaşlı adamlar, uşaqlar, qarışıq halda həyata keçirilən turizm növləri də fərqləndirilir.

Bunlarla yanaşı müəyyən məqsəd baxımından da turizm növləri fərqləndirilir:

Beləki: **1. Tamş olmaq məqsədi daşıyan turizm.** Bu növ turizm daha çox kütləvilik təşkil edir. Burada müəyyən plan əsasında təbiətlə, mədəni-tarixi yerlərlə tanış olmaq nəzərdə tutulur.

2. İstirahət günüəri kurort və müalicə, istirahət məqsədi ilə həyata keçirilən turizm (buna bərpaedici turizm də deyilir). İqlim dəyişmə, palçıq müalicəsi, çimərlikdən istifadə, gəzinti və s. kimi prosesləri də bura aid edilir.

3. İşgüzarlıq, yığıncaqlarda iştirak etmək və s. məqsədi ilə həyata keçirilən turizm.

4. İdman növlərində (suda, piyada, dağ, xizək, velosiped yarışlarında, avtomaşınlarla, alpinizm və s.) iştirak etmək məqsədilə həyata keçirilən turizm.

5. Eimi turizm. Beynəlxalq konfranslar, qurultaylar, simpoziumlar, seminarlar və s.-də iştirak etmək məqsədi ilə insanların getməsi.

6. Tədris turizmi. Beynəlxalq tələbə mübadiləsi, kolleclərdə və universitetlərdə xarici dillərin öyrənilməsi, maarifləndirmək məqsədilə yaradılan turlar.

7. Dini turizmlər. Burada (Çində - Lxasa, Səudiyyə Ərə-bistanında - Məkkə, İraqda - Kərbəla, İranda - Məşhəd, İsraildə - İerusəlim) və digər dünya dini mərkəzləri müqəddəs yerlərə ziyarətə gedənlər nəzərdə tutulur.

8. Daha maraqlı olan kosmik turizm növü də yaranmışdır. Turizmin bu növü ilk dəfə Rusiyada həyata keçirilmişdir. 2002-ci ildə Amerika biznesmeni Denis Tito kosmosa göndərilmişdir. Bu kosmik tur bir həftə davam etmiş və 20 mln.dollar qiymətləndirilmişdir. 2003-cü ildən Amerikanın xüsusi turist

kompaniyaları olan «Speys Edvençer» və «Red Letter Deyz» beynəlxalq kosmik stansiyaya turizmin inkişafı üçün geniş iş aparırlar.

Son illərdə beynəlxalq görüşlər, yığıncaqlar artdığına görə işgüzar turizm növü də daha dinamik inkişaf yoluna keçmişdir. Bu növ turizmin artım sürəti 8% təşkil edir. İstirahət günləri həyata keçirilən 1-2 günlük qısamüddətli turistlərin sayı da sürətlə artır.

Beynəlxalq turizm xidmətin xüsusi bir sahəsi olmaqla, insanlann beynəlxalq hərəkəti və yaxud səyahəti ilə bağlıdır. İnsanlann bu fəaliyyət növü beynəlxalq ticarətə xas olan spesifik bir iqtisadi kateqoriyadır. Bu beynəlxalq səyahət bölməsi bir çox dövlətlərin iqtisadiyyatında özünəməxsus rola malikdir.

Hər bir turist yola düşməzdən əvvəl müəyyən məbləğ yol xərci - nəqliyyat xərci, mehmanxana xərci, yemək pulu, xidmət haqqı və s. ödəməli olur. Eləcə də getdiyi ölkədə müəyyən əmtəələr almalı olur, xidmətlərdən istifadə edir. Bütün bunlar ticarətə aid kateqoriyalardır. Lakin turizmin ictimai faydası bu iqtisadi xərclərdən daha artıqdır.

Turizm yalnız zahirən işçilərin beynəlxalq hərəkətinə bənzəyir. Əmək miqراسiyasında əsas məqsəd işə düzəlməkdir. Turizmdə isə əsas məqsəd insanlarm dincəlməyini, əylənməyini, müalicəsini, mədəni, kütləvi, elmi tədbirlərdə iştirakını nəzərdə tutur.

Qeyd etməliyik ki, XX əsrin ikinci yarısından beynəlxalq turizm hərtərəfli genişlənir. Aydınadır ki, burada yalnız müxtəlif formalarda səyahətə çıxanların sayı deyil, bütövlükdə turizm infrastrukturunun inkişafı nəzərdə tutulur. Beləliklə, 1960-1970-ci illərdən beynəlxalq turizm ümumdünya xarakteri almışdır. Nəticə etibarilə - Umumdünya turizm bazarı yaranmışdır.

Dünya turizm bazarında hər şeydən əvvəl daha çox turist göndərən və turist qəbul edən ölkələr fərqləndirilir. Burada daha çox turist göndərən ölkələrdən ABŞ, Almaniya, İngiltərə və Belçika, daha çox turist qəbul edən ölkələrdən və Fransa, İspaniya, ABŞ və İtaliya fərqlənilir.

Cədvəldən görünür ki, turistlərin sayına görə Fransa, İspaniya və İtaliya (ABŞ-la əhalinin sayı ilə müqayisədə) liderlik edirlər.

Daha çox turist qəbul edən ölkələr (2002)

	Tutduğu yer	Turistlərin sayı, mln. nəfər	Beynəlxalq turizmdən olan gəlir, mlrd. evro
Fransa	1	76,7	33,5
İspaniya	2	51,7	36,7
ABŞ	3	45,4	80,7
İtaliya	4	38,4	29,0
Çin :	5	36,8	19,9
Rusiya	15	21,2	12,2

Ümumiyyətlə, son illərin məlumatlarına görə cəmi qəbul edilən turistlərin 60%-ə qədər, turizmdən daxil olan gəlirin isə 50%-ə qədər Avropa ərazisinin payına düşür. Avropa ölkələrinin bu cür irəlində olması heç də yalnız onlarda ümumdünya miqyasında məlum olan mədəni-tarixi və təbii abidələrin, inkişaf etmiş turizm sənayesi şəbəkəsinin, ticarətin, nəqliyyat infrastrukturumun mövcudluğu ilə izah edilmir. Etiraf etməliyik ki, avropalılar ənənəvi olaraq səyahətə, öz məzuniyyətlərini yaxın qonşu ölkələrdə keçirməyə üstünlük verirlər.

Bu və ya digər Avropa ölkəsinə gələn qonaqların 90%-ə qədər yenə avropalılardan ibarət olur.

Avropa ərazisində isə İspaniya, İtaliya, Yunanıstan, Almaniya, Avstriya və Beniluks ölkələri daha qabaqcıl mövqedədirlər. Turizmdən olan mənfəətin 20%-i həmin ölkələrin, 11%-i isə Mərkəzi və Şərqi Avropa (Bolqarıstan, Xorvatiya, Çexiya və Macarıstan) ölkələrinin payına düşür.

İkinci yerdə Asiya Sakit Okean regionu dayanır. Bu regionu çox vaxt «turist istiqamətinin gələcəyi» adlandırırlar. Bu region dünya turizm bazarının 18%-ni təşkil edir. Son dövrlərdə bu region Amerika regionunu 2-ci mövqedən sıxışdırmışdır. Buradakı yarımregionlarda isə Şimal-şərqi Asiya (başda Yaponiya olmaqla), sonra Cənubi-şərqi Asiya (Malayziya, İndoneziya, Tailand) və Cənubi Asiya (Vyetnam, Hindistan, Şri-Lanka) fərqlənirlər.

Dünya turizm xidməti bazarında Amerika regionu 3-cü yeri tutur - 17%.

Aydındır ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində bu regionda əsas mərkəz ABŞ, Kanada və Meksika birliyidir. Həmin regionda turizmdən olan gəlirin 75%-i bu üçlüyün payına düşür. Qeyd etməliyik ki, bu üçlükdə də ABŞ daha həlledici mövqeyə malikdir. ABŞ dünyada daha geniş mehmanxana şəbəkəsinə və yüksək inkişaf etmiş müasir nəqliyyat sənayesinə malikdir.

Dünya turizm bazarında sonrakı yerləri Afrika (CAR, Tunis, Mərakeş, Seyşel adaları) - 4% və Yaxın Şərq (BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistam) - 2% ölkələri tutur.

Ayrı-ayrı regionlarda beynəlxalq turistlərin sayı, mln, nəfər

	1990	1995	2002
Dünya üzrə	456,8	551,8	714,6
Avropa	282,2	324,2	411,0
Asiya və Sakit Okean regionu	57,7	85,6	130,6
Amerika regionu	92,9	108,9	120,2
O cüm: Şimali Amerika	71,7	80,5	85,3
Afrika	15,0	20,0	28,7
Yaxın Şərq	9,0	13,1	24,1

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dünya turizm bazarında ayrı-ayrı regionların mövqeyi cədvəldəki məlumatlarda bir daha öz əksini tapmış olur. Beləki, cəmi turistlərin 58%-i Avropanın, 18,3%-i Asiya və Sakit Okean regionunun, 17%-i Amerika regionunun payına düşür.

Hazırda dünya turizm bazarında bəzi ölkələr daha yüksək rəqabət üstünlüyünə malik olmaqla öz ölkələrini bu bazar üzrə ixtisaslaşdırırlar. Hətta bu biznes üzrə inhisar vəziyyəti də yarada bilirlər. Bu mənada ABŞ-da qar şalələsi kimi nadir təbiət abidələrini, Nepalda Comolinqma dağını, Misirdə qədim fironların piramidalarını (ehramlarını), Hindistanda - Tac-Mahalı, Yunanıstanda - Akropol qalasını, İtaliyada 50 min adam yerləşən Kolizey abidəsini (qladiator döyüşləri üçün 75-80-ci illərdə tikilmiş qədim anfiteatra bənzər abidə) göstərmək olar.

İspaniya, Portuqaliya, Türkiyə, Kipr və bu kimi digər ölkələrdə gözəl dəniz çimərliklərini və Aralıq dənizinin mülayim iqlim şəraitinin olması həmin ölkələrə turistlərin cəlb edilməsinə maraq yaradır.

Ümumdünya turizm təşkilatının məlumatına görə hazırda 15 ölkə turizm xidməti üzrə ixtisaslaşmışdır. Bu ölkələrdə turizmdən olan gəlir əmtəə ixracından olan gəlirdən daha çoxdur. Burada kiçik ada dövlətləri (Barbados, Seyşel adaları və s.) daha çox fərqlənirlər. 45 dövlətdə turizmdən olan gəlirlər cəmi ixracın 25%-dən artıqdır (bunlar əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrə aiddir).

Beynəlxalq Turizm Təşkilatının məlumatına görə 2005-ci ildə cəmi turistlərin sayı 815 min nəfər, turizmdən olan gəlirlər isə 745,0 mlrd dollara bərabər olmuşdur.

Hazırda beynəlxalq turizm sistemində 275 mln. nəfərdən çox adam işləyir. Beləliklə, hazırda bir çox ölkələrdə turizm iqtisadiyyatın ən qabaqcıl sahələrindən birinə çevrilir. Bununla da ÜDM-un formalaşdırılmasına və bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həllinə zəmin yaradır.

Beynəlxalq turizm xarici iqtisadi fəaliyyətin ən dinamik inkişaf edən sahələrindən birinə çevrilmişdir. Belə ki, ÜDM-in 12-13%-i, cəmi kapital qoyuluşunun 8%-i, dünya üzrə cəmi istehlak xərclərinin 12%-i, cəmi vergi daxilolmalarının 5-7%-i beynəlxalq turizmin payına düşür.

Turizmin inkişafına elə belə səyahətə çıxarıların sayının artması kimi baxmaq olmaz.

Turizm xidmət sahəsində ən böyük bölmələrdən birini təşkil edir.

Deməli, insanların həyat səviyyəsi yüksəldikcə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər hərtərəfli xarakter aldıqca, mübadilə münasibətləri genişləndikcə, turizm insanlar üçün tarixi zərurətə çevriymişdir. Bu proses artdıqca qanunauyğun olaraq həmin sahəyə xidmət edən xüsusi qurumlar yaranır, turizm məhsulları meydana gəlir. Yeni sənaye və xidmət sahələrinə ehtiyac artır.

Odur ki, qanunauyğun olaraq turizmin inkişafı dedikdə, ilk növbədə turizm sənayesinin inkişafı nəzərdə tutulur. Burada hər cürə nəqliyyat növlərinin, mehmanxana təsərrüfatının, ictimai iaşə obyektlərinin, müəyyən gəzinti, əyləncə

təyinatlı obyektlərin, idman komplekslərinin, ekskursiya xidmətləri göstərən təşkilatlar və sairənin məcmusu nəzərdə tutulur.

Turizm sənayesində və yaxud beynəlxalq turizm sistemində mehmanxana təsərrüfatı əsas yerlərdən birini tutur. Mübadiləsiz qeyd etmək olar ki, bir çox hallarda turist axınının qədəri məhz turizm sənayesinin bu bölməsinin həcmindən asılıdır. Məsələn, birdən-birə Məkkəyə milyonlarla adamın ziyarətə getməsi üçün yüzlərlə, minlərlə mehmanxana mövcud olmasını tələb edir. Beləliklə, mehmanxana təsərrüfatı bütövlükdə turizmin iqtisadi təhlilində də mərkəzi yer tutur.

Aydındır ki, turistlərin yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş mehmanxanalar hər halda bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər.

Məsələn, turistlərin yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş mehmanxanalar, turist bazaları, pansionatlar, motellər öz rahatlığma görə, neçə nəfər yerləşdirilməsinə görə, mənfəət şəraitinə dizayn quruluşu və bu kimi keyfiyyətlərinə görə fərqlənirlər.

Bütün bu kimi cəhətlərinə görə bu mehmanxanalar 5 kateqoriyaya bölünür və yaxud 5 ulduzlu olur. Motel adlanan tikililər 4 ulduzlu, turist bazaları, müəyyən ümumi yaşayış yerləri 3 dərəcəyə bölünürlər.

Məsələn, dünyanın əsas turizm mərkəzlərindən biri olan Fransada çox geniş mehmanxana şəbəkəsi mövcuddur. Bunlardan:

- birdən dörd ulduzadək dərəcəyə malik olan mehmanxanalar;
- birdən dörd ulduzadək dərəcəyə malik olan lagerlər və istirahət evləri;
- kiçik qəsəbədə yaradılmış balaca kotteclər, taxtadan düzəldilmiş kənd evləri, istirahət guşələri və s.

Uzun müddət mehmanxana biznesi sahəsində ənənəvi təcrübəsi olan İsveçrədə 2600 mehmanxana birliyi fəaliyyət göstərir.

Böyük Britaniyada mehmanxana təsərrüfatının təsnifatı birdən beşədək ulduz (tac) sisteminə əsaslanır. Burada mehmanxana, motellər, qonaq evləri və yaxud kənd evləri, istirahət evləri, kotteclər və digər mənzillər fərqləndirilir. Aydındır ki, hər cürə xidmətlər də həmin sistemə uyğun həyata keçirilir.

Benilüks (Belçika, Niderland, Lüksemburq) ölkələrində mehmanxana sisteminin təsnifatı onlarda kafe, restoran xidmətinin olması, avtomobil yollarma yaxınlığı, yaşayış və yeməklə təmin olunma dərəcəsi və digər cəhətlər əsasında müəyyənləşdirilir və Benilüks otel təsnifatı adlanır. Burada da birdən beş ulduzadək dərəcə fəaliyyət göstərir. Bütün bunlarla yanaşı turizmə xidmət edən ictimai iaşə sistemi, nəqliyyat sistemi və nəqliyyat vasitələrinin artırılması da turizm sənayesində mühüm rola malikdir,

Aydındır ki, beynəlxalq turizm hər bir ölkə üçün sosial-iqtisadi münasibətləri əks etdirir. Bununla da beynəlxalq münasibətlərin tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Bu prosesin tənzimlənməsi üçün və müəyyən norma və standart nizamlar işləyib hazırlayan beynəlxalq institutlar fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatların təsnifatı aşağıdakı cəhətlərə görə aparılır:

- **milli ərazi baxımından** beynəlxalq, regional və milli səviyyədə - yəni ümumdünya, regional və milli səviyyədə fəaliyyət göstərən təşkilatlar;

- **ictimai dövlət mənsubluğna görə:** dövlət qurumu, ictimai qurum, xüsusi qurum olması;

- **fəaliyyət növləri baxımından:** tənzimləyici, turist göndərməklə məşğul olmaq, bazar agentləri, məsləhətçilər, layihə təşkilatları, öyrətmə ilə məşğul olan təşkilatlar, nəşriyyat, peşəkar birliklər, ticarət və istehlak təşkilatları və s. nəzərdə tutulur.

- **fəaliyyət dairəsinə görə** - nəqliyyat üzrə (aviasiya, avtobus, dəmiryolu, avtomaşın və kruizlə), turist agentləri, turoperatorlar, sahəvi həmkarlar və s. təşkilatlar mövcuddur.

Beynəlxalq turizmin ardıcıl olaraq genişlənməsi bu kimi təşkilatların yaradılmasına olan zərurəti daha da artırılmışdır.

Bunlardan: **Umumdünya Turizm Təşkilatı (UTT)**. Bu təşkilat ən üzdə olan təşkilatlardan biridir. İlk dəfə 1925-ci ildə «Turizmin təbliği üzrə rəsmi təşkilat» adı ilə yaradılmış dövlətlərarası qurumdur.

1947-ci ildə «Rəsmi Turist Təşkilatlarının Beynəlxalq İttifaqı» (UCOTO) adlandırılmışdır.

1975-ci ildə bu qeyri-hökumət beynəlxalq ittifaqı əsasında hökumətlərarası beynəlxalq təşkilat yaradılmışdır. ÜTT-nin nizamnaməsi 27 sentyabr 1975-ci ildə qəbul olunmuşdur. İqamətgahı Madriddədir (İspaniya).

1980-ci ildən bu tarix ümumdünya turizm günü kimi qeyd edilir.

BMT ilə ÜTT arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı münasibətlər barədə razılığa əsasən muxtar hüquqa malikdir.

ÜTT - öz fəaliyyətində dünya üzrə turizmin bütün tərəflərini əhatə edir.

ÜTT-nin üzvləri üç kateqoriyaya bölünür:

- **birinci üzv olan dövlətlər** - bu təqribən 130-a qədərdir.

- **ikinci birlik şəklində olan üzvlər** - bunlar 4-dür. Aruba, Makao, Niderlandm Antil adaları, Puerto-Riko.

- **üçüncü 330-dək birlik şəklində olan** qurumlardır. Bura turizm ilə məşğul olan hökumət və hökumətlərarası təşkilatlar və eləcə də kommersiya təşkilat və birlikləri daxildir. Məsələn - mehmanxanalar, turizm agentliyi, restoranlar, maliyyə institutları, aviakompaniyalar, məsləhətxanalar birliyi, istehlakçılar, sənayeçilər, turizm sahəsi üçün kadrlar hazırlığı mərkəzləri, tədqiqat institutları, nəşriyyat qrupları və s.

ÜTT-nin əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Turizmin (istər daxili, istərsə də xarici turizmin) sülhə, qarşılıqlı anlaşmalara, bütün dünyada insanların sağlamlığına və çiçəklənməsinə olan təsirini sürətləndirmək və genişləndirmək;
- səyahət zamanı insanların təhsil almasına və mədəni səviyyəsinin artırılmasına zəmin yaratmaq;
- az inkişaf etmiş rayonlarda turistlərin yaşayış normalarının standartlara yaxınlaşdırılmasına köməklik göstərmək;
- turist qəbul edən ölkələrin imkan dairələrinin genişləndirilməsi;
- ölkələrarası əməkdaşlığın əlaqəbndirilməsi üzrə beynəlxalq agentlik rolunda çıxış etmək;
- turizm sahəsində milli təşkilatlar üzrə yaranan turlara xidmətlər göstərmək;

- turist operatorları birlikləri arasında daimi əlaqə saxlanılmasına yardım etmək.

UTT turizm hərəkatı üzrə daimi informasiya hazırlayır və ayrı-ayrı millətlərin bu prosesə qoşulmasına çalışır.

Aydındır ki, UTT öz fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə ardıcıl olaraq beynəlxalq yığıncaqlar təşkil edir, dövlətlərarası, birliklərarası əlaqələndirmə işləri aparır. Bu mənada 1980-ci ildə (27 sentyabrdan - 10 oktyabradək) Filippinin paytaxtı Manilada keçirilən turizm üzrə ümumdünya konfransının böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

- Konfransda turizmin inkişafında dövlət məsuliyyəti məsələləri geniş müzakirə edilmişdir. Sosial-iqtisadi şərait, insanın öz şəxsi istirahətinin təşkilatçısı olması, tələb və təklifin tənzimlənməsi, turizm sahəsində elmi-texniki əməkdaşlıq, turizm sənayesi üçün kadrlar hazırlığı və bu kimi aktual problemlər müzakirə olunmuşdur. Konfransda 100-dən artıq dövlətin nümayəndələrinin iştirakı ilə Manila bəyannaməsi qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Birliyi (BHNB) (International Air Transport Association - İATA) BHNB bütün beynəlxalq təyyarə daşımalarının ümumdünya təşkilatı hesab edilir. İlk dəfə 1919-cu ildə yaradılmış, 1945-ci ildə yenidən təşkil edilmişdir. BHNB beynəlxalq marşrutları həyata keçirən peşəkar aviasiya kompaniyası birliyidir. Bu birlik insanların, poçt bağlamalarının və yüklərin dünyanın bir nöqtəsindən digər nöqtəyə daşınmasını həyata keçirir.

259 aviakompaniya bu birliyin üzvüdür. Bu birliyin tərkibində turist agentliklərinin qeydə alınması üzrə sərnişin xidməti korporasiyası fəaliyyət göstərir. Bu turist agentliyi BHNB-in xüsusi şöbəsi olan aviakompaniyaların beynəlxalq təşkilatı vasitəsilə fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (BMT) (International Civil Aviation Organization - İCAO) BMT - 1944-cü ildə ABŞ-ın Çikaqo şəhərində keçirilmiş konfransda yaradılmışdır. BMT-nin himayəsi altında fəaliyyət göstərir. 200-ə qədər dövlət bu təşkilatın üzvüdür. İnsanların ölkələrarası hərəkatının genişlənməsinə zəmin yaratmaqla turizmin inkişafında böyük rol oynayır.

Asiya Sakit Okean Turist Birliyi (ASOTB)

- ASOTB 1951-ci ildə yaradılmışdır. 34 dövləti özündə birləşdirir. Asiya Sakit Okean istiqamətində olan hərəkatın genişlənməsinə köməklik edir. Bütün bunlarla yanaşı ayrı-ayrı milli dövlətlərdə də turizmin inkişafı və tənzimlənməsi ilə məşğul olan qurumlar fəaliyyət göstərirlər.

Mövzu 10

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya siyasəti

PLAN

1. **İnvestisiya qoyuluşlarının mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri**
2. **İnvestisiyaların iqtisadi inkişafda rolu**
3. **İnvestisiyaların beynəlxalq hüquqi normativ əsasları**
4. **Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya siyasətinin prioritetləri və istiqamətləri**

İnvestisiya - iqtisadi və sosial səmərə əldə etməkdən ötrü müxtəlif obyektlərə qoyulan pul, qiymətli kağızlar, intellektual mülkiyyət obyektləri və sairidir. Bu tərif "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının «Qanun»unda daha ətraflı göstərilmişdir:

İnvestisiya - gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan kapitaldan ibarətdir. Həmin kapital isə maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarət ola bilər.

Belə vəsait və sərvətlər aşağıdakılardır:

- pul vəsaiti, məqsədli bank əmanətləri, kreditlər, paylar, səhmlər və digər qiymətli kağızlar;
- daşınan və daşınmaz əmlak (binalar, qurğular, avadanlıq və başqa maddi sərvətlər);
- müvafiq qaydada rəsmiləşdirilmiş elmi-təcrübi və digər intellektual sərvətlər;
- bu və ya digər istehsal növünün təşkili üçün zəruri olan, ancaq patentləşdirilməmiş texniki sənədləşdirmə, vərdis və istehsalat təcrübəsi kimi tərtib edilmiş texniki, texnoloji, kommersiya və digər biliklərin məcmusu ("nou-hau");

- torpaqdan, sudan və digər ehtiyatlardan, binalardan, qurğulardan, avadanlıqdan istifadə hüquqları, habelə müəlliflik hüququndan irəli gələn və başqa əmlak hüquqları;

- başqa sərvətlər.

- Əsas fondların yaradılmasına və təkrar istehsalına, habelə maddi istehsalın digər formada inkişafına investisiya yönəldilməsi kapital qoyuluşları şəklində həyata keçirilir.

Ölkə miqyasında investisiyalar geniş təkrar istehsal prosesi şəklində həyata keçirilir. Yeni müəssisələrin tikilməsi və yeni iş yerlərinin açılması birbaşa olaraq kapital qoyuluşlarından asılıdır.

İnvestisiyalar mahiyyətinə görə, maliyyə, real (birbaşa) və intellektual olmaqla üç qrupa bölünürlər. Maliyyə investisiyaları səhm, istiqraz və s. kimi qiymətli kağızlara yatırılan investisiyalardır. Real (birbaşa) investisiya müəyyən bir məhsulun istehsalına yatırılan investisiyalardır. İntellektual investisiyalar isə kadr hazırlığına, təcrübə mübadiləsinə, lisenziya və “nou-hau”ya, birgə elmi araşdırmalara və s. yatırılan investisiyalardır.

Real investisiyalar iki tərkib hissəsindən ibarətdir: əsas kapitalla yatırılan investisiyalar və dövriyyə vəsaitlərinə yatırılan investisiyalar.

İnvestisiyalar, həm də birbaşa və portfel investisiya olmaqla, iki formada həyata keçirilirlər. Birbaşa investisiyalar elə kapital qoyuluşudur ki, onların sayəsində investorlar kapital qoyulmuş obyekt üzərində nəzarəti həyata keçirə bilirlər. Birbaşa investisiyalar uzunmüddətli iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirmək məqsədilə tətbiq olunur. Birbaşa investisiyalar yeni müəssisələrin yaradılması, mövcud müəssisələrin qismən alınması və birgə-müştərək fəaliyyətin digər formaları şəklində həyata keçirilirlər. Birbaşa investisiyaların mühüm fərqləndirici cəhəti investorların investisiya etdikləri obyektlərin idarə edilməsində iştirakının təmin edilə bilməsidir.

Portfel investisiyaların beynəlxalq hərəkətinin səbəbləri birbaşa investisiyaların beynəlxalq hərəkətinin səbəblərinə prinsipə yaxındır. Fərq ondadır ki, investor, kapital qoyulmuş müəssisə üzərində real nəzarətə malik

olmur. Lakin eyni zamanda portfel investisiyaların likvidliyi, yəni qiymətli kağızların nağd valyutaya çevrilməsi qabiliyyəti birbaşa investisiyalarla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Portfel investisiyaların həyata keçirilməsinin əsas səbəbi, kapitalın eyni ölkəyə və eyni qiymətli kağızlara qoyulmasıdır ki, o, maksimum mənfəət versin. Portfel investisiyalar pulların inflyasiyadan qorunmasında və möhtəkir gəlirlərinin əldə olunmasında vasitə kimi çıxış edirlər. Portfel investisiyaların beynəlxalq hərəkəti, həm də riskin azaldılması məqsədilə baş verir. Adətən, hər hansı qiymətli kağızın mənfəətliyi nə qədər yüksək olursa, həmin qiymətli kağızın əldə olunmasının riski də bir o qədər böyük olur. Riskin səviyyəsinin azaldılması məqsədilə portfel investisiyaların beynəlxalq hərəkətindən istifadə oluna bilər.

Hal-hazırda cəmiyyətdə mövcud olan «investisiya» anlayışı iqtisadi nəzəriyyədə mövcud olan «investisiya» anlayışından daha geniş «sferanı» əhatə edir. Belə ki, indi istənilən aktivin əldə edilməsi investisiya yatırımı kimi anlaşılır və qəbul edilirsə, iqtisadi nəzəriyyə elmində isə istənilən yox, yalnız real investisiya qoyuluşları investisiyalar kimi qəbul olunurlar. Bir qədər də dəqiq qeyd etmiş olsaq, istənilən dəyərli və ya dəyərini gələcəkdə itirməyən hər hansı əşyanın və ya əmlakın əldə edilməsi investisiya qoyuluşu hesab edildiyi təqdirdə, elm hər bir belə fəaliyyəti investisiya fəaliyyəti hesab etmir. Məsələn, istənilən səhmin və ya köhnəlmiş avadanlığın alınması iqtisadi nəzəriyyə elmi baxımından investisiya qoyuluşu hesab edilə bilməz. Bundan ötrü həmin fəaliyyət müəyyən kriteriyalara cavab verməlidir. Yəni həmin fəaliyyətin nəticəsi ya iqtisadi, ya da sosial səmərə şəklində özünü göstərməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiyalar maliyyələşmə mənbələrinə əsasən iki qrupa bölünürlər :

- daxili investisiya mənbələri;
- xarici investisiya mənbələri.

Ölkədaxili investisiya mənbəyi də çox mürəkkəbdir. Belə ki, onu aşağıdakı mənbələrə bölmək olar :

- dövlət büdcəsi vəsaitləri ;

- büdcədən kənar fondların vəsaitləri ;
- bank vəsaiti ;
- şəxsi vəsaitlər ;
- ticarət kapitalı ;
- qrantlar və texniki yardımlar ;
- sığorta və sosial təminat fondlarının vəsaitləri ;
- dini təşkilatların, icmaların, məscidlərin, kilsələrin və s. maliyyə vəsaitləri.

Xarici investisiya qoyuluşlarının maliyyələşmə mənbələrinə isə aşağıdakılar aiddir :

- xarici dövlətlərin büdcə vəsaitləri ;
- xarici hüquqi və fiziki şəxslərin vəsaitləri ;
- beynəlxalq təşkilatların maliyyə vəsaitləri ;
- dövlətlərarası kreditlər ;
- beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının maliyyə vəsaitləri.

Ümumiyyətlə, investisiyaların maliyyələşmə mənbələrinin təsnifi zamanı müxtəlif meyarlardan istifadə olunur, bizim yuxarıda göstərdiyimiz təsnifat (xarici və daxili investisiya) milli prinsip üzrə aparılmışdır.

«İnvestisiya» anlayışının meydana gəlməsini araşdırarkən hökmən, ilkin iqtisadi fikirlərə istinad etmək lazım gəlir. Belə ki, hələ merkantilistlər öz nəzəriyyələrində əsas yeri dövlətin öz sərvətinin artırılması mənbələrini öyrənilməsi məsələsinə ayırmışlar. Demək olar ki, merkantilizm nəzəriyyəsi sərvətin əldə edilməsi və artırılması ideyası üzərində qurulmuşdur. Merkantilistlər ölkənin daxili sərvətini artırmaqdan ötrü o vaxt üçün mümkün olan bütün sərt proteksionist tədbirlərin nəzəri əsaslarını verməyə cəhd etmişlər.

İlkin merkantilistlər ölkədən xaricə pulun (qızıl və gümüşün) çıxarılmasına razı olmasalar da, sonrakı merkantilistlər bu halın əlavə və daha çox gəlir gətirəcəyi təqdirdə lazımlı olduğunu bildirmişlər. Deməli, inkişaf etmiş merkantilizm “pulun – pul gətirə biləcəyini” anlamışdır. «Merkantilizm»

nəzəriyyəsi meydana çıxdığı dövrə uyğun olaraq merkantilistlər, monarxın iqtisadiyyatı əl altında olan vasitələrlə necə idarə edə biləcəyi üsullarının nəzəri sistemini hazırlamışlar.

A.Smitin söylədiyi kimi, ölkələr beynəlxalq ticarətə daha çox fikir versələr, çox fayda götürürlər. İndi isə belə demək olar ki, dövlətlər xarici iqtisadi fəaliyyətlərində investisiya qoyuluşlarına fikir versələr, onlar üçün daha sərfəli olar.

Ümumiyyətlə, dünya tarixini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, kapital ixracı ilə başlayan beynəlxalq investisiya axını hələ o vaxtın kapital axını nəzəriyyəçiləri tərəfindən dərinlən araşdırılmışdır. Kapital ixracının, indiki təbircə desək, beynəlxalq investisiya axınının yaranma səbəbləri tədqiqatçılar tərəfindən o vaxtın mövcud reallıqları şəraitində tədqiq olunmuşdur. Belə ki, müasir dövrdəki beynəlxalq investisiya axını ilə ilkin kapital ixracı arasında xeyli fərqli cəhətlər mövcuddur. Buna görə də müasir iqtisad elmində kapitalın beynəlxalq axını barədə tədqiqatların nəzəri-konseptual səviyyədə iki mühüm istiqaməti fərqləndirilir. Bunlar kapitalın beynəlxalq axının ənənəvi və müasir konsepsiyalarıdır. Mövcud adı çəkilən nəzəriyyələr özləri də bir neçə biri-birindən fərqli yarımqruplara bölünürlər. Ənənəvi nəzəriyyələrə «neoklassik», «marksist» və «neokeyns» nəzəriyyələrini göstərmək olar.

«Neoklassik» nəzəriyyə sözsüz ki, klassik iqtisad elminin baniləri olan A.Smit və D.Rikardonun nəzəri görüşləri əsasında formalaşmışdır. Klassiklərin, xüsusən də D.Rikardonun «müqayisəli üstünlüklər» nəzəriyyəsi, «neoklassik» nəzəriyyənin beynəlxalq kapital axınını xarakterizə edən görüşlərinin əsasında durur. Belə ki, D.Rikardonun beynəlxalq ticarətin «müqayisəli üstünlüklər» nəzəriyyəsi, C.S.Millin formalaşdırmağa çalışdığı kapitalın ölkələrarası axınının nəzəri baxışlar sisteminin əsası kimi çıxış etmişdir. C.S.Mill belə zənn edirdi ki, kapitalın beynəlxalq hərəkətinə səbəb, onun bir ölkədən digərinə nəzərən daha çox gəlir gətirəbilmə imkanındır. Yəni bəzi kapitalla zəngin olan ölkələrdə, iqtisadi şərait kapitalla lazımi səviyyədə gəlir əldə etməyə imkan vermir. Lakin, həmin kapitalla digər ölkədə daha çox

gəlir əldə etmək mümkündür. Belə olan halda, kapitalın bir ölrədən digərinə axını baş verir.

Digər klassiklərin fikirləri ilə yanaşı, A.Smitin fikri də diqqətəlayiqdir. Belə ki, A.Smit “mütləq üstünlüklər” nəzəriyyəsində bildirir ki, beynəlxalq ticarət vasitəsi ilə ayrı-ayrı ölkələr varlandıqca dünya iqtisadiyyatı da inkişaf edir. Belə olan surətdə dünya ölkələri qapalı iqtisadiyyatdan imtina edərək daha sərfəli beynəlxalq ticarətlə məşğul olmalıdırlar.

“Neoklassik” nəzəriyyənin mühüm hissəsi olaraq XX yüzilliyin əvvəllərində E.Hekşer və B.Olin tərəfindən yaradılmış “İstehsal amillərinin nisbəti” nəzəriyyəsini misal kimi göstərmək olar. Onların nəzəri sistemlərində kapitalın beynəlxalq hərəkəti haqqında nəzəriyyə E.Hekşerin əsaslandığı “son faydalılıq” nəzəriyyəsi, B.Olinin “beynəlxalq ticarət” Konsepsiyası və Nurksenin görüşlərindən ibarətdir. Buradan da görünür ki, hər bir mütəfəkkirin fikri ümumi istiqamətdən ayrılan bir cığır kimi formalaşır. Onların arasında R.Nurksenin gəldiyi qənaət çox maraqlıdır. R.Nurksenin tədqiqatlarının nəticəsi ona gətirir ki, əmtəə eksportu sürətlə artan ölkədə əlavə kapitala tələbat yaranır və ölkə bu kapitalı idxal edir. Bu faktın qəribəliyi ondadır ki, əksər alimlər tam əks olan ideyanın tərəfdarı idilər. Yəni onlar iddia edirdilər ki, kapital onunla bol olan ölkədən kapital cəhətdən “kasıb” ölkəyə “miqrasiya” edir. Bu fikir uzun müddət müvafiq tədqiqatla məşğul olan insanların beynində hakim mövqe tutmuşdur. Nurksenin gəldiyi qənaət həm də adi bir qənaətdir. Yəni dünyada baş verən hadisələr faktiki olaraq onun fikrini təsdiqləyir və bununla da onun fikirlərindəki qeyri-adilyi aradan götürür.

Bununla belə “neoklassik” nəzəriyyədən fərqli mövqedə duran “marksist” nəzəriyyədə kapitalın beynəlxalq hərəkətinin səbəbləri K.Marks tərəfindən müvafiq elmi metodologiya əsasında araşdırılmışdır. Belə ki, K.Marks kapital ixracının səbəbini, onun ölkədə nisbi artıqlığında görür. Bu yanaşmada əsas kimi Marks gəlir normasını götürür və nisbi artıq kapital kimi istifadə zamanı gəlir norması aşağı salan kapitalı nəzərdə tuturdu. K.Marks nisbi artıq

kapitalı üç tərkib hissəsinə bölür. Belə ki, o nisbi artıq kapitalı mal, istehsal və pul formasında görürdü.

Ölkənin ÜDM-in həcminə investisiya qoyuluşlarının səviyyəsi böyük təsir göstərir. Milli iqtisadiyyatın bir çox makroproporsiyaları investisiyaların dinamikasından asılıdır. Məsələn, bir çox mütəfəkkirlərin fikrincə işsizlik, məcmu tələb və məcmu təkilif və s. kimi makroiqtisadi göstəricilər investisiyaların dinamikasından asılıdır. Buna misal olaraq Keynsçilərin fikrincə, investisiya və yığımların səviyyəsi müxtəlif proseslər və şəraitlərlə təyin olunur ki, bu proses və şəraitlər məhz makroiqtisadi mühitdən asılıdır.

Neokeynsçilər kapitalın beynəlxalq axınının ölkənin tədiyyə balansı ilə əlaqədar olması fikri əsasında nəzəriyyə formalaşdırıblar. Bu nəzəriyyəyə görə, kapitalın ölkədən ixrac olunması səbəbi tədiyyə balansında tarazılığın pozulmasıdır. Bu ideyanın müəllifi Keyns özüdür, sadəcə olaraq onun davamçıları bu fikri mövcul vəziyyətə daha da uyğunlaşdıraraq inkişaf etdirmişlər.

Son zamanlar əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, kapitalın beynəlxalq miq-rasiyasına iqtisadçıların “ideoloji” yanaşması müşahidə olunmur. Belə ki, iqtisadçı alimlər indi kapitalın beynəlxalq hərəkətinə dair fikirlərini faktiki baş verən hadisələr və müşahidə edilən tendensiyalar əsasında qururlar. Buna misal olaraq “TMK-lar” nəzəriyyəsini və “kapital qayçışı” nəzəriyyələrini göstərmək olar.

Müasir “Transmilli korporasiyalar” (TMK) nəzəriyyəsi, TMK-ların XX əsrin ikinci yarısında fəaliyyətlərinin sürətlə artması nəticəsində onlar iqtisadi nəzəriyyədə əsas diqqət mərkəzinə keçmişdir. İlk dövrlərdə TMK-lar anjaq “firma” nəzəriyyəsi çərçivəsi daxilində öyrənilirdi, sonralar isə onlar üçün ayrıja müstəqil konsepsiyalar işlənib hazırlanmağa başlandı ki, onların da əsasında əsasən amerikalı iqtisadçıların ideyaları üstün mövqe tutur. TMK-ların beynəlxalq fəaliyyətinin elmdə xüsusi nəzəri konsepsiyaya əsas olmasının səbəbi planetin ümumi istehsal fondunun 1/3-nin, dünya üzrə istehsal olunan məhsulların 40%-nin, xarici ticarət dövriyyəsinin yarından çoxunun, ən yeni

texnologiyalarla ticarətin 80%-dən çoxu və ən əsası kapital ixracının 90%-dən çoxu TMK-ların nəzarəti altında olmasıdır.

TMK-lar nəzəriyyəsi əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, son zamanlar beynəlxalq arenada Transmilli korporasiyaların kapital axınındakı rolunun artması ilə formalaşmağa başladı. Bu nəzəriyyələrin tərəfdarları kimi S.Haymeri, R.Vernonu, R.Kouzu və başqalarını göstərmək olar.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin tarixini alimlər, adətən XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tədqiq edirlər. Dünya ədəbiyyatında kapital ixracının tarixi mövzusunda işlənmiş əsərlərin əksəriyyəti bu mövzunun ya dar zaman kəsiyində, ya da ayrı-ayrı ölkələrin timsalında formalaşdırılmışlar. Xüsusilə ayrı-ayrı ölkələrin tarixinin spesifik dövəmləri və oradakı kapital ixracı məsələləri daha çox işlənmiş sahədir. Lakin bütün bu ədəbiyyatları nəzərdən keçirdikdən sonra Ümumdünya Kapital Axınının tarixi inkişaf yolunu gözümüz önündə canlandırma bilərik. Sözsüz ki, ayrı-ayrı ölkələrin tarixində baş verən xüsusi halları da nəzərə alsaq, onda mühüm elmi nəticələr əldə edə bilərik.

Beləliklə, ümumi mənzərə belədir ki, kapitalın beynəlxalq axını dörd mühüm tarixi mərhələ keçərək, bu günümüə gəlib çatıb. 1870-ci ildən bəri hesablanan bu tarix müvafiq olaraq : 1870-1914; 1914-1945; 1945-1971; 1971-ci ildən bəri olan dövrlərə bölünür. Tarixi dövrlərin bu bölgüsü nisbi və şərtidir. Heç də demək olmaz ki, 1870-ci ildən öncə kapitalın beynəlxalq hərəkəti olmamışdır. Sadəcə olaraq onu qeyd etmək kifayətdir ki, bu tarixə qədər formalaşmış dünya təsərrüfatı hələ o səviyyədə deyildi ki, həmin təsərrüfatda irimiqyaslı kapital axınları formalaşmış olsun.

Birinci dövrün (1870-1914) səciyyəvi cəhəti, o dövrün aparıcı ölkələrinin maliyyə sistemində klassik qızıl standartının bərqərar olmasıdır. Dünyanın aparıcı ölkələrinin ardınca digər ölkələr də öz iqtisadi-siyasi imkanları çərçivəsində bu standartı qəbul etməyə çalışırdılar. Bu dövrdə, həmçinin əksər ölkələrin bank sistemləri təkmilləşmiş və digər ölkələrlə uyğunlaşdırılmışdır.

Bununla belə, həmin dövrdə beynəlxalq əmək və əmtəə bazarı xeyli liberallaşmışdı.

İkinci dövr (1914-1945) iki dünya müharibələri və 30-cu illərin böyük depressiyası, dünya ölkələrini məcbur etdi ki, onlar öz milli iqtisadiyyatlarına diqqət yetirsinlər. Böhran və müharibələrin vurduğu ziyanın aradan qaldırılması bu dövrün əsas xarakterik cəhətidir. Bunun nəticəsi kimi bu dövrdə beynəlxalq kapital axını minimum səviyyəyə endi.

Üçüncü dövr (1945-1970) “Breton-Vuds” dövrü də adlanır. Bu dövrdə ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr xeyli dərinləşdi və tarixdə görünməmiş həcmdə kapital axını müşahidə olunmağa başlandı. Lakin bu axının qarşısını alan bəzi beynəlxalq və milli doktrinalar mövcud idi ki, onlar kapitalın beynəlxalq axınını buxovlayırdılar.

Dördüncü dövr “Bretton-Vuds”dan sonrakı dövr və ya pul-kredit sistemində nisbi dəyərin aradan qaldırılması dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələr dərinləşməsi və kapital axınının artması ölkələrarası inteqrasiyanı o həddə gətirib çıxartdı ki, qloballaşma adlanan yeni dünya reallığı ortaya çıxdı.

Sözsüz ki, orta əsrlərdə Avropada və daha sonralar Amerika və başqa qitələrdə yaranmış iri banklar, həmçinin dövlət istiqrazları, səhmlər və s. XIX əsrin sonunda formalaşmış beynəlxalq iqtisadi durumdan çox uzaq bir mühit formalaşdırırdılar. Böyük coğrafi kəşflər, onların nəticəsi olaraq maddi sərvətlərin yeni dünyadan köhnə dünyaya gətirilməsi, əmək qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti və s. bu kimi əlamətdar hadisələr də XIX əsrin sonlarında dünya təsərrüfatında formalaşmış iqtisadi durumdan keyfiyyətə fərqli idi.

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti, ilk baxışdan çox sadə mahiyyətə malik olub, kapitalın varlı ölkələrdən kasıb ölkələrə axması kimi görünür. Belə olan halda bu proses barəsində formalaşan nəzəri baxışların “ideoloji” cəhətdən biri-birindən kəskin fərqli olması yersiz bir hal kimi qəbul oluna bilər. Ancaq dünya təcrübəsi göstərir ki, son iyirmi ildə bütün tarix boyu formalaşan bir təməl - ideya tamamilə puça çıxdı. Belə ki, məlum oldu ki, kapital varlı

ölkələrdən kasıb ölkələrə yox, əksinə kasıb ölkələrdən də varlı ölkələrə ixrac olunur.

Özü də xarici investisiyaların axını əvvəldə də dediyimiz kimi, varlı ölkələrdən kasıb ölkələrə yox həm də əksinə olur. Belə ki, dünya üzrə cəlb olunmuş xarici investisiyaların həcminə görə son onilliklərdə yeganə lider ABŞ-*dır*. Deməli, ölkələr xaricə investisiya yatırmaqla deyil, həm də xaricdən investisiya cəlb etməklə daha məqsəduyğun xarici iqtisadi fəaliyyət qururlar. Bununla belə, bəzi tədqiqatçıların qənaətinə, xarici investisiyaların inkişaf etmiş ölkələrə doğru axını müvəqqəti bir tendensiyadır və bu tendensiya tezliklə aradan qalxaraq, xarici investisiyaların beynəlxalq axın istiqaməti əvvəlki məcrasına dönəcəkdir. Buna sübut kimi, 2007-ci ildə inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə cəlb olunmuş xarici investisiyaların həcmninə əvvəlki ilə nisbətən müvafiq olaraq 21% və 68% artmasını göstərmək olar.

Əsas etibarlı ilə “Beynəlxalq İnvestisiya Hesabatı” jurnalının məlumatlarına görə, beynəlxalq səviyyədə aparılan araşdırmaların sonu belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, ümumiyyətlə dünya üzrə xarici investisiya axınının artması bununla əlaqədar ölkələrin gəlirlərinin artmasına səbəb olmuşdur. İkinci nəticə kimi, ABŞ-*n*in cəlb olunmuş xarici investisiyalar üzrə dünya lideri olmasının səbəbini dolların məzənnəsinin aşağı düşməsinə göstərirlər.

Qeyd etdiyimiz kapitalın tətbiqinin klassik nəzəri konsepsiyaları ilə yanaşı, dünya iqtisadi tərəküründən və praktikasından irəli gələn digər nəzəri konsepsiyalar da formalaşmışdır. Həmin konsepsiyalara misal olaraq inkişafın beynəlxalq maliyyələşdirilməsi nəzəriyyələrini göstərmək olar.

Həmin nəzəri görüşlər sistemi bir neçə bölmələrdən ibarətdir. Aşağıda adları çəkilən nəzəriyyələr həmin nəzəri baxışlardandır.

“İnkişafa yardım” konsepsiyası, “inkişafın beynəlxalq maliyyələşdirilməsi” nəzəriyyəsi özündə inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə vəsaitləri ilə təmin olunmasını birləşdirir.

Amerika iqtisadçıları S.Kuznets və K.Kurixara öz ideyaları ilə zəif inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarının maliyyə resurslarına böyük ehtiyacları olduğunu sübuta yetirirlər. Bu ideya həmin alimlər tərəfindən irəli sürülmüş zəif inkişaf etmiş ölkələrdə yığım xüsusiyyətləri haqqında sistemli görüşlərə söykənirdi.

Kuznets bildirirdi ki, iqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş ölkə kapital yığım prosesində aşağıdakı problemlərlə rastlaşır :

- ilk öncə bu ölkələrdə yığma az meyillilik ucbatından maliyyə ehtiyatlarının qıtlığı mövcuddur;

- ikincisi, real ehtiyatların qıtlığı mövcuddur. Yəni istehlak malları istehsalında mövcud olan kapitalı istehsalın investisiyalaşmasına cəlb etmirlər;

- üçüncüsü, bu ölkələrdə tədiyyə balansının saldosunun mənfi olması onlarda xarici valyuta qıtlığı yaradır, bu da resurs idxalına mənfi təsir göstərir.

Məsələnin belə olması ümidi yalnız xarici investorlara bağlamağa vadar edir. Xarici investorlar ölkənin xarici valyutaya olan ehtiyacını və yığımlara olan ehtiyacını ödəyir. Bununla əlaqədar inkişafa yardım nəzəriyyəsinin iki modeli formalaşmışdır. Birincisi, ölkə daxili yığımlardakı qıtlığın aradan qaldırılması modeli. İkincisi, xarici valyuta qıtlığının aradan qaldırılması modeli.

Yığım qıtlığının aradan qaldırılması problemini XX əsrin 60-cı illərinin əvvəlində amerikalı alim P.Rouzensteyn-Rodan qaldırmışdır. Müəllif güman edirdi ki, iqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatına cəlb edilmiş investisiyaların məqsədi, ölkə iqtisadiyyatını durğunluq vəziyyətindən inkişaf vəziyyətinə keçirməkdir.

Yardımlar sırasına o, dövlətin qeyri-bazar şərtləri ilə borca və ya başqa məqsədlə verdiyi vəsaitləri daxil edir ki, həmin vəsaitlər gəlir əldə etmək məqsədi güdmür. Yardım yığımların səviyyəsini o həddə qaldırır ki, lazımi inkişaf tempini təmin edən investisiya səviyyəsi təmin olunsun. Xarici özəl investisiyaların axını xarici dövlət investorlarının formalaşdırdığı sabit iqtisadi inkişafın təminindən sonra mümkün olacaqdır.

1960-cı illərin ortalarında amerikalı alim H.Çeneri zəif inkişaf etmiş iqtisadiyyatın bir neçə mərhələli inkişaf modelini irəli sürmüşdür. Xarici investisiyalara ehtiyacı olan ölkələrin iqtisadiyyatının investisiya ilə təmin olunma dövrünü alim şərti olaraq üç mərhələyə bölüb. Hər mərhələdə inkişafı buxovlayan amillər xüsusi qeyd olunur:

- Birinci mərhələdə yüksəkixtisaslı kadrların çatışmamazlığı mühüm amil kimi qeyd olunur. Bu zaman kadr çatışmazlığı mövcud imkanlar çərçivəsində maksimum nəticələr əldə etməyə şərait yaratmır;

- İkinci mərhələdə alimlər inkişafı ləngidən amil kimi yığımların azlığını göstərir. Bu zaman daxili yığımların qıtlığı xarici vəsaitlərə ehtiyac doğurur. İkinci mərhələnin sonu ölkə daxilində yığımların səviyyəsinin artması ilə xarakterizə olunur ki, bunun nəticəsində xarici ölkələrdən cəlb olunan investisiyaların həcmi kəskin sürətdə aşağı düşür. Çünki ehtiyaclar artıq daxili imkanlar hesabına ödənilmir;

- Üçüncü mərhələdə inkişafın qarşısını alan amil ixracın idxalı üstələyə bilməməsidir. Bu mərhələnin vəzifəsi daimi sabit inkişafın təmin edilməsidir. İxracın idxala nisbətən zəif inkişafı onu tələb edir ki, investisiyaların yenidən bölgüsünü təmin etməklə iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin həyata keçirilsin. Bunun çıxış yolu üçfazlı modelin həllindədir.

Struktur dəyişikliklərin nəticəsində idxala yönümlülük azalır, ixracın səviyyəsi isə artır. Bunun nəticəsində cari tədiyyə balansındakı müsbət saldo əmələ gəlir. Burada xarici valyuta axınının təsirini də qeyd etməmək olmaz.

Bununla belə, “inkişafa yardım” nəzəriyyəsini də tənqid etdilər. Çünki praktika göstərdi ki, İEOÖ-lər onlara edilən yardımları iqtisadi inkişafa yox, dövlət səviyyəsində istehlak xərclərinə yönləndirdilər.

“Ortaqlıq” nəzəriyyəsi, “inkişafa yardım” nəzəriyyəsinin böhran keçirməsi ilə əlaqədar müxtəlif ortaqlıq nəzəriyyələrini formalaşdırmağa başladı. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq yerli və xarici kapitalın birgə iştirakı ilə yaranmış kampaniyalarda öz təzahürünü tapmış ortaqlıq nəzəriyyəsi özünə geniş yer almağa başladı.

İqtisadçıların fikrincə, qarışıq tipli şirkətlər xarici investor, hökumət və yerli investorlar arasında razılığı təmin edirlər. Onlar öz fikirlərini inkişaf etdirərək belə qənaətə gəlirlər ki, həmin şirkətlər ölkə üçün aşağıdakı müsbət təsirləri edirlər :

- Milli investorun məqsədlərinin reallaşmasını təmin edir;
- Hökumətin milli inkişaf planı ilə uyğunluğunu təmin edir;
- Xarici investisiyanın axınını təmin edir;
- Yerli kadrların hazırlanmasına kömək edir;
- İstehsal və sosial infrastrukturun inkişafını təmin edir;
- İdxalı əvəz edən sənayeni formalaşdırır.

Xarici investorların qarışıq tipli müəssisələrə kapital yatırmağının səbəbini, həmin iqtisadçılar onda görürdülər ki, xarici investorların öz ölkəsindən fərqli olaraq gəlidiyi ölkədə istehsalat xərcləri aşağı olur və həmçinin onlara vergi güzəştləri edilir.

İqtisadi inkişaf səviyyəsindən və coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq bütün ölkələrin investisiya qoyuluşuna ehtiyacı vardır. Yəni bu və ya digər ölkəyə qoyulan investisiyalar, həmin ölkənin iqtisadi inkişafında katalizator rolunu oynayırlar. Ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiya məqsəd deyil, vasitə olmalıdır. Ölkəyə investisiyanı cəlb etməklə, əvvəllər Qis istifadə olunmuş təbii, istehsal və əmək resurslarını daha effektiv şəkildə istifadə etmək olar. Əgər xarici kaQtaldan səmərəli istifadə olunarsa, bu kaQtal milli resurslarla birləşərək zəncirvari reaksiya yarada bilər və yüksək effekt əldə olunar.

XX əsrin sonlarında makroiqtisadiyyatda həyata keçirilən institusional və struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsində dövlət kifayət qədər aktiv mövqe nümayiş etdirir. Dövlətin fəaliyyətinin xarakteri istər təkmil makroiqtisadiyyata malik olan sistemlərdə, istərsə də inkişaf etməkdə və formalaşmaqda olan cəmiyyətlərdə özünəməxsus fərqli cəhətlərə malikdir.

Təbiidir ki, inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik olan ölkələrlə müqayisədə, keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə dövlətin hüquqi, siyasi və sosial-iqtisadi

məsuliyyət yükü daha ağır olur. Yəni inkişaf etmiş iqtisadiyyatda artıq nəhəng bazar təsərrüfatçılıq qurumları - iri firmalar, transmilli şirkətlər, sosial tərəfdaşlıq institutları fəaliyyət göstərdiyindən dövlət cəmiyyətin sosial ağırlıq yükünü həmin özəl sektorla, demək olar ki, yarılayır və ölkə daha çox özünün əhəmiyyətli Qroblemlərlə məşğul olur. Transformasiya Qrosesinin hakim olduğu keçid iqtisadiyyatında dövlətin funksiyaları isə əslində çoxsaylıdır. Belə ki, transformasiya Qrosesi keçmiş təsərrüfatçılıq sisteminin dağılması, yeni qurumların isə yaradılmaması fonunda həyata keçirilir. Bu isə, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətdə çoxsaylı sosial Qroblemlərin mövcudluğundan irəli gəlir. Ona görə də dövlət işsizlərin və aztəminatlı əhali kateqoriyalarının sosial müdafiə yükünü çəkməli, Qaralel olaraq bazar infrastrukturalarının formalaşdırılmasına mümkün vasitələrlə dəstək verməli, iqtisadiyyatın maliyyə və Qul-kredit stabiləşdirilməsinə nail olmalı, ən nəhayət, ölkənin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönələn siyasəti də reallaşdırmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçid şəraitində dövlətin güclü tənzimləyici siyasəti olmadan, real bazar münasibətlərini formalaşdırmaq qeyri-mümkündür. Belə ki, dövlətin keçid dövründə funksiyalarından biri ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün lazımi hüquqi-iqtisadi bazanın formalaşdırılmasıdır. Lazımi iqtisadi-hüquqi bazanı formalaşdıran dövlət xarici investisiyaları ölkə iqtisadiyyatına cəlb etməyə çalışır. Ümumiyyətlə, dövlət hansı quruluşa malik olmasından asılı olmayaraq iqtisadiyyata müdaxiləni təkrar istehsal Qrosesinin hər hansısa bir tsiklinə müdaxilə etməklə həyata keçirir. Yəni müdaxilə istehsala müdaxilə, bölgüyə müdaxilə, mübadiləyə müdaxilə və istehlaka müdaxilə formalarında mövcud olur. İndiki dövrdə komQeks müdaxilədən danışmaq olar ki, bu müdaxilə də hər bir ölkədə mövcud qanunvericiliklə tənzimlənir.

Beynəlxalq səviyyədə isə bütün münasibətlər beynəlxalq qanunlar və normalar vasitəsi ilə tənzimlənir. Çünki indiki qloballaşan dünyadakı təsərrüfat münasibətləri fəvqəlmillə xarakter daşıyırlar. Burada bir dövlətin və ya bir neçə dövlətin qanunları hakim ola bilməz, hüquqi baza da universal

xarakterli olmalıdır. Xüsusən qeyd etməliyik ki, Qanlı inzibati-amirlik sistemində olan rejimin süqutu dünya təsərrüfatında anqlo-amerkan qlobal modelinin bərqərar olmasına səbəb oldu. Sözsüz ki, hüquqi baza da o, model əsasında formalaşdı. Azərbaycan da bütün digər keçmiş sosialist ölkələri kimi, müstəqillik əldə etdikdən sonra Dünya Təsərrüfat Sisteminin bir müstəqil elementinə çevrildi.

Bununla belə, hər bir ölkədə qanunvericiliklə investisiyaların maliyyələşmə mənbələri müəyyən olunur. Bizim Qanunvericilikdə təsbit olunmuş investisiya maliyyələşmə mənbələrini ümumi şəkildə yuxarıda qeyd etdik. Investisiyanın maliyyələşmə mənbələrini müəyyən etməklə yanaşı, dövlət investisiya siyasəti də yürüdür. Bu siyasətin məqsədi ölkədə investisiya mühitinin əlverişli şəkllə salınmasıdır. Investisiya siyasətinin əsas QrinsiQərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- müxtəlif mülkiyyət formalarının yaradılması vasitəsi ilə mütəmadi olaraq investisiya Qrosesinin qeyri-mərkəzləşdirilməsinə nail olmaq, müəssisədaxili imkanlardan istifadə üçün əlverişli şərait yaratmaq;

- mərkəzi investisiyalar hesabına müəssisələrə dövlət tərəfindən qayğının göstərilməsi;

- bu sahədə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin xərclənməsinə nəzarətin artırılması;

- ixtisaslaşmış dövlət investisiya layihələrinin hazırlanması;

- xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi;

- investisiya layihələrində dövlətin kommersion təşkilatları ilə birgə iştirakı təcrübəsinin genişləndirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər daxili, istərsə də xarici investisiya siyasətinin həyata keçirilməsində maliyyə mənbələri əsas amil kimi çıxış edir. Belə ki, daxili investisiya siyasəti dedikdə, daxili investisiya mənbələri hesabına müxtəlif məqsədlərə nail olunması istiqamətindəki tədbirlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Xarici investisiya siyasəti dedikdə isə uzunmüddətli

beynəlxalq kapital qoyuluşları sahəsində görülən tədbirlər nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə xarici investisiyaların və həmçinin TMK-ların yatırdığı investisiyalar uzunmüddətli dövr üçün nəzərdə tutulur. Ona görə də uzunmüddətli fəaliyyəti həyata keçirmək üçün Azərbaycanın yaratdığı mühit olduqca əlverişlidir.

Ümumiyyətlə, investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi həm dövlətin, həm də, investitorların maraqları ilə uzlaşdırılır. Bu zaman müəyyənləşdirilmiş istiqamətlərə əsasən aşağıdakıları aid etmək olar:

- beynəlxalq standartlar səviyyəsində milli məhsul və xidmətlərin həcmünün artırılması;

- ölkəyə yeni texnologiyaların cəlb edilməsi;

- ölkə əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması;

- milli gəlirin səviyyəsinin artırılması;

- ölkənin ixracıya məhsul və xidmətlərlə xarici bazara çıxarılmasının təmini;

- bank sisteminin təkmilləşdirilməsi və valyuta əməliyyatlarının effektivliyinin artırılması;

- sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi və sığorta fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi.

Keçid dövrünü yaşayan ölkələrin iqtisadiyyatında xarici investisiyaların cəlb edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik Qrosələr gedir ki, bu Qrosələrdən biri də özəlləşdirmədir. Xarici investisiyanın cəlb edilməsində önəmli bir mərhələ olan özəlləşdirmə Qraktikaları başlanğıc etibarilə ilk dəfə Çilidə görünsə də, daha çox 1979-cu ildə İngiltərədə mühafizəkar M.Tetçerin iqtidara gəlməsilə sürət qazanmışdır. Daha sonra digər inkişaf etmiş ölkələr də bu Qraktikaya söykənərək iqtisadi siyasət yürütmüşdür. Özəlləşdirmə kimi mühüm iqtisadi tədbirlər sistemini iqtisadi islahatlar əsnasında tətbiq etmək XX əsrin 90-cı illərində Orta və Şərqi AvroQa ölkələrinə nəsib olmuşdur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, qeyd olunan Latın Amerikasına ölkələrində özəlləşdirmə,

birbaşa xarici kapital investisiyalarını ölkəyə cəlb etməkdə önəmli bir funksiya yerinə yetirmişdir. Məsələn, Çiliyə gələn birbaşa xarici investisiyanın 5%-i, Argentinada isə 3%-i özəlləşdirmə kanalı ilə daxil olmuşdur. 1997-ci ildə inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyaların 11,3%-i, yəni 21,1 milyard ABŞ dolları özəlləşdirmə kanalı ilə gəlmişdir. Eyni ildə, özəlləşdirmə yolu ilə Avropa və Orta Asiya ölkələri öz ölkələrinə 6.9 milyard ABŞ dolları, Latin Amerikasına ölkələri də 11.4 milyard ABŞ dolları həcmində birbaşa xarici investisiya cəlb etmişlər. Yəni 1996-cu ildə dünyada toqam 100 milyard ABŞ dolları olan özəlləşdirmə gəlirinin 60-70 milyardı İƏİT (OECD) ölkələri tərəfindən gerçəkləşdirilmişdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə özəlləşdirmə prosesində rast gəlinən mühüm problemlərdən biri özəlləşdiriləcək dövlət mülkiyyətinin qiymətinin təyin edilməsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qiymətin müəyyənləşdirilməsinin sərbəst bazar mexanizminə buraxılması, özəlləşdirmə ilə məşğul olan dövlət idarələrinin bu sahədə müstəqilliyinin təmin edilməsi və özəlləşdirmə aktlarında ölkənin mövqeyi ilə birlikdə xarici təşəbbüskarların mövqələrinin uyğunlaşdırılması baxımından önəmli məqamlar ortaya çıxır. Unudulmamalıdır ki, Polşa, Macarıstan və Çexiya kimi ölkələr öz iqtisadiyyatlarına ciddi miqdarda birbaşa xarici investisiya cəlb etmələrini, regional iqtisadi inteqrasiya prosesləri ilə yanaşı, özəlləşdirmə prosesinin müvəffəqiyyətlərinə də borcludurlar.

Ölkəmizdə həyata keçirilən özəlləşdirmə prosesinin səmərəli aparılması onun mükəmməl qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasından asılı idi. Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna investisiyaların cəlb edilməsinin ən mühüm vasitələrindən biri, özəlləşdirmə prosesini olmuşdur. Belə ki, xarici şirkətlər, həmçinin ölkəmizdə aparılan özəlləşdirmə prosesində iştirak edə biliblər. Bununla əlaqədar olaraq, Özəlləşdirmə Qanunvericiliyində xarici şirkətlərin bu prosesdə iştirakının şəffaf və aydın mexanizmləri nəzərdə tutulmuşdur.

Respublikamızda özəlləşdirmənin normativ və metodik təminatını mülkiyyətdə struktur islahatlarının həyata keçirilməsi prosesini reqla-

mentləşdirən qanun qüvvəli Proqram və ondan irəli gələn normativ sənədlər təşkil edir. Azərbaycanda özəlləşdirmə sisteminin qanunvericilik bazasının formalaşmasına 1993-cü ildən başlanmasına baxmayaraq onun startı 1996-cı ilin mart ayının 26-da verilmişdir. Özəlləşdirmənin hüquqi təminatını təşkil edən, sonradan qanun qüvvəli aktlar üçün əsas rolunu oynayan ilk sənəd 1993-cü ilin yanvar ayının 7-də, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 445 sayılı Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”dur. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Qinsiqəri və təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Qanuna görə, özəlləşdirilməsi qadağan olunan müəssisə və obyektlər istisna olmaqla, dövlət mülkiyyətində olan bütün müəssisə və əmlak özəlləşdirmənin obyektləri, özəlləşdirilən müəssisənin əmək kollektivləri, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, dövlət müəssisələri, birlikləri və təşkilatı olmadan, eləcə də Nizamnamə kaqitalında dövlətin Qayı 25 faizdən çox olmayan hüquqi şəxslər, xarici hüquqi və fiziki şəxslər özəlləşdirmənin subyektləri hesab olunurlar. Qanunda dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Qinsiqəri, özəlləşdirmənin qaydaları, yolları, formaları, özəlləşdirmənin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini həyata keçirən orqanların səlahiyyətləri və s. nəzərdə tutulur.

Qanuna əsasən özəlləşdirməni dövlət əmlakını idarə edən orqan tənzimləyir. Qanunla həmin orqana özəlləşdirmənin Dövlət Proqramını işləyib hazırlamaq, respublikanın bütün ərazisində özəlləşdirmənin həyata keçirilməsinə metodik rəhbərlik və nəzarət etmək, özünün ərazi qurumlarını yaratmaq, onların fəaliyyətinə rəhbərlik və digər funksioner taqiriqlər verilir.

Əvvəlki Dövlət Əmlak Komitəsi bu Qanun əsasında əlavə və dəyişikliklər nəzərə alınmaqla işləyib hazırladığı “Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin I özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı” 1995-ci il iyul ayının 21-də Milli Məclis tərəfindən qəbul olunub. Dövlət Proqramı 29 sentyabr 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən

imzalanaraq Qanun qüvvəsində təsdiq olunub. Qanun statusunda təsdiq edilmiş Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikasında özəlləşdirmə Prosesinin hüquqi təminatında baza rolunu oynayır. Dövlət Proqramı əsasında iyirmidən artıq aktlar, o sıradan əsasnamələr, qaydalar, metodik göstərişlər hazırlanıb, qəbul olunub.

Bu səviyyələrdə baza rolunu oynayan Dövlət Proqramı əsasında Prosesi daha sistemli və əhatəli tənzimləmək məqsədi ilə əlavə olaraq yardımçı normativ sənədlər qəbul olunub və olunmaqdadır.

Özəlləşdirmə zamanı müstəsna əhəmiyyət kəsb edən və bu Prosesin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan hüquqi sənədlərə misal olaraq “Azərbaycan Respublikasında Dövlət Mülkiyyətinin Özəlləşdirilməsi Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun”unu (7 yanvar 1993-cü il), “İcarə Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun”unu (30 aprel 1992-ci il), “Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə Dövlət Mülkiyyətinin Özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı”nı (22 sentyabr 1997-ci il), həmçinin özəlləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətində olan dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi Prosesinə qatılması haqqında müvafiq sərəncamları və s. göstərmək olar. Bunlar Azərbaycanda keçirilən özəlləşdirmənin heç də tam normativ bazası deyildir. Proses davam etdikcə Qanunvericilik aktları təkmilləşəcək və yeniləri qəbul olunacaqdır.

Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, həmin mülkiyyətin Qanunda müəyyən edilən qaydada xüsusi mülkiyyətə çevrilməsini nəzərdə tutur. Onu da qeyd etmək ki, torpaq və mənzil fondunun özəlləşdirilməsi “Azərbaycan Respublikası Mülkiyyət Haqqında Qanunda” yox, digər Qanunvericilik aktları əsasında aparılır.

Özəlləşdirmənin subyektləri olan əmək kollektivləri, vətəndaşlar, dövlət müəssisələri, birlikləri və təşkilatı olmayan hüquqi şəxslər həmçinin Nizamnamə kəçətində dövlətin Qayı 25 faizdən çox olmayan hüquqi şəxslər, xarici hüquqi və fiziki şəxslər özəlləşdirmə obyektı kimi özəlləşdirilməsi qadağan olunan müəssisə və obyektlər istisna olmaqla, Azərbaycan

Respublikasında dövlət mülkiyyətində olan bütün müəssisə və obyektləri seçə bilərlər.

“Xarici investisiyanın qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda qeyd olunduğu kimi, xarici investorların Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu və onun yolları belədir:

Xarici investorların mənəfəət əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyəti və başqa növ fəaliyyət obyektlərinə qoyduqları əmlakın və əmlak hüquqlarının bütün növləri, o cümlədən intellektual fəaliyyətin nəticələrinə hüquqlar və əşya hüquqlarına aid olmayan digər hüquqlar xarici investisiyadır.

Xarici investorlar Azərbaycan Respublikası ərazisində aşağıdakı yolla investisiya qoya bilərlər:

a) Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə birlikdə yaradılan müəssisələrdə, təşkilatlarda Qayçılıq iştirakı;

b) tamamilə xarici investorlara məxsus olan müəssisələr yaradılması;

c) müəssisələrin, əmlak komQlekslərinin, binaların, qurğuların, müəssisələrdə iştirak Qayının, səhmlərin, istiqrazların və digər qiymətli kağızların, habelə Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyinə müvafiq surətdə xarici investorlara məxsus ola bilən başqa əmlakın əldə edilməsi;

ç) torQaqdan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarının, habelə digər əmlak hüquqlarının əldə edilməsi;

d) Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə xarici investisiya qoyuluşunun başqa formalarını nəzərdə tutan müqavilələr bağlanması.

Həmin Qanunun başqa bir maddəsində dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmədə xarici investorların iştirakı belə qeyd olunur :

Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin, habelə başa catdırılmamış tikinti obyektlərinin özəlləşdirilməsində xarici investorlar Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilən şərtlərlə və qaydada iştirak edə bilərlər. Buradan aydın olur ki, Azərbaycanda xarici investorların özəlləşdirmə və dövlətsizləşdirmə Qrosesində iştirakında onların qarşısına heç

bir hüquqi maneə qoyulmur, əksinə, həmin Qanunun digər maddəsinə nəzər yetirsək görürük ki, xarici investorlar üçün nisbətən əlverişli hüquqi mühit formalaşdırılır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici iş adamları neft sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektoruna da böyük maraq göstərirlər. Bu zaman onlar özəlləşdirmə Qrosesini diqqət mərkəzində saxlayırlar. Çünki xarici investorlar gələcəkdə böyük səmərə verə biləcək müəssisələrin dövlətsizləşdirilməsində iştirak edərək səhmlərin əksər hissəsini alır və böyük həcmdə investisiya qoyurlar. Qeyd edək ki, xarici investorlar üçün, xüsusilə, cəlbədicilən olan metallurqiya, kimya, energetika, maşınqayırma, rabitə və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin özəlləşdirməyə açılması xarici investisiya axınına təkan vermişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya yatan beynəlxalq qurumlardan biri olan Dünya Bankının Azərbaycanda keçirilən özəlləşdirmə Qrosesi ilə əlaqədar bəzi tövsiyələri mövcuddur:

- Özəlləşdirmə Strategiyasının inkişafı, orta və böyük ölçülü müəssisələrin özəlləşdirilməsini sona çatdırmaq, dövlət müəssisələrinin inkişafı məsələsilə məşğul olmaq və sərmayə bazarlarını inkişaf etdirmək;

- Müəssisələr üçün maliyyə gəlirinin əsas bazasını təşkil etmək, özəlləşdirilmə çəklərindən istifadə edərək toQdan özəlləşdirilməni sürətləndirmək;

- Yerli mütəxəssislərin digər ölkələrin təcrübələri ilə tanış olmaq və Azərbaycan üçün öz kadr Qotensialını inkişaf etdirmək məqsədilə daxili təhsilini və xarici ölkələrdə təhsil almaq üçün şəraiti təşkil etmək;

- Özəlləşdirmə Proqramı haqqındakı məlumatları geniş kütləyə bildirmək və onların bu müddətdə aktiv iştiraklarına nail olmaq;

- Sərmayə bazarları üçün köklü və qanuni şəbəkənin təşkili.

Ölkəmizin dinamik inkişaf yolu ilə uğurla irəliləməsi beynəlxalq qurumların Azərbaycana marağını artırmışdır. Bununla əlaqədar resQub-

likamızda xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə beynəlxalq əməkdaşlıq sahələrində həyata keçirilən tədbirlər son illər daha geniş miqyas almışdır.

Ölkə iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların bir hissəsini təşkil etməklə xarici investisiyalar ölkə iqtisadiyyatının, xüsusən də keçid dövrü yaşayan iqtisadiyyatın dirçəlməsi və inkişaf etməsinə yardım edir. Xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunmasının iqtisadi əsasları kimi Azərbaycanın müstəqillik əldə etməklə qlobal iqtisadi məkana azad bir subyekt kimi daxil olması və bununla əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın transformasiya olunmasını göstərmək olar. İqtisadiyyatın transformasiya olunması islahatlar yolu ilə aparıldığından bu zaman mühüm alət kimi özəlləşdirmə qrosesindən istifadə olunmuşdur. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, dünya ölkələrinin təcrübəsindən özəlləşdirmə vasitəsi ilə xarici investisiyanın cəlb edilməsi qraktikasının əxz edilməsi mühüm bir mərhələni təşkil edirdi. Belə ki, həm keçmiş sosialist ölkələrinin təcrübəsi və həm də azad bazar iqtisadiyyatına malik inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici investisiyalarının cəlb edilməsi üçün özəlləşdirmə alətindən istifadə təcrübəsinin bizə uyğun tərəflərinin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi bu tarixi mərhələnin əsas cəhətlərindən idi. Lakin qeyd olunmalıdır ki, özəlləşdirmə vasitəsi ilə ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi başlanğıc mərhələdirsə, ondan sonrakı mərhələdə geniş hüquqi-normativ bazanın formalaşdırılması ilə iqtisadi və xüsusən də investisiya mühitinin formalaşdırılması qrosesi həyata keçirilməlidir.

Mövzu 11

Milli iqtisadiyyatın inkişafı və ixrac potensialından səmərəli istifadənin rolu

PLAN

1. İxrac potensialının iqtisadi inkişafda rolu və onun tənzimlənməsi
2. İxrac potensialının tənzimləsinin qanunvericilik bazası və təkmilləşdirilməsi
3. Milli iqtisadiyyatın inkişafı və ixrac potensialından səmərəli istifadə və onun əhəmiyyəti
4. Azərbaycan Respublikasının neft-qaz ixrac strategiyası
5. Qeyri-neft sektoru üzrə ixrac prioritetləri

İxrac potensialının tənzimlənməsində başlıca məqsəd milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmini və makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanmasıdır. Digər tərəfdən də ixrac potensialının yüksəldilməsi, ondan milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsi üçün makroiqtisadi sabitlik və davamlı inkişaf əsas şərtlər kimi çıxış edir. Bir sözlə, bu iki amil bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Buna görə də ixrac potensialının tənzimlənməsi məsələlərindən bəhs edərkən makroiqtisadi inkişaf göstərijilərinin öyrənilməsi və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinin, milli iqtisadiyyatda müşahidə edilən tendensiyaların tədqiqi zəruri görünür.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasının ixracat potensialından səmərəli istifadə edilməsi haqqında» 13 avqust 1992-ci il tarixli Fərmanı bəhs etdiyimiz qanunvericilik bazasının formalaşdırılması istiqamətində atılmış ilk addım kimi qiymətləndirilə bilər. Fərmanda xarici iqtisadi fəaliyyətdə lazımi intizam və qayda yaratmaq və Azərbaycan Respublikasının Vahid Valyuta Fondunun doldurulmasını sürətləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının ixracat potensialından istifadə edilməsinin qaydaları müəyyən edilmişdir. Bu sənəd müstəqillik əldə etdikdən

sonra Azərbaycanın xarici-iqtisadi əlaqələrinin ilkin formalaşma mərhələsində əhəmiyyət kəsb edirdi və xarici ticarət əlaqələrinin qurulmasında və tənzimlənməsində müvafiq dövlət orqanları arasında vəzifə bölgüsünü müəyyən edirdi. Lakin sonrakı illərdə ölkədə iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, bazar münasibətlərinin daha geniş şəkildə formalaşmağa başlaması, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya proseslərinə start verilməsi belə qanunvericilik bazasının daha da mükəmməlləşdirilməsini, müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasını tələb edirdi. Bu baxımdan 1995-1997-ci illərdə qəbul edilmiş bəzi normativ-hüquqi aktlar xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

28 mart 1995-ci ildə qəbul edilmiş «İxracat vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ixraj potensialının tarif tənzimlənməsi istiqamətində mühüm bir sənəd olmuşdur. Qanunda ixracat vergisinin vergitutma obyektini kimi Azərbaycan Respublikasında istehsal edilmiş strateji məhsulun kontrakt qiyməti ilə (ixracat xərcləri çıxılmaqla) respublikadaxili müəssisə topdansatış qiymətinin arasındakı fərq qəbul edilmişdir.

Qanunda Azərbaycan Respublikasında xarici xammaldan emal və istehsal edilmiş məhsulu ixracat edən, həmçinin xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılmış hüquqi şəxslərin özlərinin istehsal etdikləri strateji məhsullar üzrə ixracat vergisini ödəməkdən azad olduqları göstərilmişdir. Vergi tutulan strateji məhsulların siyahısı və vergi dərəcələrinin [müvafiq icra hakimiyyəti orqanı](#) tərəfindən müəyyənləşdirilməsi və ixracat vergisinin dərəcəsinin 70 faiz olması qeyd edilmişdir.

20 iyun 1995-ci ildə «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydalarını müəyyən edir.

Sözgedən Qanunda gömrük tariflərinin əsas məqsədləri kimi aşağıdakılar göstərilmişdir:

- Azərbaycan Respublikası üzrə idxalın əmtəə strukturunu səmərəli-
ləşdirmək;
- Azərbaycan Respublikası ərazisinə malların gətirilməsi və çıxarıl-
masının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;
- valyuta sərəvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə
gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək;
- Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda
mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi
təsirindən qorumaq;
- Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli
inteqrasiyasına şərait yaratmaq.

Qanunda qeyd edilmişdir ki, ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və onların tətbiq olunduğu malların siyahısı, həmçinin xarici iqtisadi tən-
zimlənmənin qeyri-tarif tədbirləri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər
Kabineti tərəfindən müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının əlverişli
ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün ixrac gömrük rüsumları
dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən
təyin olunur.

Yerli istehsalın xarici rəqabətdən qorunması məqsədilə qanunda xüsusi
rüsumların tətbiqi nəzərdə tutulmuş və onların aşağıdakı hallarda tətbiqi
müəyyənədirilmişdir:

- mallar Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə bu qəbildən olan
malların yerli istehsalçılara ziyan vuran və ya ziyan vura biləcək kəmiyyətdə
və şərtlərlə gətirildiyi təqdirdə müdafiə tədbiri kimi;
- digər dövlətlərin və onların ittifaqlarının Azərbaycan dövlətinin mə-
nafeyinə toxunan ayrı-seçkilik və digər hərəkətlərinə cavab tədbiri kimi.

Qanundaxili bazarın qorunmasında antidempinq rüsumlarının tətbiqini
də nəzərdə tutur. Belə rüsumlar idxal olunan malların qiyməti Azərbaycan
Respublikası gömrük ərazisinə gətirildiyi anda ixrac olunduğu ölkədəki real

dəyərindən xeyli aşağı olduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə, Azərbaycan Respublikasında onların istehsalının təşkilinə və ya genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir.

Yerli istehsalın maraqlarına xidmət edən rüsumlardan biri də kompensasiya rüsumlarıdır. Qanunda qeyd edilir ki, kompensasiya rüsumları Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən malların istehsalı və ya ixracı zamanı birbaşa və dolayı subsidiyalardan istifadə olunduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə tətbiq edilir.

Fikrimizjə, ixraj potensialının tənzimlənməsində Gömrük Qanunverijiliyinin nə dərəcədə xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini şərh etməyə ehtiyaj yoxdur. Həm yerli istehsalın qorunması, həm də ixrajın stimullaşdırılması baxımından səmərəli Gömrük Qanunverijiliyi hökumətin bu sahədəki fəaliyyətinin başlıca alətidir.

10 iyun 1997-ci il tarixli 311-IQ sayılı Qanuna əsasən təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının «Gömrük Məcəlləsi» ölkənin Gömrük Qanunverijiliyinin əsasını təşkil edir. Bu Məcəllə gömrük işinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin, suverenliyinin və maraqlarının qorunmasına, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə əlaqələrinin genişlənməsinə, gömrük işi sahəsində təsərrüfat subyektlərinin, fiziki şəxslərin və dövlət orqanlarının hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunmasına, onların öz vəzifələrini yerinə yetirmələrinə yönəlmişdir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesləri dövlət gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsini, onun müasir tələblərə uyğun şəkildə modernləşdirilməsini, gömrük işinin beynəlxalq standartlara uyğun aparılmasını və gömrük sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı rolunun daha da yüksəldilməsini əsas vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur.

Prezidentin 2007-ci il 1 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azər-

baycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı»” dövlətin gömrük siyasətində əhəmiyyətli bir addım kimi qiymətləndirilmişdir. Proqramda 2007-2011-ji illərdə gömrük sisteminin iqtisadi inkişafı ilə uzlaşdırılması və modernləşdirilməsi ilə bağlı əsas vəzifələr, istiqamətlər və yerinə yetirilməli olan tədbirlər öz əksini tapmışdır.

26 oktyabr 2004-jü ildə «İxrac nəzarəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu normativ aktda dövlət orqanları tərəfindən ixrac nəzarətinin həyata keçirilməsinin hüquqi əsasları və ixrac nəzarətinə düşən malların (işlərin, xidmətlərin, əqli fəaliyyətin nəticələrinin) Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədlərindən keçirilməsi qaydaları müəyyən edilmişdir.

Bir sıra dövlətlərlə, xüsusilə də keçmiş sovet respublikaları ilə Azərbaycan hökuməti arasında sərbəst ticarət haqqında sazişlər imzalanmışdır. Bütün bu sazişlərdə əsas məqsəd tərəfdaş ölkələrin ixraj potensiallarından istifadənin yüksəldilməsi olmuşdur. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik.

Sərbəst ticarət haqqında Azərbaycan Respublikası hökuməti və Moldova Respublikası hökuməti arasında Saziş 16 aprel 1996-cı il tarixli 300 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Sazişdə hər bir tərəf üçün aşağıdakı öhdəliklər nəzərdə tutulmuşdur:

- sazişin təsir dairəsinə düşən malları, bilavasitə və ya dolaylı yolla, daxildə istehsal olunan, yaxud üçüncü ölkədən gətirilən analoji mallara tətbiq edilən daxili vergi və rüsumlardan yüksək vergi və rüsumlara cəlb etməyəcək;

- sazişin təsir dairəsinə düşən malların idxal və ixracına münasibətdə, analoji halda eyni qəbildən olan daxili istehsal mallarına və ya üçüncü ölkədən gələn mallara qarşı tətbiq edilməyən, hər hansı bir xüsusi məhdudlaşma və ya tələb yeritməyəcək;

- sazişi imzalayan ölkədən gələn malların anbara vurulmasına, yüklənməsinə, saxlanmasına, daşınmasına, həmçinin onlar üçün ödəmələrə və ödənc köçürmələrinə analoji halda öz mallarına və ya üçüncü ölkədən gətirilən mallara tətbiq olunanlardan fərqli qaydalar tətbiq etməyəcək və s.

Əvvəlki paraqraflarda qeyd etdiyimiz kimi, ixraj potensialından istifadədə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti 6 mart 2007-ci ildə «Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında» Fərman imzalamışdır. Bu Fərmandan irəli gələn məsələlərin həlli ilə bağlı Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirinin 2007-ci il 27 mart tarixli 141 nomrəli əmrinə əsasən yaradılmış komissiya və işçi qrup tərəfindən aşağıdakı layihələrin hazırlanması üzərində işlər aparılmışdır:

- «Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu;

- xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasının prioritet istiqamətlərinə dair təkliflər;

- müvafiq xüsusi iqtisadi zonalar barədə əsasnamə;

- xüsusi iqtisadi zonalarda güzəştli vergi və gömrük rejimi, valyuta tənzimlənməsi barədə təkliflər;

- xüsusi iqtisadi zonaların hüduqlarında gömrük nəzarətinin, gömrük məntəqələrinin fəaliyyətinin, malların sənədləşdirilməsinin, nəqliyyat vasitələrinin və fiziki şəxslərin buraxılma rejiminin sadələşdirilmiş qaydaları.

Nazirlik tərəfindən xüsusi iqtisadi zona olacaq «sənaye şəhərçiyi» layihəsi hazırlanmışdır. Beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə şəhərçiyin ilkin texniki-iqtisadi əsaslandırılması həyata keçirilmiş, onun yaradılması və fəaliyyətinin mühüm məqamları üzrə sorğuları və iqtisadi təhlilləri əhatə edən marketinq tədqiqatı aparılmışdır. Türk Əməkdaşlıq və İnkişaf İdarəsinin (TİKA) dəstəyi ilə şəhərçiyin infrastrukturunun yaradılmasının işçi layihələrinin hazırlanması bu istiqamətdə novbəti uğurlu addım olmuşdur. Bu layihə çərçivəsində hazırlanmış işçi layihələr Türkiyənin KOSGEB təşkilatında ekspertizadan keçmişdir. 2007-ci il 10 iyul tarixində İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ilə TİKA arasında əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən Azərbaycanda ilk Sənaye şəhərçiyinin yaradılmasına dəstək layihəsinin nəticələrinin təqdimatı olmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, sərbəst iqtisad zonaların qanunverijilik bazasının formalaşdırılması və onun təkmilləşdirilməsi hazırkı dövrdə aktuallığı artmış məsələlərdən biridir. Qanunverijilik bazasının mükəmməl olması yaradılacaq sərbəst zonalarda, sənaye şəhərciklərində istehsalın daha sürətli artımına, ixraj potensialının yüksəlməsinə yardım edə bilər.

Sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, biznes mühitinin əlverişsizliyinin daha da artırılması və sahibkarlıq fəaliyyətinə başlama prosedurlarının sadələşdirilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi məqsədi ilə «Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin «bir pəncərə» prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 25 oktyabr tarixli Sərəncamı imzalanmışdır. Bundan sonra, 2007-ci il 18 dekabr tarixdə isə sahibkarlıq subyektlərinin dövlət qeydiyyatının “bir pəncərə” prinsipinə uyğun təşkilini təmin etmək məqsədi ilə «Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin dövlət qeydiyyatının «bir pəncərə» prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsinə dair əlavə tədbirlər barədə» Prezident Sərəncamı olmuşdur.

Azərbaycan Prezidentinin 11 noyabr 2008-ci il tarixli Fərmanı ölkənin ixraj potensialının tənzimlənməsi sahəsində mühüm bir sənədə çevrilmişdir. Bu Fərmanda nəzərdə tutulanlara əsasən, 1 yanvar 2009-cu ildən etibarən respublikamızın dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında «bir pəncərə» prinsipi tətbiq ediləcəkdir. Bu prinsip üzrə vahid dövlət orqanının səlahiyyətləri Dövlət Gömrük Komitəsinə həvalə olunmuşdur.

Qeyd edək ki, bundan əvvəl vergi sistemində və sahibkarlıqla məşğul olmaq istəyən fiziki və hüquqi şəxslərin qeydiyyatı məsələsində «bir pəncərə» prinsipinin tətbiqi özünü praktiki baxımdan doğrultmuş və böyük səmərə vermişdir. Bu baxımdan ekspertlər - sərhəd keçid məntəqələrində belə sistemin tətbiqinin də müsbət nətiyyə verəcəyini proqnozlaşdırırlar.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən «Azərbaycan Respublikasının Antiinhisar Məcəlləsi»nin», «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu»nun layihələri hazırlanmış və bu sənədlər Azər-

baycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim olunmuşdur. Hazırda Milli Məclisdə qanun layihələrinin qəbulu üçün muzakirələr aparılır. Bundan başqa, nazirlik tərəfindən «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı Dövlət Proqramı» layihəsi də hazırlanmışdır. Bu sənəddə sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin forma və üsulları müəyyən ediləjəkdir. Nazirliyin məlumatında qeyd edilir: «Layihədə sahibkarlığın dövlət tənzimlənmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, infrastruktur təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi və sahibkarlığın dəstəklənməsi modellərinin tətbiqi, sahibkarlığın informasiya, məsləhət təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi və kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığın maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması, dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişafı və sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığın ixrac potensialının gücləndirilməsi üzrə tədbirləri nəzərdə tutulub».

İxrac potensialının tənzimlənməsində başlıca məqsəd milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmini və makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanmasıdır. Digər tərəfdən də ixrac potensialının yüksəldilməsi, ondan milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsi üçün makroiqtisadi sabitlik və davamlı inkişaf əsas şərtlər kimi çıxış edir. Bir sözlə, bu iki amil bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Buna görə də ixrac potensialının tənzimlənməsi məsələlərindən bəhs edərkən makroiqtisadi inkişaf göstəricilərinin öyrənilməsi və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinin, milli iqtisadiyyatda müşahidə edilən tendensiyaların tədqiqi zəruri görünür.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasının ixracat Qotensialından səmərəli istifadə edilməsi haqqında» 13 avqust 1992-ci il tarixli Fərmanı bəhs etdiyimiz qanunvericilik bazasının formalaşdırılması istiqamətində atılmış ilk addım kimi qiymətləndirilə bilər. Fərmanda xarici iqtisadi fəaliyyətdə lazımi intizam və qayda yaratmaq və Azərbaycan Respublikasının Vahid Valyuta Fondunun doldurulmasını sürətləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının ixracat Qotensialından istifadə edilməsinin qaydaları müəyyən edilmişdir. Bu sənəd müstəqillik əldə etdikdən

sonra Azərbaycanın xarici-iqtisadi əlaqələrinin ilkin formalaşma mərhələsində əhəmiyyət kəsb edirdi və xarici ticarət əlaqələrinin qurulmasında və tənzimlənməsində müvafiq dövlət orqanları arasında vəzifə bölgüsünü müəyyən edirdi. Lakin sonrakı illərdə ölkədə iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, bazar münasibətlərinin daha geniş şəkildə formalaşmağa başlaması, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya proseslərinə start verilməsi belə qanunvericilik bazasının daha da mükəmməlləşdirilməsini, müsair tələblərə uyğunlaşdırılmasını tələb edirdi. Bu baxımdan 1995-1997-ci illərdə qəbul edilmiş bəzi normativ-hüquqi aktlar xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

28 mart 1995-ci ildə qəbul edilmiş «İxracat vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ixrac potensialının tarif tənzimlənməsi istiqamətində mühüm bir sənəd olmuşdur. Qanunda ixracat vergisinin vergitutma obyektini kimi Azərbaycan Respublikasında istehsal edilmiş strateji məhsulun kontrakt qiyməti ilə (ixrac xərcləri çıxılmaqla) respublikadaxili müəssisə tədarük qiymətinin arasındakı fərq qəbul edilmişdir.

Qanunda Azərbaycan Respublikasında xarici xammaldan emal və istehsal edilmiş məhsulu ixrac edən, həmçinin xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılmış hüquqi şəxslərin özlərinin istehsal etdikləri strateji məhsullar üzrə ixracat vergisini ödəməkdən azad olduqları göstərilmişdir. Vergi tutulan strateji məhsulların siyahısı və vergi dərəcələrinin [müvafiq icra hakimiyyəti orqanı](#) tərəfindən müəyyənləşdirilməsi və ixracat vergisinin dərəcəsinin 70 faiz olması qeyd edilmişdir.

20 iyun 1995-ci ildə «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydalarını müəyyən edir.

Sözgedən Qanunda gömrük tariflərinin əsas məqsədləri kimi aşağıdakılar göstərilmişdir:

- Azərbaycan Respublikası üzrə idxalın əmtəə strukturunu səmərəli-

ləşdirmək;

- Azərbaycan Respublikası ərazisinə malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;
- valyuta sərəvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək;
- Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütləq dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq;
- Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq.

Qanunda qeyd edilmişdir ki, ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və onların tətbiq olunduğu malların siyahısı, həmçinin xarici iqtisadi tənzimlənmənin qeyri-tarif tədbirləri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün ixrac gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təyin olunur.

Yerli istehsalın xarici rəqabətdən qorunması məqsədilə qanunda xüsusi rüsumların tətbiqi nəzərdə tutulmuş və onların aşağıdakı hallarda tətbiqi müəyyən edilmişdir:

- mallar Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vuran və ya ziyan vura biləcək kəmiyyətdə və şərtlərlə gətirildiyi təqdirdə müdafiə tədbiri kimi;
- digər dövlətlərin və onların ittifaqlarının Azərbaycan dövlətinin mənafeyinə toxunan ayrı-seçkilik və digər hərəkətlərinə cavab tədbiri kimi.

Qanundaxili bazarın qorunmasında antidemQinq rüsumlarının tətbiqini də nəzərdə tutur. Belə rüsumlar idxal olunan malların qiyməti Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirildiyi anda ixrac olunduğu ölkədəki real dəyərindən xeyli aşağı olduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə, Azərbaycan

Respublikasında onların istehsalının təşkilinə və ya genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir.

Yerli istehsalın maraqlarına xidmət edən rüsumlardan biri də kompensasiya rüsumlarıdır. Qanunda qeyd edilir ki, kompensasiya rüsumları Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən malların istehsalı və ya ixracı zamanı birbaşa və dolaylı subsidiyalardan istifadə olunduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə tətbiq edilir.

Fikrimizcə, ixrac potensialının tənzimlənməsində Gömrük Qanunvericiliyinin nə dərəcədə xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Həm yerli istehsalın qorunması, həm də ixracın stimullaşdırılması baxımından səmərəli Gömrük Qanunvericiliyi hökumətin bu sahədəki fəaliyyətinin başlıca alətidir.

10 iyun 1997-ci il tarixli 311-IQ sayılı Qanuna əsasən təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının «Gömrük Məcəlləsi» ölkənin Gömrük Qanunvericiliyinin əsasını təşkil edir. Bu Məcəllə gömrük işinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin, suverenliyinin və maraqlarının qorunmasına, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə əlaqələrinin genişlənməsinə, gömrük işi sahəsində təsərrüfat subyektlərinin, fiziki şəxslərin və dövlət orqanlarının hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunmasına, onların öz vəzifələrini yerinə yetirmələrinə yönəlmişdir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesləri dövlət gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsini, onun müasir tələblərə uyğun şəkildə modernləşdirilməsini, gömrük işinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını və gömrük sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı rolunun daha da yüksəldilməsini əsas vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur.

Prezidentin 2007-ci il 1 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı» dövlətin gömrük siyasətində əhəmiyyətli bir addım kimi qiymətləndirilmişdir. Proqramda 2007-2011-ci illərdə gömrük sisteminin iqtisadi

inkişafı uzlaşdırılması və modernləşdirilməsi ilə bağlı əsas vəzifələr, istiqamətlər və yerinə yetirilməli olan tədbirlər öz əksini tapmışdır.

26 oktyabr 2004-cü ildə «İxrac nəzarəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu normativ aktda dövlət orqanları tərəfindən ixrac nəzarətinin həyata keçirilməsinin hüquqi əsasları və ixrac nəzarətinə düşən malların (işlərin, xidmətlərin, əqli fəaliyyətin nəticələrinin) Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədlərindən keçirilməsi qaydaları müəyyən edilmişdir.

Bir sıra dövlətlərlə, xüsusilə də keçmiş sovet respublikaları ilə Azərbaycan hökuməti arasında sərbəst ticarət haqqında sazişlər imzalanmışdır. Bütün bu sazişlərdə əsas məqsəd tərəfdaş ölkələrin ixrac potensiallarından istifadənin yüksəldilməsi olmuşdur. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik.

Sərbəst ticarət haqqında Azərbaycan Respublikası hökuməti və Moldova Respublikası hökuməti arasında Saziş 16 aQrel 1996-cı il tarixli 300 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Sazişdə hər bir tərəf üçün aşağıdakı öhdəliklər nəzərdə tutulmuşdur:

- sazişin təsir dairəsinə düşən malları, bilavasitə və ya dolaylı yolla, daxildə istehsal olunan, yaxud üçüncü ölkədən gətirilən analoji mallara tətbiq edilən daxili vergi və rüsumlardan yüksək vergi və rüsumlara cəlb etməyəcək;

- sazişin təsir dairəsinə düşən malların idxal və ixracına münasibətdə, analoji halda eyni qəbildən olan daxili istehsal mallarına və ya üçüncü ölkədən gələn mallara qarşı tətbiq edilməyən, hər hansı bir xüsusi məhdudlaşma və ya tələb yeritməyəcək;

- sazişi imzalayan ölkədən gələn malların anbara vurulmasına, yüklənməsinə, saxlanmasına, daşınmasına, həmçinin onlar üçün ödəmələrə və ödənc köçürmələrinə analoji halda öz mallarına və ya üçüncü ölkədən gətirilən mallara tətbiq olunanlardan fərqli qaydalar tətbiq etməyəcək və s.

Əvvəlki paraqraflarda qeyd etdiyimiz kimi, ixrac potensialından istifadədə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti 6 mart 2007-ci ildə «Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında» Fərman

imzalamışdır. Bu Fərmandan irəli gələn məsələlərin həlli ilə bağlı Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirinin 2007-ci il 27 mart tarixli 141 nomrəli əmrinə əsasən yaradılmış komissiya və işçi qrupu tərəfindən aşağıdakı layihələrin hazırlanması üzərində işlər aparılmışdır:

- «Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasının prioritet istiqamətlərinə dair təkliflər;
- müvafiq xüsusi iqtisadi zonalar barədə əsasnamə;
- xüsusi iqtisadi zonalarda güzəştli vergi və gömrük rejimi, valyuta tənzimlənməsi barədə təkliflər;
- xüsusi iqtisadi zonaların hüduqlarında gömrük nəzarətinin, gömrük məntəqələrinin fəaliyyətinin, malların sənədləşdirilməsinin, nəqliyyat vasitələrinin və fiziki şəxslərin buraxılma rejiminin sadələşdirilmiş qaydaları.

Nazirlik tərəfindən xüsusi iqtisadi zona olacaq «sənaye şəhərciyi» layihəsi hazırlanmışdır. Beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə şəhərciyin ilkin texniki-iqtisadi əsaslandırılması həyata keçirilmiş, onun yaradılması və fəaliyyətinin mühüm məqamları üzrə sorğuları və iqtisadi təhlilləri əhatə edən marketinq tədqiqatı aparılmışdır. Türk Əməkdaşlıq və İnkişaf İdarəsinin (TİKA) dəstəyi ilə şəhərciyin infrastrukturunun yaradılmasının işçi layihələrinin hazırlanması bu istiqamətdə novbəti uğurlu addım olmuşdur. Bu layihə çərçivəsində hazırlanmış işçi layihələr Türkiyənin KOSGEB təşkilatında eksperimentdən keçmişdir. 2007-ci il 10 iyul tarixində İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ilə TİKA arasında əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən Azərbaycanda ilk Sənaye şəhərciyinin yaradılmasına dəstək layihəsinin nəticələrinin təqdimatı olmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, sərbəst iqtisad zonalarının qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və onun təkmilləşdirilməsi hazırkı dövrdə aktuallığı artmış məsələlərdən biridir. Qanunvericilik bazasının mükəmməl olması yaradılacaq sərbəst zonalarda, sənaye şəhərciklərində istehsalın daha sürətli artımına, ixrac potensialının yüksəlməsinə yardım edə bilər.

Sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, biznes mühitinin əlverişsizliyinin daha da artırılması və sahibkarlıq fəaliyyətinə başlama Qrosedurlarının sadələşdirilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi məqsədi ilə «Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin «bir Qəncərə» QrinsiQ üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 25 oktyabr tarixli Sərəncamı imzalanmışdır. Bundan sonra, 2007-ci il 18 dekabr tarixdə isə sahibkarlıq subyektlərinin dövlət qeydiyyatının “bir Qəncərə” QrinsiQə uyğun təşkilini təmin etmək məqsədi ilə «Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin dövlət qeydiyyatının «bir Qəncərə» QrinsiQ üzrə təşkilinin təmin edilməsinə dair əlavə tədbirlər barədə» Prezident Sərəncamı olmuşdur.

Azərbaycan Prezidentinin 11 noyabr 2008-ci il tarixli Fərmanı ölkənin ixrac potensialının tənzimlənməsi sahəsində mühüm bir sənədə çevrilmişdir. Bu Fərmanda nəzərdə tutulanlara əsasən, 1 yanvar 2009-cu ildən etibarən Respublikamızın dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında «bir Qəncərə» QrinsiQ tətbiq ediləcəkdir. Bu QrinsiQ üzrə vahid dövlət orqanının səlahiyyətləri Dövlət Gömrük Komitəsinə həvalə olunmuşdur.

Qeyd edək ki, bundan əvvəl vergi sistemində və sahibkarlıqla məşğul olmaq istəyən fiziki və hüquqi şəxslərin qeydiyyatı məsələsində «bir pəncərə» prinsipinin tətbiqi özünü praktiki baxımdan doğrultmuş və böyük səmərə vermişdir. Bu baxımdan ekspertlər - sərhəd keçid məntəqələrində belə sistemin tətbiqinin də müsbət nəticə verəcəyini proqnozlaşdırırlar.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən «Azərbaycan Respublikasının Antiinhisar Məcəlləsi»nin”, «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu»nun layihələri hazırlanmış və bu sənədlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim olunmuşdur. Hazırda Milli Məclisdə qanun layihələrinin qəbulu üçün muzakirələr aparılır. Bundan başqa, nazirlik tərəfindən «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı Dövlət Proqramı» layihəsi də hazırlanmışdır. Bu sənəddə sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin forma və üsulları müəyyən ediləcəkdir. Nazirliyin məlumatında

qeyd edilir: «Layihədə sahibkarlığın dövlət tənzimlənmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, infrastruktur təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi və sahibkarlığın dəstəklənməsi modellərinin tətbiqi, sahibkarlığın informasiya, məsləhət təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi və kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığın maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması, dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişafı və sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığın ixrac Qəntensialının gücləndirilməsi uzrə tədbirləri nəzərdə tutulub».

İxrac potensialının tənzimlənməsində başlıca məqsəd milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmini və makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanmasıdır. Digər tərəfdən də ixrac potensialının yüksəldilməsi, ondan milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsi üçün makroiqtisadi sabitlik və davamlı inkişaf əsas şərtlər kimi çıxış edir. Bir sözlə, bu iki amil bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Buna görə də ixrac potensialının tənzimlənməsi məsələlərindən bəhs edərkən makroiqtisadi inkişaf göstəricilərinin öyrənilməsi və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinin, milli iqtisadiyyatda müşahidə edilən tendensiyaların tədqiqi zəruri görünür.

1990-cı illərin ortalarından başlayaraq milli iqtisadiyyatda əldə edilmiş sabitlik sonrakı illərdə makroiqtisadi inkişafın əsasına çevrilmişdir. Ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, xarici-iqtisadi əlaqələrin qurulması, maliyyə sabitliyinin təmini və digər bu kimi amillər nəticə etibarilə 1997-ci ildən başlayaraq özünü əsas makroiqtisadi göstərici olan ümumdaxili məhsulun artımında göstərmişdir. Hətta indi Azərbaycan iqtisadi artım sürətinə görə dünya ölkələri arasında ön sıralarda durur. Xüsusilə də, 2006-cı ildə ÜDM-in 34,5 %-lik, 2007-ci ildə isə 25,0 faizlik artımı daha diqqətəlayiq olmuşdur. Neft sektorunda əldə edilmiş nailiyyətlər, bu sektordan qazanılan gəlirlər hesabına iri investisiya layihələrinin reallaşdırılması, Dövlət büdcəsi gəlirlərinin son bir neçə il ərzində 2 dəfəyə qədər artması, xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, hökumətin regionların inkişafına daha ciddi diqqət yetirərək bir sıra proqramların icrasına başlaması və digər bu kimi amillər sürətli iqtisadi inkişafın əsasına çevrilmişdir. 1995-2007-ci illər ərzində ölkədə istehsal

olunan ÜDM-in adambaşıda düşən dəyəri 282 manatdan 2980 manata qədər yüksəlmişdir. Cədvəl 1.1.-ə diqqət yetirsək, bu pozitiv dinamika daha aydın şəkildə görünür.

Təhlillər göstərir ki, milli iqtisadiyyatda inkişaf proseslərinin sürətlənməsi iqtisadi sahələrin ixrac potensiallarından istifadə imkanlarını da yüksəltmişdir. Lakin bununla yanaşı, bir sıra strateji sahələrin ixrac potensialının tənzimlənməsinə daha böyük zərurət yaranmışdır.

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in 1995-2007-ci illər üzrə artım dinamikası

<i>İllər</i>	<i>Milyon manat</i>	<i>Milyon ABŞ dolları</i>	<i>Dinamika</i>	<i>Adambaşına</i>	
				<i>manat</i>	<i>\$</i>
1995	2133.8	2415.2	88,2	282.1	319.3
1996	2732.6	3180.8	101,3	357.5	416.1
1997	3158.3	3960.7	105,8	409.2	513.2
1998	3440.6	4446.4	110,0	441.5	570.6
1999	3775.1	4583.7	107,4	480.1	582.9
2000	4718.1	5272.8	111,1	595.1	665.1
2001	5315.6	5707.7	109,9	665.2	714.3
2002	6062.5	6235.9	110,6	752.9	774.4
2003	7146.5	7276.0	111,2	880.8	896.8
2004	8530.2	8680.4	110,2	1042.0	1060.3
2005	12522.5	13238.7	126,4	1513.9	1600.4
2006	18746.2	20983.0	134,5	2241.1	2508.5
2007	25228.1	29399.9	125,0	2980.9	3473.9

Qeyd: Cədvəl DSK-nın və İİN-in hesabatları əsasında hazırlanmışdır

İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin hazırladığı «Azərbaycan Respublikasının 2008-ci il və gələn 3 il üzrə iqtisadi-sosial İnkişaf Konsepsiyası və Proqnoz Göstəriciləri» adlı sənəddə yaxın üç ildə əsas makroiqtisadi göstərici olan ÜDM-də daha ciddi artımların müşahidə ediləcəyi proqnozlaşdırılmışdır. Bu inkişaf prosesləri əsasən aşağıdakı amillərlə izah edilir:

- real sektorda, xüsusi ilə də, neft sektorunda istehsalın fiziki həcminin xeyli artması;

- neft və neft məhsulları üzrə ixracın həcmnin və dünya bazarlarında neftin qiymətinin artması;
- iqtisadi siyasətdə məcmu tələbin stimullaşdırılmasına üstünlük verilməsi;
- ölkədə, xüsusilə, daxili mənbələr hesabına investisiya fəallığının yüksəldilməsi və sahibkarlığın inkişafının sürətlənməsi.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetindən biri kimi qeyri-neft sektorlarının inkişaf etdirilməsi, regionların inkişafına nail olunması göstərilmişdir. Bu baxımdan ölkənin aqrar sektoru xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu sektor, həm də böyük ixrac potensialına malikdir və bu potensialdan istifadənin yüksəldilməsi uzun illərdir ki, qarşıda duran aktual məsələlərdən biridir.

ÜDM-in sahələr üzrə strukturuna diqqət yetirsək, görürük ki, kənd təsərrüfatının buradakı çəkisi 2000-ci ildəki 15,9 faizdən 2007-ci ildə 5,9 faizə enmişdir. Düzdür, bu daha çox neft sektorunun ÜDM-dəki çəkisinin durmadan artması və 27,6 faizdən 52,8 faizə çatması ilə izah edilə bilər. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatının qeyri-neft sektorundakı çəkisi də bu illər ərzində 2 dəfədən çox azalmışdır. Bununla yanaşı, son bir neçə ildə kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən kəndli fermer təsərrüfatlarına, müxtəlif sahibkarlıq subyektlərinə dövlət dəstəyinin yüksəldiyi müşahidə olunur. Bu tədbirlərin kompleks şəkildə davamlı olaraq həyata keçirilməsi aqrar bölmənin ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsində müstəsna rol oynaya bilər.

Mövzu 12

XİƏ-in şirkətlərin rolu

PLAN

1. Beynəlxalq şirkətlərin yaranması (tarixi və məntiqi baxış).

2. *Transmilli şirkətlərin (TMŞ) iqtisadi məzmunu və onların təsnifatı.*
3. *Transmilli şirkətlər beynəlxalq iqtisadiyyatın maddi əsasıdır.*
4. *Bank kapitalının təmərküzləşməsi və transmilli bankların yaranması.*
5. *TMŞ-lər və kapital ixracı problemi.*
6. *İnkişaf etmiş ölkələrdə transmilli maliyyə-sənaye qruplarının yaranması.*

DÜNYA İQTISADİYYATININ İNKİŞAFINDA VƏ ELƏCƏ DƏ BEYNƏLXALQ İQTISADI MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ BEYNƏLXALQ ŞİRKƏTLƏR ÇOX BÖYÜK ƏHƏMİYYƏT KƏSB EDİRLƏR. BEYNƏLXALQ ŞİRKƏTLƏRİN YARANMASI İLƏ BEYNƏLXALQ İQTISADI MÜNASİBƏTLƏR HƏM DƏRİNİNƏ VƏ HƏM DƏ ENİNƏ GENİŞLƏNMİŞDİR. HAZIRDA BU ŞİRKƏTLƏR «DÜNYA

IQTISADİYYATINM hərəkət-VERİCİ QÜVVƏSİ» HESAB EDİLİRLƏR. BMT-NİN TRANSMİLLİ KORPORASIYA HAQQINDAKIMƏRUZƏLƏRİNDƏNBİRİELƏBELƏDƏADLANMIŞDIR.

Lakin etiraf etməliyik ki, **bukünki TMSŞ-lər eyni zamanda iri inhisar birlikləridir. Odur ki, onların açıqlanmasını tarixi-məntiqi və mənşə baxımından vermək daha düzgün olardı. Məlumdur ki, 1860-1870-ci illərdən kapitalın və istehsalın təmərküzləşməsi prosesi daha da artmışdır.**

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə baş verirdi:

- 1. İstehsal prosesinə yeni maşın tətbiqinin artması.**
- 2. Energetika sahəsində daha köklü dəyişikliklərin baş verməsi.**
- 3. İstehsalın texnologiyasında əsaslı dəyişikliklər edilməsi.**
- 4. Sənayenin yeni sahələrinin inkişafı və quruluş dəyişikliyinə genişlənməsi.**

Həmin dövrdə mühərrik növləri, generatorlar, təkmilləşdirilmiş iki və üç silindri buxar maşınları (1874), buxar turbinləri (1884), dizel motoru (1893) və s. yüzlərlə yeni istehsal növləri baş verirdi. Ağır sənaye üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. 1870-1900-cu illərdə dünya üzrə sənaye məhsulunun həcmi 3 dəfə, polad əridilməsi isə 56 dəfə artmışdır. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə sənayenin yeni sahələri olan kimya, neft, aluminium, avtomobil sənayesi sahələri daha sürətlə artırdı.

Sənaye ilə yanaşı nəqliyyat və rabitə sahəsində əsaslı yeniliklər özünü göstərirdi. Tramvay, avtomobil, teplovoz, təyyarə, təkmilləşdirilmiş teleqraf aparatları, telefon, radio-teleqraf və s. kimi yeni sahələr yaranırdı.

Kapitalın və istehsalın mərkəzləşməsi və təmərküzləşməsi getdikcə genişlənirdi.

Beləliklə, böyük müəssisəbr bir çox üstünlüklər əldə edirdi.

Bunlardan:

Texniki üstünlüklər.

Ümumi xərclərə qənaət etmək imkanlarının artması.

İstehsal prosesinin daha yaxşı təşkili.

Satış sahəsində yaranan üstünlüklər.

5.Kredit sistemindən istifadə edilməsi imkanlarının artması və s. göstərmək olar.

Beləliklə, nəticə etibarilə böyük müəssisələrin artması kiçik müəssisələrin sayının azalmasına səbəb olmuşdur. Səhmdar cəmiyyətlərinin yaranması prosesi baş verirdi. Bütün bu prosesin nəzəri və əməli əhəmiyyətini görən K.Marks göstərmişdir ki, səhmdar cəmiyyətləri yaradılması yolu ilə kapitalın təmərküzləşməsi olmasa idi, ind dünya dəmiryolsuz qala bilərdi.

Tarixi baxımdan göstərməliyik ki, müəyyən birliklər, ittifaqlar ticarət sahəsində daha əvvəllər yaranırdı. Bu baxımdan Qanza ittifaqım, Ost-Hind şirkətlərini misal çəkmək olar.

Qanza (alman dilində «Hanse» - yoldaşlıq, ittifaq) şimali alman şəhərləri arasında yaranan ticarət-siyasi ittifaqdır. Orada ayrı-ayrı şəhərlər hələ 13-cü əsrdə birləşirdi. Bu birləşmə 1387-ci ildə formalaşmışdır. 15-ci əsrdə bu ittifaqa 160 şəhər daxil idi. Qanzanın ticarət həyətləri və idarələri güclü iqtisadi və siyasi qüvvəyə çevrilərək İngiltərə, Fransa, Niderland, Skandinaviya ölkələri və Rusiyaya (Novqorod şəhəri) da nüfuz etmişdir. Qanza Şimali Avropada özünün ticarət inhisannı yaratmağa çalışırdı. Bu İttifaq ümumi xəzinə və ümumi hərbi dəniz qüvvələrinə malik idi. Şimal DƏNİZində hökmranlıq etmək üçün Skandinaviya ölkələri ilə müharibələr aparırdı.

15-ci əsrin ortalarından Qanzaya daxil olan şəhərlərlə Şimali Avropa ölkələri arasında sənayenin və ticarətin artımı uğrunda mübarizə güclənirdi. Bu vəziyyət onun mövqelərinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. 16-cı əsrdə ticarət yollarının Atlantik okeanına keçməsi ilə Qanza şəhərlərinin dünya ticarətindəki vasitəçilik rolu öz mövqeyini itirmişdir. Qanzanın son qurultayı 1669-cu ildə olmuşdur.

Sonra ilk səhmdar cəmiyyəti 1600-cü ildə Beynəlxalq ticarət sahəsində İngillərənin Ost-Hind şirkəti Adı ilə yaradılmışdır. 1602-ci ildə isə Niderlandın Ost-Hind' Şirkəti meydana gəlmişdir. Deməli ilk inhisar birlikləri satış sahəsində yaranırdı. Tacirlər öz əhatə dairəsini genişləndirmək, müəyyən soyğunçuluqlardan qorunmaq, əlavə vergilərdən azad olmaq üçün təminat yarada biləcək müqavilələrə üstünlük verirdilər. Bu müqavilələrdən ən birincisi hələ 14-cü əsrdə Almaniyanın şimal torpaqları (şəhərləri arasında yaradılmış Qanza) ticarət-siyasi ittifaqı olmuşdur (16-cı əsrdə tam sənədləşdirilmişdir). Avropanın bir çox əraziləri arasında ticarətə vasitəçilik edirdi.

Vaxt keçdikcə bank işində, nəqliyyat sahəsində, sənayedə də belə səhmdar cəmiyyətləri yaradılırdı. Beləliklə, kapitalın və istehsalın daha çox hissəsi az əllərdə cəmləşirdi. Buna inhisar deyilir.

İnhisar (monopoliya') kapitalın və istehsalın təmərküzləşməsi nəticəsində istehsalın və satışın (eləcə də bütün digər fəaliyyət növlərinin) ən çox hissəsini öz əllərində cəmləşdirən iri təsərrüfatçılıq (sahibkarlarının) birliyinə deyilir (məs., neft satışı, spirtli içkilər satışı üzərində dövlət inhisarı və s. kimi sahibkarlıq da inhisar adlanır).

İqtisadi ədəbiyyatlarda tarixi baxımdan inhisarların yaradılmasını üç böyük mərhələyə ayırmaq olar:

Birinci mərhələ 1860-1870-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələdə inhisar birlikləri yenidən yaranırdılar. Məsələn, 1865-ci ildə Almaniya da 4 kartel, ABŞ-da 1870-ci ildə ilk trest («Standart oyl Kompani») neft trestini yaradılmışdır.

İkinci mərhələ 1873-cü illərdən XIX əsrin sonunadək olan dövrü əhatə edir. Həmin illərdə dünya iqtisadi böhran keçirirdi. Bu vəziyyət minlərlə xırda müəssisələrin sıradan çıxmasına və eyni zamanda təmərküzləşmənin artmasına səbəb olmuşdur. Buradan da inhisarlaşma prosesi genişlənmişdir. Məsələn, Almaniya da 1887-ci ildə kartel birliklərinin sayı 70-ə çatmışdır.

İnhisarlaşma prosesində üçüncü mərhələ 1900-cü illərdən sonrakı dövrü özündə əks etdirir. 1900-1903-cü illərdəki böhranlardan sonra təmərküzləşmə

prosesi və inhisarçı birliklərin artması daha həlledici amilə çevrilmişdir. Almaniyada kartellərin sayı 1887-ci ildəki 70-dən 1896-cı ildə 250-yə, 1911-ci ildə 600-ə çatmışdır. ABŞ-da isə trestlər 1900-cü ildə 185, 1907-ci ildə isə 250 olmuşdur.

Demək olar ki, həmin dövrdən kapitalizm dünyasının təsərrüfat həyatında inhisarların rolu daha çox üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Müxtəlif formalarda, müxtəlif adlar altında iri birliklərin yaradılması artırdı. Daha sadə formalarda vahid qiymətlər barədə müvəqqəti razılıqlar əldə edilirdi.

Konvensiya, rinq, pul, korner kimi sadə birliklərdən sonra daha iri birliklər yaranırdı. Bunlardan kartel, sindi-kat, trest, konsern və digər inhisarçı biniikləri göstərmək olar. Qeyd etməliyik ki, bu birliklər müxtəlif ad altında səslənsələr də məzmun baxımından öz qüvvələrinin birləşdirilməsi barədə beynəlxalq razılaşmalardan başqa bir şey deyildir. Aydınır ki, bu inhisarçı biniiklər fəaliyyət mexanizmi baxımından fərqlənirlər.

Beləki:

I. Kartellər sənayenin müəyyən sahələri üzrə müəssisələr birliyi olub, istehsal və satış üzrə öz müstəqilliklərini saxlayırlar. Kartel müqaviləsində:

1. Vahid qiymətlər müəyyən edilir.

Kartel üzvləri üçün müəyyən satış bazarları aynılıqda göstərilir.

Kartel razılaşmalarında qiymətləri müəyyən səviyyədə saxlamaq üçün onun üzvlərinə «kvotalar» (məhdudiyyətlər) qoyulur.

Durğunluq hallarına qarşı müəyyən fond yaradılması və fəhlə hərəkatının təşkil olunmasına yoi verilməməsi xüsusi maddədə qeyd edilir.

II. Sindikat - sənayenin müəyyən sahələrinin birliyi kimi yaradılırdı. Onun üzvləri istehsal müstəqilliyini saxlamaqla, satış müstəqilliyini itirirlər. Burada satış birliyinin xüsusi təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir.

İnhisar birliklərinin bu forması Rusiyada (1917-ci ilədək) daha çox yayılmışdır. Burada kömür satışı üzrə («Продуголь»), METAL SATIŞI ÜZRƏ («ПРОДАМЕТ») VƏ DİGƏR MƏHSULLANN SATIŞI ÜZRƏ SİNDİKATLAR FƏALİYYƏT GÖSTƏRMIŞDİR.

TRESTLƏR. İNHISAR BİRLİKLƏRİNİN BİR FORMASI KİMİ TRESTLƏR SƏNAYENİN BİR VƏ YAXUD BİR NEÇƏ, SAHƏSİNİN MÜLKİYYƏT VƏ İDARƏÇİLİK BAXIMMDAN BİRLƏŞDİRİLMƏSİNİ ƏKS ETDİRİR. BU BİRLİYİN İŞTRAKÇILARI İSTEHSAL VƏ SATIŞ ÜZRƏ MÜSTƏQİLLİYİ İTİRİRLƏR. BURA DAXIL OLAN BÜTÜN MÜƏSSİSƏLƏR TRESTİN MÜLKİYYƏTİNƏ KEÇİRLƏR. ONLARIN ÖZ KAPİTALİNİN HƏCMI MÜQABİLİNDƏ SƏHM ALIRLAR. BURA DAXIL OLAN MÜƏSSİSƏLƏRİN MƏHSULLARININ SATIŞINI TREST HƏYATA KEÇİRİR (MƏSƏLƏN, NEFT, ŞƏKƏR, TÛTÜN TRESTLƏRİ VƏS.).

KOMBİNATIAR. SƏNAYENİN EYNI SAHƏLƏRİNİN MÜƏSSİSƏLƏRİNİ BİRLƏŞDİRƏN TRESTLƏRLƏ YANAŞI SƏNAYENİN MÛXTƏLİF SAHƏLƏBRİNİ BİRLƏŞDİRƏN KOMBİNATIAR DA MÖVCUDDUR.

BURADA DASKÖMÜR, METALLURGIYA, MAŞMQAYIRMA SAHƏLƏRİ ÜZRƏ YARADILAN BÖYÜK KOMBİNATLARI MİSAL ÇƏKMƏK OLAR. KOMBİNATIAR MÛXTƏLİF SAHƏLƏRİN MÜƏSSİSƏLƏRİNİ ÖZÜNDƏ BİRLƏŞDİRDİYİ ÜÇÜN SABİT GƏLİR ƏLDƏ EDƏ BİLİRLƏR. BU MƏNADA ONLAR DİGƏR BİRLİKLƏRDƏN FƏRQLƏNİRLƏR.

V.KONSERNLƏR. KONSERNLƏR DƏ MÛXTƏLİF MAKROİQTİSADI SAHƏLƏRİN MÜƏSSİSƏLƏRİNİN BİRLİYİNDƏN İBARƏTDİR. BURADA DAXIL OLAN MÜƏSSİSƏLƏRİN SƏHMLƏRİ KONSERN TƏRƏFMDƏN ALINIR VƏ ONLARIN ÜZƏRİNDƏ VAHİD MALİYYƏ NƏZARƏTİ HƏYATA KEÇİRİLİR.

QEYD ETMƏLİYİK Kİ, KONSERNLƏR İNHISAR BİRLİKLƏRİNİN DAHA YÛKSƏK FORMASI HESAB EDİLİRLƏR. BURADA İKİ ƏSAS CƏHƏTİ QEYD ETMƏK OLAR.

BU BİRLİKLƏR ANCAQ SƏNAYENİN MÛXTƏLİF SAHƏLƏRİNİ DEYİL, NƏQLİYYAT VƏ TİCARƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNİ, BANK VƏ MALİYYƏ TƏŞKİLATLARMI DA ÖZÜNDƏ BİRLƏŞDİRİRLƏR.

KONSERNLƏRİN YARADILMASMDA AYN-AYRI MÜƏSSİSƏLƏRİN MÛSTƏQİLLİYİNİN MƏHDUDLAŞDIRILMASI VƏ YAXUD İTİRİLMƏSİ ƏSAS GÖTÛRÛLMÛR.

Sahələr üzrə yarıdan iri birliklərlə yanaşı sahələrarası birliklərin yaranması genişlənmişdir.

Məsələn, 1900-cü illərin əvvəllərində ABŞ-da 78 iri konsern fəaliyyət göstərirdi. Onlar öz sahələrinin məhsulunun 50 %-nə nəzarət edirdi. Bunlardan 8 konsern öz sahələrinin 100 % məhsuluna nəzarət edirdilər. 1950-ci illərə-bir ədəddə belə bir sahəli iri müəssisə qalmamışdır.

Müxtəlif sahələri özündə birləşdirən müasir növ konsernlər və kombinəlaşdırılmış birliklərin yaranması üstünlük təşkil edirdi. Müasir konsernlər çoxsahəli olmaları ilə fərqlənirlər. Buradan da konqlomeratların yaradılmasına zəmin artmışdır.

Konsernlərə yeni əlaqələr yaranmışdır. İri konsernlərdə idarəçilik aparatları meydana gəlmişdir. Müasir şəraitdə bütün iri kompaniyalar təşkilatı-hüququ baxımdan korporasiya, səhmdar cəmiyyətləri, konsernlər və s. kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışlar.

Bütün qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, dünya iqtisadiyyatında inhisarlar təzə hadisə olmayıb uzun bir dövrün məhsuludur. Kapitalın və istehsalın təmərküləşdirilməsinin nəticəsi kimi yaranan bu inhisar birlikləri eyni zamanda dünya iqtisadiyyatının beynəlmiləl xarakterinin artmasına güclü təsir edirlər. Bununla yanaşı həmin birliklər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafının da əsas amilinə çevrilmişlər. Deməli iri inhisar birlikləri ölkə daxilində fəaliyyət göstərməklə yanaşı Milli dövlət çərçivəsindən kənar da öz fəaliyyətlərini genişləndirirlər. Beləliklə, beynəlxalq xarakter kəsb edirlər. Beynəlxalq kompaniyalar dedikdə öz təsərrüfatçılıq fəaliyyətində milli çərçivədən kənara çıxan, istehsal, ticarət, elmi-texnoloji proseslər, maliyyə, xidmət və digər sahələrin beynəlxalq baxımdan kompleks inkişafının formalaşmasını həyata keçirən iri birliklər nəzərdə tutulur.

Əməli baxımdan bu iri kompaniyaları dörd növə ayırmaq olar: milli, transmilli, çoxmilli və qllobal kompaniyalar. Lakin, son illərin təcrübəsi göstərir ki, bu birliklər bir qayda olaraq transmilli kompaniya kimi ümumi ad altında fəaliyyət göstərirlər. Beləliklə, iri milli inhisar birlikləri beynəlxalq birliklərə çevrilmişlər.

Qlobal şirkətlər

Çoxmilli şirkətlər

Beynəlmiləl şirkətlər

Müəyyən mənada beynəlxalq olmaq baxımından bu şirkətlər bır-birindən o qədər də fərqlənmirlər. Ancaq müxtəlif ad daşımaqla fərqlənirlər.

Transmilli şirkətlər dedikdə, xarici ölkələrdə aktiv vəsaiti olan milli inhisarlar nəzərdə tutulur.

Çoxmilli şirkətlər dedikdə, müxtəlif ölkələrin milli şirkətlərini birləşdirən cəmiyyətlər nəzərdə tutulur.

Qlobal cəmiyyətlər də beynəlxalq cəmiyyətlərdən yaranır. Ümumi mənada bu şirkətlərin yaranma səbəbini istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsi və məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə xarakterizə etmək olar.

BMT-də ardıcıl və ənənəvi olaraq bu şirkətlərin fəaliyyətini öyrənirlər.

BMT-nin analitik mərkəzi uzunmüddət belə hesab etmişdir ki, 1 mlrd. dollardan artıq illik dövriyyəsi olan və ən azı 6 ölkədə filialları olan müəssisələri, transmilli şirkət hesab etmək olar. Əlbəttə, belə tərif mütləq və dəyişməz deyildi. Son vaxtlar müəyyən dəqiqləşmələr, araşdırmalar edilmişdir. Onun yerləşdiyi ölkədən kənara satdığı məhsulun həcmi 25-30 % müəyyən göstərici kimi əsas götürülür. Belə bir göstəriciyə görə İsveçrənin «Nestle» firması dünya lideri hesab olunur, cəmi məhsulun 98 %-ni kənara satır.

BMT-nin metodologiyası baxımından aktiv vəsaitin quruluşuna görə də beynəlxalq şirkətlər müəyyən edilir. Bu mənada ən çox xarici aktivi olan transmilli şirkət (maliyyə bölməsindən başqa) İngilis-Holland transmilli bankı hesab olur. Bu «Royal-Datç Şell» konsernidir. Sonra ABŞ-dan «Ford», «Ceneral Motors», «Ekson» və «İBM» müəssisələrini qeyd etmək olar. Daha dəqiq desək TMS hesab edilən hər hansı bir korporasiya üçün aşağıdakı meyarlar əsas götürülür:

korporasiyanın fəaliyyət göstərdiyi ölkələrin sayı (azı 2-6 ölkə);

hər bir korporasiyanın istehsal ehtiyatların yerləşdirildiyi müəyyən ölkələrin sayı;

korporasiyanın özünün müəyyən nailiyyətlərinin həcmi (mövqeyi);

gəlirlərdə və satışda xarici əməliyyatların xüsusi çəkisi (azı 25 %);

korporasiya idarə heyətinin və ali rəhbərliyinin beynəlmiləl tərkibi və s.

ABŞ-da bu şirkətlər, əsasən «səhmdar cəmiyyətləri» adlanırlar. Müasir beynəlxalq transmilli şirkətlərin çoxu **Amerika işgüzar kompaniyalarının beynəlxalq miqyasda öz nüfuz dairələrini genişləndirmək siyasəti nəticəsində yaranmışdır və bu anlayış onların lüqətinə daxil edilmişdir.**

Əslində bu transmilli şirkətlər mənsub olduğu kapitalla görə millidirlər. Ölkə sərhəddindən kənartia fəaliyyət göstərdikləri baxımından isə beynəlxalq hesab edilirlər.

1990-cı illərdə dünya üzrə cəmi 40 min TMS və onların 270 min xarici filialı mövcud olmuşdur. Qanunauyğun olaraq onların sayı sürətlə artmaqda davam edir.

Beləki, son illərin məlumatına görə dünyada 70 mindən artıq TMS fəaliyyət göstərir. Bunlar ana cəmiyyət adlanırlar. Bu ana cəmiyyətlərin 900 mindən artıq filialı mövcuddur ki, onların da əksəriyyəti xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Onlardan 270 min filial inkişaf etmiş ölkələrə, 490 min filial inkişaf etməkdə olan ölkələrə, 170 min filial keçid iqtisadiyyatı ölkələrinə məxsusdurlar.

Əgər ikinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə ildə təqribən 100 xarici filial yaranırdısa, son dövrlərdə ondan 100 dəfələrlə artıq filial yaranır.

Deməli, həmin dövrdə ana cəmiyyətlərin sayı 1,7 dəfə artdığı halda filialların sayı 3,3 dəfə çoxalmışdır.

Bu TMSŞ-rin fəaliyyət dairəsi yalnız onların sayının artması hesabına deyil, mövcud şirkətlərin iqtisadi gücünün artması hesabına da genişlənməlidir. Əvvəllər əsasən əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq TMSŞ-lar müasir şəraitdə bununla yanaşı beynəlxalq səviyyədə istehsal yarada bilmişlər. Bu beynəlxalq istehsal müvafiq olan beynəlxalq xidmətlər və beynəlxalq maliyyə dairəsi yaradılmışdır. Buradan da lokal (ölkələrarası, regional) beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdən daha qlobal iqtisadi münasibətlərə keçid baş vermişdir.

Bütünlükdə hazırda TMSŞ-ların 60 %-i istehsal sahələri ilə, 37 %-i xidmət sahələri ilə, 3 %-i isə hasilat sənayesi və kənd təsərrüfatı ilə məşğuldurlar. 1990-cı illərdən sahəvi baxımından TMSŞ-ların tərkibi o qədər də dəyişməmişdir.

Beləki, 100 böyük TMSŞ-ların 65 %-ə qədəri ancaq avtomobil, elektronika və elektron avadanlığı, neft, eləcə də kimya və əczaçılıq kimi 4 sahənin payına düşür. Elektron və elektron avadanlıqlar sahəsi ilə təqribən 18, avtomobil sənayesi ilə 14, neftçixarılması və emalı ilə 13 böyük TMSŞ məşğuldur. Spirtli içkilər və ərzaq sahəsində daha böyük - 9 TMSŞ ixtisaslaşmışdır.

Coğrafi baxımdan 100 daha böyük TMSŞ-ların 90 %-ə qədəri ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiyanın payına düşür.

TMK-nin bu təkamül inkişafında bir neçə cəhəti qeyd etmək olar. XIX əsrin axırlarından (1860-1870-ci illər) Birinci dünya müharibəsinədək olan dövrü **birinci nəsəl** adlandırsaq, bu dövrdə TMK-rin fəaliyyəti əsasən keçmiş müstəmləkələrdən olan **xammal ehtiyatlarının axtarışı - işlənməsi ilə bağlı olmuşdur.**

Odur ki, onları müstəmləkə - xammal TMSŞ-ları adlandırmaq olar. Öz təşkilati-iqtisadi formasına və fəaliyyət mexanizminə görə bu TMSŞ-lar – kartellər, sindikatlar və ilk trestlərdən ibarət idi.

İkinci nəsəl TMSŞ-lar xalis trestlərdən ibarət olmuşdur. Bu TMSŞ-lar əsasən I və II dünya müharibələri arasındakı dövrü əhatə edir. **Onlar əsasən hərbi-texniki məhsullar**

istehsalı ilə bağlı idilər. Bu TMSŞ-nın bəziləri II dünya müharibəsindən sonra da dünya iqtisadiyyatında öz mövqelərini saxlaya bilmişlər. Bu mərhələdəki, TMSŞ-lar dünya iqtisadiyyatının inkişafına və dünya iqtisadi əlaqələri sisteminə o qədər də təsir göstərə bilməmişlər (1940-cı illərin əvvəllərinə qədər cəmi 300 TMSŞ mövcud idi).

Üçüncü nəsill TMSŞ-lar 1960-1980-ci illərə təsadüf edir. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən TMSŞ-lar dünya iqtisadiyyatında və BİM-in genişlənməsində daha həlledici rol oynamışlar. **Onlar** ETT-in **nailiyyətlərindən daha geniş istifadə edirdilər.** Bu TMSŞ-lar təşkilati-iqtisadi forma baxımından **konsern** və **konqlomerat** kimi çıxış edirdilər. Onların fəaliyyətində milli və xarici istehsalın elementləri üzvi sürətdə birləşirdi. Beləki, əmtəələrin satışı, işçi heyətinin təşkili və idarəçilik, elmi-tədqiqat işləri, marketinq və satışdan sonrakı xidmət və digər problemlər əlaqələndirilirdi.

Bu nəsill TMSŞ-lar dünya təsərrüfatındakı kənar zonalara ETT-nin nailiyyətlərinin yayılmasına da köməklik göstərmişlər.

1980-ci illər TMSŞ-rın **dördüncü nəsillinin** yaradılması dövrü hesab edilir. Bu mərhələdə global TMSŞ-rın yaradılması qərarlaşmışdır. Bu TMSŞ-nın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir: TMSŞ-lar arasında dünya bazarının bölünməsi; yeni informasiya texnologiyası əsasında öz filiallarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi; hər bir istehsal özəyinin dəqiq təşkili; mühasibat uçotunun və auditin vahid şəkildə təşkili; öz filiallarının, zavod və birgə müəssisələrinin vahid idarəçilik şəbəkəsində birləşdirilməsi; TMSŞ-rın fəaliyyət göstərdiyi dövlətə müəyyən iqtisadi və siyasi təsir göstərməsi və s.

Beşinci nəsill XXI əsrin başlanğıcını əhatə edir. Bu mərhələdə Avropada (Aİ), Şimali və Cənubi Amerikada (NAFTA), Asiyada (ASEAN və ATEŞ) və s. kimi ərazi üzrə inteqrasiya birliklərinin yaradılması, prosesi güclənirdi. Bu proses TMSŞ-rın fəaliyyətini daha da artırmışdır.

TMSŞ-nın fəaliyyətində onların rəqabət üstünlüyü və yaxud rəqabət strategiyasının şərhinə də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əmtəələrin xarici ölkələrə ixracında əsas amillərdən **biri kimi ölkənin müqayisəli üstünlük məsələsi ön plana çəkilir.**

TMSŞ-ların rəqabət strategiyasında firmaların (müəssisələrin) rəqabət üstünlüyü əsas götürür.

Müəssisələrin rəqabət üstünlüyü iki növdə şərh edilir:

İstehsal xərclərinin aşağı olması və əmtəələrin differensiallaşması (qruplaşdırılması) səviyyəsi.

Aydındır ki, aşağı istehsal xərcləri imkan verir ki, müəssisə öz əmtəələrini daha tez reallaşdıra bilsin.

Differensiallaşma səviyyəsinin yüksək olması ilə müəssisələr daha nadir, yüksək dəyərli yeni keyfiyyətdə əmtələr istehsal etmək imkanına malik olurlar. Belə əmtələr xüsusi - fərqli istehlak xüsusiyyətləri kəsb edir. Satışdan sonra müəyyən xidmət göstərilməsi tələb olunur və s. nəticədə müəssisələr hər vahid məhsul üçün nisbətən yüksək mənfəət əldə edir. Beləliklə, hər bir müəssisə bu iki cəhəti qarşılıq üzvü surətdə əlaqələndirir.

Deməli TMSŞ-lar bir tərəfdən özlərinin ayrı-ayrı müəssisələrinin üstünlüyü ilə, digər tərəfdən isə yüksək səviyyədə beynəlmilləşmə ilə rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. «Beynəlmilləşmə» problemi Amerika alimləri - Bakli və Kesson (1976) və Raqmanın (1981) əsərlərində daha geniş şərh edilmişdir. Burada hər bir müəssisə mülkiyyətinin genişlənməsi, yeni bazarlar, xammal mənbələri və istehsal prosesləri mərhələlərinin genişlənməsi nəzərdə tutulur. Beynəlmilləşmə müəyyən mənada üfüqi və şaquli inteqrasiyaya bənzəyir. Hətta bu anlayış inteqrasiyadan geniş məzmun kəsb edir. 1980-ci illərdən sonra bir çox TMSŞ-lar həddindən artıq beynəlmilləşmənin əleyhinə olmuşlar. Daha həlledici fəaliyyət növlərinə keçilməsinə üstünlük verilmişdir. Yarımfabrikatlarla təchiz olunma və bir çox xidmət növləri isə müstəqil xarici firmalara həvab edilmişdir.

Bu problemdə Amerika iqtisadçısı, Harvard biznes məktəbinin professoru M.Porterin 1985-ci ildə nəşr edilmiş «rəqabət üstünlüyü» əsərinin bəzi müddəaların şərhə zərurət lələb edir.

Porter göstərmişdir ki, rəqabət üstünlüyünün müəyyən edilməsində müəssisənin bütün fəaliyyətini təhlil etməyə ehtiyac yoxdur. Burada çoxlu miqdarda fəaliyyət növləri zəncirvari proses kimi davam etdirilir (dizayn, istehsal, marketinq, mal göndərilməsi, məhsullara xidmət göstərilməsi və s.). Bu proseslərin hər biri ayrılıqda müəssisənin rəqabət üstünlüyünə nisbi olaraq təsir edə bilər. Ona görə də hər bir proses sistemləşdirilmiş şəkildə təhlil edilməlidir. Porter bu məsələni «dəyər zəncirvariliyi» adlandırmışdır. Deməli, «mal göndərənlərin» özünün «dəyər zəncirvariliyi» (və yaxud zəncirvari dəyər) və s. mövcuddur. Bunların hamısı «dəyər sistemini» təşkil edir.

Bu mənada hər bir müasir global TMSŞ-ın əsas strategiyası «dəyər zəncirvariliyi» nə əsaslanır.

Müasir dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi sürətlə inkişaf edən transmilləşmə prosesi ilə xarakterizə olunur. Bu prosesin əsas özəyini transmilli kompaniyalar təşkil edir.

Beləki, XX-XXI əsrlərdə dünya ölkələri arasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin geniş vüsət alması müasir dövrün ən qanunauyğun bir inkişaf dinamikasına çevrilmişdir. Bu prosesdə TMSŞ-lar investor kimi, ticarətçi kimi, müasir texnologiyanın yaradılmasında və yayılmasında, beynəlxalq əmək miqyasına maraq yaradılması və s. problemlərin həllində əsassına kimi çıxış edirlər.

İstehsal və kapitalın transmilliləşdirilməsi yalnız TMSŞ-ın fəaliyyətinə zəmin yaradan bir amil kimi deyil, qeyd etdiyimiz kimi bütün dünya təsərrüfatı sistemi inkişafının artımını və nisbətini müəyyən edir. Şərqi Avropa və Sovet iqtisadi məkanının açılması; maliyyə bazarının qloballaşmasının sürətlənməsi; özəlləşdirmə prosesinin intensivləşdirilməsi; ayrı-ayrı ölkələrin və milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqələrinin və asılıqlarının dəyişməsi; iqtisadi rəqabətin kəskinləşməsi; ərazi inteqrasiya prosesləri; rabitə, telekommunikasiya, kosmos, biotexnologiya və digər sahələrdə yerli texnologiyaların yaranması kimi proseslər TMSŞ-ın fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirmişlər.

Bu gün TMSŞ-lar bir çox hallarda dünya bazarında əmtəə və xidmətlərin dinamikası və quruluşunu, rəqabət qabiliyyəti səviyyəsini, kapitalın beynəlxalq hərəkəti və texnologiya ötürülməsinin vəziyyətini müəyyən edirlər. **Beynəlxalq miqyasda ayr-ayrı müəssisələr arasındakı iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi ilə istehsalın beynəlmilləşməsində həlledici rol oynayırlar.**

Hazırda dünya sənaye məhsulunun 50 %-ə qədəri, xarici ticarətin isə 60 %-ə qədəri TMSŞ-ın payına düşür. TMSŞ-lar yeni ixtiralara, yeni texnologiyalara, «nou-xau»ya olan patent və lisenziyaların 80 %-ə qədərini nəzarət edirlər. Bir çox məhsulların beynəlxalq bazarı əsasən TMSŞ-ın nəzarəti altındadır. Beləki, buğda, qəhvə, qarğıdalı, meşə

materialları, tütün, hind kəndiri və dəmir filizi dünya bazarının 90 %-i, miss və boksidlər bazasının 80 %-i, çay və qalay bazasının 80 xam neftin, təbii kauçuk və banan bazarının 75 %-i TMSŞ-rm nəzarəti altındadır.

ABŞ-ın cəmi ixrac əməliyyatlarının 50 %-ə qədəri Amerika TMSŞ-ları və xarici TMSŞ-lar tərəfindən həyata keçirilir. Böyük Britaniyada bu cür müvafiq əməliyyatların 80 Sinqapurda 90 %-i TMK-rın payma düşür.

Bu gün TMSŞ-rm müəssisələrində 70 mln. nəfərdən artıq işçi çalışır və onlar 1 ildə 1 trl. dollardan artıq məhsul yaradırlar. Bütünükdə TMSŞ-larla bağlı olaraq (müəyyən infrastruktura və əlaqəli sahələrlə) 150 mln. nəfər adam işlə təmin olunur.

ÜDM-də TMSŞ-larm xüsusi çəkisi son 30 ildə 17 %-dən 30 %-dək artmışdır.

TMSŞ-larm sayı son 25 ildə 5 dəfə çoxalmışdır. Hazırda 500 ən böyük TMSŞ cəmi elektronika və kimya sahəsi məhsulunun 80 %-ni, əczaçılığın 95 %-ni, maşınqayırma sahəsi məhsulunun 76 %-ni reallaşdırır. Bu TMSŞ-lardan 85-i bütün xarici investisiyanın 70 %-nə nəzarət edir.

2000-ci ilin məlumatına görə 500 ən böyük TMSŞ 25 trl. dollar dəyərində məhsul istehsal etmişdir (ABŞ istisnadır). Bu kompaniyalarda çalışanların sayı 19 mln. nəfər olmuşdur. Öz növbəsində ABŞ-ın 500 ən böyük TMSŞ-sı həmin ildə 14,5 trl. dollar dəyərində məhsul istehsal etmişdir. Burada işləyənlərin sayı 20 mln. nəfər təşkil etmişdir.

Beləliklə, TMSŞ-larm fəaliyyəti ilə beynəlxalq istehsalın artması beynəlxalq ticarətin yüksəlməsinə güclü təsir etmişdir. Beləki, artıq 1980-ci illərin axırlarından TMSŞ-lar dünya əmtəə və xidmətlər bazasının təchiz edilməsinin əsas kanalına çevrilmişdir.

2000-ci ilə TMSŞ-larm xarici filialları tərəfindən həyata keçirilən əmtəə və xidmətlər satışının həcmi 14,7 trl. dollara bərabər olmuşdur (dünya üzrə ixrac isə 7,6 trl. dollar təşkil etmişdir).

2005-ci ildə dünya üzrə xarici ticarətin həcmi 9,7 trl. dollar təşkil etmişdir, bu isə TMSŞ-ların 2000-ci ildəki səviyyəsindən 5 trl. dollar azdır.

Qeyd etməliyik ki, BMT-nin «Ticarət və inkişaf konfransı»nın (YUNKTAT) sənədlərində TMSŞ-lann fəaliyyəti barədə xüsusi bənd vardır.

Bu təşkilatın məlumatma görə TMSŞ-ların həyata keçirdiyi cəmi beynəlxalq ticarətin 30 %-dən artığı MÜƏSSSƏLƏRDaxili ticarət şəklində baş verir. Bu isə BİM-in daba dərininə genişlənməsinə zəmin yaradır.

Beynəlxalq ticarətin inkişafında TMSŞ-ların rolunun artması ilə bağlı olaraq BMT-nin «Ticarət və inkişaf konfransı» 1990-cı ildən TMSŞ-lar üçün «Transmilliləşmə indeksi» işləyib hazırlamışdır. Burada üç göstərici əsas götürülür (xarici aktivlərin, satışı və məşğulluğun xüsusi çəkisi). 1990-2000-ci illərdə bu transmilliləşmə indeksi 51%-dən 60%-dək artmışdır. Bu göstərici Kanada və bəzi inkişaf etmiş kiçik ölkələrin TMSŞ-larında daha yüksək olmuşdur.

Belə ki, Kanada, Niderland və Belçikanın TMSŞ-ları orta hesabla 92-98%; Aİ ölkələri 63% təşkil etmişlər. İnformasiya vasitələri, ərzaq və spirtli içkilər, inşaat, kimya və əczaçılıq, elektronika və elektron avadanlığı sahələri üzrə ixtisaslaşmış TMSŞ-lar daha yüksək «Transmilliləşmə indeksi»nə malikdirlər.

Bu transmilliləşmə indeksini riyazi düsturla aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Böyük banklar daha etibarlı idilər.
2. Böyük bankların filialları, şöbələri, agentlikləri olduğu üçün ayrı-ayrı yerlərdə vəsait qəbul etmək imkanları geniş idi.
3. Böyük bankların texniki imkanları, sənədləşmə işləri də geniş olmuşdur.

Beləliklə, təkcə ABŞ-da 1929-1933-cü illərdəki böhran zamanı 10 min kiçik bank müflisləşmişdir. 1953-1964-cü illər-də 2 min bank birləşmişdir. 1921-1964-cü illərdə bankların sayı 31 mindən 14 minədək azalmışdır. İngiltərədə isə 1890-1962-ci illərdə səhmdar bankların sayı 104-dən 13-dək azalmışdır.

Beləliklə, istehsalda olan bütün qanunauyğunluqlar bank işində də baş verirdi.

Deməli, bank sahəsində inhisar dedikdə - bankların birləşməsi, iri bankların yaradılması, yüksək inhisar mənfəəti əldə edilməsi nəzərdə tutulur. Sənayedə olduğu kimi burada da banklar üzrə kartel, sindikat, trestlər, konsernlər yaranırdı. Transmilli banklar da öz inkişafında bir neçə mərhələ keçmişlər:

1. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri.
2. Birinci dünya müharibəsi ilə İkinci dünya müharibəsinin arasındakı dövr.
3. İkinci dünya müharibəsinin axırlarından 1970-ci illərədək olan dövr.
4. 1980-1990-cı illər.
5. XXI əsrin əvvəlləri.

XXI əsrin əvvəllərinə böyük transmilli bankların qruplaşması əsasında üç əsas maliyyə mərkəzi formalaşmışdır: **ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiya.**

Məhz elə həmin ərazidə olan böyük banklar və onların əməliyyat apardıqları TMSŞ-lar arasında gedən gərgin rəqabət.

Kapitalın və istehsalın təmərküzləşməsi istehsal sahələrində inhisarların, sonra isə beynəlxalq inhisarların yaranmasına səbəb olmuşdur. Aydındır ki, istehsal sahəsində yaranan bu böyük inhisar birlikləri kiçik banklarla əməliyyat apara bilməzdilər. Odur ki, istehsal sahələrində yaranan böyük inhisar birlikləri ilə yanaşı bank işində də təmərküzləşmə baş verirdi. Böyük banklar kiçik bankları sıxışdırıb aradan çıxarırdı.

Böyük birliklər öz vəsaitlərini böyük banklarda yerləşdirməyə üstünlük verirdilər. Eləcə də lazım gəldikdə ancaq böyük banklardan maliyyə vəsaiti götürə bilirdilər.

Sənayedə olduğu kimi bank işində də böyük banklar bir çox üstünlüyə malik idilər. Belə ki:

Böyük banklar daha etibarlı idilər.

Böyük bankların filialları, şöbələri, agentlikləri olduğu üçün ayrı-ayrı yerlərdə vəsait qəbul etmək imkanları geniş idi.

Böyük bankların texniki imkanları, sənədləşmə işləri də geniş olmuşdur.

Beləliklə, təkcə ABŞ-da 1929-1933-cü illərdəki böhran zamanı 10 min kiçik bank müflisləşmişdir. 1953-1964-cü illərdə 2 min bank birləşmişdir. 1921-1964-cü illərdə bankların sayı 31 mindən 14 minədək azalmışdır. İngiltərədə isə 1890-1962-ci illərdə səhmdar bankların sayı 104-dən 13-dək azalmışdır.

Beləliklə, istehsalda olan bütüün qanunauyğunluqlar bank işində də baş verirdi.

Deməli, bank sahəsində inhisar dedikdə - bankların birləşməsi, iri bankların yaradılması, yüksək inhisar mənfəəti əldə edilməsi nəzərdə tutulur. Sənayedə olduğu kimi burada da banklar üzrə kartel, sindikat, trestlər, konsernlər yaranırdı. Transmilli banklar da öz inkişafında bir neçə mərhələ keçmişlər:

1. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri.

Birinci dünya müharibəsi ilə İkinci dünya müharibəsinin arasındakı dövr.

İkinci dünya müharibəsinin axırlanndan 1970-ci illərədək olan dövr.

1980-1990-cı illər.

XXI əsrin əvvəlləri.

XXI əsrin əvvəllərinə böyük transmilli bankların qruplaşması əsasında üç əsas maliyyə mərkəzi formalaşmışdır: ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiya.

Məhz elə həmin ərazidə olan böyük banklar və onların əməliyyat apardıqları TMSŞ-lar arasında gedən gərgin rəqabət nəticəsində müəyyən beynəlxalq maliyyə mərkəzləri yaranmışdır. Bunlardan:

-ABŞ-da –NYU-York;

- Qərbi Avropada – London (Böyük Britaniya);

- Fransada – Paris;

- İsveçrədə - Surix;

- Almaniya –Frankfrut-Mayne;

- Lüksemburq;

- *Yaponiyada-Tokio və s.*

Qeyd etməliyik ki, bütövlükdə TMB-lar:

- maliyyə ehtiyatlarının sahibləri ilə investorlar arasında əsas vasitəçi rolunu oynayır;

- TMB-lar maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinin əsas forma və bölgüsünü həyata keçirir;

- TMB-lar universal maliyyə qurumu olub çox böyük beynəlxalq ödəməbrdə fəaliyyət göstərə bilər;

- TMB-lar böyük həcmli investisiya vəsaitinə malikdirlər.

TMŞ-ların dünya iqtisadiyyatındakı rolundan danışarkən, onların həyata keçirdiyi kapital ixracı və onun yerləşdirilməsinin faydalılığı məsələləri ön plana çəkilir. Qeyd etməliyik ki, hazırda bütün TMŞ-lar tərəfindən həyata keçirilən xarici investisiya bütövlükdə və BIM sistemində ticarətə nisbətən daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Aydın ki, xarici ölkələrdə TMŞ-ların filiallarının sürətlə artması istehsalın böyük bir qisminin xaricdə yaranması deməkdir. Bu isə TMŞ-lara imkan verir ki, maddi vəsaitin (istər pul şəklində və istərsə də texnologiya, avadanlıq, ixtisaslı əmək və s.) böyük qismini həmin ölkələrə yönəlsin.

Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, birbaşa investisiyanın xarici ölkələrə daha çox axması dünya iqtisadiyyatının bütövlüyünün vahidliyini təsdiq edən əsas cəhətlərdən biridir. **Bu cəhət bir daha onu göstərir ki, dünya iqtisadiyyatının formalaşması dünya bazarı mərhələsindən dünya istehsalı (beynəlxalq istehsal) mərhələsinə keçmişdir.**

Hazırda birbaşa xarici investisiyalar əsasən TMŞ-lar tərəfindən həyata keçirilir. **Odur ki, xarici ölkələrin iqtisadiyyatına yönəldilmiş birbaşa investisiyanın 90 %-nə TMŞ-lar nəzarət edirlər.**

Bu gün dünya təsərrüfat əlaqələrindən və o cümlədən xarici investisiyanın üstünlüklərindən istifadə etmədən sabit inkişafa nail olmaq qeyri-mümkündür. 1990-cı illərin axırlarına bu proses daha da

güclənmişdir. **Belə ki, 1993-1997-ci illərdə birbaşa xarici investisiyanın həcmi orta hesabla 20,2 % artdığı haida 1997-2000-ci illərdə bu artım 31,4 %-ə bərabər olmuşdur.**

Mütləq göstəricilərlə ifadə etdikdə xarici investisiyanın həcmi barədə daha aydın təsəvvür yaranır. **Belə ki, 1990-cı illərin ortalarına birbaşa xarici investisiyanın cəmi 3 trl. dollar orta illik həcmi 350 mlrd. dollar olduğu halda, 1998-ci ildə 644 mlrd. dollar, 1999-cu ildə 865 mlrd. dollar, 2003-cü ildə isə 1 trl. dollardan artıq olmuşdur.**

Beləliklə birbaşa xarici investisiya bütövlükdə investisiyaya nisbətən 3 dəfə sürətlə artmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq son dövrlərin məlumatına görə inkişaf etmiş ölkələrdə birbaşa investisiya cəmi investisiyanın **6-10 %-indən artıq deyildir.** Ayrı-ayrı qrup dövlətlər üzrə xarici investisiyadan istifadə edilməsində istər idxal və istərsə də ixracda inkişaf etmiş ölkələr daha irəlidedirlər. Məsələn, 2000-ci ildə dünya üzrə cəmi idxal edilmiş 865 mlrd. dollar birbaşa investisiyanın **636 mlrd. dolları** inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin, **208 mlrd. dolları** isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşmüşdür. Həmin ildə birbaşa xarici investisiya idxalına görə ABŞ liderlik edir (baxmayaraq ki, özünün kifayət qədər vəsaiti vardır).

ABŞ-m iqtisadiyyatına cəlb edilən birbaşa xarici investisiya 2000-cildə 175,5 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

ABŞ TMSŞ-larının birbaşa xarici investisiyası isə 142,6 mlrd. dollara bərabər olmuşdur (2002-ci ildə bu göstərici nisbətən azalaraq 119,7 mlrd. dollar olmuşdur).

Qeyd etməliyik ki, son on ildə (1993-2002-ci illər) ABŞ-ın xaricdə olan cəmi investisiyasının həcmi 2,7 dəfə artaraq 1521,0 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Bu bütün dünya üzrə xaricdə toplanan birbaşa investisiyanın 22,2 %-inə bərabərdir. Müqayisə üçün qeyd etməliyik ki, həmin göstərici Böyük Britaniyada -15; Fransada -9,5; Almaniyada - 8,4; Niderlandda - 5,2; Yaponiyada - 4,8 %-ə bərabərdir.

Böyük Britaniya şirkətləri tərəfindən həyata keçirilən birbaşa xarici investisiya 2000-ci ildə 199,3 mlrd. dollar, bura idxal olunan birbaşa xarici investisiya isə 82,2 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə birbaşa xarici investisiya sistemi hələ ki, o qədər də qənaətbəxş deyildir.

Nəzəri iqtisad elmini öyrənən hər bir iqtisadçı bilir ki, inhisarların yarandığı dövrədək sənaye kapitalı və bank kapitalı ayrılıqda fəaliyyət göstərmişlər. Beləki, sənaye üzrə ixtisaslaşmış sahibkarlar bank işi ilə məşğul olmamışlar. Öz növbəsində banklar da sənaye müəssisələri yaratmaqla məşğul deyildir (lakin sənaye müəssisələri ilə yaxından əlaqə saxlayardılar, kredit verirdilər və s.).

Lakin kapitalizmin (yaxud bazar iqtisadiyyatın inkişafının müəyyən mərhələsində) inkişafının 1860-1870-ci illərindən sonrakı dövrü üçün demək olar ki, hər bir inkişaf etmiş ölkənin iqtisadiyatında aşağıdakı dəyişikliklər özünü göstərirdi:

1. İstehsalın təmərküzləşməsi əsasmda sənaye inhisarlarının yaranması və inkişaf etməsi.
2. Bank işində təmərküzləşmənin artması nəticəsində bank inhisarlarının yaranması və inkişafı.
3. Sənaye və bank inhisarlarının qovuşması.

Beləliklə, bu məntiqi və tarixi prosesdə sənaye və bank kapitalının birgə mülkiyyəti iri inhisarların əlində birləşmiş olurdu. Burada sənaye kapitalı ilə bank kapitalı anlayışlarının iqtisadi məzmunu daha geniş mənə kəsb edir. K.Marks dəfələrlə göstərirdi ki, sənaye kapitalı dedikdə o, yalnız emal və yaxud hasilat sənayesinə qoyulan kapitalı nəzərdə tutmur. Maddi istehsalın digər sahələri olan kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə və s. sahələri də bura aid edir.

Eləcə də o, bank kapitalı anlayışının iqtisadi məzmununa da dar mənada deyil, daha geniş mənada baxırdı. Burada borc kapitalının müxtəlif formalarda hərəkəti, sığorta cəmiyyətləri, investisiya bankları, əmanət kassaları və s. məcmu halında nəzərdə tutulur.

Deməli mülkiyyətin bu cür birləşməsi paralel (yanaşı) baş verən iki prosesin nəticəsi kimi təzahür edir. İnhisarçı bank kapitalının sənayenin inkişafına tətbiqi və inhisarçı sənaye kapitalının bank işinə tətbiqi.

Burada belə bir faktı çəkmək yerinə düşərdi. XX əsrin əvvəlində amerikalı bankir Con Pirpont Morqan bank evi yaratmışdır. O, 1902-ci ildə bəzi dəmiryolu kompaniyalarının səhmlərini almış və 90 min km uzunluğunda dəmiryolu şəbəkəsinə sahib olmuşdur. Bununla yanaşı o, bəzi metallurgiya *kompaniyaları səhmlərinin nəzarət paketinə sahib olmuşdur. Beləliklə 1901-ci ildə o, «Yunayted Steyt stil korporeyşn» polad trestini yaratmışdır.*

Morqan bankir evinin sahibi olmaqla yanaşı, eyni zamanda bir çox sənaye kompaniyalarının səhmlərinin də sahibi kimi çıxış edirdi. Tarixi baxımdan 1912-ci ildə yaradılmış İsveçin «Elektrolüks» TMSŞ-nm da böyük əməli əhəmiyyətini qeyd etmək olar.

Sənaye inhisarları da öz növbəsində müəyyən banklarla yaxından bağlı olaraq onlardan güclü kredit götürərək, bankların köməklili ilə öz səhmlərini yerləşdirməyi həyata keçirirdilər.

Beləliklə inhisarçı sənaye kapitalının bank işinə qarışması müdaxiləsi iki yolla baş vermişdir.

Sənaye inhisarları bankların səhmlərini almaqla onların şərikçisinə çevrilmişlər.

Sənaye inhisarları yeni banklar təsis etməklə bank sahibkarına çevrilə bilmişlər.

Beləliklə, sənaye kapitalı ilə bank kapitalının qovuşması nəticəsində maliyyə kapitalı yaranmışdır.

Bank kapitalı ilə sənaye kapitalının qovuşması keyfiyyətcə yeni hadisənin yaranması deməkdir. *Bu müxtəlif inhisarların vahid inhisarda inhiyası formasıdır.*

Deməli inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında müxtəlif formalarda korporasiyalararası birləşmə mexanizmləri yaranmışdır. Bu birliklər böyük

sənaye korporasiyalarının başçılıq etdiyi konsernlərdən, universal - çoxsahəli maliyyə sənaye birlikləri və s. ibarətdir.

Bu cür maliyyə-sənaye birlikləri inkişaf etmiş ölkələrdə daha geniş fəaliyyət göstərirlər.

ABŞ sənayesinin əsas siması demək olar ki, 100 çoxsahəli korporasiya müəyyən edir. Bu korporasiyalar yüksək səviyyədə inteqrasiya əlaqələri ilə bağlı olan maliyyə-sənaye qruplarından ibarətdirlər. Rəsmi məlumatlara görə hazırda ABŞ-da ÜDM-in 55-60 %-i həmin korporasiyalara payına düşür. Cəmi işçilərin 45 investisiya qoyuluşlarının 60 %-i bu maliyyə-sənaye qruplarında cəmləndirilmişdir. Bu 100 kompaniyanın hər biri özündə orta hesabla 25 sahə üzrə ixtisaslaşmış müəssisələri birləşdirir. 35 müəssisənin hər biri 32 sənaye sahəsi üzrə, 10 müəssisənin hər biri 50 sahə üzrə təsərrüfatçılıq edir.

ABŞ-da fəaliyyət göstərən «Çeyz», «Morqan», «Melon», «Limen-Qoldmen», «Saks» və s. kimi maliyyə-sənaye qrupları oxşar yaranma tarixinə malik olmaqla güclü maliyyə institutları hesab edilirlər. «Çeyz» maliyyə qrupu 1996-cı ildə aprel ayının 1-də «Çeyz Manxetten bank» ilə «Kemikl bank»in, eləcə də 2 şəxsi sığorta kompaniyasının («Metropolitan Layf İnşurən K» ilə «Ekviteb Layf») birləşdirilməsi ilə yaradılmışdır.

«Çeyz Manxetten bank» (eləcə də onun sələfi olan «Çeyz neşnl bank») 1920-ci illərdən C.F.Rokfellerin (böyük Rokfeller - 1839-1937) ailəsinin adı ilə bağlıdır. 1962-ci ildən D.Rokfeller bu kompaniyanın prezidenti (və yaxud direktorlar Şurasının sədri) olmuşdur.

MÖVZU 13

BEYNƏLXALQ TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİNİN İNKİŞAF VƏ HÜQUQI NORMALARI

PLAN

1. ELM-TEXNOLOGIYA BİRLİKLƏRİNİN MÜBADİLƏSİNİN MAHIYYƏTİ

2. *BEYNƏLXALQ TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİNİN ƏSAS FORMALARI
(KANALLARI)*
3. *DÜNYA TEXNOLOGIYA BAZARI: ONUN QURULUŞU VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİ.*
4. *BEYNƏLXALQ TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİ VƏ HÜQUQ NORMALARI.*
5. *RESENZIYA VƏ BEYNƏLXALQ RESENZIYA LAŞMA.*

BÜTÜN BU KİMİ BİLİKLƏRİ ÖZÜNDƏ ƏKS ETDİRMƏKLƏ «TEKNOLOGIYA» ANLAYIŞI ÖZÜNƏMƏXSUS BİR FUNKSIONAL ROLA MALIKDIR. O, ELMLƏ İSTEHSALIN QARŞILIQ ƏLAQƏSİNDƏ ARAHƏLQƏTƏŞKİLEDİR.

BELƏLİKLƏ, TEKNOLOGIYANIN BEYNƏLXALQ MÜBADİLƏSİ VASİTƏSİ İLƏ ELMI-TEKNIKI NAILIYYƏTLƏRİN DÜNYA MIQYASMDA YAYILMƏSİ PROSESİ BAŞ VERƏ BİLİR. DEMƏLİ, ELMI-TEKNIKI TƏRƏQQININ ÜMUMDÜNYA XARAKTERİ ALINMASINDA TEKNOLOGIYA MÜBADİLƏSİ ƏN ZƏRURİ BİR AMİL ROLU OYNAYIR. BMT-NİN BEYNƏLXALQ SƏNƏDLƏRİNDƏ «TEKNOLOGIYA» ANLAYIŞI DAHA YIĞCAM-ÜMUMİ ŞƏKİLDƏ AŞAĞIDAKI İKİ CƏHƏTİ ÖZÜMDƏ ƏKSETDİLİR:

ƏMTƏƏ İSTEHSALI VƏ XİDMƏTLƏR GÖSTƏRİLMƏSİNDƏ KONSTRUKTOR QƏRARLARININ, METOD VƏ PROSESLƏRİNİN YIĞIMI (TOPLANMASI).

AVADANLIQ, MAŞINLAR VƏ S. ŞƏKLİNDƏ MADDİLƏŞMİŞ, ƏŞYALAŞMIŞ ƏMƏK. TEKNOLOGIYA ANLAYIŞINDA ADƏTƏN 3 QURUP TEKNOLOGIYA NƏZƏRDƏ TUTULUR: MƏHSULLARIN TEKNOLOGIYASI, İSTEHSAL PROSESLƏRİNİN TEKNOLOGIYASI VƏ İDARƏÇİLİK TEKNOLOGIYASI.

BELƏLİKLƏ, BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN OBYEKTİ OLMAQLA TEKNOLOGIYA DİGƏR OBYEKTİLƏRDƏN FƏRQLƏNİR. ONUN YARADICISI BAZARDA DAHA ÜSTÜN MÖVQEYƏ MALIKDIR. BU ÜSTÜNLÜK ÖZÜNÜ İSTƏR İSTEHLAK DƏYƏRİNDƏ VƏ İSTƏRSƏ DƏ DƏYƏRDƏ GÖSTƏRƏ BİLƏR.

İSTEHLAK DƏYƏRİ BAXIMINDAN YENİ TEKNOLOGIYANIN İSTEHLAKI PROSESİNDƏ YENİ DAHA MÜTƏRƏQQİ MƏHSUL YARADILIR. İKİNCİ HALDA İSƏ - YƏNİ

DƏYƏRİN ƏSAS GÖTÜRÜLMƏSİNDƏ MƏHSULUN İSTEHSAL XƏRCLƏRİNƏ QƏNAƏT ETMƏK İMKANI ƏLDƏ EDİLİR. HƏR İKİ HALDA TEXNOLOGIYANIN SAHIBI (ONU YARADAN) ƏLAVƏ GƏLİR ƏLDƏ EDƏ BİLİR. HƏMÇİNİN TEXNOLOGIYANIN SƏRBƏST YAYILMASINA MANEƏÇİLİK EDİR. BUNUNLA DA TƏŞKİLATI FORMASINA GÖRƏ TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİ DİGƏR ƏMTƏƏLƏRİN MÜBADİLƏSİNDƏN FƏRQLƏNİR.

İQTİSADI MÜNƏSİBƏTLƏRİN OBYEKTİ OLAN TEXNOLOGIYANIN İLKİN DAŞIYICISI İNSANDIR - İŞÇİ QÜVVƏSİDİR. TARİXƏN MƏHZ İNSANLAR ÖZ İSTEHSAL FƏALİYYƏTLƏRİ İLƏ MÜƏYYƏN BİLİK, TƏCRÜBƏ, YENİLİK ƏLDƏ ETMİŞLƏR. BU YENİLİKLƏR ZƏNGİNLƏŞMİŞ FORMADA BİR NƏSLDƏN DİGƏRİNƏ VERİLMİŞDİR. AYDINDIR Kİ, BU YENİLİKLƏR (TEXNOLOGIYA) O VAXT ƏMTƏƏ FORMASI ALMAMIŞDİR. MAŞİNİ TEXNİKANM TƏTBİQİNDƏN SONRA ƏMƏK PROSESİ DƏYİŞMİŞDİR.

İŞÇİLƏRƏ PEŞƏKARLIQ ÖYRƏDİLİR, İXTİSASLARI ARTIRILIR, YENİ İSTEHSAL METODLARI VERİLİR, BÜTÜN BUNLARA ƏLAVƏ XƏRC ÇƏKİLİR VƏ S. BÜTÜN BUNLAR TEXNOLOGIYANIN ƏMTƏƏ KİMİ MÜBADİLƏSİNİN BAŞLANGİCİNİ QOYMUŞ OLUR.

LAKIN AYDINDIR Kİ, İŞÇİ QÜVVƏSİ HƏLƏ ƏŞYA - CİSM FORMASI ALMAMIŞDİR. HAZIRDA DA TEXNOLOGIYANIN BELƏ MÜBADİLƏSİ (ƏŞYA HALI ALMAMASI) QALIR. BUDA ƏSASƏN İKİ XARAKTERİK CƏHƏT B SƏCİYYƏLƏNİR:

MÜASİR DÖVRDƏ «TEXNOLOGIYA» ANLAYIŞININ MƏZMUNU DƏYİŞMİŞDİR. ONUN DAŞIYICISI HƏR CÜR İŞÇİ QÜVVƏSİ DEYİL, ANCAQ YÜKSƏK İXTİSASA MALİK OLAN HİSSƏSİDİR.

İŞÇİ QÜVVƏSİNDƏ ÖZ ƏKSİNİ TAPAN TEXNOLOGIYANIN VERİLMƏSİ FORMASI DAHA GENİŞ XARAKTER ALMIŞDİR. ƏNƏNƏVİ ÖYRƏTMƏDƏN BAŞQA BİRGƏ

TƏDQIQAT İŞLƏRİ APARILIR, ELMI KONFRANSLAR KEÇİRİLİR, MÜASİR ELEKTRON KOMMUNİKASIYA SİSTEMİNDƏN İSTİFADƏ EDİLİR VƏS.

TEXNOLOGIYA MÜBADİBSİNİN DİGƏR DAŞIYICILAN BAŞQA İSTEHSAL AMİLLƏRİDİR. MƏSƏLƏN, BEYNƏLXALQ TİCARƏTDƏ YÜKSƏK TEX-NOLOJİ ƏMTƏƏBR: KAPİTAL KİMİ - TƏBİİ EHTİYATLARIN SATIŞI, TOR-PAQDA MÜƏYYƏN AXTARIŞ, QAZINTI VƏ S. APARILMASINDA YÜKSƏK TEXNOLOGİYADAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİZƏRURƏTİ VƏS.

MÜASİR DÖVRDƏKİ TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİ VƏ ELƏCƏ DƏ BU SAHƏDƏ YARANAN İQTİSADI MÜNƏSİBƏTLƏR UZUN BİR İNKİŞAF DÖVRÜNDƏN SONRA FORMALAŞMIŞDIR. ELM, TEXNİKA VƏ İSTEHSALAT MÜƏYYƏN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNDƏN KEÇMİŞ, İNQİLABİ DƏYİŞİKLİKLƏR BAŞ VERMİŞDİR.

UZUN MÜDDƏT ELM VƏ İQTİSADİYYAT (İSTEHSAL) QARŞILIQLI SÜRƏTDƏ DEYİL, BİRİ-BİRİNDƏN AYRI VƏZİYYƏTDƏ İNKİŞAF ETDİRİLMİŞDİR. HƏTTA XVIII ƏSRDƏ BELƏ İSTEHSALÇILAR ELMI BİLİKLƏRƏ DEYİL, PRAKTİKİ TƏCRÜBƏYƏ, ƏNƏNƏYƏ ƏSASLANMAĞA ÜSTÜNLÜK VERİRDİLƏR.

O VAXTLAR BİR ÇOX KƏŞFLƏRİN OLMASINA BAXMAYARAQ TƏBİİ HADİSƏLƏRƏ MARAQ DAHA ÜSTÜN İDİ. XVIII-XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ YENİ İLƏ BAĞLI OLARAQ ÖZ KƏŞFLƏRİNİ SATIRDILAR. ANCAQ XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDAN ELMLƏ İSTEHSALATIN QARŞILIQLI İNKİŞAFINA REAL BAZA YARANIRDI.

KOMMERSİYA MƏQSƏDİ İLƏ TƏDQIQATÇILAR LABORATORİYALAR YARADARAQ MƏQSƏDYÖNLÜ İŞLƏRİ VƏ ARAŞDIRMALARINI ARTIRIRDILAR. BELƏ BİR MEYL İLK ƏVVƏLLƏR - 1878-Cİ İLDƏ «BELL TELEFON KOMPANIYASI» ABŞ-DA SƏNAYE LABORATORİYASININ ƏSASINI QOYMUŞDUR.

FƏRDI LABORATORİYALARIN SAYI SÜRƏTLƏ ARTIRDI. HƏTTA HAZIRDA DA FƏRDI LABORATORİYALARIN ROLU AZALMAMIŞDIR. LAKIN ONLARIN SAYI AZALMIŞDIR. BELƏ KI, MƏSƏLƏN ABŞ-DA 1901-CI İLDƏ CƏMI TƏQDIM EDILMIŞ PATENTLƏRİN 82 %-I İLLƏRDI İXTIRAÇILARIN PAYINA DÜŞDÜYÜ HALDA, BU GÖSTƏRİCI 1987-Cİ İLDƏ 17% OLMUŞDUR.

HAZIRDA TƏDQIQATLARIN VƏ MÜƏYYƏN TƏKMİLLƏŞDIRİLMƏ İŞLƏRİNİN ƏSAS HISSƏSI MÜƏSSISƏ LABORATORİYALARINDA, DÖVLƏT TƏŞKİLATLARINDA, UNIVERSİTETLƏRDƏ HƏYATA KEÇİRİLİR.

BELƏ İKLƏ, TEXNOLOJİ İNKİŞAF İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ ƏSAS AMİLLƏRİNDƏN BİRİNƏ ÇEVİRİLMİŞDİR.

XX ƏSRİN ORTALARINDAN İSƏ TEXNOLOGİYANIN MÜƏSSİSƏLƏR ARASINDA DEYİL, AYRİ-AYRİ DÖVLƏTLƏR ARASINDA SATIŞI ARTI MAĞA BAŞLANMIŞDIR.

XX ƏSRİN 50-Cİ İLLƏRİNDƏN ETT-NİN İNKİŞAFINDA YENİ MƏRHƏLƏ BAŞLANMIŞDIR. BU PROSESİN NƏTİCƏSI OLARAQ BƏB-İN QURULUŞUNDA KÖKLÜ DƏYİŞİKLİK BAŞ VERMİS VƏ BİM-İN YENİ FORMASI OLAN BEYNƏLXALQ ELMI-TEXNİKİ MÜBADİLƏ (BETM) YARANMIŞDIR.

XİƏ-İN MƏLUMATINA GÖRƏ DÜNYA MIQYASINDA HAZIRDA 60 MİNDƏN ÇOX TEXNİKİ VƏ ELMI JURNAL ÇIXIR KI, BU JURNALLARDA NƏŞR OLUNAN ELMI MƏQALƏLƏRİN SAYI 1,3 MİLYONDAN ARTIQDIR. BU MƏQALƏLƏRİN CÜZİ BİR HISSƏSI BELƏ YENİ FİKİR YARADICIQLARINI ƏKS ETDİRSƏ, YENƏ DƏ TEXNOLOJİ İNKİŞAFI ZƏMİN YARANIR.

BELƏ İKLƏ, FUNDAMENTAL ELMLƏR ÜZRƏ BİLİKLƏRİN HƏCMI 8-10 İLƏ TƏTBİQİ ELMLƏRDƏ İSƏ 5 İLƏ İKİ DƏFƏ ARTIR-YENİLƏŞİR.

AYDINDIR KI, BÜTÜN BUNLAR BÖYÜK MALIYYƏ VƏSAITI HESABINA BAŞ VERİR. ELMI BİLİKLƏRİN HƏCMİNDƏ OLDUĞU KİMİ ELMI-TƏDQIQAT TƏCRÜBƏ KONSTRUKSIYA İŞLƏRİNƏ (ETTKİ) AYRILAN VƏSAITIN HƏCMİ DƏ 7-10 İLƏ İKİ DƏFƏ ARTIRILIR. BU GÖSTƏRİCİ DÜNYA MIQYASMDA VƏ ELƏCƏ DƏ HƏR BİR ÖLKƏNİN İQTİSADI İNKİŞAFINI XARAKTERİZƏ EDƏN ƏSAS KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNDƏN BİRİDİR. DÜNYA MIQYASINDA BU VƏSAITIN HƏCMİ 1980-Cİ İLDƏKİ 208370 MLN. DOLLARA QARŞI 1990-Cİ İLDƏ 452590 MLN. DOLLAR TƏŞKİL ETMİŞDİR. HAZIRDA BU VƏSAIT 600,0 MLRD. DOLLARDAN ARTIQDIR.

1996-Cİ İLDƏ TƏKCƏ ABŞ, YAPONIYA, ALMANIYA, FRANSA, BÖYÜK BRİTANIYA VƏ İTALIYA ÜZRƏ BU VƏSAITIN HƏCMİ 365 MLRD. DOLLARA BƏRABƏR OLMUŞDUR. HƏMİN ÖLKƏLƏRDƏ BU VƏSAITIN ARTIM SÜRƏTİ ÜDM-İN ARTIM SÜRƏTİNİ QABAQLAYIR.

DİGƏR MÜTƏRƏQQİ SAHƏLƏRDƏ OLDUĞU KİMİ BURADA DA İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİNİN XÜSUSİ ÇƏKİMİ DAHA ARTIQDIR.

ETTKİ-NİN İNKİŞAFI ELMI BİLİKLƏN VƏZİYYƏTİ VƏ HƏRƏKƏTİ İLƏ, ALI TƏHSİLİN İNKİŞAFI İLƏ, YÜKSƏK İXTİSASLI İŞÇİLƏRİN MÖVCUD OLMASI İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏDƏDİR.

XİƏ-İN OBYEKTİ KİMİ TEXNOLOGİYANM BEYNƏLXALQ MÜBADİLƏSİNİN ZƏRURİLİYİ VƏ İNKİŞAFI BİRÇOX ŞƏRTLƏRLƏ İZAH OLUNUR.

MƏSƏLƏN, ÖLKƏ SƏVİYYƏSİNDƏ YANAŞDIQDA QEYD ETMƏLİYİK KI, DÜNYA TƏSƏRRÜFATINDA AYRI-AYRI DÖVLƏTLƏR DƏ ELMI-TEXNİKİ SAHƏDƏ QEYRİ-BƏRABƏR İNKİŞAF MÖVCUDDUR. BİRÇOX ÖLKƏ ETTKİ-NƏ KİFAYƏT QƏDƏR VƏSAIT AYIRA BİLMİR. İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİ YENİ TEXNOLOGIYA İLƏ ÖZ

ISTEHSAL APARATINI MODERNLƏŞDİRDİKLƏRİ HALDA, INKIŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏ TEXNOLOJİ GERİLİYİN ARADAN QALDIRILMASI ÖZ SƏNAYELƏRİNİN YARADILMASI, ÖZDAXILITƏLƏBATLARININ ÖDƏNİLMƏSİNƏ ZƏRDƏT TUTULUR.

ÜMUMİ ŞƏKİLDƏ BUYAYILMA KI FORMADA HƏYATA KEÇİRİLİR:

KOMMERSİYA ƏSASINDA.

QEYRİ-KOMMERSİYA YOLU İLƏ.

KOMMERSİYA YOLU DEDİKDƏ TEXNOLOGİYANIN HANSI ŞƏKİLDƏ OLMASINDAN ASILI OLMAYARAQ ONU ALAN RAZILAŞDIRILMIŞ QIYMƏTLƏRLƏ MÜƏYYƏN MƏBLƏĞ PUL ÖDƏYİR.

QEYRİ-KOMMERSİYA YOLU DEDİKDƏ DÖVLƏTLƏR ARASINDA PUL ÖDƏMƏLƏRİ (ÖHDƏLİKLƏRİ) NƏZƏRDƏ TUTULMUR. BURADA: ELMI-TEXNİKİ YAZIŞMALAR, NƏŞRLƏR, ELMI-TEXNİKİ ƏDƏBİYYATLAR MÜƏYYƏN MƏLUMATLAR BARƏDƏ KOMPÜTER YADDAŞI, SORĞU KITABLARI, TƏLİMATLAR VƏ S. BEYNƏLXALQ KONFRANSLARDA, SƏRGİLƏRDƏ, SEMINARLARDA ALIMLƏRİN, MÜTƏXƏSSİSLƏRİ ŞƏXSİ GÖRÜŞÜ, XARİCƏ EZAM EDİLMƏ, STAJİROVKA VƏ S. «BEYİN AXINI» ADLANAN FORMADA ALIMLƏRİN VƏ MÜTƏXƏSSİSLƏRİN XARİCƏ GETMƏSİ VƏ S.

HAZIRDA ELMI-TEXNİKİ BİLİKLƏRİN VƏ YAXUD TEXNOLOGİYANIN MÜBADİLƏSİNİN ƏN ÇOX YAYILMIŞ FORMASI BEYNƏLXALQ LİSENZIYA SATIŞIDIR. BUNAPATENTİ—LİSENZIYA RAZILAŞMALARIDA DEYİLİR.

HƏR HANSI BİR DÖVLƏT, MÜƏSSİSƏ ÖZ KƏŞFİ BARƏDƏ OLAN MƏLURNATI DİGƏR ÖLKƏYƏ TAŞKILATA SATIR. O DÖVLƏT ƏBU KƏŞFİ-TEXNOLOGİYANI İSTİFADƏ ETMƏK HÜQUQU VERİR. BU DA BİR NEÇƏ FORMADA HƏYATA KEÇİRİLƏ BİLƏR: MÜƏYYƏN

MÜDDƏTƏ ONU ALAN BAŞQASINA VERƏ BİLMƏMƏK ŞƏRTİ, SƏRBƏST İSTİFADƏ ETMƏK, TAMVERMƏKVƏS.

SON ONILLIKLƏRDƏ LİSENZIYA FORMASINDA OLAN BEYNƏLXALQ TİCARƏT (XÜSUSİLƏ İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏR ARASINDA) ƏMTƏƏ SATIŞINA NİSBƏTƏN DAHA SÜRƏTLƏ ARTMIŞDIR. BELƏ KI, 1960-1980-Cİ İLLƏRDƏ LİSENZIYA SATIŞININ HƏCMI 12 DƏFƏ, 2000-Cİ İLƏ İSƏ 10 DƏFƏ ÇOXALMIŞDIR. DÜNYA LİSENZIYA İXRACININ 99 İDXALINISƏ 85%-İ İNKİŞAF ETMİŞ NƏİÇƏLƏRİN PAYINADÜŞÜR.

İNVESTİSIYA ÜZRƏ ƏMƏKDAŞLIQ ŞƏRAİTİNDƏ, YENİ TEXNIKA VƏ TEXNOLOGIYA FORMASINDA LİSENZIYA SATIŞI DAHA SÜRƏTLƏ ARTIR.

LİSENZIYA RAZILAŞMALANMN 80 %-Ə QƏDƏRİ XÜSUSİLƏ SƏNAYE FİRMALARI ARASINDA HƏYATA KEÇİRİLİR. İRİ KOMPANIYALAR ÖZ RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİ SAXLAMAQ ÜÇÜN LİSENZIYA ALMAĞA ÜSTÜNLÜK VERİRLƏR. HƏR BİR İXTİRA ÜÇÜN VERİLƏN PATENT HÜQUQUNUN MÜDDƏTİ ADƏTƏN 15-20 İLƏ NƏZƏRDƏ TUTULUR. LAKIN SON DÖVRLƏR ETT-NİN TƏSİRİ ARTDIĞINA GÖRƏ BELƏ MÜDDƏT AZALARAQ 5-7 İLƏ ÇATDINLMIŞDIR.

TEXNOLOGIYANIN BEYNƏLXALQ MÜBADİLƏSİNİN LİSENZIYA FORMASINDA HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNƏ ÇOX ÜSTÜNLÜK VERİLİR. İQTİSADI HESABLAMALARA GÖRƏ ETT-NİN İNKİŞAFI ÜÇÜN XARİCDƏN LİSENZIYA ALMAQ YOLU İLƏ ETTKİ-NƏ AYNIAN XƏRCLƏRİ 4-5 DƏFƏ AZALTMAQ MÜMKÜNDÜR. HƏMİN LİSENZIYALARIN TƏTBİQİ NƏTİCƏSİNDƏ ƏLDƏ EDİLƏN İQTİSADI FAYDA İSƏ ONUN ALINMASINA ÇƏKİLƏN XƏRCLƏRDƏN 10 DƏFƏ DƏNDƏ ARTIQ OLUR.

1970-Cİ İLLƏRİN ORTALARINDA DÜNYA MIQYASINDA LİSENZIYA ÖDƏMƏLƏRİ - YƏNİ LİSENZIYANIN İSTİFADƏSİ ÜÇÜN ONUN SAHİBİNƏ OLAN ÖDƏNİŞLƏR 7 MLRD.

DOLLAR OLDUĞU HALDA, 1990-CI İLLƏRİN ORTALARINA 60 MLRD. DOLLAR TƏŞKİL ETMİŞDİR. HAZIRDA BU GÖSTƏRİCİ 100 MLRD. DOLLARDAN ARTIQDIR.

LİSENZIYA ÖDƏMƏLƏRİ BİR NEÇƏ FORMADA HƏYATA KEÇİRİLƏBİLƏR:

• ROYALTI – MÜQAVİLƏ NİÜDDƏTİNDƏ ARDICIL OLARAQ LİSENZIYANIN İSTİFADƏSİNDƏN ƏLDƏ EDİLƏN MƏNFƏƏTDƏN ÖDƏNİŞ NƏZƏRDƏ TUTULUR (MÜQAVİLƏNİN ŞƏRTİNƏ ƏSASƏN İLLİK, RÜBLÜK, AYLIQ VƏ S.). ADƏTƏN MƏHSUL SATIŞINDAN 3-5 % AYRILIR. İXRAC ÜÇÜN MƏHSUL İSTEHSAL ETDİKİCİƏ BU FAİZ DƏRƏCƏSİYÜKSƏKOLUR.

** PAUŞAL ÖDƏNİŞİ – MÜQAVİLƏYƏ ƏSASƏN İSTİFADƏ VAXTINDAN ASILI OLMAYARAQ LİSENZIYANI ALDIĞI VAXTDAN RAZILAŞDIRILMIŞ MƏBLƏĞ BİRDƏFƏLİK ÖDƏNİLİR. BU CÜR ÖDƏMƏ KOMPLEKS HALINDA AVADANLIQ GÖNDƏRİLMƏSİNƏ TƏTBİQ EDİLİR. AVADANLIQLARIN DƏYƏRİ DƏ TEXNOLOGİYAYA ƏLAVƏ EDİLİR. XARİCDƏN ÖDƏMƏLƏRİN MÜƏYYƏN ÇƏLİNLİYİ OLDUĞU ÜÇÜN BİRDƏFƏLİK ÖDƏNİŞ TƏLƏB OLUNUR.*

** BİRLƏŞDIRILMIŞ - UYGUNLAŞDIRILMIŞ ÖDƏNİŞ. BƏZƏN RAZILIĞA ƏSASƏN LİSENZIYA QIYMƏTİNİN 10-15 %-İ BİRDƏFƏLİK PAUŞAL QAYDADA, QALANI İSƏ DÖVRÜ OLARAQ ROYALTI QAYDASINDA ÖDƏNİR.*

** MƏNFƏƏTDƏ İŞİRAK ETMƏK QAYDASINDA. RAZILIĞA ƏSASƏN LİSENZIYANI SATAN ONU ALANA BƏZİ KOMMERSIYA HÜQUQU VERİR. O DA KOMMERSIYADAN ƏLDƏ ETDİYİ MƏNFƏƏTİN MÜƏYYƏN HİSSƏSİNİ LİSENZIYA SATANA ÖDƏMƏLİ OLUR - BU MƏNFƏƏTİN 10-30 %-İ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ OLABİLƏR.*

** MÜLKİYYƏTDƏ İŞİRAKINA GÖRƏ LİSENZIYANI ALAN ÖZ MİƏSSİSƏSİNİN SƏHMLƏRİNİN BİR QISMİNİ LİSENZIYA VERƏNƏ ÖDƏNİŞ KİMİ VERİR. O DA İSTƏR-*

İSTƏMƏZ MÜLKİYYƏTÇİ KİMİ ÇIXIŞ EDİR. BU NÖV ÖDƏNİŞİ TMK-LAR TƏKLİF EDİR, BUYOLILƏLİSENZIYA VERDİKLƏRİMÜƏSSİSƏLƏRƏNƏZARƏT EDƏBİLİRLƏR.

TEXNOLOGIYA MÜHADİLƏSİ PROBLEMİNDƏ İNTELLEKTUAL FƏALİYYƏTİN MƏHSULU OLAN «NOU-XAU»NUN VERİLMƏSİ-ÖTÜRÜLMƏSİ DƏ XÜSUSİ ƏHƏMİYYƏT KƏSBEDİR.

NOU-XAU - ANLAYIŞININ İNGİLİSCƏ HƏRFİ MƏNASI - «BİLİRƏM NECƏ ETMƏLİ» DEMƏKDIR. BU ANLAYIŞ İLK DƏFƏ ABŞ-DA 1916-CI İLDƏ MƏHKƏMƏ PROSESİNDƏ İŞLƏDİLMİŞDIR. BİM-DƏ (LİSENZIYA MÜQAVİLƏSİ KİMİ) TEXNİKİ-İQTİSADI SAHƏDƏ, İSTEHSALAT TƏCRÜBƏSİ, TEXNOLOGIYANIN MƏNİMSƏNİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ OLAN BÜTÜN BİLİKLƏRİN MƏCMUSUDUR.

NOU-XAU QEYRİ-MADDİ FORMADA DA MÖVCUD OLA BİLƏR. MƏSƏLƏN, HƏR HANSI BİR MÜƏSSİSƏNİN MÜTƏXƏSSİSLƏRİNİN BİLİYİ, TƏCRÜBƏSİ, İSTEHSAL PROSESİNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ İMKANLARININ BAŞQALARINA ÇATDIRILMASI.

NOU-XAU PATENTLƏMÜ HAFİZƏ EDİLMİR. NOU-XAU ELMI-TEXNİKİ VƏ İQTİSADI DƏYƏR KİMİ QIYMƏT LƏNDİRİLİR.

NOU-XAU-SXEM, TƏLİMAT, İSTEHSALIN TƏŞKİLİ SXEMKİ TEXNOLOJİ PROSESLƏRİN SƏCİYYƏLƏNMƏSİ VƏ S. KİMİ SƏNƏDLƏŞMƏ FORMASINDA HƏYATA KEÇİRİLİR. BÜTÜN LİSENZIYA MÜQAVİLƏLƏRİNİN 50 %-Ə QƏDƏRİ NOU-XAU MÜQAVİLƏSİNİN PAYINA DÜŞÜR.

TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİNDƏ «FRANÇAYZINQ» DEYİLƏN QAYDADA TƏTBİQ EDİLİR. BU QAYDADA BÖYÜK FİRMALAR ÖZÜNƏ MƏXSUS OLAN «ƏMTƏƏ NİŞANƏLƏRİNİ» DİGƏR KİÇİK FİRMALARA İSTİFADƏ ETMƏKİ CƏZƏSİ VERİRLƏR.

• *LİZİNQ ADLANAN FORMADA MAŞIN VƏ AVADANLIQLARIN UZUN MÜDDƏTƏ İCARƏYƏ VERİLMƏSİNƏ ZƏRDƏT TUTULUR.*

İCARƏNİN 1 İLLİYƏ VERİLMƏSİ RENTİQ, 1 İLDƏN 3-5 İLƏDƏK VERİLMƏSİ XAYRINQADLANIR.

• *İNJİNİRİNQ ALINMIŞ VƏ YA İCARƏ EDİLMİŞ MAŞIN, AVADANLIQ VƏ S. İSTİFADƏNİ ASANLAŞDIRMAQ ÜÇÜN MÜƏYYƏN TEXNİKİ BİLİKLƏRİN (MƏLUMATLARIN) VERİLMƏSİDİR.*

BÜTÜN QEYD ETDİKLƏRİMİZLƏ YANAŞI, ƏLBƏTTƏ DİGƏR MÜBADİLƏ FORMALARIDA MÖVCUDDUR.

ELƏCƏ DƏ BEYNƏLXALQ NİÜBADİLƏNİN MÜXTƏLİF KANALLARLA HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ BÖYÜK ƏHƏMIYYƏTKƏSBEDİR.

HAZIRDA HƏR HANSI BİR YENİLİYİN, ELƏCƏ DƏ TEXNOLOGIYANIN YAYILMASINDA ƏSAS KANALLARDAN BİRİ BİRBAŞA XARICI İNVESTISIYA HESAB EDİLİR. BİRBAŞA İNVESTISIYA YOLU İLƏ XARICI ÖLKƏLƏRDƏ İSTEHSAL PROSESLƏRİ HƏYATA KEÇİRİLİR. BU PROSESDƏ SAHIBKAR KAPITALI ÇOX VAXT PUL FORMASINDA DEYİL, DAHA MƏHSULDAR TEXNOLOGIYA FORMASINDA İXRAC EDİLİR. BUNUNLA YANAŞI YÜKSƏK İXTİSASLI İŞÇİ QÜVVƏSİNİN GƏTİRİLMƏSİ DƏ HƏYATA KEÇİRİLİR. BU İŞÇİ HEYƏTİ YERLİ İŞÇİLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNƏ KÖMƏKLİK GÖSTƏRİRLƏR. HƏMÇİNİN İNVESTISIYA EDİLƏN ÖLKƏYƏ ZƏRURİ SƏNƏDLƏR DƏ GƏTİRİLİR. BÜTÜN Bİİ ELEMENTLƏR TEXNOLOGIYANINDA ŞIYICISI HESAB EDİLİR. BU PROSES TMK-LARLA ONLARIN FİLİALLARI ARASINDA DA GENİŞ APARILIR. ONU QEYD ETMƏK KİFAYƏTİDİR Kİ, 1985-2000-Cİ İLLƏRDƏ TMK-DA ANCAQ TEXNOLOGIYANIN FİRMADAXILI HƏRƏKƏTİNDƏN ƏLDƏ EDİLƏN ÖDƏMƏLƏRİN HƏCMI, CƏMI TEXNOLOGIYADAN

OLAN ÖDƏMƏLƏRİN ALMANYADA 73-85; ABŞ-DA 70-74; YAPONİYADA- 65-85 %-Nİ TƏŞKİL ETMİŞDİR. TEXNOLOGIYANIN YAYILMASINDA BU BİRBAŞA INVESTISIYA ADLANAN KANALIN-MÜƏYYƏN ÖZÜNƏ MƏXSUS CƏHƏTLƏRİ DƏMÖVCÜDDÜR.

BELƏKİ, SAHIBKARLIQ KAPITALININ TƏQRİBƏN 80 %-Ə QƏDƏRİ İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİ ARASINDA HƏRƏKƏT EDİR. ONA GÖRƏ DƏ BEYNƏLXALQ TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİNİN ÇOX HISSƏSİ DƏ HƏMİN ÖLKƏLƏRİN ÖZLƏRİ ARASINDA HƏYATA KEÇİRİLİR. BUNUNLA YANAŞI XIƏ-İN SISTEMINDƏ İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRİN VƏ KEÇİD İQTİSADİYYATI ÖLKƏLƏRİNİN MÖVQELƏRİNİN XEYLİ YAXŞILAŞMASMA BAXMAYARAQ XARICI KAPITAL QOYULUŞUNUN VƏ TEXNOLOGIYANIN CƏLB EDİLMƏSİNDƏ İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİ İLƏ RƏQABƏTƏ GİRƏ BİLMİRLƏR. BU YARIM-SİSTEM ÖLKƏLƏR XARICI KAPITALIN CƏLB EDİLMƏSİNƏ GÖRƏ ÇOX MƏHDUD VƏZİYYƏTDƏ DİRLƏR. ONU QEYD ETMƏK KİFAYƏTİDİR Kİ HƏMİN YARIM-SİSTEMƏ DAXİL OLAN ÖLKƏLƏRƏ. BİRBAŞA XARICI KAPITAL AXINININ 70 %-Ə QƏDƏRİ ANCAQ ON ÖLKƏYƏ AYNLMIŞDIR - ARGENTİNA, BRAZİLİYƏ, VENESUELA, HİNDİSTAN, İNDONEZİYƏ, ÇİN, MALAYZİYƏ, MEKSİKƏ, POLŞA VƏ ÇİL. MƏHZ ELƏ ONA GÖRƏ DƏ BU ÖLKƏLƏRİN İQTİSADİ İNKİŞAFINDA DA MÜƏYYƏN İRƏİLƏYİŞLƏR ÖZÜNÜ GÖSTƏRİR. QALAN ÖLKƏLƏR İSƏ BİRBAŞA XARICI INVESTISIYA YOLU İLƏ BEYNƏLXALQ TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİNƏ O QƏDƏRDƏ QOŞULMAMIŞLAR.

BU SAHƏDƏ YARANAN XIƏ-LƏR BİR ÇOX HALLARDA HƏR BİR ÖLKƏNİN XARICI TİCARƏT VƏ INVESTISIYA SİYASƏTİNDƏN ASILI OLUR. BELƏ Kİ, ONLAR DAXİLİ BAZARIN QORUNMASI MƏQSƏDİ İLƏ HİMAYƏDARLIQ SİYASƏTİ YERİTDİKDƏ, YÜKSƏK GÖMRÜK DƏRƏCƏLƏRİ MÜƏYYƏN ETDİKDƏ, XARİCDƏN NİSBƏTƏN KÖHNƏ VƏ

*YÜKSƏKEFFEKTİVLİYƏMALIKOLMAYANTEXNOLOGIYAALMALIOLURLAR.SƏRBƏST
AÇIQİQTİSADİYYATININKİŞAFIÜÇÜN XARICI TİCARƏT VƏ INVESTİSİYA SİYASƏTİNDƏ
İSƏ MÜASİR TEXNOLOGIYAYA ƏSASLANAN İXRAC MƏHSULLARI İSTEHSALINA
ÜSTÜNLÜKVERİLİR.*

*BEYNƏLXALQ STRATEJİ İTTİFAQ (BİRLİK). BEYNƏLXALQ TEXNOLOGIYA
MÜBADİLƏSİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ ƏSAS KANALLARDAN BİRİ DƏ TMK-RİN
BİRLİKDƏ FƏALİYYƏTİDİR. AYDINDIR KI, SON ON İLLİKLƏRDƏ DÜNYA
TƏSƏRRÜFATINDA TMK-LAR DAHA GENİŞ YAYILMIŞDIR. BİR ÇOX HALLARDA BİRGƏ
İSTEHSALADAIR, ELMİ-TEXNİKİ KOOPERASIYA VƏ ELƏCƏ DƏ MƏHSUL SATIŞINADAIR
FİRMALARARASI STRATEJİ RAZILAŞMALAR HƏYATA KEÇİRİLİR. BU PROSES DƏ ÖZ
MÜSTƏQİLLİYİNİ SAXLAMAQ ŞƏRTİ İLƏ MÜXTƏLİF ÖLKƏLƏRİN KOMPANIYALARI ÖZ
ELMİ VƏ İSTEHSAL POTENSİALLARMI BİRLƏŞDİRMƏK İMKANI ƏLDƏ EDİRLƏR. BU
CÜR İTTİFAQ YARATMAQLA, FİRMALARARASI KOOPERASIYA YOLU İLƏ ONLAR YENİ
MƏHSUL NÖVLƏRİ İSTEHSAL ETMƏK VƏ ELƏCƏ DƏ ELMTUTUMLU MƏHSULLANN
İSTEHSAL XƏRCLƏRİNİ AZALTMAĞA NAIL OLABİLİRLƏR. BEYNƏLXALQ STRATEJİ
İTTİFAQ (ALYANS) YARADILMASININ ƏSAS İŞTİRAKÇILARI İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE
ÖLKƏLƏRİNİN TMK-NHESABEDİLİR.*

*BURADA YENİ NƏSL QAZ TURBİN LƏN İSTEHSAL ETMƏK MƏQSƏDİ İLƏ
AMERİKANNIN «GENERAL ELEKTRİK» VƏ YAPONIYANNIN «TOŞİBA» ŞİRKƏTLƏRİ
ARASINDA, AVTOMOBİL İSTEHSALI SAHƏSİNDƏ ALMANIYANNIN «DAYMLER-BENS»
VƏ YAPONIYANNIN «NİSAN-MOTOR» ŞİRKƏTLƏRİ ARASINDA, YENİ MIKROŞEM
SAHƏSİNDƏ TƏDQIQAT İŞLƏRİ APARILMASINDA ABŞ-IN «İBM», YAPONIYANNIN
«TOŞİBA», FRANSANNIN «TOMSON» VƏ ALMANIYANNIN «SIMENS» ŞİRKƏTLƏRİ*

ARASINDAKI BİRGƏRAZILAŞMALARIMISAL ÇƏKMƏK OLAR. İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRİN FİRMALARI İLƏ BU CÜR STRATEJİ İTTİFAQLAR YARADILMASI HƏLƏ O QƏDƏR DƏ GENİŞ YAYILMAYIBDIR. MƏSƏLƏN, KOMPÜTER TEXNOLOGİYASI SAHƏSİNDƏ ELMI-TEXNİKİ KOOPERASIYA YARADILMASINDA AMERİKAMN «IBM», CƏNUBİ KOREYANM «SAMSUNQ» VƏ «SAN» ŞİRKƏTLƏRİ ARASINDA STRATEJİ İTTİFAQMÖVCUDDUR.

BEYNƏLXALQ TİCARƏT. BURADA BEYNƏLXALQ TİCARƏT BARƏDƏ GENİŞ FİKİR SÖYLƏMƏK MƏQSƏDİMİZ YOXDUR, ÇÜNKİ BU BARƏDƏ BAŞQA BÖLMƏLƏRDƏ DAHA GENİŞ MƏLUMAT VERİLMİŞDİR. SON İLLƏRİN MƏLUMATMA GÖRƏ TEXNOLOGIYA SATIŞI TƏQRİBƏN İLDƏ 2,0-2,5 TRLN. DOLLAR TƏŞKİL EDİR. 1990-2003-CÜ İLLƏRDƏ QABAQCIL TEXNOLOGIYANIN HƏCMI YAPONİYADA - 5- %, ALMANYADA - 2 DƏFƏ ARTMIŞDIR. ABŞ-İN QABAQCIL TMK-LARMIN TEXNOLOGIYA ÖTÜRMƏLƏRİ NƏTİCƏSİNDƏ ƏLDƏ ETDİKLƏRİ GƏLİR 1981-Cİ İLDƏ - 7,3; 2003-CÜ İLDƏ - 50; 2005-Cİ İLDƏ 70 MLRD. DOLLAR BƏRABƏR OLMUŞDUR.

BÜTÜNLÜKDƏ XIƏ-İN İNKİŞAFINDA BEYNƏLXALQ TİCARƏTİN ROLU BÖYÜK OLDUĞU KİMİ, YENİ TEXNOLOGIYANIN ÖTÜRÜLMƏSİNDƏ DƏ BEYNƏLXALQ TİCARƏT DAHA ƏNƏNƏVİ KANAL HESAB EDİLİR. MƏHZİDXAL VƏ İXRAC VASİTƏSİLƏ İNSANLAR YENİ İSTEHSAL METODLARINI ÖYRƏNİR, YENİ BİLİKLƏR ƏLDƏ EDİRLƏR. MÜASİR MƏHSUL NÖVLƏRİNİN İDXALI MADDİLƏŞMİŞ, ƏŞYALAŞRMIŞ TEXNOLOGIYADAN BAŞQA BİR ŞEY DEYİLDİR. ELƏCƏ DƏ İXRAC ÜÇÜN MƏHSUL İSTEHSAL EDİLMƏSİNDƏ BİR ÇOX BEYNƏLXALQ STANDARTLARA ƏMƏL EDİLMƏSİ KİMİ TƏLƏBLƏR İSTƏR-İSTƏMƏZ YENİ İSTEHSAL METODLAN BARƏDƏ MÜƏYYƏN BİLİKLƏRƏ YİYƏLƏNMƏYƏ ZƏRURƏT YARADIR.

*BELƏLIKLƏ, SON ONILLIKLƏRDƏ BEYNƏLXALQ TİCARƏTDƏ MÜASİR
TEKNOLOGIYADA HAĞENİŞYOLAÇILMASISABİTARTIMLAMÜŞAHİDƏEDİLİR.*

*ƏVVƏLA, DÜNYA ÜZRƏ ƏMTƏƏ TİCARƏTİNİN QURULUŞUNDA KÖKLÜ DƏYİŞİKLİK
BAŞ VERMİŞDİR. BELƏ KI, 1970-Cİ İLLƏRDƏ CƏMI ƏMTƏƏ İXRACINDA YÜKSƏK
TEKNOLOJİ MƏHSULLARIN XÜSUSİ ÇƏKİSİ 11 % OLDUĞU HALDA, SON 10 İLDƏ BU
GÖSTƏRİCİ 2 DƏFƏ ARTARAQ 1990-Cİ İLİN ORTALARINA 22% TƏŞKİLETMİŞDİR. BƏZİ
İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİNDƏ İSƏ BU DAHA ARTIQ OLMUŞDUR. MƏSƏLƏN,
1997-Cİ İLDƏ HƏMİN GÖSTƏRİCİ YAPONİYADA 36 %, BÖYÜK BRİTANİYADA 34 %,
NİDERLAND VƏ ABŞ-DA 31%, İSVEÇDƏ 27%, İSVEÇRƏDƏ İSƏ 26% OLMUŞDUR.*

*2005-Cİ İLDƏ ABŞ-İN CƏMI İXRACI 2 TRLN. DOLLARA YAXINDIR. ODUR KI, ONUN
31%-İDƏ YÜKSƏK ÇƏKIYƏ MALIKDIR. DÜNYA MIQYASINDA TEKNOLOGIYA SATIŞINDA
ABŞ LİDERLİKEDİR. CƏMI TEKNOLOGIYA SATIŞININ 65-70%-İ ONUN PAYINA DÜŞÜR.
BU NİƏNADA ABŞ - BÖYÜK BRİTANİYA, İTALİYA, ALMANİYA, FRANSA VƏ
YAPONİYANI 10-20 DƏFƏ QABAQLAYIR. ABŞ-İN TEKNOLOGIYASI ƏSASINDA XARİCDƏ
İSTEHSAL OLUNAN CƏMI SƏNAYE MƏHSULU ONUN ƏMTƏƏ İXRACINDAN 2,5 DƏFƏ
ARTIQQDIR. QABAQCIL ÖLKƏ OLMALARINA BAXMAYARAQ YAPONİYA, İTALİYA,
ARGENTİNA, TAILAND DAHA ÇOX İDXALÇI KİMİ ÇIXIŞ EDİRLƏR. YAPONİYADA XARİCİ
LİSENZİYA ƏSASINDA OLAN İSTEHSALIN HƏCMI 30,7 %, ALMANİYADA İSƏ 10 %
TƏŞKİLEDİR.*

*İŞÇİ QÜVVƏSİNİN BEYNƏLXALQ HƏRƏKƏTİ DƏ TEKNOLOGIYA MÜBADİLƏSİNİN
BEYNƏLXALQ KANALLARINDAN BİRİ KİMİ ÇIXIŞ EDİR. BURADA BEYNƏLXALQ İŞÇİ
QÜVVƏSİNİN MIQRASIYASI YOLU İLƏ MÜASİR İSTEHSAL METODLARINA YIYƏLƏNƏ*

BİLMƏK İŞÇİ QÜVVƏSİNİN MƏNSUB OLDUĞU ÖLKƏ ÜÇÜN VƏ ELƏCƏ DƏ İŞÇİ QÜVVƏSİNİ QƏBULEDƏN ÖLKƏLƏR ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTKƏSBEDİR.

BİR QAYDA OLARAQ MİLLİ KADRLAR QABAQCIL TEXNOLOGIYA İLƏ TANIŞ OLMAQ ÜÇÜN XARİCƏ MÜVƏQQƏTİ EZAM EDİLİR. MƏSƏLƏN, İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA MƏRŞAL PLANINA ƏSASƏN QƏRBI AVROPADAN 20 MİN NƏFƏRƏDƏK ADAM ABŞ-A GÖNDƏRİLMİŞDİR. ONLAR ABŞ-IN QABAQCIL KOMPANIYALARINDA MÜASİR İSTEHSAL VƏ İDARƏÇİLİK METODLARI İLƏ TANIŞ OLMAQ İMKANI ƏLDƏ ETMİŞDİR. HAZIRDA DA BELƏ BİR PROSES İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏR VƏ KEÇİDİ İQTİSADİYYATI ÖLKƏLƏRİ ÜÇÜN XARAKTERİK DİR.

İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏN 1 MLN. NƏFƏRDƏN ARTIQ ADAM İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİNİN UNIVERSİTETLƏRİNDƏ TAM KURSLAR VƏ ELƏCƏ DƏ İXTİSASARTIRMA KURSLARI KEÇMİŞLƏR. BÜTÜN BUNLARLA YANAŞI ABŞ, KANADA VƏ QƏRBI AVROPANIN BİR ÇOX ÖLKƏLƏRİNDƏ DAIMİ İŞLƏMƏK ÜÇÜN YÜKSƏK İXTİSASLI İŞÇİLƏR DƏ GEDİRLƏR. İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİNDƏN İSƏ DİGƏR YARIM-SİSTEM ÖLKƏLƏRƏ DAIMİ İŞLƏMƏYƏ GEDƏN MÜTƏXƏSSİSLƏR DEMƏK OLAR KI, YOXDUR. ANCAQ YAXIN ŞƏRQIN NEFT ÇIXARAN ÖLKƏLƏRİ XX ƏSRİN AXIRLARINDAN ÖZÜNƏ YÜKSƏK İXTİSASLI MÜTƏXƏSSİSBR CƏLB EDİR KI, BUNLAR DA ƏSASƏN YENƏ DƏ İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏNDİR. İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİNDƏN GƏLƏNLƏR ÇOX AZ MÜDDƏTDƏN SONRA QAYIDIRLAR. HƏR HALDA YAXIN ŞƏRQIN NEFT ÇIXARAN ÖLKƏLƏRİNƏ GƏLƏN CƏMI YÜKSƏK İXTİSASLI İŞÇİLƏR DÜNYA MIQYASINDA HƏMİN KATEQORİYADAN OLAN İŞÇİLƏRİN MIQRASIYASININ AZ BİR HİSSƏSİNİ TƏŞKİL EDİR. 1990-CI İLLƏRDƏN SONRA SSRİ-NİNDƏ ĞİLMASI İLƏ ƏLAQƏDAR OLARAQ KEÇİDİ İQTİSADİYYATI ÖLKƏLƏRİNDƏN

DƏ MIQRANLARIN VƏ O CÜMLƏDƏN, YÜKSƏK İXTİSASLI İŞÇİLƏRİN MIQRASIYASI ARTMIŞDIR. RUSİYADAN XARICƏ GEDƏN ELM VƏ TƏHSİL ADAMLARININ SAYI ORTA HESABLA İLDƏ 2 MIN NƏFƏR TƏŞKİL EDİR. BÜTÜNLÜKDƏ RUSIYA ÖZÜNÜN DÜNYA STANDARTLARI SƏVIYYƏSİNDƏ OLAN MÜTƏXƏSSİSLƏRİNİN 40 %-Nİ İTİRMİŞDİLƏR. YUNESKO-NUN MƏLUMATINA GÖRƏ RUSİYADAN OLAN «BEYİNAXINI» ÖLKƏYƏ ƏN AZI 30 MLRD. DOLLAR ZƏRƏR VURUBDUR.

AZƏRBAYCANDAN DA XARICƏ VƏ, XÜSUSILƏ, TÜRKİYƏYƏ GEDƏN ELM ADAMLARININ, RUSIYANIN NEFT ÇIXARILAN RAYONLARMDA ÇALIŞAN NEFT MÜTƏXƏSSİSLƏRİNİN SAYI AZ DEYİLDİR.

BEYNƏLXALQ TEXNIKI YARDIM. BÜTÜNLÜKDƏ XIƏ-İN SİSTEMİNDƏ 1961-CI İLDƏ YARADILMIŞ İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIQ VƏ İNKİŞAF TƏŞKİLATININ (İƏVƏİT) BÖYÜK ROLU VARDIR. BU TƏŞKİLATIN QARŞISINDA DURAN ƏSAS PROBLEMLƏRDƏN BİRİ DƏ AYRI-AYRI SAHƏLƏR ÜZRƏ MÖVCUD OLAN KOMITƏLƏR (QURUMLAR) VASİTƏSİ İLƏ BU TƏŞKİLATIN ÜZVÜ OLAN 29 ÖLKƏNİN İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRƏ TEXNIKI YARDIMININ VƏZİYYƏTİNİ ÖYRƏNİB TƏHLİL ETMƏKDİR.

TEXNIKI YARDIM DEDİKDƏ ADINDAN GÖRÜNDÜYÜ KİMİ HEÇ DƏ TEXNIKA VERİLMƏSİ NƏZƏRDƏ TUTULMUR. BU BİR NEÇƏ SƏPKİDƏ HƏYATA KEÇİRİLİR. BURADA ƏSASƏN YARDIM EDİLƏN ÖLKƏNİN ƏHALİSİNİN TƏHSİL SƏVIYYƏSİNİN ARTMASI, İSTEHSAL YENİLİKLƏRİNİN, MÜASİR METODLARIN MƏNİMSƏNİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ EDİLƏN KÖMƏKLİKLƏR NƏZƏRDƏ TUTULUR. PEŞƏKAR KADRLANN HAZIRLANMASI, ONLARA TEXNIKI BİLİKLƏR VERİLMƏSİ, BU BİLİKLƏRİN ƏMƏLİ İŞDƏ TƏTBİQİ BACARIĞININ ARTIRILMASI VƏ S. SAHƏLƏRDƏ EDİLƏN YARDIM NƏZƏRDƏ TUTULUR.

*BU QEYDETDİKLƏRİMİZDƏN AYDIN OLN RƏKİ, BEYNƏLXALQ TEXNIKI YARDIMDA
TEKNOLOGIYANIN DAŞIYICISI OLAN İXTİSASLAŞDIRILMIŞ İŞÇİ QÜVVƏSİNİN
FORMALAŞDIRILMASINA XİDMƏT EDİR. BELƏLİKLƏ, BEYNƏLXALQ TEXNIKI YARDIM
BEYNƏLXALQ TEKNOLOGIYA MÜBADİLƏSİNİN BİR FORMASI KİMİ İSTİFADƏ EDİLİR.*

*BEYNƏLXALQ TEXNIKI YARDIM İKİTƏRƏFLİ VƏ ÇOXTƏRƏFLİ ƏSASLARLA
HƏYATA KEÇİRİLİR.*

*İKİTƏRƏFLİ TEXNIKI YARDIM DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN KAPİTAL İXRAC
EDİLMƏSİNƏ ƏSASLANIR. BU PROSES KÖMƏKLİK EDƏN ÖLKƏ İLƏ KÖMƏKLİK
GÖSTƏRİLƏN ÖLKƏLƏR ARASINDA OLAN DÖVLƏTLƏR ARASIRAZILIQA ƏSASLANIR. BU
YARDIM İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRƏ OLAN ÜMUMİ «İNKİŞAFA YARDIMI»NİN
TƏRKİB HİSSƏSİDİR (BU ÜMUMİ «İNKİŞAFA YARDIM»DA TEXNIKI YARDIMLA YANAŞI
İQTİSADI, ƏRZAQ, HUMANİTAR VƏ S. YARDIMLAR DA MÖVCUDDUR). İNKİŞAF ETMİŞ
SƏNAYE ÖLKƏLƏRİNİN BU İKİTƏRƏFLİ RAZILIQ ƏSASINDA GÖSTƏRDİYİ TEXNIKI
YARDIM SON 20 İLDƏ CƏMİ «İNKİŞAFA YARDIM»IN 30 %-NƏ QƏDƏRDİR. ADƏTƏN
BELƏ YARDIM İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNDƏN ƏVVƏL GÖSTƏRİLİR. BU İSƏ KÖMƏK
GÖSTƏRİLƏN ÖLKƏLƏRDƏ SAHİBKARLIQ KAPİTALININ GENİŞLƏNMƏSİ İMKANINI
ARTIRIR. DEMƏLİ, BEYNƏLXALQ TEXNIKI YARDIMDAN SONRA BİRBAŞA XARİCİ
İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİ BAŞLANIR. BELƏ BİR MEXANİZM MÜASİR TEKNOLOGIYA
VERİLMƏSİ BAXIMINDAN XARİCİ İNVESTİSIYANIN EFFEKTİVLİYİNİ DAHA DA
YÜKSƏLDİR.*

*PRAKTİKİ OLARAQ İKİTƏRƏFLİ TEXNIKI YARDIM KONKRET LAYİHƏLƏR ÜÇÜN
VERİLİR. BELƏ LAYİHƏLƏR 1-3 VƏ 4-5 İLLİYƏ NƏZƏRDƏ TUTULUR. BU LAYİHƏLƏRDƏ
NƏZƏRDƏ TUTULAN KOMPONENTLƏR AŞAĞIDAKILARDAN İBARƏTDİR: ƏSAS HEYƏT;*

KADR HAZIRLIĞI KOMPONENTİ; GÖTÜRƏ İŞ KOMPONENTİ; AVADANLIQ VƏ KÖMƏKÇİ XƏRCLƏR KOMPONENTİ. ELƏCƏ DƏ TƏŞKİLATI KOMPONENTLƏR ÜZRƏ DƏ XƏRCLƏR MÖVCUDDUR. BUNLAR KÖMƏKLİK GÖSTƏRİLƏN ÖLKƏLƏRƏ MÜTƏXƏSSİSLƏRİN EZAM EDİLMƏSİ; TƏDQIQAT İŞLƏRİ APARILMASINA YARDIM EDİLMƏSİ; KÖMƏKLİK GÖSTƏRƏN ÖLKƏLƏRİN TƏDRİS MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ (HƏMİN ÖLKƏLƏRDƏN GƏLƏN) İXTİSASLI MÜTƏXƏSSİSLƏR HAZIRLANMASI; BU ÖLKƏLƏRƏ AVADANLIQLAR VƏ MÜƏYYƏN ƏDƏBİYYATLARGÖNDƏRİLMƏSİ.

ONUDA QEYD ETMƏLİYİK Kİ, BÜTÜN BÜ KÖMƏKLİKLƏR İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIQ VƏ İNKİŞAF TƏŞKİLATI» TƏRƏFİNDƏN, «İNKİŞAFA YARDIM KOMİTƏSİ - 21» VƏ İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE DÖVLƏTLƏRİ TƏRƏFİNDƏN HƏYATA KEÇİRİLİR.

ÇOXTƏRƏFLİ TEXNİKİ YARDIM İSƏ ÖZ VƏZİFƏ ÇƏRÇİVƏLƏRİ DAİRƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR TƏRƏFİNDƏN HƏYATA KEÇİRİLİR. BU YARDIMDA MALİYYƏ VƏSAILƏRİNİN FORMALAŞDMLMASINDA İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİNİNDƏ BÖYÜK ROLU VARDIR. BÜTÜN BUNLARLA YANAŞI BU YARDIM ÜÇÜN İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRİN VƏ ELƏCƏ DƏ KEÇİD İQTİSADİYYATI ÖLKƏLƏRİNİN ÜZVLÜK HAQQLANDA BURADA XİLDİR.

BEYNƏLXALQ TEXNİKİ YARDIMIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ XIƏ SİSTENİ TƏŞKİLATLARIN VƏ REGIONAL BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN VƏ BEYNƏLXALQ FONDLARINDA PAYIAZDEYİLDİR.

YARDIMIN PLANLAŞDINMASI VƏSAIL TOPLANMASI VƏ YARDIM PROQRAMININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ ÜÇÜN XÜSUSİ TƏŞKİLATLAR VƏ İDARƏLƏR YARADILIR.

BEYNƏLXALQ YENİDƏN QURMA VƏ İNKİŞAF BANK VƏ XIƏ-İN İNKİŞAF PROQRAMMI (PROON) ÇOXTƏRƏFLİ TEXNİKİ YARDIM GÖSTƏRİLMƏSİNƏ DAHA

GENİŞ CƏLB EDİLMİŞLƏR. TEXNIKI YARDIMIN XEYLİ HISSƏSİ DƏ Aİ-NİN TEXNIKI KÖMƏKLİK ÜZRƏ XÜSUSİ PROQRAMMI ÇƏRÇIVƏSİNDƏ HƏYATA KEÇİRİLİR.

BÜTÜN QEYD ETDİKLƏRİMİZDƏN BEB NƏTİCƏYƏ GƏLMƏK OLUR KI, SON DÖVRLƏRDƏ BAŞQA İSTEHSALAMILLƏRİ KİMİ TEXNOLOGIYA SAHƏSİNDƏ DƏ İDXAL VƏ İXRACIN HƏCMİ GENİŞLƏNİR. BU İSƏ İSTOR-İSTƏMƏZ DÜNYA TEXNOLOGIYA BAZARININ YARANMASI ŞƏRTLƏNDİRİR. BU BAZARIN ƏSAS SUBYEKTİLƏRİ - DÖVLƏTLƏR, ŞİRKƏTLƏR, UNIVERSİTETLƏR, MÜƏYYƏN FONDLAR, ALIMLƏR VƏ MÜTƏXƏSSİSLƏRDƏN İBARƏT FİZİKİ ŞƏXSLƏRİN MƏCMUSUNU ƏKS ETDİRİR. DÜNYA TEXNOLOGIYA BAZARININ OBYEKTİLƏRİ İSƏ İNTELLEKTUAL MÜLKİYYƏT HESAB EDİLİR. DAHA DOĞRUSU İNTELLEKT, İNSANIN ƏŞYALAŞMIŞ ƏMƏK MƏHSULLARI OLAN MÜ-TƏLİF AVADANLIQLAR, ALƏTLƏR, TEXNOLOJİ XƏTLƏR, QURĞULAR, HİSSƏLƏR VƏ ELƏCƏDƏ (ƏŞYALAŞMAMIŞ MÜXTƏLİF CÜR TEXNIKI SƏNƏDLƏR, BİLİK, TƏCRÜBƏ VƏS.) DÜNYA TEXNOLOGIYA BAZARININ OBYEKTİLƏRİDİR.

DÜNYA TEXNOLOGIYA BAZARINI ÖZ QURULUŞUNA GÖRƏ AŞAĞIDAKI KİMİ XARAKTERİZƏ ETMƏK OLAR:

1. PATENT VƏ LİSENZYALAR VERİLMƏSİ 1990-Cİ İLLƏRDƏ FORMADA HƏYATA KEÇİRİLƏN SATIŞIN HƏCMİ 30 MLRD. DOLLARA BƏRABƏR OLMUŞDUR.

2. ELMI TUTUMLU VƏ TEXNOLOJİ TUTUMLU MƏHSULLAR BAZARI.

3. YÜKSƏK TEXNOLOJİ KAPİTAL BAZARI.

4. ELMI-TEXNIKI MİTƏXƏSSİS BR BAZARI.

DÜNYA TEXNOLOGIYA BAZARININ BÜTÜN Bİİ SEQMENTLƏRİNDƏ SON ON İLLİKLƏRDƏ ABŞ, YAPONİYA, BÖYÜK BRİTANİYA, ALMANİYA VƏ FRANSA DAHA

APARICI ROLA MALIKDİRLƏR. BEYNƏLXALQ TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİNİN 60 %-I HƏMİN ÖLKƏLƏRİN PAYINADUŞUR.

BÜTÜNLÜKDƏ İSƏ DÜNYA TEXNOLOGIYA BAZARININ 90 %-I İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİNƏ MƏXSUSDUR.

DÜNYA TEXNOLOGIYA BAZARININ SAHƏVI QURULUŞUNDA İSƏ DÜNYA ÜZRƏ LİSENZIYA SATIŞININ (KOMMERSIYA ƏMƏLIYYATLARININ) 19 %-NI ELEKTROTEXNIKI VƏ ELEKTRON SƏNAYESI, 18 %-NI ÜMUMI MAŞMQAYIRMA SƏNAYESI, 17,4 %-NI KIMIYA SƏNAYESI, 10,2 %-NİN ƏQIYYAT MAŞINQAYIRMA SƏNAYESI TƏŞKİLEDİR.

ONU DA QEYD ETMƏLIYIK KI, HAZIRDA BƏZI SAHƏLƏRİN İNKİŞAFI YENI TEXNOLOGIYADAN DAHA ÇOX ASILIDIR. MƏSƏLƏN, BEYNƏLXALQ TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİNİN EMAL SƏNAYESİNİN İNKİŞAFINA OLAN TƏSİRİ BÜTÜNLÜKDƏ İQTISADIYYATA NİSBƏTƏN 3 DƏFƏ ARTIQDIR.

MÜASIR ŞƏRAITDƏ FORMALAŞMIŞ DÜNYA TEXNOLOGIYA BAZAN BİR ÇOX CƏHƏTLƏRİ İLƏSƏCIYYƏLƏNİR.

1. DÜNYA TEXNOLOGIYA BAZARI BÜTÜNLÜKDƏ DÜNYA İQTISADIYYATININ İNTELLEKTUALLAŞMA SƏVIYYƏSİNİ ARTIRIR.

2. DÜNYA TEXNOLOGIYA BAZARINDA TMK-LAR APARICI SÜBYEKT KİMİ ÇIXIŞ EDİRLƏR. BURADA ETKTİ-NİN NƏTİCƏLƏRİNDƏN TMK-RİN ƏSAS VƏ QIZ CƏMIYYƏLƏRİ (FILIALLARI) BIRLIKDƏ İSTIFADƏ EDİRLƏR. ODUR KI, DÜNYA TEXNOLOGIYA BAZARI MILLI BAZARA NİSBƏTƏN DAHA YAXŞI GENİŞLƏNİR - TƏRƏQQI TAPIR.

3. BÖYÜK TMK-LAR (MƏSƏLƏN «KODAK İSTMEN», «BOİNG», «FORD MOTOR» VƏ S.) BİR ÇOX TƏDQIQAT İŞLƏRİNİ ÖZ ƏLLƏRİNDƏ CƏMLƏŞDIRİR VƏ BUNUNLA DA

BEYNƏLXALQ TEXNOLOGIYA BAZARININ INHISARLAŞMASINA ZƏMİN YARADIRLAR. BELƏ KI, TEXNOLOGIYA SAHƏSINDƏKI, INHISARÇI NƏZARƏTİN SƏVIYYƏSİ 80-90 % TƏŞKİLEDİR. 1997-Cİ ÜDƏ DÜNYANIN 300 APARICI TMK-SINDA ETTKİ-YƏ ÇƏKİLƏN XƏRCLƏR 216 MLRD. DOLLAR OLMUŞDUR.

4. TMK-RIN DÜNYA TEXNOLOGIYA BAZARI STRATEGİYASI DAVRANIŞI MÜƏYYƏN DÖVRÜ XARAKTER KƏSBEDİR:

1-Cİ MƏRHƏLƏDƏ ÖZÜNDƏ YENİ İDEYANI ƏKS ETDİRƏN HAZIR MƏHSUL SATIŞINA ÜSTÜNLÜK VERİLİR.

2-Cİ MƏRHƏLƏDƏ TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİ BİRBAŞA XARICI İNVESTİSIYA ŞƏKLİNDƏ HƏYATA KEÇİRİLİR.

3-CÜ MƏRHƏLƏ - XALIS LİSENZIYA VERİLMƏSİDİR. BURADA TEXNOLOGIYA ÜZƏRİNDƏ KİM MÜLKİYYƏT HÜQUQU GÜZƏŞTƏGƏDİLİR.

BELƏLİKLƏ TEXNOLOGIYA ƏVVƏLCƏ ÖZ MƏXSUS OLDUĞU ÖLKƏDƏ İSTİFADƏ EDİLİR. BİR MÜDDƏTDƏN SONRA FİLİALLARA VERİLİR. SONRA İSƏ LİSENZIYA KİMİ XARİCƏ SATILIR (BÜTÜN BUNLAR TMK-İLLİ TEXNOLOGIYA BAZARINDAN OLAN MƏNFƏƏTİNİN 15%-Nİ TƏŞKİLEDİR).

5. 80-Cİ İLLƏRDƏN BAŞLAYARAQ Dİ İNYA TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİNİN 60%-DƏN ARTIĞI TMK-RIN FİRMALARI DAXİLİNDƏ HƏYATA KEÇİRİLİR. İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİNDƏ LİSENZİYALARDAN OLAN DAXİLİ OLMALARIN 60%-İKOPRORASIYADAXİLİ ƏMƏLİYYATLARDABƏŞVERİR.

6. DAHA YÜKSƏK - MÜTƏRƏQQİ TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİ İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİ ARASINDA HƏYATA KEÇİRİLİR. BURADA DA ABŞ DAHA QABAQCIL MÖVQEYƏ MALİKDİR. ONU QEYD ETMƏK

KİFAYƏTİDİR Kİ, TƏKCƏ ABŞ-DA ETTKİ-YƏ AYRILAN VƏSƏİTİN HƏCMI 97 MLRD. DOLLARA BƏRABƏRDİR (1997). BU BİRLİKDƏ ALMANIYA, FRANSA, İNGILTƏRƏ, İTALIYA VƏ YAPONIYADAKINDAN ARTIQDIR.

İNKİŞAF ETMİŞ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİ ÜÇÜN ORTA VƏ AŞAĞI HESAB EDİLƏN TEXNOLOGIYA NÖVLƏRİ İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏR VƏ KEÇMİŞ SOSIALİST ÖLKƏLƏRİ ÜÇÜN YENİ HESAB EDİLİR.

BEYNƏLXALQ TEXNOLOGIYA MÜBADİLƏSİ ŞİNDƏ ƏSAS PROBLEMLƏRDƏN BİRİ İNTELLEKTUAL MÜLKİYYƏT HÜQUQUNUN QORUNMASIDIR.

HƏR BİR ÖLKƏDƏ MÜLKİYYƏT HÜQUQUNUN MILLİ QORUNMA (MÜHAFİZƏ) SİSTEMİ NƏ QƏDƏR GÜCLÜ OLSA (İSTƏR BİRBAŞA İNVESTİSIYA VƏ İSTƏRSƏ DƏ LİSENZIYA ƏMƏLIYYATLARI ŞƏKLİNDƏ), BİR O QƏDƏR HƏMİN ÖLKƏYƏ MÜASİR TEXNOLOGIYA AXIMARTIQ OLAR.

AYDINDIR Kİ, HƏR BİR ÖLKƏDƏ MÜLKİYYƏT HÜQUQU MILLİ QANUNVERİCİLİK YOLU İLƏ MÜƏYYƏN EDİLİR. BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏRDƏ İSƏ BU HÜQUQUN SAXLANLANMASI, QORUNMASI VƏ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ BEYNƏLXALQ RAZILAŞMALAR, BEYNƏLXALQ KODEKSƏ (QA-NUNLARKÜLLİYATMA) ƏSASLANIR.

SON 100 İLDƏ KİFAYƏT QƏDƏR BELƏ RAZILAŞMALAR ƏLDƏ EDİLMİŞDİR. 1883-CÜ İLDƏ «SƏNAYE MÜLKİYYƏTİNİN QORUNMASI ÜZRƏ» PARİS RAZILAŞMASI, 1970-Cİ İLDƏ «PATENT KOOPERASIYASI ÜZRƏ» MÜQAVİLƏ, 1971-Cİ İLDƏ BEYNƏLXALQ PATENT TƏSNİFATI İTTİFAQI YARADILMIŞDIR. BU RAZILAŞMALARIN ƏKSƏRİYYƏTİ İNTELLEKTUAL MÜLKİYYƏT HÜQUQU İSTİQAMƏTİNİN ƏZƏRDƏTUTURLAR.

UMUMDÜNYA INTELLEKTUAL MÜLKİYYƏT HÜQUQU TƏŞKİLATI 1967-Cİ İLDƏ YARADILMIŞDIR. İQAMƏTGAHI CENEVRƏDƏDİR (İSVEÇRƏ). 1974-CÜ İLDƏN BMT-NİN İXTİSASLAŞDIRILMIŞ TƏŞKİLATI HESAB EDİLİR, 156 ÜZVÜ VƏR.

ELƏCƏ DƏ 1994-CÜ İLDƏ ÜMUMDÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATI ÇƏRCİVƏSİNDƏ INTELLEKTUAL MÜLKİYYƏT HÜQUQU ÜZRƏ ÇOXTƏRƏFLİ RAZILAŞMA ƏLDƏ EDİLMİŞDİR. 1996-Cİ İLDƏN QÜVVƏDƏ OLAN «INTELLEKTUAL MÜLKİYYƏTİN TİCARƏTİ HÜQUQU» (İMTHT-TRİPS) ÜZRƏ ÇOXTƏRƏFLİ RAZILAŞMA FƏALİYYƏT GÖSTƏRİR. BURADA İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏR ÜÇÜN 2005-2006-Cİ İLLƏRDƏ KƏBƏZİ İSTİSNALARNƏZƏRDƏTUTULMUŞDUR.

XİƏ-NİN TİCARƏT VƏ İNKİŞAF ÜZRƏ KONFRANSI (YUNKTAD) ÇƏRCİVƏSİNDƏ «TEKNOLOGIYA VERİLMƏSİ KOMİTƏSİ»; İXRACA NƏZARƏT ÜZRƏ KOORDİNASIYA KOMİTƏSİ; TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ TEKNOLOGIYA ÜZRƏ MÜTƏXƏSSİSLƏRİN MÜŞAVİRƏSİ VƏ DİGƏR QURUMLAR INTELLEKTUAL MÜLKİYYƏTİN QORUNMASINA ZƏMİN YARADIRLAR.

Texniki biliklər üzrə fəaliyyətin nəticələri və xidmətləri çıxış edir. Xidmətlərin istehsalı və alqı-satqısı da dəyər qanununun fəaliyyətinə tabe etdirilmişdir. Başqa sözlə, onlar hasil olunmasma sərf edilən əməyin məcmu miqdarı ilə ölçülür.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə xidmətlərin ayrı-ayrı növlərinin əhəmiyyəti birmənalı deyil. İqtisadi münasibətlərin bu sferasında elmi-texniki biliklərin mübadiləsi üstün əhəmiyyət kəsb edir. Müasir şəraitdə elmi-texniki biliklər mübadiləsi daha geniş yayılmışdır. Bu, hər şeydən əvvəl, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi və elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi ilə bağlıdır. Bu da qeyd edilməlidir ki, tədqiqatların genişlənməsi və dərinləşməsi çox böyük maliyyə məsrəfləri tələb edir. Xüsusilə çox baha başa gələn avadanlığın, materialların əldə edilməsi ilə bağlı məsrəfləri göstərmək olar.

Maliyyə məsrəflərinin izafiliyi eyni zamanda yüksək ixtisaslı mütəxəssislər ehtiyatının yaradılması ilə bağlıdır. Məhz bu hal firmaları məcbur edir ki, beynəlxalq elmi-texniki əmək bölgüsündə iştirak etsinlər. Bundan əlavə, texniki elmlərin sahələri və istiqamətlərinin genişləndirilməsi, elmi tədqiqatlar sferasında beynəlxalq ixtisaslaşmanın gücləndirilməsi və s. firmalar arasında elmi-texniki biliklərin mübadiləsinin inkişafını tələb edir. Müasir şəraitdə elmi-texniki biliklər üzrə ticarətin sürətlə inkişafını bir çox səbəblər müəyyən edir. Bunlardan ən başlıcası ayrı-ayrı ölkələrin qeyri-bərabər iqtisadi inkişafının əhəmiyyətli dərəcədə sürətlənməsi və müxtəlif ölkələrdə elmin və texnikanın eyni səviyyədə inkişaf etməməsi ilə bağlıdır. Məsələn, bu məqsəd üçün ABŞ-da Almaniyadan, Fransadan, İngiltərədən, İtaliyadan, Yaponiyadan çox vəsait sərflənilir.

**ÖTÜRÜLMƏSİ ÜZRƏ RAZILAŞMALARIN (SAZIŞLARIN) MILLI TƏNZİMİ;
TEKNOLOGIYANIN ÖTÜRÜLMƏSİ (SATILMASI) SAHƏSİ; TƏRƏFLƏRİN ÖHDƏLİKLƏRİ
(TƏHÜDÜDLƏRİ) VƏ MƏSULİYYƏTİ; İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏR ÜÇÜN
XÜSUSI TƏNZİMETMƏ; BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ; BEYNƏLXALQ İNSTİTUSIONAL
(TƏSİSAT, ÜSUL, SİSTEM) VƏ MÜNAQIŞƏLƏRİN HƏLLİ ÜZRƏ TƏTBİQ EDİLƏN HÜQUQI
MƏXANİZM VƏ SAİR ŞƏRTLƏR.**

**KODEKS LAYİHƏSİNİN TÖVSIYYƏT MƏ, YAXUD ZƏMANƏT VERİLMƏ SƏNƏDİ
KİMİ QƏBUL OLINMASI QƏRARA ALINMIŞDIR. BUNDAN ƏLAVƏ, KODEKSİN
OBJEKTİN VƏ TƏTBİQİ SFERALARIN ÜZRƏ RAZILAŞMA (SAZIŞ) DA ƏLDƏ EDİLMİŞDIR.
ONUN OBJEKT LƏRİ AŞAĞIDAKILAR OLABİLƏR:**

- SİRF TEKNOLOJİ (TEKNOLOGIYA) RAZILAŞMALARIN;**
- TEXNİKİ YARDIM GÖSTƏRİLMƏSİ KİMİ NƏZƏRDƏ TUTULAN RAZILAŞMALARIN
(SAZIŞLARIN) TEKNOLOJİ MƏZMUNU;**
- İSTEHSAL KOOPERASIYASI ÜZRƏ SAZIŞLARIN TEKNOLOJİ MƏZMUNU VƏ İL.**

BEYNƏLXALQ ELMI-TEXNIKI BİLİKLƏR TİCARƏTİ "ELMI-TEXNIKI BİLİKLƏR TİCARƏTİ ƏMƏLIYYATLARI" ANLAYIŞINDA TƏCƏSSÜM OLUMMUŞ MÜXTƏLİF FORMALARIN VƏ METODLARM TƏTBİQI SİSTEMİ KİMİ BAŞA DÜŞÜLMƏDİR. ELMI-TEXNIKNƏTİCƏLƏRİN TİCARƏT ƏMƏLIYYATLARINƏNKİ ELMI, EYNI ZAMANDA ALIŞ-VERİŞ DƏYƏRLƏRİ OLAN ELMI-TEXNIKI TƏDQIQATLARIN, İSTEHSALIN VƏ İŞLƏMƏLƏRİN NƏTİCƏLƏRİNİN MÜBADİLƏSİLƏ BAĞLIDIR.

BURADA MAL ŞƏKLİNDƏ İNTELLEKTUAL ƏMƏYİN MƏHSULU MÜXTƏLİF FORMALARDA ÇIXIŞ EDİR: PATENTLƏR, MAL NİŞANLARI, SƏNAYE NÜMUNƏLƏRİ. NOU-HAU FORMALARINDA ELMI-TEXNIKI BİLİKLƏRİN NƏTİCƏLƏRİ ALQI-SATQI MÜNƏSİBƏTLƏRİ ƏSASINDA, BEYNƏLXALQ LİSENZIYA SAZIŞLƏRİ, ELMI TƏDQIQATLARIN VƏ İŞLƏMƏLƏRİN NƏTİCƏLƏRİNİN İSTİFADƏSİ ƏSASINDA, YAXUDDA TEXNIKI XİDMƏTLƏRİN GÖSTƏRİLMƏSİ BARƏDƏ MÜXTƏLİF NÖV SAZIŞLƏR FORMASINDA DÖVRIYYƏYƏ DAXİL EDİLİR. PREDMETİN XARAKTERİNDƏN VƏ HÜQUQI ƏSASINDAN ASILI OLARAQ ELMI-TEXNIKI BİLİKLƏR TİCARƏTİ ÜZRƏ BEYNƏL-XALQ ƏMƏLIYYATLARI KİN NÖVƏ AYRILIR:

1) PATENT VƏ LİSENZIYA TİCARƏTİ ÜZRƏ ƏMƏLIYYATLAR;

2) TEXNIKI XİDMƏTLƏR TİCARƏTİ ÜZRƏ ƏMƏLIYYATLAR.

PATENT VƏ LİSENZIYALAR ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TİCARƏT İXTİRALARIN, QABAQCIL İSTEHSAL TEXNOLOGIYASININ, TEXNIKI BİLİKLƏRİN VƏ TƏCRÜBƏLƏRİN REALİZASIYASIDIR. HƏMİN ƏMƏLIYYATLARIN ƏSASINI PATENT QANUNÇULUĞUNUN KÖMƏYİLƏ İXTİRANIN MÜHAFİZƏSİ TƏŞKİL EDİR. BU, PATENT SAHİBİNƏ İXTİRANIN İSTİFADƏ OLUNMASMDA QƏTİ İNHİSAR HÜQUQU VERİR. BAŞQA SÖZLƏ, PATENTİN İSTİFADƏ MÜDDƏTİ ƏRZİNDƏ HƏMİN İXTİRA ƏSASMDA ANCAQ O, YƏNİ PATENT

SAHIBI MALI İSTEHSAL EDƏ BİLƏR, TƏTBİQ EDƏ, YAXUD DA HƏMIN MƏHSULIM İSTEHSALMDA MÜƏYYƏN METODLAR VƏ ÜSULLARDAN İSTİFADƏ EDƏ BİLƏR.

MILLI PATENT QANUNÇULUĞU EYNI ZAMANDA ÖZ ÖLKƏSİNİN SƏNAYE MÜLKİYYƏTİ SAHİBKARLARINA MAL NIŞANI, SƏNAYE NÜMUNƏLƏRİ, FAYDALI MODELƏR FİRMA ADLARIVƏS. ÜZRƏDƏ BUCÜR HÜQUQLAR VERİR.

BU, HƏMIN İXTIRANIN İSTİFADƏSİ ÜÇÜN İNHİSAR HÜQUQU VERİLƏN PATENT OLAN İXTIRA SAHİBINƏ (ŞƏXSƏ, YAXUD ŞƏXSLƏR QRUPUNA) - İXTIRACIYA SƏLAHIYYƏTLİ ORQANLAR TƏRƏFMDƏN VERİLƏN ŞƏHADƏTNAMƏDİR. PATENT ONI İNSAHİBINƏ İXTIRAN M MÜLKİYYƏTİÇİSİ TITULUNU VERİR.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BÜTÜN İXTIRALAR PATENTLƏŞDİRİLİR. BUNA GÖRƏ DƏ BAZARA ÇIXARILAN YENİ MALLARIN HAMISI ÖNCƏDƏN PATENTİ OLAN MALLARDIR.

PATENTƏ MALİK OLMA MÜDDƏTİ HƏR ÖLKƏNİN ÖZ QANUNVERİCİLİYİNƏ UYGUN OLARAQ ORTA HESABLA 15-20 İL NƏZƏRDƏ TUTULMUŞDUR. FƏQƏT MÜASİR ŞƏRAİTDƏ PATENTİN FƏALİYYƏT MÜDDƏTİ XEYLİ AZDIR - 6-9 İL.

BU, İLK növbədə elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi və rəqib firmaların köhnə ixtiraların qiymətdən salınması üçün müasir halların tez bir vaxtda qəbul edilməsilə bağlıdır. Belə olduqda patent sahiblərinin patenti uzun müddət ərzində saxlamaqda marağı olmur, çünki bu, patentin fəaliyyəti dövrü mütərəqqi artan verginin (rüsumun) tutulması ilə bağlıdır.

Qanunçuluğa görə, patent hansı ölkəyə verilibsə, ancaq orada da fəaliyyətdə olur. Buna görə də patentin mühafizəsini təmin etmək üçün həmm ixtira digər ölkələrdə yenidən patentləşməlidir. Xarıcdə patentin mühafizəsi onun sahibinə patent sahibi məhsulunun həmin ölkənin (yenidən patentləşdirən ölkənin) bazanna ixracı artırmağa, eyni zamanda həmin məhsula yüksək qiymət qoymağa imkan verir.

Patent sahibi öz patentini digər şəxsə (ölkəyə) də sata bilər, əlbəttə, patent sazişləri əsasında. Patentləri əsasən iri firmalar alır və beləliklə, autsayderlərin onlarm hökmranlıq sferasına daxil olmasını təcrid edir.

Lisenziya. Əgər patent sahibi patenti ixtiyarında olan mülkiyyət hüququnu saxlamaqla və ancaq müəyyən müddə əldə etməklə müvəqqəti olaraq başqasının istifadəsinə verirsə, bu halda söhbət ixtiranın istifadəsi üçün lisenziyanın alqı-satqısından gedə bilər. Bu, lisenziya əsasında həyata keçirilir. Lisenziya rəsmi icazə deməkdir. Ticarət təcrübəsində onun əsas iki növü vardır: a) ixracat və idxalat üçün lisenziya; b) patent lisenziyası.

Patentin və lisenziyanın xaricə satışı spesifik ticarət əməliyyatıdır. Obyekt isə, yuxarıda-deyildiyi kimi, "görünməyən" mallardır.

Patent qanunçuluğu ancaq müəyyən tələblərə cavab verən patentləşdirilmiş ixtiranın mühafizəsini nəzərdə tutur. Patent sisteminin prinsipləri aşağıdakılardır:

1. *İxtira hüququ. İxtiraçı patentin qüvvədə olduğu dövr ərzində ixtiranın tam istifadəsi sferasında inhisar hüququna sahibdir.*

2. *İxtiranın patent qabiliyyəti. Bu o deməkdir ki, ixtira ancaq kompleks tələblərə cavab verdikdə, ona patent verilir. Patent qabiliyyətinin əsas kriteriyaları isə bunlardır: vəzifələrin texniki həlli; ixtiranın yeniliyi; ixtiraçılıq səviyyəsi; praktiki tətbiqi.*

3. *Patent hüquqlarının ərazi məhdudluğu. Bu - hər hansı bir patent hansı ölkəyə verilir, ancaq o ölkənin ərazisində qüvvədə olduğunu nəzərdə tutur.*

Patentin verilməsi və qüvvədə saxlanması üçün rüsumun (verginin) ödənilməsi. Bu rüsumların səviyyəsi çox yüksək olur, buna görə də patentin qüvvədə saxlanması çox xərc tələb edir. Bununla bağlı, ixtiraçıların vəsaiti çox olmadıqda öz ixtiralarnı satmaq məcburiyyətində olurlar. Bundan əlavə, ixtiraçı, yaxud patent sahibi öz patentini hətta pulsuz olaraq başqasına verə bilər.

Lisenziyanın satılması həmin ixtiranın mal şəklində icarəyə götürülməsinə bərabərdir. Belə ki, ixtiranın sahibi onu müvəqqəti istifadə olunması üçün satır (verir) və patent hüququnu özündə saxlayır.

Lisenziyanın əldə edilməsinin əsas şərtləri çoxcəhətlidir. Əvvəla, bilməliyə ki, lisenziyanın satışı yuxanda göstərilədiyi kimi, onun bir mal kimi icarə edilməsinə bərabər tutulur. Çünki ixtiranın, yəni elmi-texniki biliklərin sahibi, onları lisenziyanı əldə edənə müvəqqəti olaraq verir; ikincisi, lisenziya verənin malı bazarda olan mallara nisbətən yüksək səviyyəli rəqabət qabiliyyətinə malik olmalıdır; üçüncüsü, verənin (satanın) lisenziyasının texnologiyası eyni məhsula nisbətən əlavə mənfəət gətirən məhsul olmalıdır; dördüncüsü, lisenziya sənədləri bağlanarkən obyektin seçilməsinin əsas kriteriyası aşağıdakılar olmalıdır: ixtiranın və işləmələrin yüksək elmi-texniki səviyyəsi; hazırlanan məhsulun maya dəyərinin aşağı olması və s.

Beynəlxalq lisenziya əməliyyatlarının azda olsa malların alqı-satqısı əməliyyatlarından fərqi vardır. Bu fərqlər aşağıdakılarla şərtlənir:

1. Lisenziya əməliyyatlarının obyektləri. Bir qayda olaraq ixtiralar, qabaqcıl texnologiyaya təcrübələri və s. bazarlara birbaşa, yəni bazarı öyrənmədən çıxarılır;

2. Alqı-satqı sənədlərindən fərqli olaraq, lisenziyanın satılmasında (verilməsində) lisenziyanın (satanın) marağı çox vaxt xalis alış-veriş məqsədi deyil, xarici bazarda möhkəm mövqe tutması cəhdindən irəli gəlir. Bu, öz tərəf müqabili ilə uzunmüddətli əlaqələr saxlamaq məqsədinə əsaslanır;

3) əgər alqı-satqı prosesində mal tamamilə öz sahibindən təcrid edilirsə, lisenziya əməliyyatlarında tam təcrid olunma halları adətən baş vermur. Çünki lisenziyanın ixtiralarında olan mülkiyyətçiliyini özündə saxlayır;

4. lisenziya əməliyyatlarında lisenziyata ancaq "istehsal üsulu" hüququ keçir. Lisenziyanı satarkən iqtisadi nəticə elmi-texniki həllin təsərrüfat məqsədilə istifadəsi üçün ödənc (istifadə haqqı) kimi "texnoloji" rentası çıxış edir.

Lazımdır ki, patentləşdirilən məhsulun istehsalı zamanı praktiki olaraq ancaq patent sahibinin bildiyi istehsal sirləri hüququ da verilsin. Bu hal ona gətirib çıxarır ki, müasir şəraitdə beynəlxalq patent ticarəti öz yerini lisenziya ticarətinə verəsi olur.

Beynəlxalq lisenziya ticarətinin artımı bir sıra amillərlə, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, yeni məhsulun tezliklə bazara çıxanmasına cəhd

göstərilməsi, dünya bazarında rəqabət mübarizəsinin güclənməsi və s. bağlıdır. Ölkələr arasında azad mal mübadiləsinə mane olan proteksionizmin (himayəçiliyin) artması ilə bağlı mübarizə aparmaq üçün beynəlxalq lisenziyalaşdırma perspektivli və təsirli transmilli korporasiyaların ən çətin və mürəkkəb bazarlara soxulması və ondan əldə etməsi üçün əsas oldu.

Bu siyasətin mühüm metodu lisenziyaların öz fəaliyyətlərinə və qız şirkətlərinə (firmalarına) satmaqdır. Məsələn, ABŞ firmaları bütün lisenziyalarının 80%-ni özlərinin xarici fəaliyyətlərinə və qız şirkətlərinə satırlar.

Bu, onlara transmilli korporasiyalara yeni malların istehsalının tez səhmana salınmasına imkan verir.

Mövzu 14

Azad iqtisadi zonalar onları mahiyyəti və onların ümumi cəhətləri

PLAN

- 1. Azad iqtisadi zonaların mahiyyəti və yaranma səbəbləri.*
- 2. Azad iqtisadi zonaların növləri.*
- 3. Müxtəlif ölkələrdə və regionlarda azad iqtisadi zonaların yaradılması.*
- 4. Azad iqtisadi zonaların ümumi cəhətləri.*

Azad və yaxud xüsusi iqtisadi zonalar dünya təsərrüfatının əsas institutlarından biri olub, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın xüsusi bir formasıdır. *Bu zonalar beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edirlər.*

Azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bir çox iqtisadi, sosial, istehsal və elmi-texniki vəzifələrin həyata keçirilməsi reallaşdırılır.

Iqtisadi vəzifələr çərçivəsində - bütövlükdə xarici iqtisadi fəaliyyət genişlənir; xarici və yerli kapitalın cəlb edilməsi artır; milli istehsalın rəqabət qabiliyyəti və onun iqtisadi faydalılığı yüksəlir; ixrac və səmərəli idxal genişlənir; büdcəyə valyuta daxilolmaları artır.

Sosial vəzifələr (məqsəd) çərçivəsində yeni iş yerlərinin açılması və məşğulluğun artması; dünya təcrübəsi əsasında işçilərin ixtisas səviyyəsinin yüksəlməsi; müasir tələblərə uyğun menecer kadrlarının formalaşdırılması; əhəlinin həyat səviyyəsinin və rifah halının yüksəldilməsi; sosial və məişət infrastrukturunun sürətləndirilməsi həyata keçirilir.

İstehsal və elmi-texniki məqsəddə aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulur: xarici texnologiyanın və yerli texnikanın cəlb edilməsi; ETTKİ-nin nəticələrinin tətbiqinin sürətləndirilməsi; qabaqcıl sahələrdə elmi-texniki kadrların və eləcə də maddi-maliyyə ehtiyatlarının cəmləşdirilməsi; istehsal-nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı və s. öz əksini tapır. Bir məsələni də qeyd etməliyik ki, belə zonalar hələ orta əsrlərdə ticarət şəhərləri, ticarət limanları kimi mövcud olmuşdur.

Belə adlanmasa da *XIII əsrin sonunda* formalaşan *Qanza şimali alman şəhərləri arasında yaranan ticarət siyasi ittifaqının, 1600-cü ildə beynəlxalq ticarət sahəsində İngiltərənin Ost-hind şirkətinin və 1602-ci ildə yaradılmış*

Niderlandm Ost-hind şirkətinin fəaliyyətini XİZ-in fəaliyyəti ilə eyniləşdirmək olar.

İqtisadi ədəbiyyatlarda azad iqtisadi zona və yaxud xüsusi iqtisadi zona çox hallarda eyni mənada işlədilir. Sadəcə olaraq xüsusi iqtisadi zonada iqtisadi fəaliyyətin bütün tərəfləri tənzim edilə bilmir. Azad iqtisadi zonada isə adından göründüyü kimi xalis azad-sərbəst fəaliyyət nəzərdə tutulur.

İqtisadi siyasət daxili bazarı əsas götürdükdə, ona istiqamətləndikdə xüsusi iqtisadi zona ciddi tənzim edilir, tam sərbəst olmur, investisiya sahəsində müəyyən məhdudiyət yaranır. İqtisadi fəaliyyət nisbətən müəyyən çərçivədə olur. Ölkənin iqtisadi siyasəti xarici bazara daha çox əsaslandıqda, xüsusi iqtisadi zonanın idarəçilik işinə az qarışıldıqda, xarici investisiyanın axınma daha əlverişli şərait yaranır ki, bu da ona azad zona xarakteri verir. Əslində daha geniş mənada "azad iqtisadi zona" özü də "xüsusi, əlahiddə iqtisadi zona" anlayışına daxildir. "Azad" olmaq özü də xüsusi bir haldır.

Odur ki, "xüsusi" və yaxud "azad" anlayışlarının işlədilməsi az əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə xüsusi iqtisadi zona milli iqtisadi məkanın bir hissəsi olub, ölkənin ayrı-ayrı ərazilərində tətbiq olunmayan xüsusi güzəşt və stimullar sistemində

əsaslanır. Deməli, xüsusi iqtisadi zona bu və ya digər dərəcədə xüsusiləşmiş coğrafi ərazidir.

İlk dəfə rəsmi olaraq 1973-cü ildə (18 may) *Yaponiyanın Kiot şəhərində* beynəlxalq sazişdə azad iqtisadi zonanın konkret tərifı açıqlanmışdır. *Orada deyilir ki, azad iqtisadi zona ölkənin ərazisinin bir hissəsi olub, xüsusiləşmiş, müəyyən güzəştlərə əsaslanan xarici ticarət məkanıdır.*

Onu da qeyd etməliyik ki, *XIƏ-in inkişafında azad iqtisadi zonaların yaradılması xüsusi bir mərhələ təşkil edir.* Bu mərhələ əsasən XX əsrin ikinci yarısından genişlənməyə başlamışdır. Lakin *Cəbəlüttariq boğazında* ingilislər *XIX əsrdə* azad iqtisadi zona yaratmışlar. Rusiyada *XX əsrin əvvəllərində Batumi və Odessada* azad gömrük zonası yaradılmışdır.

Beləliklə, azad iqtisadi zonalarda ixtisaslaşdırılmanın yüksək səviyyədə olması nəticəsində mənfəət normaşı 30-35 %, Asiya ölkələrində isə 40 % təşkil edir. Belə zonalarda kapital qoyuluşunun qaytarılması müddəti 2-3 dəfə azalır.

Xüsusi və yaxud azad iqtisadi zona yaradılması, açıq iqtisadiyyat prinsiplərinin həyata keçirilməsinin əsas cəhətlərindən biridir. Bu kimi zonaların mövcud olması xarici iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsinə zəmin yaradır, liberallaşmanı artırır. Xüsusi iqtisadi zonanın iqtisadiyyatı xarici aləm üçün yüksək səviyyədə açıq olur. Xarici və daxili investorlar üçün münasib gömrük, vergi qoyma, investisiya

qaydalan tətbiq edilir. Faktiki olaraq xüsusi iqtisadi zona onu yaradan ölkəyə xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün istifadə olunan bir tədbirdir, "tələdir". Başqa ölkələr və sahibkarlar üçün isə öz kapitallarını yerləşdirmək imkanındır.

Burada kimin daha çox mənfəət əldə etməsi isə, əlbəttə, tərəflərin fəaliyyətindən, hesablamalarından, qarşıya qoyduqları məqsəd və s. asılıdır. Hər halda nəzərə alsaq ki, hər yaradılan ölkə daxilində qalır və onun sərvətinə çevrilir, onda bu məntiqə əsasən deməli xüsusi iqtisadi zona yaradılan ölkələr daha çox qazanmış olurlar.

Xüsusi iqtisadi zona yaradıldıqda həmin məkanın ölkənin digər bölgələrindən ayrılması problemi də əsas götürülür. Bu cür ayrılma Çində olduğu kimi sərhəd tikintiləri vasitəsilə də həyata keçirilə bilər, çünki xüsusi iqtisadi zona yaradıldıqda istehsalın quruluşunu dəyişmək olar və digər sərbəst dəyişikliklər edilə bilər. Əmək haqqı, həyat səviyyəsi yüksək ola bilər. Belə olduqda aydındır ki, ölkənin digər bölgələrindən buraya axın, alverçilik və s. daxil ola bilər. Ona görə də xüsusi zona yaradıldıqda bunun tənzim edilməsi üçün bir çox hüquq normaları da hazırlanmalıdır.

Xarici kapitalın cəlb edilməsi və ölkə daxilində iqtisadi proseslərin fəallaşmasında onun təsirindən başqa, xüsusi iqtisadi zona yaradılması aşağıdakı səbəblərdən də irəli gəlir:

sənaye ixracına marağ yaratmaq və bunun əsasında valyuta vəsaiti əldə etmək;

məşğulluğın artmasına nail olmaq;

Xüsusi iqtisadi zona yaradılması hazırda bir çox ölkələrdə geniş vüsət almışlar. Hazırda dünyada 4 mindən çox müxtəlif növdə xüsusi iqtisadi zona mövcuddur.

Bunlardan *1200-ü azad iqtisadi zonadır* ki, bununda *400-ü* azad ticarət zonası, *430-u elmi-sənaye* parkı, *300-dən artığı* ixrac-istehsalat zonası, *100 ədəd xüsusi təyinatlı* zonalardan ibarətdir (offşor mərkəzləri, bərpa zonaları, ekoloji-iqtisadi ərazilər, turizm mərkəzləri və s.).

Qərbi mütəxəssislərinin hesablamalarına görə *2004-cü* ilə dünya ticarətinin 30 %-ə qədər bu cür müxtəlif azad iqtisadi zonalarla bağlı olmuşdur. Bütün beynəlxalq şirkətlər xüsusi iqtisadi zonaya öz fəaliyyətində əlverişli güzəştlər və yüksək mənfəət imkanı kimi baxırlar. Həmçinin böyük beynəlxalq şirkətlər bu cür zonalarda öz xüsusi

istehsallarını genişləndirməklə bu prosesə öz iqtisadi və siyasi nüfuzlarını artırmaq istiqaməti kimi baxırlar.

Azad iqtisadi zona yaradılması və fəaliyyət göstərməsi üzrə dünya təcrübəsi göstərir ki, dünya bazarı ilə inteqrasiya əlaqələrini artırmaq məqsədi ilə yaradılan zonalardan başqa xüsusi rejimlə maraqlandırılan fəaliyyət dairələri də mövcuddur.

Odur ki, hər bir konkret vəziyyətdə azad iqtisadi zona yaradılması səbəbləri və məqsədi bir-birindən fərqlənə bilər.

Belə ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələrində - ABŞ-da, Böyük Britaniyada azad iqtisadi zona yaradılması regional siyasətlərin reallaşması məqsədi daşıyır. Tənnəzülə, durğunluqda olan rayonlarda isə kiçik və orta bizneslərin canlanmasına kömək nəzərdə tutulur.

Bu məqsədlə həmin rayonlarda fəaliyyətdə olan kiçik və orta sahibkarlara daha geniş imkanlar verilir, maliyyə güzəştləri edilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə də bu məqsədlə azad iqtisadi zonalar yaradılmışdır. Bunlar geridə qalan rayonların dinamik inkişaf xəttinə düşməsinə zəmin yaratmışdır. Lakin bunların arasında fərq ondan ibarətdir ki, azad iqtisadi zona yaradılmasında inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici kapitalın cəlb edilməsinə daha çox ümid edirlər, daha çox arxalanırlar.

Azad iqtisadi zonalar öz təşkilati-funksional quruluşu baxımından da fərqlənirlər. Lakin bir çox hallarda bu və ya digər azad iqtisadi zonanı təsnifləşdirmək olmur. Bu zonalar çox xüsusiyyət kəsb etdiyi üçün onlara birmənalı yanaşmaq çətindir. Rusiya mütəxəssisləri bu zonaları təsərrüfat ixtisaslaşmasına görə, buradakı müəssisələrin əksəriyyətinin

fəaliyyət istiqamətinə görə təqribən bir təsnifat hazırlamışlar. Burada ən mərkəzi yeri sənaye emalı üzrə ixtisaslaşan iqtisadi zonalar tutur.

Həmin təsnifata görə azad iqtisadi zonaları aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar *Azad iqtisadi zonaların təşkilində əsasən iki cəhətə üstünlük verir. Ərazi baxımından və funksional (fəaliyyət) baxımından.*

Ərazi baxımından dedikdə - xüsusiləşmiş-ayrılmış ərazi nəzərdə tutulur. Burada bütün müəssisələr güzəştli təsərrüfat fəaliyyətinə malik olurlar.

İkinci yanaşmada müəssisənin hansı ərazidə yerləşməsindən asılı olmayaraq müəyyən fəaliyyət növü ilə məşğul olan sahibkarlar xüsusi güzəşt rejimindən istifadə etmək hüququna malik olurlar.

Ərazi prinsipi üzrə fərqlənən azad iqtisadi zonaya Çində yaranmış zonaları, Braziliyada "Manaus" zonasını və eləcə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaradılan ixrac-istehsal zonalarını misal çəkmək olar.

İkinci yanaşmaya (müləhizəyə) xas olan zonalara isə ayrı-ayrı müəssisələri-*offşor müəssisələri*, "Dyut fri" dükanlarını aid etmək olar.

Azad iqtisadi zonanın ən sadə formalarından biri (rüsumsuz) azad gömrük zonasıdır. Bu zona azad ticarət zonası kimi birinci nəsə aiddir. Bu kimi zonalar XVII-XVIII əsrlərdən mövcuddur.

Azad iqtisadi zonanın müxtəlif görünüşü aşağıdakı kimidir:

Bu zonalar xaricə tranzit (birbaşa) mallar göndərilməsi və məhsulun saxlanması anbarları, mallarm qablaşdırılması, bağlanması, az da olsa emal edilməsi və s. həyata keçirir.

Belə zonaları bir çox hallarda azad gömrük ərazisi də adlandırırlar. Bu kimi zonalar idxal və ixrac olunan mallar üçün gömrük rüsumundan azad edilir. Belə zonalar bir çox ölkələrdə mövcuddur.

Azad ticarət zonası da dünyada çox yayılmışdır. Əvvəla qeyd etmək yerinə düşər ki, bu kimi zonaları azad ticarət birliyi (AATB) ilə qarışdırmaq olmaz.

Belə zonalar ABŞ-da daha çox inkişaf tapmışdır. Bu zonalarm yaranması ABŞ-da 1934-cü ildə xüsusi qanunda nəzərdə tutulmuşdur. Burada ticarətin genişlənməsi, ticarət əməliyyatlarının sürətləndirilməsi, ticarət xərclərinin azaldılması əsas məqsəd götürülürdü.

Qanunda nəzərdə tutulduğuna görə hər bir *limanda* bir xarici azad ticarət zonası yaradıla bilər. *ABŞ-da olan qanuna* əsasən hər hansı bir ölkənin ərazisində olan azad ticarət zonası ümumi təyinatlı və xüsusiləşmiş zonalara bölünür. Ümumi təyinatlı zonalar nisbətən kiçik məkana malik olur, milli gömrük ərazisindən kənarında yerləşir. Orada xaricə göndərilən məhsulların ambarlaşdırılması, emalı (qablaşdırılma,

sortlaşdırılma, markalanma, emalın tamamlanması və s.) həyata keçirilir.

Belə zonalar ayrı-ayrı iri kompaniyalar üçün yaradılır. - Bunların fəaliyyəti ümumi təyinatdan kənara çıxır. Bu cür tabeçiliyə əsaslanan zonalarda ixrac üçün və idxalı əvəzləyən məhsullar istehsal olunmur.

Hazırda ABŞ-da 500-ə qədər azad ticarət zonası vardır.

Böyük beynəlxalq təyyarə limanlarında olan xüsusi dükanları da, azad iqtisadi zonaların sadə forması olan azad ticarətə aid etmək olar. Qaydaya görə onlar dövlət sərhədlərindən kənarda hesab edilirlər. *Azad ticarət zonasına həmçinin xüsusi güzəşt tətbiq edilən ənənəvi ticarəti də aid etmək olar.*

Sənaye-istehsalat zonası. Bunlar ikinci nəsli zonası hesab edilirlər. Onlar əsasən ticarət zonasının təkamülü nəticəsində meydana gəlmişlər. Həmin ticarət zonalarda vaxt keçdikcə ancaq əmtəə deyil, kapital da gəlir, bununla da istehsal fəaliyyəti özünü göstərir.

Sənaye-istehsal ixrac üçün və idxalı əvəzləyən məhsullar istehsalı üçün ayrılan xüsusi gömrük rejimi (qaydası) ərazilərində yaradılır. Bu kimi zonalar əhəmiyyətli dərəcədə vergi və maliyyə güzəştlərindən istifadə edirlər.

Ixrac-istehsal zonaları daha çox inkişaf tapmışdır (xüsusi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə). Belə zonalar ixrac üçün məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşırırlar.

Belə zonaların müasir modeli öz başlanğıcını 1959-cu ildə İrlandiyanın təyyarə limanı olan Şennon kimi zona strukturlarından götürmüşlər. Bu kimi zonalar yaradılmasından "yeni sənaye ölkələri" daha çox faydalanırlar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə 60-cı illərdə xaric üçün sənaye məhsulları istehsalına stimül yaratmaq zərurəti özünü göstərmişdir. Bunun xarici kapital hesabına həyata keçirilməsi qanunauyğun olaraq ixrac-istehsal zonasının yaradılmasını şərtləndirir.

Texniki-tətbiq-zonaları-üçüncü nəsli zonaları hesab olurlar. Bu nəsli 70-80-ci illəri əhatə edir. Bu kimi zonalar kortəbii meydana gəlir və yaxud dövlətin köməkliliyi ilə böyük elmi mərkəzlərin məkanında yaradılır.

Bu zonalarda milli və xarici tədqiqatçılar, layihəçilər, elm-istehsal firmaları cəmləşir. Bunların hamısı vahid vergi-maliyyə güzəştlərindən istifadə edirlər.

Texniki-tətbiq zonaları - ən çox ABŞ, Yaponiya və Çində fəaliyyət göstərir. ABŞ-da bunları texnikaparkı, Yaponiyada-texnopolis, Çində isə yeni və yüksək texnologiya inkişafı zonası adlandırırlar.

Dünyada ən məşhur və ABŞ-da ən böyük texnikaparkı "Silikon Vellim"-dir. Bu dünya üzrə hesablama texnikası vasitəsilə və kompüter istehsalınının 20 faizini özündə cəmləşdirir. 20 min işçisi vardır. Bütün ABŞ-da bu cür 80 zona mövcuddur.

Yaponiyada hökumətin xüsusi proqramına əsasən, qabaqcıl elmi təşkilatın bazası əsasında 20 texnopolis yaradılıbdır. ÇXR-də də bu cür zonalar elm və texnikanın inkişafına dair dövlət planına əsasən yaradılır. 90-cı illərin ortalarında Çində 50-dən çox yeni və yüksək texnologiyam inkişafı zonası vardır.

Servis¹ zonaları dedikdə, müxtəlif maliyyə-iqtisadi, sığorta və s. xidmətləri göstərən firma və təşkilatların sahibkarlıq fəaliyyəti üçün xüsusi güzəştli rejimə əsaslanan ərazi nəzərdə tutulur.

Servis zonalarına - offşor zonaların və vergi güzəştlərini aid etmək olar. Xeyirxahlığa, valyuta-maliyyə, fiskal rejiminə, yüksək səviyyədə bank və kommersiya sirrinə malik olan sahibkarların cəlb edilməsini nəzərdə tutur.

Vergi güzəştləri adını daşıyan zonalann offşor zonalardan fərqi ondan ibarətdir ki, onlarda bütün müəssisələrin (yerli və eləcə də xarici) demək olar bütün fəaliyyət növləri vergi güzəştlərinə aid edilir.

Hazırda dünyada 300-dən çox offşor zonası mərkəzi mövcuddur. Bunlardan vergi güzəştləri adını daşıyan 70-ə qədərdir.

Bir çox ölkələrdə artıq xeyli vaxtdır ki, offşor kompaniyaları fəaliyyət göstərir. Bunlardan - Lixtenşteyn, Panama, Normand adaları, Britaniyada Men adası, Antil adaları, Hon-konq, Madeyra, Liberiya, İrlandiya, İsveçrə və s. göstərmək olar. Son onilliklərdə offşor zonalan Maltada, Mavrikidə, Qərbi Samoa, İsrail, Malayziya və s. ölkəbrdə də yaranmışdır.

Servising. xidmət deməkdir.

Sənaye, ticarət, bank, sığorta və s. kompaniyaları offşor zonalarda ya bütövlükdə heç bir vergiyə cəlb edilmirlər (irlandiya, Liberiya), yaxud bütövlükdə az vergiyə cəlb edilirlər (Lixtenşteyn, Antil adaları, Panama, Men adası və s.).

Azad iqtisadi zonalarm harada yaradılmasmdan asılı olmayaraq onlar üçün ümumi cəhətlər xarakterikdir. Burada hər şeydən əvvəl onlara əlverişli investisiya şəraiti yaradılması əsas götürülür. Bununla yanaşı gömrük, maliyyə, vergi güzəştləri həyata keçirilir. Bu göstərilən

güzəştlər ümumi rejim əsasında fəaliyyət göstərən sahibkarlara tətbiq edilən şərtlərdən qat-qat üstündür.

Bu kimi müxtəlif cür güzəştlər məzmun baxımından biri-birinə çox yaxındırlar, lakin kəmiyyət cəhətdən fərqlənirlər.

Bu güzəştləri dörd qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa xarici ticarət güzəştləri daxildir. Burada gömrük tarif dərəcələri rejimi nəzərdə tutulur. İdxal, ixrac üçün gömrük haqqının azaldılması və yaxud tamam ləğv edilməsi həyata keçirilir. Xarici ticarət əməliyyatlarının sadələşdirilməsinə üstünlük verilir.

İkinci qrupa vergi güzəştləri aid edilir: burada sahibkarların davranışı və konkret fəaliyyət növlərinin vergi güzəştlərinə aid edilməsi əks olunur. Bu güzəştlər vergi üçün mənbə hesab olan mənfəəti, əmlakların dəyərini, onu təşkil edən amortizasiya ayırmalarını, əmək haqqı xərclərini, nəqliyyatı, vergi dərəcəsinin səviyyəsini, həmişəlik və yaxud müvəqqəti vergiyə cəlb olmadan azad edilmə məsələlərini əhatə edir.

Üçüncü qrupa maliyyə güzəştləri daxildir. Bura müxtəlif formalarda maliyyə yardımını aiddir. Bu yardımlar nisbətən aşağı qiymətlərlə kommunal xidmətlərinə verilir. Torpaq sahəsindən, istehsalat binalarından istifadə edilməsi müqabilində icarə haqqı azaldılır, güzəştli kreditlər verilir və s.

Dördüncü qrup güzəştlərə inzibati güzəştlər aiddir. Bu güzəştlər inzibati rəhbərlik tərəfindən zonalara təqdim edilir. Bununla da müəssisələrin qeydiyyatdan keçirilməsi, xarici vətəndaşların gedib-gəlmə rejiminin asanlaşdırılması və eləcə də müəyyən xidmətlər göstərilməsi həyata keçirilir.

Göstərilən güzəştlər çox müxtəlif dərəcələrdə, müəyyən məqsəd naminə tətbiq edilir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, azad iqtisadi zonalara təqdim edilən güzəştlər ölkəyə xarici kapitalın axınına stimül yaradan əsas amil ola bilməz. Burada əsas həlledici amillər – siyasi, sabitlik, investisiya təminatı, infrastrukturanın keyfiyyəti, işçi qüvvəsinin ixtisası, inzibati tələbkarlığın azaldılması və s. hesab edilir. Bütün bunlarla yanaşı, digər şərtlər zəminində iqtisadi zona üçün ayrılan məkanın da böyük əhəmiyyəti vardır.

Azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi sahəsində formalaşan dünya təcrübəsinə əsaslanaraq onların nailiyyətləri, ümumi cəhətləri və inkişaf xüsusiyyətləri barədə yetkin nəticə çıxarmaq olar.

Azad iqtisadi zonaların inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyəti göstərir ki, onların nailiyyətlərinin əsasını bir tərəfdən ilkin mərhələdə yaxşı **planlaşdırılma**, digər tərəfdən isə zonada **çevik idarəçilik təşkil** edir. Dünya təsərrüfatında vəziyyətin dəyişməsi (ETT, transmilli korporasiyalar arasında rəqabət, valyuta kursunun dəyişməsi, beynəlxalq mübadilə sistemində dəyişiklik və s.) azad iqtisadi zonaların inkişafına təsir etməyə bilməz.

İnkişaf etmiş ölkələrdə azad iqtisadi əsas cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bu zonalar yalnız dünya bazarı üçün deyil, daxili bazar üçün də işləyir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə azad iqtisadi zonaların fəaliyyətində bir çox ümumi inkişaf cəhətləri mövcuddur.

Əvvələn bu ölkələrdə ixrac-istehsalat zonaları daha geniş inkişaf tapmışdır. Bu cür zonanın yaradılması müəyyən iqtisadi səbəblərdən irəli gəlir. Burada sənaye məhsuluna olan tələb və onun ixrac edilməsi, ölkəyə xarici kapitalın cəlb edilməsi, qabaqcıl elm və texnologiyaya yiyələnmək, müasir texniki informasiya və bu kimi tələbləri qeyd etmək olar.

İkincisi, azad iqtisadi zonalarda təsərrüfatçılıqdakı xüsusi rejim xarici sahibkarlar üçün daha sərbəst və güzəştli olur.

Uçuncüsü, **azad** iqtisadi zonanın fəaliyyəti prosesində ticarət-sənaye sahələrinin müdaxilə dairəsi genişlənir. Müasir ETİ azad iqtisadi zonalarda elmtutumlu istehsal sahəbrini mərkəzləşdirir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr içərisində güzəştli təsərrüfatçılıq rejimi (azad iqtisadi zonalarda) xüsusi iqtisadi zona adı ilə Çində daha çox inkişaf tapmışdır. 80-ci illərdə orada o qədər də böyük olmayan ərazidə xüsusi zonalarda yaratmaqla Çin rəhbərliyi 90-cı illərdə onların rejimini yüzlərlə kvadrat kilometr əraziyə yaymışdır. Bunlardan "Şençen", "Sya-ment", "Şan Tou", "Xaynan" və s. göstərmək olar.

İnamla demək olar ki, Çinin xüsusi iqtisadi zonaları bütövlükdə dövlət mülkiyyətinin üstün olduğu şəraitdə bazar münasibətlərindən istifadə edilməsində eksperiment rolu oynayır.

Açıq iqtisadiyyatın hər bir ölkənin ictimai-iqtisadi inkişafına böyük təsiri vardır. Bu baxımdan Yaponiyanın, iqtisadi ədəbiv-yatlarda Asiya "dördlüyü" adlanan Honqonq, Sinqapur, Tay-van və Cənubi Koreyanın bəzi nailiyyətlərini göstərmək olar.

"Yeni sənaye ölkələri" adlanan həmin ölkələrdə üçün istehsal edən rentabelli sənaye sahələri yaradılır.

İkinci dünya müharibəsində uduzmuş Yaponiya sənaye müəssisələrinin, infrastruktura obyektlərinin, mənzil fondunun 25 %-ə qədərini itirmişdir. Sənaye istehsalı müharibəyə qədərki səviyyənin 60 %-nə qədər azalmışdır.

50-60-cı illərdə Yaponiya ABŞ-dan bir çox məhsul istehsalı üzrə sifarişlər alırdı. Göstərilən Asiya ölkələrində ucuz iş qüvvəsinin olması ixrac üçün istehsal olunan məhsulların az xərclə başa gəlməsinə səbəb olmuş və beləliklə, onların ixrac üçün istiqamət götürməsinə zəmin yaranmışdır. Yüksək gömrük haqqı tətbiq etməklə Yaponiya poladtökmə sənayesini, Cənubi Koreya sement istehsalım, Tayvan toxuculuq sənayesini xarici rəqabətdən qorumuşdu. Yerli əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı olduğu üçün Yaponiya və Cənubi Koreya ixrac üçün televizor,

Tayvan soyuducu və kondisioner istehsalını artırmışlar. Yaponiya və YSÖ timsalında aydın görünür ki, bu ölkələrin belə rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsal edə bilmələrində istehsalçıların xarici texnologiyaları mənimsəmələri böyük rol oynayır.

Bütün istehsal sahələrini ixrac üstə "kökləmək" istiqamətləndirmək olmaz. Odur ki, həmin ölkələr xarici məhsulları əvəz edən məhsullar, sahələr yaradılmasına da üstünlük vermişlər. Bu siyasətdə İndoneziya çox düzgün yol seçmişdir. Odur ki, bəzi beynəlxalq təşkilatlar İndoneziyanı həmin yeni sənaye ölkələri cərgəsinə aid edirlər.

Bu ölkələr müəyyən mənada sabit və çevik "Gömrük qanunu" tarif və qeyri-tarif dərəcələri tətbiq etmişlər. 80-ci illərin əvvəllərində xaricdən ahnan məhsullara xüsusi kömrükənlik vardır.

Cənubi Koreyada 1979-cu ildə "açıq bazar" siyasətinin bəyan edilməsi ilə bir çox məhdudiyyətlər ləğv edilməyə başlamışdır. 90-cı illərin əvvəlinə Koreya xaricdən alınan kimya məhsullarını, maşınqayırma məhsullarını, elektron və elektrotexnika məhsullarını, xammal, yanacaq, toxuculuq, dəri məmulatları və s. məhsullarını gömrük məhdudiyyətlərindən azad etmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq bu azad iqtisadi zonalara bütövlükdə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin universal üsulu kimi baxmaq olmaz.

Mövzu 15
Xarici iqtisadi əlaqələr və nəqliyyat sistemi

PLAN

1. XİƏ-in inkişafında nəqliyyat amilinin rolu.
2. Dünya dəmiryolu nəqliyyatı sistemi.
3. Dünya avtomobilyollannın inkişafı.
4. Dünya üzrə dəniz gəmiçiliyi nəqliyyatı.
5. Dünya üzrə dəniz limanları və iqtisadi inkişafda onların rolu.
6. Beynəlxalq dəniz kanalları və beynəlxalq yükdaşımalarda onların rolu.

Nəqliyyat özlüyündə infrastruktur bölməyə aid olmaqla sənayeləşmə prosesinin tərkib hissəsidir. Bu amil istər məhsuldar qüvvələrin inkişafında və yerləşdirilməsində və istərsə də XIƏ-in hərtərəfli dərinləşməsində klassik bir amil kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Haqlı olaraq qeyd edirlər ki, nəqliyyat cəmiyyətin inkişafında «körpü» rolu oynayır.

Cəmiyyətin inkişafında nəqliyyatın, xüsusilə dəmir yollannın çəkilməsinin zəruriliyini və bunun üçün güclü kapitalın olmasını nəzərdə tutan **K.Marks hələ o** dövrdə göstərirdi ki, kapitalın tərəküzləşməsi olmasa idi dünya dəmir yolsuz qalardı.

Hələ müstəmləkəçilik dövründə o ölkələrdə yeni xammal növlərinin axtarılıb tapılması, daşınması, sənayeləşmə dövründə emal sənayesinin yanacaq, enerji, xammal sahələrinə beynəlxalq yükdaşımalarda onların rolu. Dünya hava nəqliyyatı yaxın uzaq olması, hazır məhsulun istehlakçılara çatdırılması və bu kimi yüzlərlə problemlər nəqliyyatın inkişayını tələb edirdi.

Nəqliyyatın inkişafı dedikdə yalnız yük və sərnişin daşınması prosesi nəzərdə tutulmur. Nəqliyyat özlüyündə demək olar ki, tamamilə ağır sənaye sahələrinin məhsulu olub digər sahələrin inkişafını da şərtləndirir.

Məhz elə nəqliyyat amilinin inkişafı nəticəsində böyük əraziyə malik olan ölkələrdə istehsalın mütəşəkkilliyi mümkün olmuşdur. Kanada, ABŞ, Braziliya, Avstraliya, Rusiya və s. kimi ölkələrdə yeni ehtiyatların mənimsənilməsi ancaq nəqliyyatın inkişafı nəticəsində həyata keçirilmişdir.

Məhz nəqliyyatın inkişafı nəticəsində yüzlərlə, bəlkə də min kilometrərlə uzaq məsafədən gətirilən xammalın, ayrı-ayrı hissələrin hesabına ixtisaslaşdırılmış emal sənayesi müəssisələri yaradılmışdır.

Beləliklə əsas infrastruktura sahəsi olan nəqliyyat, dünya təsərrüfatının inkişafı və dəyişilməsində istehsalçıların, satıcıların və alıcıların qarşılıqlı əlaqələrində, coğrafi baxımdan əmək bölgüsünün dəyişilməsində demək olar ki, barometr rolu oynayır. ETİ-in təsiri altında elə nəqliyyatda da köklü dəyişikliklər olmuşdur.

Nəqliyyat sisteminin araşdırılmasında adətən üç göstərici əsas götürülür:

1. Bütövlükdə nəqliyyat şəbəkəsi.
2. Nəqliyyatın işləməsi.
3. Əsas yük və sərnişin daşımaları.

Dünya nəqliyyat şəbəkəsi (qovşağı) dedikdə bütövlükdə nəqliyyatın inkişafı, onun ayrı-ayrı növünün müasir vəziyyəti nəzərdə tutulur.

Burada bir tərəfdən nəqliyyatın inkişaf dinamikası, digər tərəfdən isə nəqliyyat şəbəkəsinin ayn-ayn növünün müasir vəziyyəti araşdırılır.

Nümayiş etdirilən göstəricilərdən aydın olur ki, vahid nəqliyyat şəbəkəsinin ayrı-ayrı növlərinin uzunluğunun dəyişilməsində kəskin fərq vardır. Belə ki, ən köhnə nəqliyyat növü olan dəmir yolları və gəmiçilik çayları və kanallarının uzunluğu demək olar ki, sabit qalmışdır.

Nəqliyyat şəbəkəsinin daha yeni növləri hesab edilən avtomobil yolları. Boru nəqli, hava yolları isə əsaslı sürətdə artmışdır.

Dünya nəqliyyatı sistemində ikinci əsas cəhət **nəqliyyatın işidir**. Nəqliyyatın işində həlledici amil yükdaşıma ilə sərnişin daşımının həcmi və quruluşu əsas götürülür.

Yükdaşımının həcmi də iki cür hesablanabilir:

- **daşımın ümumi kütləsi ilə**. 1990-cı illərin əvvəllərində bu göstərici 100 mlrd. tondan artıq idi; cəhətlə yanaşı bütövlükdə nəqliyyat sisteminin formalaşmasında da regional fərqlər az deyildir.

Regional xüsusiyyətlərdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, iqtisadiyyatın sahəvi və ərazi quruluşu, əhalinin yerləşməsi xarakteri və sıxlığı, ictimai əmək bölgüsünün vəziyyəti müəyyənləşdirilir. İqtisadi rayonların formalaşması, hər bir ölkənin və regionun beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakı səviyyəsi, tarixi inkişafın xüsusiyyətləri, təbii şərait, nəqliyyatın inkişafı siyasəti və digər cəhətlər həlledici rol oynayır.

Bu baxımdan regional nəqliyyat sistemi Şimali Amerikada daha yüksək inkişaf tapmışdır. Dünya üzrə cəmi yollar uzunluğunun 30 %-i, avtomobil

yollarının və qaz kəmərlərinin isə daha çox hissəsi bu regionun payta düşür.

Şimali Amerika regionu bir çox nəqliyyat növləri üzrə cəmi yük dövriyyəsinin həcminə görə dünyada birinci yeri tutur.

Bu regionda daxili yükdaşımanın quruluşunda 26 % avtomobil yollarının; 28 % dəmir yollarının; 18 % su yollarının; 28 % boru kəmərlərinin payına düşür.

Sərnişin daşınmasında isə ayrı-ayrı nəqliyyat növləri arasında daha kəskin fərq vardır. Bu sahədə yüngül minik maşınları ilə daşımalar 81 %, hava yolları 16 %, avtobuslarla daşımalar 2 %, dəmir yolları ilə olan daşımalar isə 1 % təşkil edir.

Avropada regional nəqliyyat sistemi, xüsusib daşımaları uzunluğuna görə Şimali Amerikadan fərqlənir (geri qalır). Lakin hər 1000 km-ə düşən yolun uzunluğuna və hərəkəün çoxluğuna görə Şimali Amerikanı qabaqlayır. Hər iki regionda avtomobilbşmə, boru nəqli, hava nəqliyyatı daha geniş inkişaf lapmışdır. Dəmir yolu və daxili su yollarının rolu isə azalmışdır.

Regiondaxili yükdaşımaların 67 %-i avtomobil, 19 %-i dəmiryolu, 8 %-i su yolu, 6 %-i boru nəqli vasitəsi ib həyata keçirilmişdir.

Sərnişin daşımalarda isə avtomobil yolu ib daşımaların xüsusi çəkisi 54 %, dəmir yolu - 21 %, avtobuslar - 17 %, hava yolları isə 8 % təşkil etmişdir.

Nəqliyyat sisteminin araşdırılmasında əsas göstəricilərdən biri də yolun sıxlığıdır. Yəni hər 1000 km-ə düşən yolun uzunluğudur. Aydınır ki, bu göstərici hər bir ölkənin yol təminatının dərəcəsini göstərir. Ərazisi böyük olan ölkələrdə yol təminatının daha böyük əhəmiyyəti vardır.

Bu sahədə Avropa dünyada birinci yeri tutur. Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, Benilüks ölkələrində, İsveç və Danimarkada hər 1000 km²-ə düşən yolun uzunluğu 50-100 km təşkil etdiyi halda, ABŞ-da 30, Kanadada 2-3, bir çox ölkələrdə hətta 1 km-ə də çatmır.

Digər regionların da özünəməxsus nəqliyyat sistembri formalaşdır. Bəzilərdə dəmir yoluna, bəzi yerlərdə isə digər növ yollara üstünlük verilir.

Keçmiş SSRİ-də olan vahid nəqliyyat sistemi MDB ölkələrində də hələki qalmaqdadır. Dünya nəqliyyat sisteminin cəmi 10 %-ə qədər bu ölkələrin payına düşür. Ümumi yükdaşımalarda da (xüsusilə dəmir yolu ib) bu region əsas yerlərdən birini tutur.

Rusiya ümumi yükdaşımaların həcminə görə (3,3 mlrd. t/km) ancaq ABŞ və Çindən geri qahr. Burada ümumi yük dövriyyəsində boru kəməri - 57 %, dəmiryolu - 34 %, >avtomobil nəqliyyatı 1 % təşkil edir. Yük daşımada isə (yəni yükün ləcmi baxımından) dəmiryolunun xüsusi çəkisi - 37 %, boru kəməri - 34 %, avtomobil yolu - 25 %-ə bərabərdir.

Rusiyada sərnişin daşınması dövriyyəsinin 30-35 %-i avtomobil və dəmiryolunun payına düşür.

Azərbaycanda bütün növ nəqliyyat vasitələri ilə 2005-ci ildə 128 mln. ton yük daşınmışdır (bu rəqəm 1995-ci ildə 3 dəfə az - 42 mln. ton olmuşdur). 2005-ci ildə cəmi yük daşımaların 24 %-i dəmiryolunun, 12 %-i dəniz, 64 %-i avtomobil nəqliyyatının payına düşmüşdür.

Bununla yanaşı dəmiryolu şəbəkəsində genişlənmə, yeni texnologiyaya keçilməsi, elektrikləşdirmə, mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırılma sisteminə keçilməsi, hesablama texnikasından istifadə edilməsi, sürətli qatarlara keçid və s. artmışdır.

Beləliklə, 1990-cı illərin ikinci yarısına dəmiryolu nəqliyyatındakı vəziyyət sabitləşmişdir. 2000-ci ilə dünya üzrə dəmiryolunun uzunluğu 67 ölkənin misalında təqribən 900 min km-dir. Bu kimi sabitləşməyə baxmayaraq bəzi ölkələrdə dəmir yolu tikintisi aparıldığı halda, bəzilərdə əksinə mövcud dəmir yolunun sökülməsi və azaldılması müşahidə olunur.

Məsələn, 1950-1995-ci illərdə ABŞ-da dəmiryolunun uzunluğu 360 min km-dən 195 min km-dək, Böyük Britaniyada 34 min km-dən 17 min km-dək, Fransada 45 min km-dən 32 min km-dək azalmışdır. Bununla yanaşı

həmin dövrdə keçmiş SSRİ-də, Çində, Kanadada, Hindistan və bəzi digər ölkələrdə əlavə yollar çəkilmişdir.

Onu da qeyd etməliyik ki, burada bəzi labeçilikdə olan yollar nəzərə alınmır. Məsələn ABŞ-da bundan əlavə 45 min km, Rusiyada - 68 min km, Çində - 8 min km tabeçilikdə dəmiryolu vardır. Dünya üzrə dəmiryolu ilə yükdaşıma dövriyyəsi 1990-cı ilbrdə 5,6-5,7 trl. ton/km, 2000-ci ilbrdə isə 4 trl. ton/km təşkil etmişdir.

Son on illiklərdə dəmiryolu ilə sərnişin daşınması da nisbətən azalmışdır. 2000-ci illərin əvvəllərinə bu göstərici 1850-1900 mlrd. sərnişin km olmuşdur.

Dünya dəmiryolu şəbəkəsində və onun işbməsində əsas məsələlərdən biri də bu yolların elektriklişdirilmə səviyyəsidir. Bu göstərici 17 ölkənin misalında aşağıdakı kimidir (%-1ə).

nəqliyyatının inkişafını əks etdirir. Bu göstəriciyə görə Belçika (4700 km); Yaponiya (3000 km); Niderland (3350 km); Almaniya (1800 km); İsveçrə (1800 km) daha irəlidedirbr. Böyük əraziyə malik olan ölkələrdə isə bu göstərici aşağıdır.

Sərnişin daşınması dövriyyəsi isə 10000-11000 mlrd. sərnişin km təşkil etmişdir. Bu göstəriciyə görə avtomobil nəqliyyatı birinci yeri tutur.

Avtomobil nəqliyyatının inkişafı məsələsində avtomobil parklarının həcmi ilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də bu göstəricilərinin də nümayiş etdirilməsi zərurət təşkil edir.

Belə ki, Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində dünya üzrə avtomobil parklarında 350 min, İkinci Dünya müharibəsin-də 46 mln, 1975-ci ildə 300 mln., 1997-ci ilcb 600 mln. av-tomaşın olmuşdur. Burada əsas yeri yüngül minik maşınları. ikinci yeri yük maşınları, üçüncü yeri isə avtobuslar tutur.

Nümayiş etdirilən göstəricilərdən aydın olur ki, ilk 7 yeri yenə də qabaqcıl ölkələr tutur. Çin, Hindistan, Braziliya və Meksika kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr bəzi digər sahələrdə olduğu kimi burada da fərqlənirlər. Son dövrlərdə ABŞ-ın mövqeyi dəyişilmişdir. Belə ki, 1950-ci illərdə dünya avtomobil parkının 60 %-dən artığına malik olduğu halda, hazırda bu rəqəm təqribən 30 % təşkil edir. Əlbəttə bu göstəricilər ölkənin avtomobilləşmə səviyyəsini göstərir.

Bununla yanaşı bu sahədə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən yüngül minik avtomobillərinin sayı kimi göstəricilərdən də istifadə edilir. Bu amil Qərbi Avropa ölkələrində 300-500; ABŞ-da - 520; Kanadada - 460; Yaponiyada --370; Avstraliyada - 490; Yeni Zelandiyada - 470 ədəddir.

Neft ixrac edən ölkələrdən Bruneydə bu göstərici 575; Küveytdə - 360; Livanda - 730; Bəhreyyə - 240; Qətərdə -220 ədəddir.

Afrikanın və Asiyanın bəzi ölkələrində isə bu göstərici çox aşağıdır. Belə ki, MAR, Somali və Tanzaniyada hər 1000 nəfər əhaliyə 0,1; Mozambikdə 0,3; Banqladeşdə - 0,5; Həboşistanda - 0,9 ədəd minik maşın düşür, Avtomobil-ləşmə səviyyəsini xarakterizə etmək üçün bir yüngül minik maşınına düşən adamların sayı kimi göstəricidən də istifadə etmək olar.

ABŞ-da bu göstərici 1,7; Kanada, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya və Yaponiyada - 2-3; Braziliyada -12; Hindistanda - 250; Çində isə 300 nəfərdir.

Azərbaycanda avtomobil yollarının uzunluğu təqribən 27 min km-dir. İpək yolunun çəkilişi ilə ümumi yolların uzunluğu və onların yaxşılaşdırılması artacaqdır.

Gəmiçilik və yaxud dəniz nəqliyyatı dəmiryolu və avtomobil nəqliyyatına nisbətən daha qədimdir. Hazırda da dünya nəqliyyatı sistemində və bütövlükdə iqtisadiyyatda onun çox böyük rolu vardır.

XX əsrin ikinci yarısından bir çox inkişaf etmiş ölkələrin ucqar ölkələrdən yanacaq və xammal alması asdılığı daha çox artmışdır. Bu ölkələrin məhsulunun böyük bir qismi istehsaldan uzaqlarda istehlak olunurdu. Bütün bunlar öz - növbəsində dəniz nəqliyyatının daha da inkişafını təbii edirdi. Dünya iqtisadiyyatdakı qloballaşma prosesi də dəniz nəqliyyatının inkişafına güclü təsir etmişdir.

Onu qeyd etmək kifayətdir ki, Böyük Yaponiyada cəmi xarici ticarət daşımalarının 98 ABŞ-da isə 90 %-i dəniz nəqliyyatının birbaşa iştirakı ilə həyata keçirilir. Tam inamla göstərmək olar ki,

dünya miqyasında baş verən beynəlxalq iqtisadi əlaqəbrin 80 %-ə qədərində gəmiçilik nəqliyyatı xidmət göstərir.

Göstərilən məlumatlardan aydın olur ki, son 50 ildə dəniz ilə olan cəmi yük dövriyyəsi və ebcə də yük daşınması təqribən 9 dəfəyədək artmışdır. Burada müəyyən məhsullann daşınması məsafəsi dəyişdiyinə görə yük dövriyyəsi (t/km) çox artmamışdır. Lakin dəniz yük daşımalarının quru-luşunda ciddi dəyişiklik baş vermişdir.

1950-1970-ci illərdə məhlul (neft və s.) şəklində olan yüklər 41-55% təşkil etdiyi halda, 1990-cı illərdən sonra daş kö-mür, dəmir filizi, boksidbr, taxıl, ərzaq, maşınlar və s. daşın-masının xüsusi çəkisi artmışdır.

Coğrafi baxımdan dəniz ib yük daşımaların 45 %-i inkişaf etmiş ölkəbrin, 51 %-i inkişaf etməkdə olan ölkələrin, 4 %-i isə keçid iqtisadiyyatı ölkəbrinin payına düşür. Göründüyü kimi son dövrbədə İEOÖ-rin, xüsusib yeni sənaye ölkəbrinin rolu xeyli artmışdır.

Dünya dəniz gəmiçilik nəqliyyatında ayrı-ayn okeanlann roluna gəldikdə qısa da olsa qeyd etməliyik ki, həb böyük coğrafi kəşflərdən indiyədək 5 əsrdir ki, Atlantik okeanı daha yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Bu da bir çox təbii, iqtisadi, tarixi amillərb şərtlənir. Ebcə də

burada dəniz sahilinin morfolojiyası, körfəz və limanların çox olması kimi amilbrin təsiri az deyildir.

Bir çox dəniz sahili ölkəbrdə, ərazibrdə şəhərbşmə səviy-yəsinin yüksək olması, əhalinin çox olması, sosial-iqtisadi inkişafın yüksək olması bu okeanın sahilbrində dəniz liman-

lannın artmasına zəmin yaratmışdır. Məhz Atlantik oke nmda bir neçə istiqamətdə dəniz gəmiçiliyi formalaşmışdır.

ABŞ ib Qərbi Avropa arasında, Aralıq dənizi ib, Şimal və Norveç dənizbri arasmda olan istiqamətbr çox böyük yükdaşımalar həyata keçirirbr.

Maraqlıdır ki, ^{xix} əsrin əvvələrindən bu okeanda üzən gəmi kompaniyaları arasında «Atlantikanın mavi lenti» adı altında yarış gedir (daha qısa müddətə okeanı keçmək uğ-runda). İlk dəfə 1819-cu ildə Amerikanın «Savanna» gəmissi 28 sutkaya, 1838-ci ildə İngiltərənin «Qreyt Vestern» gəmissi Avropa ilə Amerika arasında olan məsafəni 14,5 sutkaya qət etmişdir. 1938-ci ildə İngiltərənin «Luzitaniya» gəmissi 4 sutka 20 saata, 1938-ci ildə Fransanın böyük sənişin gəmissi «Normandiya» 4 sutka 3 saata, 1948-ci ildə İngiltərənin «Kuin Meri» gəmissi 3 sutka 12 saata, nəhayət 1952-ci ildə Ame-rikanın «Yunayted Steyts»

gəmisi 3 sutka 10 saata keçmişbr. Bütün bunlarla yanaşı Atlantik okeanında - Cənubiatlantik (Avropa - Cənubi Amerika), Qərbiatlantik (Afrika - Avropa), Asiyadan Avropa və ABŞ-a olan istiqamətlərdəki, yükdaşımalar da böyük əhəmiyyət kəsb edirbr.

Dəniz yükdaşımalarında ikinci yeri Sakit okean tutur. Təqribən 25 %, həbki, bu okean Atlantik okeanından çox-çox geri qalır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu okeanın sahil-brində təqribən 2,5 milyard nəfər əhali yaşayan 30 ölkə yer-bşibdir. Burada da dünyanın bir çox böyük limanları yaradı-lıbdır və onlar güclü yükqaldırma imkanlarına malikdirbr.

Burada ABŞ və Kanadanı Şərqi və Cənub-şərqi Asiya ib birbşdirən şimal Sakit okean istiqamətini, ABŞ-ın Atlantik dan artıq limanlar yüzbrl olan limanlar da az dey mln. ton olan limanlar < limanların sayı təqribən -iqtisadiyyatının və beyn daha böyük rol oynayırılar.

Bütün dəniz limanları manlara bölünürlər.

Adından da məlum olur cürə müxtəlif yükləri sortlaşdırırlar və s.

Belə li çox xasdır.

Dünya dəniz nəqliyyatının və yaxud dəniz gəmiçiliyinin inkişafı əsasən dəniz limanlarının sayı, onların vəziyyəti, təkmilləşdirilməsi, yük

dövriyyəsi, gəmibrin sayı, onlarm yük tutumu və yükqaldırma qabiliyyəti və digər göstərici-brlə xarakterizə edilir.

Qeyd etməliyik ki, limanlarm sayı barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəb ki, bəzi ədəbiyyatlarda yerli kiçik limanlar da nəzərə alındığı üçün onların sayının 25-30 min, bəzi ədəbiyyatlarda isə 10 min olduğu göstərilir.

Lakin daha böyük, beynəlxalq yükdaşımalarda iştirak edən limanların sayının 2200 olduğu da göstərilmişdir. Bunlardan 900 ədəd Avropada, 500 ədəd Arnerikada, 400 ədəd Asiyada, qalanları isə digər ərazilərdədirlər.

Dəniz limanlarının işində əsas göstəricibrdən biri onlann yük dövriyyəsidir. Məsəbn, illik yük dövriyyəsi 1 mln. ton-dan artıq limanlar yüzlərlədir. 10-30 min. ton yük dövriyyəsi olan limanlar da az deyildir. Yük dövriyyəsi ildə 50-100 min. ton olan limanlar «dünya limanları» adlanırlar. Belə limanların sayı təqribən 40-a qədərdir ki, bunlar da dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq əlaqəbrin genişlənməsində daha böyük rol oynayırlar.

Bütün dəniz limanları universal və ixtisaslaşdınılmış limanlara bölünürlər.

Adından da malum olduğu kimi universal limanlar hər cürə müxtəlif yükləri qəbul edir, yerləşdirir, qruplaşdırır və sortlaşdırırlar və s. Belə limanlar inkişaf etmiş ölkələrə daha çox xasdır.

Buradan bir neçə istiqamətdə nəticə çıxartmaq olar. Əvvəla onu qeyd etmək olar ki, bu limanların çoxu Asiya ölkələrinə məxsusdur. Bu isə iqtisadiyyatda Asiya - Sakit okean regionunun rolunun artdığına bir sübutdur. Eləcə də qeyd etməliyik ki, ən böyük limanların sayına görə Çin (5), Yaponiya (4), sonra isə ABŞ (4), Koreya Respublikası (3) üstünlük təşkil edir.

İllik yük dövriyyəsi 20-50 mln. ton olan universal limanlar isə təqribən 50 ədəddir. Bu cür limanlar ABŞ və İtaliyada daha çoxdur (hər birində 6 ədəd), sonra isə Böyük Britaniya, Fransa və Yaponiya (hər birində 3 ədəd) fərqlənirlər.

İxtisaslaşdırılmış limanlar isə müəyyən məhsul növləri (duru məhsul) üzrə xidmət göstərirlər. Belə limanlar inkişaf etməkdə olan ölkələrə daha çox xasdırlar. Bu sahədə daha böyük limanlar neft ixracı ilə bağlı olaraq yaranmışdır (Fars körfəzindədirlər) - Səüdiyyə Ərəbistanında Ras-Tannura, Küveytdə - Mina-Əl-Ahmədi, İranda - Hark və s.

Neft ixracı üzrə ixtisaslaşdırılmış ən böyük limanlardan Nigeriyada - Bonni, Meksikada - Tampiko, Liviyada - Es-Sider, İndoneziyada -

Dumay, Alyaskada - Valdiz və s. qeyd etmək olar. Ən böyük limanlardan biri də Braziliyada dəmir fırlızı ixracı üzrə ixtisaslaşdırılmış Tubaran limanıdır (250 min ton yük).

Onu da qeyd etməliyik ki, son dövrlərdə bir çox hallarda ayn-ayrı limanlar deyil, limanlar kompleksinin (liman -sənaye kompleksi) inkişafı prosesi genişlənmişdir. Bu komplekslər sadəcə olaraq 2-3 limanın birliyi deyil, onlann qovuşması, biri-birinin işini tamamlaması deməkdir.

Məsəbn, Tokio körfəzində Keyxin Yaponiya limanları kompleksi - Tiba, İokoqama, Tokio və Kavasaki limanlarını özündə birləşdirir. Belə komplekslərdən Qərbi Avro-padada, ABŞ-da da (Delavər körfəzində) vardır.

Bir çox hallarda limanlar və limanlar kompleksi quru ilə dənizin qovuşduğu zonalarda birləşdirici zəncirvari mərkəz yarada bilirlər. Bu işə bütövlükdə bu komplekslərin işinə yüksək sürət verir. Hazırda Rusiya ərazisində 40-a qədər dəniz limanı vardır ki, bu da keçmiş SSRİ-də olan cəmi dəniz limanlarının 75 %-ə qədərinə bərabərdir. Lakin ancaq Novorossiysk limanının illik yük dövriyyəsi 50 mln. tona çata bilir. Ona görə də Rusiyanın xarici ticarət dövriyyəsinin 30 %-dən artığı

Baltikyanı ölkələrin, Ukraynanın, Finlan-diyanın limanları vasitəsilə daşınır.

Dəniz limanlarının işinin xarakterizə edilməsində əsas cəhətlərdən biri də istifadədə olunan gəməbrin sayı, onlann yükütumu və yükqaldırma qabiliyyətidir. 2000-ci ilbrin əvvəlbrinə olan məlumata görə dünya dəniz limanlarının istifadəsində təqribən 80 min gəmi var idi (1950-ci ildə 31 min olmuşdur). Lakin yükqaldırma qabiliyyəti 300 tondan yuxarı götürübrsə, onda bu gomilərin sayı təqribən 40 min təşkil edir.

Dünya üzrə ticarət gəmilərinin cəmi yükqaldırma qabiliyyəti 800 mln. ton dedveyt təşkil edir.

Dəniz gəmiçiliyinin əsas göstəricilərindən biri kimi dəniz •Hmanlarrnm inkişafı da dünya iqtisadiyyatınm real vəziy-yətini əks etdirir.

1950-ci ildə dəniz limanlarının yükqaldırma qabiliyyəti -135 mln. ton dvt-dən 6 dəfə artaraq 800 mln. ton dvt-yə çat-mışdır. Bu göstərici 2006-cı ildə 900 mln. dvt. olacaqdır.

XX əsrin ikinci yarısmndan beynəlxalq ticarətin qurulu-şunda köklü dəyişikliklər baş verdiyi üçün dünya dəniz limanlarının tərkibində də dəyişiklik olmuşdur.

Belə ki, 1970-ci illərdək dünya dəniz limanlarında neft daşınması üstünlük təşkil edirdi. Sonrakı onilliklərdə (bal-ker limanlar)' limanların tərkibində universal gəmilərdən ixtisaslaşdırılmış gəmilərə keçilmişdir (kömür, filiz, meşə-materialı, banan, avtomobildaşıyan və s.)- Konteynerda-şıyan gəmilərin xüsusi çəkisi artmışdır.

EBcə də kombinəlaşmış gəmilərin sayı artırılır (taxıl-daşı-yan, taxıl və avtomobil daşıyan, durulaşdırılmış təbii qaz, metaldaşıyan və s.)- Nəticədə 2000-ci illərin əvvəllərinə dün-ya dəniz limanlarınınm tərkibi başqa cür formalaşmışdır, konteynerdaşıyan gəmilərin sayı artmışdır.

40 mindən ibarət cəmi gəmilərin təqribən 17,5 min ədədi maşınlar, sənaye məhsulları, yanm fabrikatlar daşıyan; 6,9 min ədədi neft tankerləri; 5,9 min ədədi balkerlər; 3,5 min ədə-di sərnişin gəmiləri; 2,2 min ədədi konteynerdaşıyan; 1 min ədəd metaldaşıyan tankerbr; 3 min ədəd digər gəmilərdən (ba-lıqtutan gəmilər bura daxil deyil) ibarətdirlər. Son dövrbədə kütləvi yükdaşıyan gəmilərin sayı daha çox artmışdır.

Sərnişin daşıyan gəmilərin sayı və tonnağı isə azalmışdır. Bu heçdə o demək deyildir ki, dəniz sərnişinləri azalmışdır. Bir çox hallarda sərnişin gəmiبری vaxtaşm - ardıcıl yola çıxmaq deyil, turist gəzintilərinə xidmət edirbr. Ona görə də XX əsrin birinci yarısında mövcud olan «Kuin Elizabet», «Kuin Meri», «Normandiya», «Yunayted Steyts» və s. kimi iri nəhəng gəmiبرə nisbətən yeni gəmilərin tonnağı azalmışdır.

Məlumat üçün qeyd etməliyik ki, nəhəng ingilis layneri «Kuin Elizabet» 1938-ci ildə yaradılmışdır (2002-ci ildə 102 yaşında dünyasını dəyişmiş ana kraliçanın adı şərəfinə beb adlandırılmışdır). Böyük tankerlər yaradılana qədər bu layner yalnız sərnişin üzrə deyil, bütünlükdə dünya dəniz limanının ən böyük gəmişi hesab edilirdi. «Kuin Elizabet»in 14 göyərtəsi vardı (idman üçün, günəş üçün, gəzinti üçün). Bunların hamısı yuxarı hissədə yerləşmişdir. Bu göyərtələri 35 lift birləşdirirdi. Laynerin rulu - 140 ton idi. Tüstü çıxan borunun diametri o qədər böyük idi ki, paralel gəbn üç dəmir yol qatarı birlikdə ora yerləşə bibrdi.

İkinci dünya müharibəsi dövründə «Kuin Elizabet» hərbi nəqliyyat gəmişi kimi istifadə edilirdi. 1944-cü ildə sərnişin daşıyırdı. 15200 hərbi qulluqçu götürürdü. Müharibədən sonra Amerika hərbiçilərini Avropadan öz vətənlərinə daşmışdı. Sonra bu nəhəng gəminin taleyi gətirməmişdi. Əvvəlcə bu gəmini bir

Amerika şirkəti almışdır. Sonra Honqonqun bir milyonçusu hərracda onu 3,1 mln. dollara almışdır. O həmin gəmini «üzən universitet» kimi avadanlıq-larla təchiz etmişdir. Eb həmin vaxt birinci yola düşməsi də elan edilmişdir. Lakin 1972-ci ildə (yanvarda) «Kuin Elizabet» yanmışdır. Bebcə ingilis gəmiqayırmasının şah əsəri olan dünyada ən böyük sərnişin gəmişi sıradan çıxmış oldu.

Ancaq Amerika firmasının sifarişi ilə İtaliyada 101 min tonluq böyük sərnişin gəmişi düzəldilmiş və 1996-cı ildə suya buraxılmışdır. Bu gəmi Karib dənizində turistləri gəzdirmək üçün istifadə edilir.

Bebliklə dünya üzrə dəniz limanlarının inkişafı və tək-milbşdirilməsi prosesi ardıcıl olaraq davam etdirilir.

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə 2006-cı ilə ümumi yükqaldırmanın həcmi 900 mln. ton dvt.-yə çatdırılacaqdır.

Azərbaycanda ən böyük liman Bakıdır. Buradan Həştər-xana, Maxaçqalaya, Mərkəzi Asiyaya, İrana, ebcə də Volqa-Baltik su sistemi vasitəsilə dünyanın bir sıra limanlarına keçmək mümkündür.

Dəniz nəqliyyatı sistemində dəniz kanalları və körfəzləri də böyük rola malikdir. Bu kanallardan ən çox diqqəti cəlb edəni Süveyş kanalı ilə Panama kanalıdır.

Süveyş kanalı Misirdə eyni adlı boğazdan başlayaraq (Afrika ilə Asiyanı birbşdirir) şimaldan cənuba Port-Səiddən Qırmızı dənizdə Süveyşə qədər uzanır.

Aralıq dənizi ilə Qırmızı dənizin birbşdirilməsi ideyası həb orta əsrərdə ərəbərdə yaranmışdır. Sonra beb fikir XIV Lüdvikin (1638-1715-ci ilərdə Fransa kralı) vaxtında, sonralar Napoleonun vaxtında da mövcud olmuşdur.

Nəhayət XIX əsrin ortalarında Fransız mühəndisi və diplomatı Ferdinand Lesseps bu kanahn çəkilməsi barədə Misir

valisindən razılıq almışdır. Bu iş 10 ildən artıq davam etmişdir. Nəhayət 1869-cu ildə (17 noyabr) kanalm açılışı olmuşdur. Kanalın uzunluğu 161 km, dərinliyi 17 m, eni -120-150 metrdir. Aralıq dənizi ilə Qırmızı dəniz eyni səviyyədə olduğu üçün (cəmi 23 sm fərq var) su axını üçün xüsusi şlyüz tikilməsinə də ehtiyac olmamışdır.

Əvvəlbr nisbətən kanala yüngül gəmi br buraxılırdı. Sonralar isə kanal bir neçə dəfə dərinləşdirilmiş, onun yük və gəmi buraxma gücü xeyli artmışdır.

XX əsrin əvvəlbrində kanaldan gedən gəmi brin illik sayı 4 min ədəd və yükün həcmi 20-30 mln. ton olduğu halda, ha-zırda gəmilərin sayı 20 min, yükün həcmi isə 250 mln. tona bərabərdir. Buradan da aydın olur ki, Süveyş kanalı Avropa ib Asiya ölkələrini bir-birinə bağlayan ən böyük dəniz yoluna çevrilmişdir. Bu kanal ib daşınan yüklərin əsas hissəsini Fars körfəzindən Avropaya apılan neft təşkil edir. Ona görə də kanal ib cənubdan şimala aparılan yükün həcmi əks istiqamədəkindən (yəni şimaldan cənuba) 4 dəfə artıqdır.

Süveyş kanalının iqtisadi əhəmiyyətini göstərmək üçün yükdaşımalarda yollara nə qədər qənaət edildiyinin bəzi məqamlarını vermək kifayətdir.

Müqayisə etdirilən göstəricilərdən aydın olur ki, yalnız bu bir neçə liman arasında nə qədər yola qənaət etmək olur.

Bütün bunlarla yanaşı kanaldan istifadə edilməsində müəyyən problemlər də yaranmışdır.

Belə ki, hələ 1950-1970-ci illərdə kanal ilə daşımaların işi 2 dəfə pozulmuşdur.

Birinci dəfə Fransa ilə Böyük Britaniyaya məxsus olan «Süveyş Kanalı Kompaniyası»nın 1956-1957-ci illərdə Misir tərəfindən milliləşdirilməsi uğrunda kəskin mübarizə getdiyi dövr idi. Ona görə də kanalda gəmiçiliyin işinə həmin ölkələrin çox mənfi təsiri olurdu. Bu isə aydındır ki, kanalın işini tamam iflic vəziyyətinə salmışdı.

Sonralar 1967-1975-ci illərdə ƏRƏBİƏRƏB İsrail arasında ge-dən müharibə nəticəsində kanalda gəmilərin hərəkəti də-yandırılmışdır.

1975-ci ildə kanalda gəmiçiliyin işi yenidən bərpa edilmişdir. Həmin vaxtdan kanalda yük daşınması sürətlə artmışdır. 2000-ci illərin əvvəlbrinə kanala daxil olan gəmi brin sayı ildə 20 minə, yükdaşımının həcmi isə 350 mln. tona çatmışdır. Bu, dəniz ilə olan bütün yükdaşımaların təqribən 10 %-nə bərabərdir.

Son dövrdə kanalın genişlənməsi və dərinləşməsi işi daha ardıcıl aparılmış və eni 365 metrə, dərinliyi isə 21 metrə çatdırılmışdır. Bu işə kanalın tam gücə işləməsinə zəmin yaratmış və daha böyük gəməbrin işləməsi imkanı artmışdır.

Müqayisə etdirilən göstəricilərdən aydın olur ki, yalnız bu bir neçə liman arasında nə qədər yola qənaət etmək olur.

Bütün bunlarla yanaşı kanaldan istifadə edilməsində müəyyən problemlər də yaranmışdır.

Bəzən ki, hələ 1950-1970-ci illərdə kanal ilə daşımaların işi 2 dəfə pozulmuşdur.

Birinci dəfə Fransa ilə Böyük Britaniyaya məxsus olan «Süveyş Kanalı Kompaniyası»nın 1956-1957-ci illərdə Misir tərəfindən milliləşdirilməsi uğrunda kəskin mübarizə getdiyi dövr idi. Ona görə də kanalda gəmiçiliyin işinə həmin ölkələrin çox mənfi təsiri olurdu. Bu işə aydındır ki, kanalın işini tamamən iflic vəziyyətinə salmışdı.

1975-ci ildə kanalda gəmiçiliyin işi yenidən bərpa edilmişdir. Həmin vaxtdan kanalda yük daşınması sürətlə artmışdır. 2000-ci illərin əvvəllərinə kanala daxil olan gəməbrin sayı ildə 20 minə, yükdaşımanın həcmi isə 350 mln. tona çatmışdır. Bu, dəniz ilə olan bütün yükdaşımaların təqribən 10 %-nə bərabərdir.

Son dövrdə kanalın genişlənməsi və dərinləşməsi işi daha ardıcıl aparılmış və eni 365 metrə, dərinliyi isə 21 metrə çatdırılmışdır. Bu işə kanalın tam gücə işləməsinə zəmin yaratmış və daha böyük gəməbrin işləməsi imkanı artmışdır.

Əlbəttə bir çox cəhətlərə görə Panama kanalı Süveyş kanalından fərqlənir. Bu kanal uzunluğuna görə Süveyş kanalından qıscadır. Bu xəttin bir qismi də Qatun dənizindən keçir. Kanalın dərinliyi nisbətən azdır, üç şlüzu vardır. Süveyş kanalına nisbətən gəmi tutumu və yük dövriyyəsi də azdır. 1989-cu ildə kanalın işə düşməsinin 75 illiyində 700 min, 2000-ci ildə isə 800 min gəmi keçməsi qeyd edilmişdir.

İllik yük dövriyyəsi 200 mln. tondan artıqdır.

Məlumdur ki, yük daşınması əsasən Atlantik okcanından Sakit okeana və əksinə həyata keçirilir.

Sakit okeanı əsasən neft və neft məhsulları (Venesuela və Şimali Afrikadan), kömür, koks, metal və metal filizi, fosfo-ritbr, taxd, maşmlar və s. apanılır. Əks istiqamətdə isə yenə neft və neft məhsulları, metal filizi və metal məmulatları, meşə və meşə materialları, banan və digər məhsullar aparılır. Bu kanal ilə sərnəşin daşınması isə ildə təqribən 250 min nəfər

ca

təşkil edir.

Müqayisə etdirilən göstəricilərdən aydın olur ki, ABŞ üçün bu beynəlxalq kanalın əhəmiyyəti daha böyükdür. Belə ki, bu kanalda hərəkət edən gəmilərin təqribən 45 %-i ABŞ-ın şərq və qərb sahillərinin əlaqəndirilməsinə xidmət edir, 6-7 % ABŞ-ın şərq sahilbri ilə Cənubi Amerikanın Sakit okean sahilbri ilə əlaqələndirir. Təqribən 10 %-i Avropa ilə ABŞ-ın Sakit okean sahilbri arasındakı əlaqələrə xidmət edir.

Bütünlükdə ABŞ öz ticarətinin 14 %-ni, Çili - 33 %-ni, Ekvador - 66 %-ni Panama kanalı vasitəsi ilə həyata keçirirlər.

Onu da qeyd etməliyik ki, Misir Süveyş kanalı üzərindəki nəzarət hüququnu çox tezliklə müəyyən etdiyi halda, Panama kanalı uzun müddət ABŞ-ın nəzarətində qalmışdır.

1903-cü ildə Panama Kolumbiyadan ayrılmaq iddiasını qaldırdıqda Amerika bu tələbi dəstəkləyirdi. Bu dəstəyə görə kanaldan gəbcəkdə istifadə üçün ABŞ Panamadan 1432 km² inşaat zonası da almışdır. Bu zona üzərində ABŞ tən siyasi, iqtisadi və hərbi nəzarət hüququ qazanmışdır. Bundan əlavə kanalın işləməsi hala salınması müqabilində Amerika sahibkarlığı ildə 100 mln. dollardan artıq gəlir götürmüşdür (istifadə üçün isə ildə cəmi 250 min dollar

icarə haqqı verirdi). Bu zonanın qaytarılması uğrunda Panama-lılar uzun müddət mübarizə aparmalı olmuşlar.

Nəhayət 1977-ci ildə (1903-cü ildəkindən fərqli olaraq) yeni müqavib bağlanmış və kanalın tamamib Panamanın hakimiyyətinə keçməsi qərara alınmışdır.

Beləlikb 1999-cu il dekabr ayının 31-də Panama kanalı. tamamilə Panamamn mülkiyyətinə keçmişdir. Panama kanalı zonası məsələsi də aradan qaldırılmışdır. Beblərb kanal dövbət müəssisəsi statusu alaraq hazırda xüsusi şura tərə-findən idarə edilir.

Öz əhəmiyyətinə görə Beynəlxalq kanallarda üçüncü yeri Kil kanalı tutur.
Bu kanal Almaniyada gəmiçilik kanalıdır. Baltik və Şimal dənizbri arasında (Danimarka ib Almaniya arasında olan Yutlandiya yarımadasmdan) çəkilmişdir.

Kanal Baltik dənizində Kil buxtası ib Elba çayının aşağı sahilini birbşdirir (ilk növbədə Kil və Hamburq limanlarını birbşdirir). Bu kanal gəmiбрin hərəkəti üçün 1896-cı ildə açıl-mışdır. Uzunluğu 99 km, dərinliyi 11 m, eni 100-160 metrdir. Kanalda 25 min dvt. Ton həcmində olan gəmiбр üzə bilirbr.

Kanal ilə olan yükdaşımaların çoxu şərq ib qərb və əks istiqamətdə həyata keçirilir.

Lakin son dövrlərdə həmin kanal ib işbyən gəmiбрin sayı və yük dövriyyəsi xeyli azalmışdır. Beb ki, məsələn, 1970-ci ilbrdə kanalda ildə toqribən 70 min gəmi *üzdiyü* halda, hazırda onların sayı 40 mindən azdır.

Daxili su nəqliyyatı

Bütövlükdə daxili su yolları da nəqliyyat sistemində böyük rol oynayırlar. Hazırda bu yolların uzunluğu 550 min km-dən artıqdır. 1990-cı ilbrədək bu sahədə keçmiş SSRİ birinci yeri tuturdu (123 min km), ikinci yeri ÇİN (110 min km), üçüncü yeri ABŞ (41 min km), dördüncü yeri - Braziliya (31 min km) tutur.

Sonra isə Venesuela, Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Zair, Fransa, Almaniya, Nigeriya, Finlandiya və s. ölkəbr fərq-bnirbr. Müəyyən mənada daxili su yollannın inkişafı da öz-lüyündə bütövlükdə dəniz su yollarının inkişafını tamamlayır. Burada da inkişaf etmiş ölkələr daha çox seçilir. Mə-sələn, cəmi yükdaşımalarda bu növ nəqliyyat ilə yükdaşıma-ların xüsusi çəkisi ABŞ, Çin, Rusiya, Almaniya, Kanada, Ni-derland, Fransa və Belçikada daha artıqdır.

Təkcə Avropada və Şimali Amerikada daxili su yollarının uzunluğu 175 min km, yükdaşımaların həcmi isə 1250 mln. ton təşkil edir (bunun da 850 mln. tonu xarici yükda-şımalardan ibarətdir).

Daxili su nəqliyyatının inkişafında *iki* əsas cəhəti də qeyd etmək olar. Burada əvvəla *beynəlxalq çaylar* yə yaxud beynəlxalq çay hövzəbrinin istifadə edilməsi fərqbndirilir.

BMT-nin son dövrlərdəki məlumatına görə beş hövzə-brin sayı 214 ədəddir. Bu çay hövzəbrinin 155-i demək olar ki, 2 ölkəyə, 36-sı üç ölkəyə, qalanları isə bir neçə ölkəyə məxsusdurlar.

Məsəbn, Reyn, Amazon, Zambezi çay hövzəbrində hər birində 7 ölkə; Nil, Konqo və Nigera çay hövzəbrində hər birində 9 ölkə, Dunay çay hövzəsində 12 ölkə yerləşir.

Onu da qeyd etməliyik ki, dünyada 13 daha böyük çay hövzəsi mövcuddur ki, onların da ümumi sahəsi 1 mln. km² —rə bərabərdir.

İkinci cəhət ondan ibarətdir ki, son vaxtlar böyük gəmi-bri yükbyib boşaltmaq üçün yastı dibli kiçik gəmi-brdən (bunlara lixter deyilir) geniş istifadə edilir. Bu isə «çay-dəniz» qarışıq daşımalardan istifadə edilməsini artırmışdır. Bu sistem 1960-cı ilbrdən inkişaf etdirilməyə başlamışdır. Bir çox çaylarla qonşu ölkəbrin limanları arasında əlaqə yaranması genişbnmişdir.

Beblikb iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ərazilərdə beynəl-xalq çay hövzələrindən istifadənin genişlənməsi bütövlükdə iqtisadi inkişafa təkan verir.

